Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Јован Скерлић

ИСТОРИЈА НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

2009.

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Јован Скерлић

ИСТОРИЈА НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Садржај

ИСТОРИЈА НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ПРЕДГОВОР

У септембру 1912, пред рат, изишло је из штампе школско издање *Историје нове српске књижевности*. У предговору речено је да је то само »извод из знатно већег и опширнијег дела под истим насловом, које ће изићи идуће године«. Због ратних прилика потпуно и илустровано издање није изишло 1913, но тек сада, почетком 1914.

Ова велика *Историја нове српске књижевности* разликује се од школског издања пре свега тиме што је много обимнија и потпунија. Не само да се о истим писцима овде говори више и исцрпније но су овде унети и некоји писци који се не налазе у школском издању (Димитрије Давидовић, Ђорђе Магарашевић, Теодор Павловић, Јован Стејић, Данило Медаковић, Никола Томазео, Милан Ђ. Милићевић, Владимир Јовановић, Милорад Петровић, неколико најновиЈих писаца). Поред обилније садржине, ова књига је другаче и писана. У школском издању стил се морао подешавати и упрошћавати, да би био на домаку ђака средњих школа. Овде је писано слободније, и за публику већ упућену у књижевност. Између школског и овог издања ове књиге исти је однос као између издања у Ларусовој збирци, livre de lElève и livre du Oaître. Затим, ово издање је илустровано, са 109 илустрација у тексту. Најзад, уз ово издање иде и библиографија дела и чланака о српској књижевности и српским писцима, као и регистар поменутих особених имена.

Што се тиче извесних особина самога дела, ја бих имао само да поновим оно што сам казао у предговору школског издања, које је писано на основу истих схватања. Ово је само историја нове српске књижевности, писаца који су се несумњиво осећали Србима. Хрватска и српска књижевност су књижевности једног народа и једнога језика, али то су још две књижевности. То је парадокс, анахронизам, доказ наше културно-националне заосталости, али то је тако. Хрватска књижевност, као и локалне књижевности српскохрватскога језика (дубровачка, босанска, славонска), овде нису додиране. Потпуна историја српскохрватске књижевности има тек да се напише; у овај мах нема писца који би могао да изведе тај велики посао, и то по сопственим проучавањима.

Овде је изнесена српска књижевност од почетка XVIII века, од писаца који чине спону између старе српске средњовековне калуђерске писмености и нове књижевности, па све до данас, до најновијих писаца, до оних који још пишу и развијају се. Излажући се прекору да је ова књига сувише модерна, да одвећ улази у књижевну садашњицу, ја сам унео и најновије писце, у жељи да изнесем активну и живу књижевност, која је резултат, израз и цвет раније књижевности. Од писаца су помињани или они који имају књижевног утицаја, или они који су карактеристични

по једно доба и по један књижеван правац. За најновије доба узимани су само писци од књижевне вредности.

Културно-историјским моментима који условљавају развијање књижевности дато је овде још више места но у школском издању. И ја сам, схватајући књижевност као највиши израз народнога живота, у своме историјском детерминизму толико убеђен у потребу и корисност излагања културно-историјске средине, да бих томе само још више могао поклонити пажње. Мени је, уопште, у овој *Историји* изгледало много важније излагати општи развитак књижевности но давати заокругљене студије и портрете о појединим писцима, без везе са целином. Из тога разлога обраћена је нарочита пажња писцима који су значајни као творци идејних и књижевних покрета, као што су на пример Доситеј Обрадовић и Вук Караџић.

Што се тиче поделе на периоде, имао бих опет да упутим на мој чланак *Подела нове српске књижевности на периоде* који је изишао у *Просветном гласнику* за 1911. Ту сам изнео разлоге из којих нисам могао усвојити ниједну од ранијих подела, као и разлоге зашто сам дао ову поделу.

Један посао овакве врсте и оволикога обима, који се сада први пут ради у српској науци и књижевности, није ишао без великих тешкоћа, које могу знати само они који су радили сличне послове. Међу осталим тешкоћама да поменем само главне: и до данас ми немамо потпуну српску библиографију и поуздан биографски речник српских писаца. Ради једнога наслова или једнога датума требало је утрошити читаве дане. Историја српске књижевности, која се живље ради тек последњих година, оскудева у монографијама. добре и потпуне студије о појединим писцима, на које се може ослонити, могу се на прсте избројати. У највећем броју случајева, са врло малим изузецима, ја сам се служио својим проучавањима, чињеним у школи, у науци и у књижевности од 1901. године до данас. Ова књига је, углавном, резултат мога дванаестогодишњега наставничког, научног и књижевног рада.

Библиографија је давана према овом схватању. Изгледало ми је да није потребно читаоце упућивати на све оно што је о једном писцу писано — јер у библиографији о појединим писцима има и врло слабих ствари и честих понављања раније казаног — но само на оно што је корисно прочитати. И у ову библиографију унесени су написи: или који су добри и сигурни, или који доносе какве било нове појединости или који су карактеристични по једно схватање.

Што се тиче илустрација, овде су унете готово све до којих се могло доћи. Од појединих наших старијих писаца нису се могле наћи никакве слике; од некојих најновијих писаца нису унете слике зато што их они сами нису хтели дати, или их нису дали на време.

Завршујући овај предговор, ја сматрам за дужност да захвалим Одбору Задужбине И. М. Коларца, који је омогућио ово и овакво издање књиге. Исто тако сам захвалан г. др Војиславу М. Јовановићу, сталном доценту Универзитета, који ми је помагао при скупљању и изради илустрација, и г. Милану Богдановићу, студенту филозофије, који је израдио регистар особних имена. Најзад, захвалан сам

породицама појединих писаца и својим пријатељима, који су ми давали и набављали фотографије и слике унете у ову књигу.

Пуштајући ову књигу у свет, ја не мислим ни да је она дефинитивна ни без својих недостатака. Оно што се материјално данас зна о српским писцима, углавном, налази се у њој; како мени изгледа развој српске књижевности и какви ми се чине поједини српски писци, у њиховој књижевној особености и као саставни делови једне књижевно-историјске целине, — овде је изнето, на основу разлога, са уверењем и искреношћу. Нека ова књига задовољи потребу овога времена, и ја ћу бити задовољан. Ако доживи друго издање, она ће бити још потпунија и тачнија. А они који после извесног броја година — када се буду израдиле монографије о појединим периодима, утицајима и писцима — буду понова писали историју српске књижевности, извесно ће је дати још потпунију, тачнију и бољу. Оно што сам ја могао дати, поготову оно што се данас уопште могло дати, налази се у овој књизи.

Београд, јануара 1914. ЈОВАН СКЕРЛИЋ

ПОЧЕТАК НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Једна од главних одлика српскохрватске књижевности јесте што не представља једноставну целину, што њу сачињавају оделите књижевности, слабо повезане или без икакве везе међу собом. Стара српска књижевност живела је нешто дуже но стара српска држава, локалне књижевности су се почеле јављати од XV века, отприлике када је нестало старе српске државе, и трајале до почетка XIX века, када се јавила нова српска држава и када су се створиле модерне књижевности српска и хрватска. Нова српска књижевност јавља се у XVIII веку, без везе са ранијим књижевностима, и независно се развија у XIX веку. Оно што нарочито карактерише Ту нову српску књижевност, то је што је самостална творевина, без традиција, потпуно независан организам.

Стара српска, средњовековна књижевност, готово искључиво црквеног карактера, коју су црквени људи у црквеним идејама писали за црквену употребу и за црквене читаоце, није могла бити од утицаја на једну књижевност новога, световног доба. Сва та књижевност литургијских требника, типика, канона, хронографа, законика, хагиографијских списа, »хвалних житија« христољубивих и благочестивих владалаца и црквених великодостојника, у најбољем случају апокрифних дела и болесне црквене романтике, све је то било више писменост но књижевност у правом смислу речи, и ако се данас броји у књижевност то је у недостатку чега другог, и зато што је то тако досада примљено. Не само по својој садржини но и по црквеном, српскословенском језику, та књижевност била је ван народа и његова живота. Уска по својој садржини, неприступачна обликом и језиком, она се још више ограничавала и одвајала од живота што се јављала само у ретким и скупим рукописима, и тако улазила само у мали круг повлашћених читалаца. Од краја XIV века и у првим десетинама XV века, стара српска књижевност почела је унеколико губити свој искључиво црквени и обредни карактер, и с нешто световнијом садржином и у већем броју стала се обраћати већем броју читалаца. Књиге се почињу читати и ван манастирских зидина, и у српском друштву онога доба јављају се *књигољупци,* често помињани у ондашњим записима. Али најезда »безбожних и богомрских и безаконих Агарјана« учинила је крај српској држави у XV веку, и за српски народ настадоше »тешка и нуждна времена када чловеци на се смрт призиваху а не живот«. XVI и XVII век су најгора времена која је српски народ претурио преко главе, и у таквим приликама није могло бити речи о напредовању књижевности. Црквени луди су све мање писали, у штампаријама су се почеле штампати црквене књиге, али права књижевност није се могла створити.

И када се у XVIII веку стала јављати нова српска књижевност, стара српска књижевност је била мртва и без икаква утицаја. У XVIII веку, када се будило историјско осећање српско, једва се нешто мало знало за старе споменике српске

писмености. Владика Василије Петровић, у писању своје *Историе о Черной Горы,* 1754, служио се нешто мало старијим рукописима, родословима и причама о боју косовском, и узгред помиње »историје древније« које се налазе у Хилендару, Студеници, Пећкој патријаршији, у Дечанима и у Цетињској митрополији. Када се Јован Рајић 1758. бавио у Хилендару, наишао је на »наших древности рукописе«, из неких од њих начинио је изводе и послужио се њима у писању своје велике историје. 1794. издао је Кирило Живковић у Бечу скраћено и прерађено Теодосијево1 *Житіе святыхъ сербскихъ просвѣтителей Сумеона и Саввы.* Али, то су само изузетни и ретки појави. Српски историчари XVIII века, и Ђорђе Бранковић, и Павле Ђулинац, и Јован Мушкатировић, па и Јован Рајић, врло мало знају о историјским споменицима старе српске књижевности, и своје историје српскога народа раде по страним писцима. Тек половином XIX века, када се научни рад средио у Матици српској и Друштву србске словесности, историчари и филолози упознају Србе са њиховом старом књижевношћу, која је од XVII века била само један мртав споменик прошлости.

Као и средњовековна књижевност, тако и локалне књижевности од XV до XIX века нису имале никаква утицаја на стварање нове српске књижевности. далматинска књижевност била је кудикамо развијенија, савршенија, књижевнија и модернија но стара српска књижевност. Али она је поготову исто тако подражавалачка, одвојена од народнога живота и сталешка као и стара књижевност. Оно што јој је нарочито сметало да утиче на стварање и развој нове књижевности, то је њено локално обележје, верски обзири и азбука којом је писана. Она је била ограничена на уско приморје Јадранског мора, на земље под владавином Млетачке Републике и под непосредним утицајем католичке талијанске књижевности. Далматинци, у блиском и сталном додиру са културно напредном Италијом, имајући у својој средини старо романско и талијанско становништво, под јаким утицајем талијанског хуманизма и обнове, пригрлили су талијанску културу и талијанску књижевност, и сав њихов рад је верно, каткада ропско подражавање талијанских узора. Далматински писци писали су народним језиком, али су били без правог, одређеног и свесног националног осећања. С малим изузетком, њихова накалемљена, вештачки створена и вештачки одржавана књижевност, обделавана у уском кругу црквених људи, образованих племића и богатих трговаца, стајала је ван народног живота и чинила утисак једне велике стаклене баште. Једна тако извештачена и сталешка књижевност није имала услова за сталан опстанак и непрекидно усавршавање, ни у самом крају где се јавила, а још мање се могла пренети на остале делове српскога народа, који је живео у сасвим различним приликама и имао сасвим друге потребе. На главну масу српскога народа, ону која је живела у североисточним и југозападним крајевима, која је била православне вере и код које је само ћирилица била у употреби, на ту велику масу српскога народа та локална, сталешка, католичка и латиницом писана књижевност није могла имати утицаја. У доба када се нова српска књижевност почела стварати, Срби у Угарској имали су да издрже тешке борбе против насилничког покатоличавања, језуитска пропаганда је са планом пуштала у српски народ ћирилицом писане књиге за католичку пропаганду, и Срби су са крајњим неповерењем гледали на сваку књигу латиницом штампану. Павле Соларић прича како је једну такву књигу, када му је дошла до руку, бацио у пећ »као анатемисану«. И у таквом стању ствари појамно је што су латиницом штампане књиге далматинских књижевности, иако писане добрим народним језиком, изгледале потпуно туђе православним Србима.

Далматинска, а нарочито дубровачка књижевност око 1835. године, за време илирског покрета, била је од великог утицаја на стварање нове хрватске књижевности. Далмација је Хрватској била блиска, по прошлости, географски, вером, и азбуком, и »дубровчанисање« илирских писаца било је сасвим природно и појамно. За православне Србе XVIII века у јужној Угарској млетачка Далмација била је далеко, а верска преграда била је тада већа но икада. За ту књижевност у Срба се готово није ни знало, и ако је ко од образованих Срба и познавао није је сматрао као своју. Једини далматински писац који је био нешто познат међу Србима XVIII века, и који је оставио извеснога трага у српској књижевности онога времена, био је Андрија Качић Миошић, и то свакако стога што је био тако близак народној поезији. 1794. године *Славенно-сербскія вѣдомости* (бр. 74) донеле су *Пѣснъ Стефана II Немани, краля сербскаго,* која није ништа друго до *Pisma od kralja Stepana Nemanje* из *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga*. У почетку XIX века Сима Милутиновић помиње да је Доситеј Обрадовић признавао да га је Качићев пример охрабрио писати народним језиком за народ; Павле Соларић га назива »највећим илирским песмотворцем«, а Вук Караџић признаје да је читање Качићеве збирке било од утицаја на његову одлуку да штампа своју збирку народних песама.

Тек доцније православни Срби су почели поступно упознавати се са далматинском књижевношћу. Јевта Поповић, 1826, издао је *Сузе Радмилове* од Влаха Минчетића, а 1827, рђаво и скроз некритично, Гундулићева *Османа,* и то као прву свеску својих *Разныхъ дѣла*. [Осман је 1826. први пут издан у Дубровнику; већ 1827. изишао је ћирилицом. Јевта Поповић у предговору велича »безсмертног Гундулића«, хвали његов »природни говор, красне ријечи и дивно пјесмотворије« и вели да ће Осман »најјаснија (најсветлија) књига у србском књижеству остати«.] Под утицајем илиризма професори »Илири из Србије« читали су, око 1838, својим ђацима у Крагујевцу Гундулића и Качића. Ђорђе Николајевић, у *Србско-далматинскомъ магазину* за 1838. и 1839, а Матија Бан, у *Подунавци* 1844, упознају православне Србе са далматинском књижевношћу. 1847. Вук Караџић је наглашавао »да би било вриједно нашијем словима наштампати сва дјела дубровачкијех и гдјекојијех далматинскијех пјесника без икаке промјене у језику«. Од нових српских писаца код Бранка Радичевића и Ђуре Јакшића опажа се местимичан утицај далматинских писаца. Али тек шездесетих година прошлога века код нас се истиче значај далматинске књижевности. Коста Руварац, који је тако био цењен и слушан у омладинским круговима, држи у Преодници предавање *значајност дубровачке књижевности* и тврди да су Срби, још у XVIII веку, требали усвојити, као књижевни језик, језик којим су певали дубровачки песници. Исто тако Спиро Димитровић Которанин, један од најранијих српских преводилаца Шекспира, жали се, 1860, у једном отвореном писму уреднику новосадске *Словенке* што »браћа србска у Банату« тако мало знају и тако мало маре за богату и лепу далматинску књижевност, те поред »чисто нашког« језика далматинских писаца употребљавају толике турцизме: »није ли боље од једнокрвног брата што узети неголи се турству нашем виечно утицати?« Тек у најновије доба почело се и код православних Срба бавити далматинском књижевношћу, али само у облику специјалних научних истраживања. Једна ствар је ван свакога спора: далматинска књижевност није ни по чему утицала на стварање нове српске књижевности у XVIII веку.

Исто тако без већег утицаја су биле и остале локалне и католичке књижевности наше, босанска књижевност XVII и XVIII века, славонска књижевност XVIII века. Побожна и морална књижевност родољубивих босанских фрањеваца била је писана ћирилицом, којом се фрањевачки ред служио све до 1825. године; главни писац те босанске фрањевачке књижевности Матија Дивковић писао је, по сопственим речима, »језиком словинскием а слови сарпскиеми«. Али верске препоне биле су тако велике, страх од свега што је »шокачко« тако силан да православни Срби нису хтели ни да чују за те књиге католичкога духа, иако ћирилицом писане.

Славонска књижевност ослањала се на босанску књижевност, јер су славонски фрањевци чинили једну духовну област са босанским фрањевцима. И славонски католици су се једно време служили ћирилицом, као што Матија Анте Рељковић пева у своме *Satiru:* O Slavonče, ti se vrlo varaš,

Koji god mi tako odgovaraš.

Vaši stari jesu knjigu znali,

Srpski štili a srpski pisali.

Али и та књижевност, која је од свих наших локалних књижевности имала најсолиднији основ и највише везе са стварним и народним животом, која је имала једнога тако ваљаног и популарног писца као што је био Рељковић, која је никла и развила се у средини православних Срба, није имала утицаја на стварање наше нове књижевности. Србима су морале изгледати туђе оне књиге где су се тумачила учења католичке вере, писане икавштином и штампане латиницом. Шта је могла ортодоксним Србима да каже *Sveta Rožalija, panormitanska divica nakićena i ispivana* или полемично дело *Kamen pravi smutnje velike* језуита Антуна Канижлића, где се, са строго католичког гледишта, осуђује православна црква као расколничка? Али ипак, релативно, за славонску књижевност се код православних Срба више знало но за остале локалне и католичке књижевности наше. 1793. године, у Бечу, Стефан Рајић, учитељ »долно-осјечке јуности«, прештампао је црквеним ћириловским словима *Satira,* али покваривши чисти и лепи језик Рељковићев, удешавајући на хибридни и наказни славеносрпски језик. Добра књига Рељковићева нашла је читалаца међу православним Србима, и 1807. године појавило се ново издање у Будиму. 1803. године, у Будиму, Георгије Михаљевић прештампао је црквеном ћирилицом књигу Вида Дошена *Аждáя седмóглава, сиръчь: ѡписанїе седми грѣховь смертныѡхъ,* и то *»пречишено«* »съ далматинскагѡ языка на Славено-Сербскій«, — као што је Иван Амброзовић, 1808, у Пешти издао »илирски« »превод« *Причта* Јована Мушкатировића. Вук Караџић је 1817. године упућивао Милована Видаковића да се учи српском језику у »граматици Рељковићевој шокачкој«. И поред тих усамљених случајева, [изузимајући донекле Јована Дошеновића и *Опит* Луке Миловановa,] нема примера раније везе славонске књижевности са новоствореном књижевношћу православних Срба у јужној Угарској. (Сима Милутиновић наводи још причање Доситеја Обрадовића како су, поред Качићеве песмарице, и Рељковићев *Сатир* и Дошенова *Аждая седмоглава* побудили га »свој исти простонародни језик писати у књиге...«)

Ни једна од локалних књижевности наших новога времена, ни далматинска, ни босанска, ни славонска, као ни стара средњовековна, нису стварно утицале на стварање и развитак књижевности код новодосељених Срба у јужној Угарској у XVIII веку. Нова, данашња српска књижевност стварала се и развила, сасвим независно од њих, код угарских Срба у току XVIII века. По простору на коме се разви*ла* и та књижевност је била локална; по духу који је у почетку у њој преовлађивао и она је била религиозна и сталешка. У то време, Србија, готово пуста, била је само београдски пашалук, у коме две аустријске окупације нису измениле жалосно стање ствари; малена Црна Гора борила се без престанка са Турцима за свој опстанак; у Босни и Херцеговини није било ни трага од духовнога живота, а Стара Србија поробљена, попаљена и опустела, после две велике сеобе, била је у очајном стању. Оно што је било духовнога живота у српском народу то је било код оно неколико стотина хиљада бегунаца који су се настанили у пустим равницама јужне Угарске. Ту су Срби почели живети новим културним животом, и неких сто и педесет година ту се мислило и писало за цео српски народ.

Књижевност коју су ти бегунци основали била је из почетка конфесионална, рађена у циљу вероисповедне употребе и верске самоодбране. Без традиција, новога постанка, она се поступно прожимала новим духом, проширивала видик својих идеја, док се на крају века, са Доситејем Обрадовићем, није успела на висину једне световне, народне и модерне књижевности. Спонтано поникла, развијајући се упоредо са општим стањем културе у народу, одговарајући стварним потребама народа, родољубива у најбољем смислу речи, та, из почетка локална и конфесионална, књижевност српских бегунаца у једној туђој земљи проширила се на цео српски народ православне вере и добила потпуно општенародни карактер.

Иако је нова српска књижевност релативно млада и још непотпуно развијена у свима гранама, ипак се у њој могу опазити и обележити одређени духовни и књижевни правци. Књижевне појаве и књижевни радници могу се груписати по главним књижевним правцима и главним идејама којих су се држали. Таква подела, као и све поделе, које су увек вештачке и непотпуне, има својих недостатака, али она је у стању да дâ представу развоја књижевности као једне природне целине.

Нова српска књижевност може се поделити у пет периода*: I) РАЦИОНАЛИЗАМ, који траје од почетка XVIII века па до, отприлике, 1810. године. Срби напуштају средњовековну културу византијског порекла и улазе у модерну западну културу. Рационалистичке и просветитељске идеје се јављају и захватају књижевност и јавни живот. Диже се култ здравога разума, и упоредо са српским грађанским друштвом ствара се световњачка и слободоумна књижевност, упућена народу и са циљем опште просвете.

II) Прелазно доба ОД РАЦИОНАЛИЗМА КА РОМАНТИЗМУ, доба које иде од 1810. до пред 1848, и захвата готово целу прву половину XIX века. Рационализам XVIII века, који је пустио дубока корена, продужује се, писци су увек дидактичари и национални будитељи и васпитачи, али се стално врши инфилтрација романтичарских доктрина.

III) РОМАНТИЗАМ, који има корена још у првим десетинама XIX века, али се као начело јавља пред 1848. и траје отприлике до 1870. То је доба маште, осећања, одушевљења, идеализма; одстрањивање од западне културе, истицање народне културе, култ потпуног национализма и народне поезије; књижевност маште и осећања.

IV) РЕАЛИЗАМ, који се јавља око 1870. и траје до 1900, отприлике. У реакцији противу романтичарске сентименталности и реторике, враћа се ка здравом разуму; главне идеје су: култ науке, тражење истине, позитивни погледи на живот и књижевност, ослањање на стварност и савременост.

V) ДАНАШЊЕ ДОБА, које иде од почетка XX века, које је још у стварању и чије главне одлике још се оцртавају.

ПОЛИТИЧКО И КУЛТУРНО СТАЊЕ СРПСКОГА НАРОДА У XVIII ВЕКУ

1) ПОЛИТИЧКЕ И ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ

По културни живот српскога народа и по стварање нове српске књижевности била је од пресудног значаја сеоба једног дела српског народа са Балкана у Аустрију.

Још у средњем веку налазило се српских насеља по Угарској; од почетка XV века, откако су Турци стали рушити српску државу, Срби су почели, у мањим и већим гомилама, исељавати се преко Саве и Дунава. Главна сеоба извршена је на крају XVII века. Пошто су Турци одбијени од Беча, аустријски цар Леополд I, новчано потпомогнут од католичке Европе, у савезу са Пољском, Русијом и Млетачком Републиком, отпочео је 1684. године »свети рат« против Турака. Бојеви су били у јужној Угарској, Славонији, Србији, Далмацији и Старој Србији, знатним делом на српском земљишту. Срби, који су већ три века страдали у турском ропству, држали су да је дошао час њиховог ослобођења, дигли су се на оружје и придружили царској аустријској војсци.

Али када је аустријско продирање заустављено, и када је аустријска војска после неколико неуспеха у Старој Србији стала узмицати, за Србе су дошли тешки тренуци. Турци, који су поново постали господари Старе Србије и Србије, нису праштали неверној раји која се побунила противу њих. За Србе су дошли дани искушења и страдања, и један запис из 1690. црта то стање: »Ох! ох! и уви мне! Лути страх и беда тогда беше! матер от чедах раздвајаху, и от оца сина; младе роблаху а старе секаху и давлаху. Тогда на се чловјеци смрт призиваху а не живот от проклете Турака и Татара. Уви мне, луте туге!«

У таквим очајним приликама, оно што је било најистакнутије и најимућније у српском народу, они који су били на челу народнога устанка, главари, свештеници, калуђери, варошани, становништво из равница и поред друмова, избегло је да се склони испред турске освете. На 100.000 душа, под водством пећког патријарха Арсенија III Црнојевића, пређе у Угарску, у плодне и пусте равнице са којих се раније било разбегло мађарско становништво. Аустријске војне власти су свим силама помагале ту сеобу да би своју незаштићену јужну границу једним ратоборним народом обезбедили од турских упада и провала.

21. августа 1690. цар Леополд I одредио је положај српских пресељеника у својој држави. Србима је призната верска слобода и црквена самоуправа, и учињена им многа лепа обећања. У ствари, са великим неповерењем се гледало на те ратоборне досељенике друге вере, који су имали много свести о својој историјској прошлости, и страховало се да они не зажеле јединство са Србима који су се ширили од Тимока до

Јадранског мора. Они су тражили непрестано да им се испуни обећање да се могу груписати на једном простору, у такозваној »Малој Влашкој«, између Саве и Дунава, и да ту уживају неку врсту политичке аутономије. Али тај захтев никако се није испуњавао, они су остајали непрестано расејани у већим и мањим масама, на великом простору од Земуна до изнад Пеште, и од Ердеља до млетачке границе. Нешто збивенији Срби су били на самој граници према Турској, у миру под гвозденим војним властима, у рату увек у првим редовима. На северу, они су живели у већим и мањим масама по мађарским жупанијама, у туђинској и непријатељски расположеној средини.

Политички положај српскога народа у новој домовини био је несређен и тежак. Аустрија је мислила да крајеви које су Срби населили јесу стечени оружјем царских трупа и да су то земље царске куће; Мађари, ослањајући се на своје историјско државно право, тврдили су да су земље угарске круновине, и нису хтели да признају Србима никакве привилегије које би се косиле са угарским земаљским законима. Мађарске жупаније су тражиле да се Војна граница укине и присаједини мађарским жупанијама, и да слободни српски сељаци постану спахијски кметови. Мађари су мрзели Србе као зле госте у својој кући, сматрали их за аустријско оруђе у борби против мађарске слободе, а нарочито после пропалог мађарског устанка од 1704. Тек Јосиф II узео је у заштиту Србе од гоњења мађарских жупанијских власти.

Најзад, са треће стране, Срби су имали да издрже велика верска гоњења. Та стална опасност од католичког прозелитизма даје нарочито обележје животу православних Срба у Угарској, и ништа није толико утицало на стање духова и стварање идеја у том делу српског народа колико та непрекидна верска гоњења којима су били изложени од првога дана свога доласка па, углавноме, све до краја XVIII века. Прешавши у Аустрију, Срби су дошли у једну искључиву католичку државу, где се исповедало начело: *cujus regio, illius religio,* чија влада, његова вера. У клерикалној Аустрији свештеници, нарочито царски исповедници, имали су врло велики утицај на ток државних послова, и од првих дана почело се радити да се »шизматички« досељеници са Балкана преведу, милом или силом, у »једноспасавајућу« католичку веру.

У том циљу прекинуте су црквене везе између Срба у Аустрији и у Турској, одвојена је Карловачка митрополија од Пећке патријаршије; све и војне и државне власти помагале су унијаћење православних Срба, »рацких шизматика«, »присталица ђавола«: Срби су нагоњени да празнују, католичке празнике, сметано им да дижу своје цркве и врше своје обреде; православно свештенство излагано је кињењима и гоњењима; српске цркве се руше, а манастири су војном силом отимани и предавани католицима. Тај верски терор био је нарочито јак за време царице Марије Терезије, која је сва била у рукама својих језуитских исповедника и хтела да православне силом преведе у унију. 1741. године православни се стављају изван закона, државна власт узима у своје руке унутрашње послове православне цркве, православни се искључују из свију државних служби. Педесетих година XVIII века та верска гоњења била су дошла до свога врхунца, и тада су војничком силом цели српски крајеви нагоњени у унију. То је тешко доба, када, по речима митрополита Стевана Стратимировића, Србима ништа друго није преостало »него да са сузама очекују блиску потпуну пропаст своје вере«.

Природно је да се у таквим тешким приликама Срби нису добро осећали у својој новој домовини. Место жељена склоништа наишли су на нова гоњења и страдања, и горко осећање захватило је душе народних вођа. По преласку у Аустрију неких петнаест година су лутали, бедни »сираци и пришелци« у туђој земљи, — »како Јудеји«, вели једно писмо из тога доба — без сталног станишта, живећи по земуницама, десетковани болестима и глађу, гањани од аустријских војних власти, мађарских жупанија и језуитских мисионара, »понизни и потурени од сваког«, како вели владика Исаија Ђаковић. И они су горко жалили што су оставили своју стару домовину. То осећање нашло је јака трага у једном запису калуђера Михаила Раваничанина, писаном у Сентандреји 1695. године: »В велицем утјеснени и изгнани от безбожних и богомрских Агарен, својих домов и монастереј и всакаго добра лишени, а зде никакова добра не приобрјели. И прјебихом здје четири лета, по злу добра чекајући и не дождахом, а от селе јединому Богу вједомо.« Стари патријарх Арсеније III, 1705, у писму једном руском бољару, пише о стању пресељеног српског народа у Угарској: »Бежећи дан и ноћ са својим осиротелим народом од места до места, бацан тамо-амо као лађа на пучини великога океана, очекујем када ће да гране сунце и покаже се дан, да узмакне тамна ноћ и хладна беда наше несреће.«2

Та времена »тешка и усилна« нису престајала. Стање српског народа било је релативно сношљиво пред ратове и за време ратова. Аустрија је у току XVIII века имала великих ратова, са Баварцима, Прусима, Французима и Турцима, и у тим ратовима су граничари, Срби и Хрвати, сачињавали највећи и најбољи део царске војске. Али, привилегије се нису поштовале, обећања се нису држала, и залуд су српски црквено-народни сабори жалили се због неправде и гоњења. 1723. слободни сељаци српски у ужој Угарској постали су спахијски кметови. 1735, због верских гоњења и због спахијских угњетавања, побунио се један део Срба у Банату под печканским капетаном Пером Сегединцем.3 1741, нова робљења српских сељака и отимања земаља из њихових руку, забрана српским варошанима да раде земљу и трговину и да купују имања, тако да се приличан број Срба поново вратио у Турску. Педесетих година, угњетавања и гоњења су таква да се народ диже на буну у Лици и у другим крајевима Хрватске. 1751. и 1752. велики број Срба, са својим свештеницима и официрима, отишао је у јужну Русију на обале Дњепра, и тамо основао целе колоније, »Нову Сербију« и »Славеносербију«. Покрет за исељавање из Аустрије у Русију узео је толико маха да су државне власти објавиле да ће изгубити живот сваки ко мами народ на сеобу.

Срби су иначе политички остајали у несређеном положају. 1745. основана је у Бечу »Илирска дворска комисија«, која је водила српске ствари све до 1778. године, али без великога делокруга и утицаја. Тек доласком на престо просвећенога Јосифа II стање српскога народа унеколико се променило набоље. Цар је био верски толерантан и правдољубив, нарочито било му је потребно да у борби са Мађарима има уза се немађарске народности у Угарској, и зато је Србима учинио прилично уступака. Као и остали некатолици у Аустрији, и Срби су добили слободу вероисповести, право да могу слободно зидати своје цркве, да не морају празновати католичке празнике, да се званично не зову »шизматици« но »греко-несоједињени« (graeci non-uniti). Попуштање према Србима наставило се на крају XVIII века, када је Аустрија имала да војује са Француском, и када су граничари били потребнији но икада. На знаменитом Темишварском сабору Срби траже, ради сачувања своје народне особености, засебну

територију, српску Војводину. Угарски сабор од 1791. укида све изузетне законе против Срба, и даје им грађанска права. У већим местима Срби улазе у општинске одборе, и у јаван живот. Поред раније основаних српских школа оснивају и средње и стручне школе: 1791. гимназију у Карловцима, 1794. богословију у Карловцима.

После стогодишњих искушења и борби, Срби у Аустрији на крају XVIII века су задобили верску равноправност и грађанска права, и после неколико буна и исељавања дошли су до сношљивијега живота. Из вековне борбе они излазе нешто бројно окрњени, нестајањем у малим оазама у горњој Угарској, унијаћењем у Жумберку и исељавањем у Русију, али иначе у целини верски очувани, национално крепки, прилагођени условима новога живота, са организованом просветом и са првим почецима народне културе и књижевности.

2) КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ

Културно стање српскога народа под Турском у XVII веку било је ниско, извесно горе но ранијих векова. Али приликом сеобе од 1690. извршило се међу Србима извесно одабирање: имућније, грађанско и отпорније становништво, варошани, попови, калуђери, трговци и занатлије, народни прваци, напустили су стару домовину, у којој су остали сељаци и пастири, становници брдских и забачених крајева.

Прешавши у Аустрију, српски досељеници су донели извесну, балканску културу, малу средњовековну писменост, занатлијске еснафе и трговачке руфете, нешто покретног имања. У новој домовини су затекли известан број Срба који су се раније доселили и који су већ били ушли у западну културу. Ти стари и нови досељеници створили су једну националну целину, која се врло брзо прилагођавала новим условима живота и успешно улазила у западну културу. Још у почетку XVIII века она има своју црквену организацију, своје школе, своје еснафе и руфете, своје сталеже.

у световњачком реду прво место заузимају грађани, трговци и занатлије, растурени по свима местима уз Дунав, од »сребробогатога Земуна« до »царствујушчега града Вијене«. Оно мало српских племића који су добили аустријско племство за заслуге на бојном пољу, лако и брзо су се одрођавали, и само по изузетку налазио се покоји од њих да учествује у националном раду. У почетку војне старешине су ишле заједно са народом у свима борбама за верска и грађанска права, али уколико су се више милитаризовали, постајали »царски људи«, официри у државној служби, они су се издвајали из народне заједнице, поступно постајали национално равнодушни. Место њих на челу народа стоје и прву реч воде грађани, трговци и занатлије, који су дошли са Балкана са извесним знањима, организацијама и капиталом, и који су брзо пустили корена у нерадној војничкој и племићкој Угарској. Занатлије, у својим чврсто организованим еснафима, показују много економске снаге, вредноће и моралности. Српски трговци у Будиму, Сентандреји, Коморану, Ђуру, преузимају у своје руке знатан део угарске трговине, нарочито транзитне. Они асимилују једноверне Грке и Цинцаре, и стварају један јак грађански сталеж српски, који ће више од сто година бити главни носилац културе међу Србима и стајати на челу свију српских покрета.

Сви ти стари »граждани«, »купци«, »почтенородни господари« и »почтенородни мајстори«, радни, трезвени, са мало задовољни, штедљиви, економски организовани, постају једна политичка сила. Српски варошани у већим местима угарским добијају своју општинску самоуправу, свој одбор и суд (»танач«) и живе својим животом, врло моралним и националним. Они стоје на челу српских борби и на српским црквено-народним саборима они су најраднији и најодлучнији. Они су плаћали када је подмићивањем требало умекшати срца »господствујуштих«, и о своме трошку

издржавали српске агенте у Бечу. Они су представници модернијих и напреднијих схватања и реформа. За световну културу и модерну просвету они воде борбе са црквеном јерархијом, која није могла да изиђе из средњовековних традиција и балканских калуђерских злоупотреба; из њиних редова ће изићи на крају XVIII века »националисти«, поборници напредних и световних реформа Јосифа II. Они дижу прве српске школе и изводе прву просветну организацију српску; они су издавачи и претплатници српских књига, мецене српских писаца, и сва модерна просвета и световна књижевност српска која се створила на крају XVIII века не може се без њих замислити.

Културно много ниже стајала је маса народна, полусељачко, полувојничко становништво у Војној граници, и спахијски кметови по мађарским жупанијама. Доста дуго они су бедно живели по збеговима, и лутајући од места до места, и тек када су видели да нема ништа од повратка у стару домовину, они су се стали стално настањивати и почели радити земљу. Они се налазе на ниском културном ступњу, огрезли су у незнању и празноверицама. Вера је за њих само форма, и они у години празнују и не раде сто шездесет дана. Празноверице и луди и штетни обичаји царују: вера у вампире, вукодлаке, вештице; славе и свадбе се окрећу у оргије које трају по неколико дана; појаве двоженства су доста честе, као што су морални односи врло расклиматани. Осећање својине слабо је развијено, и крађе, отмице и хајдуковања не престају. Школе су ретке и слабе, и неписменост је општа. И сви наши писци на крају XVIII века констатују ту запуштеност простога народа, и наглашују потребу да се благодети просвете прошире на широке и тамне слојеве сељачке масе.

Духовни сталежи били су од врло великога значаја у културном животу српскога народа, али они нису били на оној висини на којој је било грађанство. Срби су прешли у Угарску под водством свога патријарха, који им је био као нека врста и световног поглавара, царске привилегије издате су им више као конфесији но као народу, и у новој отаџбини организовали су се као целина на верском темељу, готово у виду једне теократије. Верска гоњења, којима је народ био изложен све до краја XVIII века, појачавала су само и иначе јако верско осећање и власт јерархије, и Срби су се све више збијали око своје цркве и црквених људи. У српској цркви било је родољубивих и моралних првосвештеника, који су са народом делили свако добро и зло, али било их је, и то више, који су се држали старих балканских калуђерских навика, сматрали свој положај као извор зараде, примали мито, грабили новац. Митрополити и владике, често деспоти према млађима, без обзира су ударали разне намете на своју паству. Између њих и народа долазило је стално до сукоба, готово на свим црквено-народним саборима. Народни представници и варошке општине тражили су да се власт митрополита и владика ограничи, да се престане са наметима и пљачкањем верних и да световњаци добију удела у унутрашњим пословима православне цркве.

Калуђера и свештеника је било много, али ни они нису били на висини свога положаја, и давали су повода народном незадовољству. Калуђери су били огрезли у нераду, гледали су да се што више лично обогате на рачун манастирских прихода, и живели су распусним животом који је саблажњавао вернике. Попови, необразовани, слабо писмени, каткада и неписмени, куповали су своја места од владика, и да би истерали свој трошак, отимали су од народа. Кроз цео XVIII век из грађанства и народа дижу се жалбе против злоупотреба црквених људи, истиче се потреба да се

њихова власт ограничи, њихови приходи одреде и њихово образовање подигне. Често је долазило и до сукоба, и владике су бацале анатему на грађане и на цела места, а грађани су годинама прекидали сваку везу са црквом. То је давало повода државним властима да се мешају у унутрашње послове српске цркве, на штету саме православне вере.

Али, при свем том, осећао се сталан и знатан културни напредак у свима правцима народнога живота и у свима слојевима српскога народа. Ако се племство одрођивало, а војничке старешине постајале национално равнодушне, остали сталежи су напредовали и национално и културно. Грађанство се богатило, образовало и цивилизовало, свештенство се морализовало, у народној маси почео се осећати утицај културнијега живота, сређенијих материјалних прилика, школâ и народних просветитеља. Извесно, српски пресељеници у Угарској изостајали су иза старих народа које су тамо затекли, али су улазили у модерну културу и постали најкултурнији део српскога народа, носилац културе у остале запуштене крајеве српске.

3) ПРОСВЕТНЕ УСТАНОВЕ

Може се претпоставити да је код балканских Срба на крају XVII века, бар у варошима, било извесних школа, отприлике онаквих какве су биле код Грка. Али одмах по своме доласку у културну средину Срби су увидели потребу школе и образовања, и првосвештеници и народни сабори стално су тражили школе и просветне установе. Из почетка српске школе биле су само по већим местима, и оне су биле сасвим по типу грчких школа на Балкану, где се рад ограничавао на просту писменост и цела школа имала обредни и верски карактер. Први учитељи тих школа су или свештеници без парохија, илиислужени подофицири, или црквени певци, чије је све знање у читању часловца и псалтира и у певању црквених мелодија. Они су потпуно зависни од свештеника, бедно плаћени, често »у натури«, у житу, у оделу и обући, у воску, а обично су поред тога или црквењаци или звонари. Настава је примитивна: учи се читати и писати на таблицама од воска или крушковим дашчицама, напамет се учи часловац и псалтир; да се научи читати и писати треба по три године, и све то лако и брзо се заборавља. Српске школе су тако мало давале ђацима да грађани који су спремали своју децу за трговину и јаван живот морали су слати децу у туђинске, нарочито протестантске школе.

Срби су се обраћали на Беч и на Русију да поправе своје рђаве просветне прилике. Из Беча се нерадо гледало на подизање просвете код Срба, и уколико је и чињено покушаја да се дижу школе по српским крајевима, то је било из разлога католичке пропаганде. Прва просветна помоћ Србима дошла је из Русије. Митрополити су из Русије стали набављати и црквене и школске књиге и доводили учитеље који су стварали стручне школе и припремали учитељско особље. У половини XVIII века просветни рад код Срба се организује, установљава се један народни фонд за издржавање школа, и већа места српска добијају своје школе и учитеље. Од 1770. године отпочета је школска реорганизација у целој Аустрији, и тада су и српске школе из основа преуређене. Школе престају бити искључиво верске, постају више световне и падају под државни надзор. Старе »мештре« заменили су нови »магистри« који су прошли кроз нарочите педагошке курсеве, боље обезбеђени и независнији од цркве; школе су добиле световнији карактер, у њима се поред часловца и псалтира почео учити рачун, земљопис, историја, и други световни предмети; не доносе се више буквари и часловци из Русије, но се пише и издаје цео један низ школских уџбеника за црквене и световне предмете; установљава се стручан надзор над школама. Број школа на крају XVIII века се повећао, не само по варошима но и по већим селима. У погледу основне наставе Срби су у XVIII веку учинили велики напредак.

Није се остајало само на подизању основне наставе. Још од почетка XVIII века Срби су тражили средње и стручне школе, за спремање свештенства и учитеља, али код државних власти нису никако налазили одзива. Митрополити су на своју руку

чинили неколико покушаја: такве су биле школе Максима Суворова у Карловцима и у Београду 1726. До 1729, »Латинско-славенска школа« у Карловцима 1732, школа Емануила Козачинскога у истом месту од 1733—1737, »Духовна колегија« у Новом Саду 1740. до 1750(?).4 Али све су то били само покушаји који су се тешко држали. Дуже је трајала »Покрово-Богородичина школа«, основана у Карловцима 1749, која је постојала неких двадесет година. У свим тим импровизираним школама учили су се поглавито црквени предмети, нешто мало латински језик5 и световни предмети, и у њима су се поглавито спремали свештеници. Ко је хтео да нешто више учи, морао је ићи у туђе школе, католичке и протестантске гимназије, где се предавало на латинском језику.

Али потреба за вишом наставом и за стручним образовањем свештеника и учитеља све више се осећала у српским редовима, и Срби су наваљивали да им се најзад да дозвола за отварање правих средњих школа. Када се на крају XVIII века, из политичких разлога, стало попуштати према Србима, добили су дозволу за оснивање своје гимназије и богословије. 1791. основана је у Карловцима гимназија, прва српска гимназија, а 1794. и богословија, прва српска богословија. То је био велики успех и значајна културна тековина. Најзад се дошло до школа где су се могли свештеници и учитељи образовати, и српска деца могла су на свом језику и у својој школи спремати се за више студије.6 Број образованих људи отада стално расте, и тако се ствара повољно земљиште за развој народне културе и народне књижевности.

4) ШТАМПАРИЈЕ И ЛИСТОВИ

Штампарска вештина дошла је Србима врло рано, још крајем ху века, и то из Италије, из Млетака. Српске штампарије су у XV, хуј и XVII веку постојале у западним крајевима: у Млецима, Скадру, у манастиру Милешеву, Горажду, код Мркшине цркве у садашњем ужичком округу; само једна, и то врло кратко време, радила је у Београду. Доцније, од краја XVI века па до половине XVIII века, српске православне црквене књиге штампане су у словенским штампаријама у Влашкој. Када су Срби прешли у Угарску, једино у Римнику, у Влашкој, могле су се штампати српске књиге.

Српски пресељеници су увиђали велику потребу своје штампарије, нарочито откако је римска пропаганда почела штампати књиге ћирилицом ради ширења уније међу православнима. И митрополити и народни сабори у свима својим молбама и представкама царској власти тражили су право да у својој средини дижу једну ћириловску штампарију. Они су стално и учестано истицали како им је штампарија потребна »као душа телу«, »ради веће славе божје и спасенија души«. Из Беча су их исто тако стално одбијали, под изговором да је једна таква штампарија »непотребна и сувишна« поред језуитске ћириловске штампарије у Трнави. 1751. године митрополит Павле Ненадовић је најзад измолио право да у Осеку или у Карловцима дигне српску штампарију, али када му је постављен услов да се у тој штампарији морају штампати и унијатске књиге, он се тога права сам одрекао.

За то време, у првој половини XVIII века, разне српске књиге или су штампане у Римнику, или су на бакру резане, као што је радио Христифор Жефаровић са својим делима од 1741. до 1748. године. У највећем броју књиге су доношене из Русије, и руски трговци су са товарима књига долазили на српске вашаре, или, када је уношење књига из Русије забрањено, просто су кријумчарили. 1758. један Грк из Јањине, Димитрије Теодоси, пословођ у једној грчкој штампарији у Млецима, набавио је слова и типографа из Москве и основао у Млецима »Нову типографију греко-православну«, у којој ће се од 1761.7 до 1810. штампати на 70 српских књига, црквене и световне садржине, међу осталим и појединa дела Захарије Орфелина, Јована Рајића, Павла Ђулинца, Доситеја Обрадовића и Павла Соларића. Теодоси је нарочито штампао црквене књиге, али стављајући на корицама да су штампане у Русији, јер погоњени православни Срби нису веровали књигама из других земаља.

Неуспех Павла Ненадовића није обесхрабрио Србе, и они су у свакој прилици тражили штампарију у својој средини. У Бечу се најзад увидело да се мора попуштати толиким наваљивањима и увидело да оснивање једне српске штампарије у монархији значи прекидање духовне везе између православних Срба и Русије и спречавање да знатне суме новаца издаване за књиге не оду на страну. Затим, никаква школска

реформа, која се започињала на широкој основици, није се могла замислити без једне штампарије која би штампала уџбенике. Из свих тих разлога бечки универзитетски књижар Јосиф Лоренц фон Курцбек добије налог да се са мункачким унијатским бискупом споразуме о подизању једне »илирске« штампарије у Бечу. 1769. буде донета одлука да се у Бечу, под непосредним надзором Илирске дворске депутације, оснује штампарија за штампање српских, румунских и грчких књига, да се штампарска привилегија за двадесет година изда Курцбеку и да се у исто време сасвим забрани сваки увоз књига из Русије. Курцбек је добио монопол за штампање православних књига, све црквене књиге морале су се штампати у тој штампарији, али тек по прегледу и одобрењу карловачкога митрополита.

Одмах пошто је добио право, Курцбек је отпочео рад 1771. У његовој штампарији су штампани доста многобројни школски уџбеници као и известан број црквених књига. Исто тако штампано је у њој прилично дела световне садржине, од Павла Ђулинца, Јована Рајића, Захарије Орфелина, Алексија Везилића и Јована Мушкатировића. Због те штампарије Беч постаје духовни центар српски, »Виндобона шчастљива Мусама«, како је доцније певао Лукијан Мушицки.

Срби нису били задовољни Курцбековом штампаријом. Стари страх од уније био је увек велики и са крајњим неповерењем примане су црквене књиге штампане у »иноверном« Бечу, у једној католичкој и туђинској штампарији, док је строго било забрањено да се такве књиге доносе из Русије. То неповерење је нарочито порасло од 1785, када је цар Јосиф II донео одлуку да се ћирилица може употребљававати само у обредним књигама, а да се сви остали уџбеници и књиге световне садржине морају штампати латиницом. Затим, Курцбеков штампарски рад је био несолидан: хартија је била слаба, слова рђава, слог погрешан, рад спор, цена књига велика. И са српске стране наваљивало се непрестано да штампарија пређе у српске руке, или да се пренесе у српску средину, где би књиге биле штампане боље, тачније и јевтиније, или бар да се дигне забрана увоза црквених књига из Русије. Све те молбе остајале су без икаква одзива и 1783. Курцбек је добио продужење своје привилегије још за шест година.

Књижевник Емануил Јанковић је био набавио штампарију, донео је у Нови Сад 1790. године, и узалуд тражио штампарско право. После смрти Курцбекове, његова штампарија је прешла у српске руке. Почетком 1792. године Стефан Новаковић, бивши секретар митрополије у Карловцима и тада српски придворни агент у Бечу, купио је Курцбекову штампарију за 25.000 форината, заједно са свим материјалом и стовариштем књига. Априла 1793. добио је продужене привилегије још за петнаест година са тим да не сме штампати ништа што би критиковало стање у земљи или давало повода ма каквој тужби. Новаковић, пун добре воље и намера, отпочне рад у прилично великим размерама. Прелажење Курцбекове штампарије у српске руке поздрављено је као један национални успех и Новаковићева »Славено-сербска, валахијска и восточних јазиков типографија« наишла је на добар одзив. Ту су се штампале *Славенно-сербскія вѣдомости* (1792. до 1794), *Собраніе разныхъ нравоучителныхъ вещей* Доситеј Обрадовића (1793), велика историја Јована Рајића (1794. до 1795), као и друге мање важне српске књиге.

Иако је радио много боле и савесније но Курцбек, иако је Србима био и верски и национално поуздан, Стефан Новаковић у материјалном погледу није имао успеха, и његово предузеће убрзо је дошло у кризу. Покушаји да се састави једно српско акционарско друштво и да оно купи штампарију, остали су без успеха. 1796. штампарија буде продата мађарској универзитетској штампарији и пренета у Будим, где ће се отада па све до тридесетих година XIX века штампати највећи број српских књига.

Поред Римника, Млетака, Беча и Пеште, српске књиге су мањим делом штампане још у Русији и у Немачкој. У Москви је 1754. владика Василије Петровић штампао своју *Исторію о Черной Горы,* а у Лајпцигу, у штампарији Јохана Готлоба Брајткопфа, од 1783. штампале су се српске књиге, међу осталима и најважнија дела Доситеја Обрадовића *Животъ и приключенія (1783)* и *Басне* (1788). Такође у Лајпцигу, у штампарији Тајбела, штампао је Емануило Јанковић своје књиге: *Терговци* (1787) и *Благодарный сынъ* (1789).

Са српским штампаријама у XVIII веку у тесној вези је и покретање првих српских листова. 1791. грчки штампар и патриот у Бечу Маркидес Пуљо, у друштву са неколико српских трговаца у Бечу, кренуо је први српски лист *Сербскїя повседневныя новины,* који се доцније краће звао *Сербскїя новины.* Лист, који је излазио два пута недељно, имао је сасвим информативан карактер; то је у ствари био политички билтен, у коме се мало говорило о специјално српским стварима. Лист је иначе био писан рускословенским језиком и штампан црквеним словима. Како нису нашле одзива, *Сербскїя новины* престале су излазити у току 1792. године. Али тиме није пропала и идеја о једном српском листу. Стефан Новаковић, купивши Курцбекову штампарију, почео је од фебруара 1792. издавати *Славенно-сербскїя вѣдомости,* »посвјашчене роду и свјашченству«. Оне су биле уређиване по угледу на бечке информативне политичке листове, и највише говориле о спољњој политици и доносиле извештаје са бојнога поља. Лист је био писан бољим, народнијим језиком но *Сербскїя новины,* штампан је био грађанском азбуком и више се освртао на српске ствари. Претплатника је имао мало, до 190, и то махом по угарским варошима где је било српскога света, и лист је био у сталним новчаним неприликама. Све молбе и жртве Новаковићеве нису имале успеха, и *Славенно-сербскїя вѣдомости* престале су излазити 1794. године. И тек 1813. јавља се нов српски лист.

СРПСКОСЛОВЕНСКИ ПИСЦИ

Последњи изданци старе српске књижевности допиру до самога краја XVIII века. У другој половини тога века пишу се неколико карактеристичних родослова српских, врднички из 1764, пећки из истога доба, троношки из 1791, у којима је народна књжевност нашла материјала за своја развијања. Језик старе српске књижевности живео је још у почетку XVIII века, и у Угарској се јављају неколико писаца који су покушавали прилагођавање старе, калуђерске српске писмености новом добу.

На крају XVII века прешао је у Угарску, са осталим народом, приличан број калуђера, међу којима је било и преписача црквених књига. Око 1700. помиње се и цео један низ калуђера преписача црквених књига, који сви носе назив Рачани: Кипријан Рачанин, Јеротеј Рачанин, Христифор Рачанин, Симеон Рачанин, Ћирјак Рачанин, Теодор Рачанин, Гаврило Стефановић Венцловић Рачанин. Они су се тако називали по манастиру Рачи у Србији, крај Дрине, који је био један од ретких заосталих расадника српске писмености, и у коме су се калуђери нарочито бавили приписивањем црквених књига. Један део Рачана прешао је у Угарску, и у новој домовини они су продужили свој стари преписачки посао. Из реда тих Рачана, који су тако настављали стару српску писменост, јавило се неколико писаца који чине прелаз ка новој писмености.

КИПРИЈАН РАЧАНИН

Један од најглавнијих Рачана био је јеромонах Кипријан Рачанин. У својој калуђерској скромности он о себи мало говори. Када помиње себе назива се: »многогрешни«, »непотребни«, »луди«, »скудоумни«, крије своје порекло и место рођења, и пише: »отечество ми земља, мати же гроб«. Када је писао своја дела био је »в старости глубоцеј«.

Прешавши у Угарску он је донео велики број рукописа и старих штампаних књига, србуља. Прво се задржао у Срему, потом је са патријархом Арсенијем III отишао у Сентандреју, где је био »обшчи духовник«. Ту је прикупио око себе неколико добро писмених калуђера и отпочео »в велицеј бури и метежу« преписивати књиге за оскудне српске цркве, у исти мах поучавајући млађе калуђере у писмености. Од њега је сачуван велики број преписа најразличнијих црквених књига.

Али је најзначајнији његов посао: *Букваръ или наука детем и юном,* писан 1717. године по угледу на старије руске букваре из XVII века. У буквару се налази разноврсно црквено штиво, поучне изреке и први покушај српске метрике. Ту су дата основна правила стихотворства и известан број поучних стихова у врло неправилном дванаестерцу. Стихови су без вредности, али карактеристични као један од најранијих покушаја уметничке версификације код православних Срба. Буквар није био штампан, но се служило њиме у преписима. Штампао га је Стојан Новаковић тек 1872. године.

Иако је Кипријан Рачанин читао и подражавао руске књиге, ипак се држао старог српског црквеног језика, у којем се јасно осећа утицај народног језика. Правопис му је фонетички, удешаван према особинама српскога језика.

ЈЕРОТЕЈ РАЧАНИН

Као и о Кипријану Рачанину тако исто мало зна се о његовом сабрату Јеротеју Рачанину. Сва је прилика да је прешао у Угарску приликом Велике сеобе. 1698. био је у Фелдварцу у Бачкој. 1704, преко Србије и Македоније, ишао је у Јерусалим. Још 1721. живео је у фрушкогорском манастиру Великој Ремети.

И од њега се сачувало неколико преписа црквених књига, али главни његов посао је његов путопис у Свету земљу, први путопис у новој српској књижевности. То је *Путашасвіе къ граду Іерусалиму Іеротея іеромонаха рачанинскаго въ лъто отъ бытіа 7212, а отъ рождь. Христова 1704. мъсеца Іюлія 7* Тај рукопис нашао је 1840. године у Карловцима руски славист О. М. Бођански. Прво је штампан 1841. у *Сербской пчели,* потом га је објавио Бођански 1861. у *Чтенія при императорск. обшествъ исторіи и древностей россійскихъ* (књ. 4), и најзад Стојан Новаковић у *Гласнику Српског ученог друштва,* 1871, књ. 31.

Јеротеј у крупним и брзим потезима описује свој побожни пут преко Србије, Македоније и морем до Јерусалима, и повратак преко Бугарске и Србије. он је прост човек, празноверан калуђер, слаб писац. Иначе пише доста добрим народним језиком. Цело дело је без књижевне вредности, и има значаја утолико што је то први путопис српске књижевности и једино забавно дело српскословенске школе.

ГАВРИЛО СТЕФАНОВИЋ ВЕНЦЛОВИЋ

Гаврило Венцловић, »сирјеч Стефанов син«, »многогрешни и худши в Христијанех убоги свјаштени инок Гаврил«, како се сам називао, био је најбољи и најплоднији ученик Кипријана Рачанина и најкарактеристичнији представник српскословенске школе.

И он себе назива »худим«, »скудоумним« и »недостојним«, и избегава сваку прилику да говори о себи. О његовом пореклу, због његовог туђинског презимена, могу се чинити само претпоставке.8 Зна се да је био јеромонах, да је једно време живео у Сентандреји и био у школи Кипријана Рачанина; да је око 1736. био капелан у Ђуру и да је 1739, у доба верских гоњења, дошао као »славни проповедник« међу српске шајкаше у Коморану.9 Још 1735. у једном запису вели о себи да је »в старости« Од 1747. губи му се траг.

Он је био пре свега вешт и вредан преписач црквених књига и од њега је остао велики број преписа. Сем тога био је добар цртач и илустровао је своје преписе, и мисли се да је радио и неке иконостасе. Био је можда најобразованији српски калуђер свога времена, знао је руски и пољски, и преводио је са тих језика. Његов рад пада у доба од 1716. до 1747, и од њега је сачувано тринаест мањих и већих рукописа, преписа разних црквених зборника и »душеспасителних« књига и превода из руског и пољског. Он је упознат са савременом руском теологијом, и нарочито цени и преводи Лазара Барановича, черниговског архиепископа из XVII века и плодног руског богословског писца и полемичара против католика. Венцловић је превео његово велико дело *Мечъ духовный* (1666) и неколико његових цркveНих беседа.10 Међу осталим стварима превео је са пољског и једно дело световног садржаја: *Исторіа Барона Цесара, гардинала римскаго.11*

Венцловић јасно показује како је руска теолошка књижевност почела да утиче на Срби, али он је нарочито значајан због језика којим је своја дела писао. Управо, он има два језика којима пише. Када пише књиге за црквену употребу, нарочито када преводи са рускога књиге црквене учености, он пише српскословенским језиком. Али када пише за народ, нарочито када саставља беседе, он се служи чистим и лепим народним језиком. Када се богу моли, вели он на једном месту, ваља писати »по књижному«; када се обраћа народу, онда »по простому«. Када долази у додир са простим народом, са својим »кметовима и кметовским синовима«, са коморанским шајкашима, он не говори »књишки скривено«, но »простим дијалектом«, »на сербски језик ради разуменија простим чловеком«, »на просто уразумитљноје знаније србскоје за сељане и просте људе«. И значајно је да је он тим језиком писао нарочито после 1740, када је код Срба стао преовлађивати рускословенски језик. Његове беседе одликују се чистим, једрим, живописним народним језиком, правом народном синтаксом, обилним

народним речником, фигурама из народнога стила, показују велико познавање народнога живота и потреба, тако да имају и извесне беседничке вредности.

Код Гаврила Стефановића Венцловића може да се види неколико ствари: и почетак утицаја руске теологије на српске писце, и подизање образовања наших старих калуђера, и јачина традиције српскословенске књижевности. То је у целој српској књижевности први писац који је за народ почео писати чистим српским језиком. Како његова дела нису била штампана, то нису могла бити од непосредног утицаја на дали развитак српске књижевности, али она добро показују »како би се према староме српскословенском књижевном језику (да није било прекида) *српски народни* књижевни језик развијао« (Стојан Новаковић).

ЂОРЂЕ БРАНКОВИЋ

Јединi световњак међу писцима српскословенске школе био је Ђорђе Бранковић.

ЖИВОТ. — Породица Бранковића била је из Херцеговине, преселила се у Угарску пре Велике сеобе, ту добила угарско племство и из своје средине дала неколико црквених великодостојника.

Ђорђе Бранковић родио се 1645. године у арадској жупанији. Васпитао се код брата Саве, епископа јенопољског, 1663. отишао је као »ђак« у дипломатску службу ердељског кнеза Михаила Апафија. Његовим послом ишао је у Једрене, и у Турској остао три године, увек у дипломатској служби ердељског кнеза. 1668. ишао је са братом Савом у Русију. По повратку опет је ступио на стару дужност, 1675. постао је ердељски капућехаја (посланик) у Цариграду. Пошто му је брат свргнут са епископске столице и бачен у затвор, он изгуби место, напусти Ердељ и 1680. оде у Влашку, на двор кнеза Шербана Кантакузина у Букурешту. Када је Аустрија заратила са Турском, он успе да увери у Бечу да је од старе српске владалачке куће Бранковића и да би као такав могао подићи Србе против Турака. 1683. аустријски цар Леополд I потврди му дипломе и грб, које је Бранковић сам фалсификовао, дâ му титулу угарскога барона и утврди у наследству Херцеговине, Срема и Јенопоља. Тада се у његовој глави родио план о васпостављању српске државе, којој би он био владар, а аустријски цар заштитник.

Још за неко време он остаје у дипломатској служби кнеза Кантакузина, али ради за своју ствар на Балкану. 1688. успе да се његов план у Бечу узме озбиљно и добије титулу графа римске империје. У исто доба добије писмо пећкога патријарха Арсенија III, у којем се признаје за потомка старих владара српских 1689. крене у Србију да диже устанак, са великим титулама: царског повереника, наследног деспота целокупног Илирика, великог дуке Горње и Доње Мизије, кнеза Св. Римске Империје, војводине св. Саве, Црне Горе. наследног господара Херцеговине, Срема и Јенопоља, и тако даље. У Оршави дигне устанак и када је хтео да пређе у Србију, 1689, »ради цареве користи«, ухапси га у Кладову генералисим аустријске војске принц Лудвик Баденски. Због својих веза са Влашком и Русијом, због манифеста о стварању једне велике илирске државе, он се учинио сумњив онима који су га раније подржавали.

Од тога доба он није више пуштен на слободу. Неко време био је у затвору у Ердељу, потом буде послат у Беч, где је остао до 1703. Он стално пише молбе и жалбе, тражи своја права, ступа у везу са представницима српскога народа, којима помаже у националним тражбинама и који у њему почињу гледати световног господара српског народа, представника идеје о српској аутономији, Срби моле за његову слободу и

Леополда I и Петра Великог, али он остаје вазда у заточењу, и најзад, 1703, када је букнуо мађарски устанак и настало врење у целој земљи, буде послат у Хеб, у Чешкој. У оскудици, оптерећен дуговима, под строгим полицијским надзором, он се отима, пише на све стране жалбе и молбе, покушава да се избави и да дође до својих права. Све му је било узалуд, и он из Хеба није жив изишао. Умро је 19. децембра 1711. године.

О Ђорђу Бранковићу се створила цела једна поетичка легенда код угарских Срба. Он је постао трагични заточник народне мисли и мученик за српску народну ствар, човек који је својим животом оличавао злу судбину српских досељеника у Угарској. »Хебски сужањ«, »Последњи деспот« постао је народни херој и мученик, симболична личност, коју су историчари, песници и беседници за готово два века стално помињали. Тек истраживања научне историје доказала су да он није био потомак Бранковића, да је био »самозванац«, нека врста Димитрија Лажног, цара Јована и Шћепана Малог, и да су његове повеље чист фалсификат. Најновија историјска истраживања унеколико су га оправдала, и сви су изгледи да је он почео као један амбициозан пустолов, али да се у Бечу, дошавши у додир са представницима српскога народа, озбиљно загрејао за српску народну ствар и искрено са народним првацима радио да Срби добију своју политичку аутономију у Угарској.

ИСТОРИЧАР. — Бранковић није само занимљив као човек и политички радник; он се бавио и књигом и био први радник на модерној историји српској, човек који је дуго и јако утицао на развој српске историографије.

За своје доба Бранковић је био учен човек, и знао је, поред српског, латински, мађарски, румунски, грчки и турски. у Букурешту, поред кнежева брата Константина Кантакузина, једног од првих румунских историчара, он се упознао са многим историјским делима. Још тада у Букурешту он је наумио да сам пише српску историју, и написао на румунском језику једну кратку кронику, која је тек 1893. штампана у румунском стручном часопису *Revista critică-literară*. И после тога он је читао старе летописе, кронике и историје и стално прибирао материјал. Када је допао затвора у Бечу, он је узео да пише историју српску, више да докаже своје право но да изнесе прошлост српског народа.

Започета у Бечу а довршена у Хебу, његова историја је велико дело у пет књига и на преко 2000 страна. Он прича догађаје од стварања света до 1705. године, да историјски подупре своје молбе и жалбе које је на све стране слао. Други део књиге је одбрана његових права и његове политике, један мемоар ради личне одбране. Његова кроника чини прелаз између средњовековних кроника и модерних историја. Бранковић пише по узору средњовековних кроничара, почињући од стварања света, уноси и црквену историју, даје много места »прсту божјем«, групише сав историјски живот око владалаца, не анализује материјал но га просто преноси из других књига, ради без критике, без одабирања и без расуђивања. Што му изгледа незгодно, он напросто изоставља; када му се укаже потреба, он измишља. Али у његовој историји има и извесних модернијих историјских схватања: он се документује, служи се страним историјама, мађарским, пољским, талијанским, грчким, као и старим родословима и биографијама српским и домаћим документима; даје ширу основицу, излажући упоредно са историјом Срба историју околних Румуна, Мађара и осталих народа југоисточне Европе.

Бранковић је слаб писац. Рођен на периферији српскога народа, одрастао међу туђинцима, међу којима је провео највећи део свога живота, он није добро владао српским језиком и врло слабо је српски писао. Трудећи се да буде на висини свога предмета и да изгледа свечано учен, он је писао развучено, замршено, мутно, често сасвим неразумљиво. Његова историја остала је и до данас у рукопису, који се чува у Митрополијској библиотеци,12 али је ипак била врло позната и употребљавана у српском народу и у српској науци. У XVIII веку било је неколико преписа; доцнији историчари српски, Павле Ђулинац, Јован Рајић, обилно су се њоме служили, нарочито Рајић, који је по читаве стране из ње исписивао. За више од сто година она је била главни извор српске историографије.

I РАЦИОНАЛИЗАМ

РУСКОСЛОВЕНСКИ ПИСЦИ

1) РУСКИ УТИЦАЈИ КОД СРБА У XVIII ВЕКУ

Први ступањ при прелазу из средњовековне писмености у модерну књижевност представљају српскословенски писци, који заузимају период од 1700. до 1740. Они су, сем Ђорђа Бранковића, калуђери, служе се језиком старије српске писмености, њихов посао је више преписачки и готово искључиво црквен. Али на њих почињу већ утицати руски писци, руска теологија, код њих има зачетака и световне књижевности, и код њих се већ јавља мисао о употреби народнога језика.

Други ступањ у модернизовању српске књижевности представљају писци који својим радом испуњују доба од 1740. до 1780, али чији утицај се простире далеко и на XIX век. Ти писци су потпуно под руским утицајем, они напуштају ранији српскословенски језик и усвајају рускословенски језик, неки од њих и сасвим руски. Нове идеје европскога рационализма, које су примили од руских писаца, код њих се сасвим јасно осећају.

Руски просветни и књижевни утицај на Србе почиње још пре XVIII века. Иако су простором били толико раздвојени, Срби и Руси били су у верској заједници. Југословенска писменост од XII до XVI века била је од извеснога утицаја на руску писменост тога времена. Од XVI века, када је сасвим нестала српска држава и откако се Русија стала дизати, руски утицај почиње се осећати код Срба. Православни Срби почињу упирати очи на »једноверну« и »једнојезичну« Русију, српски калуђери одлазе тамо да снабдевају и осигуравају српске цркве и манастире. Руски владари дају новчану помоћ, црквене утвари, нарочито црквене књиге, и оне почињу замењивати све ређе и ређе србуље које се нису више штампале. Велике победе и сјајна владавина Петра Великог, — »цара московског«, кога народна песма почиње величати, »самодржца всем православним«, »цара нашега«, како веле српски записи из тога доба — нашле су велика одјека међу Србима и пробудиле им велике наде. Српски пресељеници у Угарској, политички и верски гоњени, сву помоћ очекују од Русије.

Српске црквене старешине потајно одржавају блиске везе са Русијом. Арсеније III, Мојсеј Петровић, Вићентије Јовановић у отпору против уније траже помоћ од православне Русије и из ње набављају опреме и књиге за цркве. Мојсеј Петровић је нарочито видео да је једини начин да се православље код Срба одржи ослонац на Русију и помоћ од Русије. После неколико његових молби, Петар Велики реши 1722. године да се Србима пошљу два руска учитеља са великим бројем црквених ствари и књига. 1724. Синод пошље међу Србе свога преводиоца Максима Суворова, који се био учио у Москви и Прагу, да организује школски рад код Срба. Суворов понесе са собом доста књига, међу осталим 70 граматика Мелетија Смотрицкога и 400 букварова Теофана Прокоповича. 1726. дошао је у Карловце, и у доста тешким условима отворио

школу. Његова »славјанска школа«, која је имала да спрема свештенике и учитеље, била је прва стручна школа међу православним Србима и задовољавала је једну велику народну потребу. Али школа није цветала, селила се из Карловаца у Београд и из Београда у Карловце, имала несталан број ђака и није показивала великог успеха. Српска црква је била растрзана унутрашњим борбама; навале католицизма биле су све веће; митрополит, осумњичен у Бечу као руски човек, није смео да се много залаже за руску школу и руског учитеља; необразовани и назадни калуђери су попреко гледали странца »Москова« и световњака који је младе учио ономе што они нису знали и што је у њиховим очима било излишно; руски Синод је Суворова готово сасвим напустио, а изгледа да је и сам Суворов био незгодан човек за тежак посао који му је био поверен. Кроз школу је ипак прошао приличан број младих ђакона, па и одраслих свештеника, који су научили словенски и нешто латински, и који су својим знањем одскочили и у цркви и у школи. После смрти митрополита Мојсеја, 1730, Суворов буде од свију напуштен, и школа тавори до 1731. Суворов је најзад напушта, и тај први покушај руске школе међу Србима пропада, али оставивши ипак видних трагова.

Нови митрополит Виђентије Јовановић продужио је просветну политику свога претходника и тражио нове учитеље из Русије. 1733. дошло је из Русије неколико руских учитеља, студената кијевске Духовне академије, и један монах Кијевопечерске лавре: Емануило Козачински, Петар Падуновски, Трофим Климовски, Георгије Шумљак, Иван Мјенацки и монах Синесије Залуцки. Одмах после њих дошла су још три руска учитеља: Тимотеј Левандовски, Јован Ластовицки и Петар Михајловски и два протестантска учитеља за световне предмете. Са тим приличним бројем релативно спремних наставника митрополит Виђентије Јовановић отпочео је нов просветни рад.

Од тих руских учитеља неколико иду за учитеље у већа места српска, а Козачински са осталима оснује у Карловцима »Латинску школу«, неку врсту богословско-учитељског училишта. Школа, са Козачинским као »префектом« на челу, отпочела је рад одмах, још 1733, са 14 ученика, међу којима је било и одраслих људи. Нови разреди оснивани су сваке године, и било их је шест, који су се звали: аналогија, инфими, граматика, синтакса, пијитика, реторика. О успеху те школе писао је доцније Јован Рајић, који се у њој учио: »Са дивним успехом почеше предавати изредно настављење латинске граматике. И за неколико година толико су успели да је латинска наука приведена била и до саме реторике... И тако старањем и најтежим трудом би младеж доведена и до двери философије.«

Али ни ова школа није била дуга века. Раздор у српској јерархији кочио је сваки већи рад у просвети; калуђери су на све могуће начине радили против школе и руских учитеља. После смрти митрополита Виђентија Јовановића, школа, напуштена и без средстава, престане, ђаци се разиђу, а велика већина руских учитеља врати се у Русију. Јован Рајић окривљује за то српске калуђере: »Ови завистници били су придворни патријаршки духовнога чина, савршени годинама људи, али преке незналице, једва су умели и читати. Тешко и несносно чинило им се да деца знају правилно читати и писати и боље од њих појати; зато су волели добронадеждну младеж у прво незнање повратити, неголи да они малу тобожну срамоту подносе.« и тако, завршује Рајић о ђацима: »с плачем одлазаше кућама својим, а добро устројени српски Парнас расу се, и красно цветајући врт би уништен«.

Али први нараштај руских васпитаника и поборника руске просвете међу Србима био је створен. И после тога руски просветни утицај није престајао. Са једним од карловачких руских учитеља бачки владика Висарион Павловић оснује неку врсту мале богословије. Доцније, у српске крајеве, у поједине веће општине, често долазе за учитеље Руси, »Московити« и »Москови«, како су их Срби звали. Руски трговци са књигама долазе на вашаре и снабдевају српске цркве и школе. Поред свих забрана, руске црквене и школске књиге уносе се у српске крајеве. Срби почињу ићи у руске богословске школе, нарочито у кијевску Духовну академију, у којој је од 1721—1762. било двадесет и осам Срба. Од доба Петра Великога Срби из свију српских крајева иду у руске службе, нарочито војну и црквену, и није мало Срба који су заузимали висока места у руској војсци и у руској цркви. Број Срба официра у руској служби нарочито се повећао после српске сеобе у Русију 1751. године. Срба има у дипломатској служби, као конзул Павле Ђулинац; у просветној, као главни надзорник основних школа Тодор Јанковић Миријевски; у вишој настави, као професори харковског универзитета Глигорије Трлајић и Атанасије Стојковић.

Сви ти доста многобројни Срби у Русији, војно племство и високи чиновници, имали су много националног и православног осећања, одржавали су сталне и блиске везе са својом домовином и били жива веза између Руса и Срба. Кроз цео XVIII век осећа се код Срба утицај не само руске цркве но и руске просвете. Срби теже да се, ради своје националне и верске сигурности што више приближе Русима, да се готово изједначе са њима, и главна последица тога је била да се у српској цркви и књижевности напустио старији српскословенски језик и да се усвојио рускословенски црквени језик, па чак почео се примати и чисто руски књижевни језик.

2) РУСКОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК КОД СРПСКИХ ПИСАЦА

Писци из почетка XVIII века продужавали су стару српску писменост и писали црквеним српскословенским језиком; један од њих, Гаврило Стефановић Венцловић, почиње писати чистим народним језиком. Све то угушено је појавом рускословенског језика у српској цркви, школи и књижевности.

Главни узроци за то били су верске природе. Дошавши са Балкана у католичку Аустрију, Срби су имали да издрже велика верска гоњења. Једини начин који им је остајао да сачувају своју веру, на коју су много полагали, био је везати се што јаче за православну и словенску Русију, која се од почетка XVIII века стала у политичком и културном погледу нагло дизати. Зато су се српски митрополити обраћали Русији, тражили од ње помоћ за цркве, учитеље и књиге. Срби тада немају своје штампарије, католичка пропаганда подмеће им књиге ћирилицом штампане али у духу учења католичке цркве, и они траже књиге само из Русије, поуздано православне. Руске црквене књиге све више потискују старе црквеносрпске рукописе и штампане србуље, којих је све мање, и у српским црквама почиње се служити по књигама штампаним у Русији. Руски учитељи, Максим Суворов, Емануило Козачински и његови другови, спремају целу једну генерацију српских свештеника и учитеља на руском језику и у рускословенској писмености. Митрополити Мојсеј Петровић и Вићентије Јовановић, у интересу православља и ради црквеног јединства са Русима, наређују да се по црквама служи »по уставу и типику московскому«, и да се у школама предаје по рускословенском буквару. То преовлађивање рускословенског језика иде брзо, за петнаест година. Од 1725. до 1740. то је свршена ствар и рускословенски језик отада постаје језик српске цркве, школе и књижевности.

Српскословенски језик, остављен сам себи, без буквара и граматике, без учитеља који су га могли предавати, слабо се одржавао, и то само утолико уколико је школа и писменост споро напредовала, код старијих, необразованих и слабо писмених калуђера и свештеника. У Србији се дуже одржао. Вук Караџић помиње да је у почетку XIX века још било свештеника и калуђера који су црквене књиге читали по србуљски. Чак и код оних који су се служили црквенословенским језиком остајали су трагови србуљског читања и народног изговора.

Али са школским и књижевним напретком рускословенски језик све више је завлађивао. Он се сматрао као стари словенски језик, званичан језик православне цркве, и црквени људи трудили су се да што боље пишу њиме. Исто тако он се сам собом наметнуо и у књижевности. Српски народни језик био је неразвијен, и преводиоци и писци су били принуђени или да пишу рускословенским, или да из њега чине велике позајмице. У тој русификацији ишло се врло далеко. Приличан број руских књига просто је, са малим изменама, прештампаван за Србе; неколико

важнијих писаца у другој половини XVIII века, Јован Рајић и Глигорије Трлајић, писали су готово чистим руским језиком; 1793. године *Satir* Матије Рељковића, писан чистим народним језиком, преведен је »на прости сербски језик«, то јест на рускословенски. Таквих случајева превођења појединих дела из далматинске и славонске књижевности на рускословенски језик било је неколико у почетку XIX века.

То је постао освештан језик цркве, и још у половини XIX века намеравао је патријарх Јосиф Рајачић да крене црквени лист на рускословенском. Не само да се тај језик сасвим одомаћио у цркви и школи но зато што су цели нараштаји учили школу на њему, зато што се на њему проповедало и књиге штампале, што се сматрао за отмен језик, почело се њиме и говорити. Црквени и образовани људи, они који су се тада називали »учена класа«, одликовали су се што су »славјанствовали«, то јест што су се трудили да говоре књижевним рускословенским језиком, или бар мешавином између рускословенског и народног. У почетку XIX века било је већих српских места у којима су и грађани, па и саме жене, »славјанствовали«. Тај језик пустио је дубока корена, и доцније, када је преовладао народни језик, у данашњем српском књижевном језику остао је велики број рускословенских речи, нарочито апстрактних.

ХРИСТИФОР ЖЕФАРОВИЋ

Први писац у српској књижевности XVIII века који је издао своју књигу био је Христифор Жефаровић. Изгледа да је био родом из јужне Македоније, из грчке или цинцарске породице,13 потписивао се разно: Жефаровић, Зефаровић, Зефаров и Зефар. Био је јеромонах и цртач, »илирико-расијански обшчи зограф«, како се сам потписивао, и радио је и са црквеним књигама и утварима. 1741. био је у Бечу, 1745. до 1746. ишао је на хаџилук у Јерусалим, 1750. као штампарски стручњак радио је у Бечу да се набави српска штампарија. Умро је 18. септембра 1753. у Москви, у Богојављенском манастиру.

Иако неизвеснога порекла, Жефаровић је радио као Србин, осећао се као Србин, и на једном месту пише: »отечество сербско наше«. Био је образован калуђер, и од њега је остало неколико дела. Најглавнији му је посао: *Стематографїа,* која је, посвећена патријарху Арсенију IV Шакабенти, изишла у Бечу 1741. Цела књига је резана у бакру, и у њој су слике Методија, српских и бугарских владалаца и архиепископа, а нарочито грбови илирских и словенских земаља. Испод самих грбова Жефаровић је у стиховима објаснио њихов смисао. Стихови су у такозваном »пољском тринаестерцу«, којим ће се најрадије служити наши песници XVIII века. То је стих од тринаест слогова, са цезуром после седмога слога, и са строфама од два стиха са сликовима. Тај стих је дошао у руску књижевност још у XVI веку из пољске књижевности, и њиме су врло радо писали руски реторичари и школски песници. *Стематографїа* није оригинално дело, и сам Жефаровић то напомиње. То је слободнији превод дела хрватског писца Павла Ритера Витезовића (1650. до 1713), које је 1701. изишло на латинском под насловом *Stemmatographia sive armorum illyricorum delineatio, descriptio et restitutio.15* У тој књизи Витезовић је објашњавао, махом измишљене, грбове које је нашао у књизи Дубровчанина, бенедиктинскога опата, Мавра Орбинија *Il regno degli Slavi* (Пезаро, 1601).

Жефаровићева *Стематографїа* за дуго време била је главни извор српске, па и бугарске хералдике. Арсеније IV по њој изрезао је свој грб, који је остао грб Карловачке митрополије; заставе у првом устанку и грб обновљене Србије узети су из Жефаровићеве књиге; тако исто и грб данашње Бугарске. *Стематографїа,* као споменик старе и славне прошлости, имала је утицаја не развијање националног и српског државног осећања код Срба, и за време првог устанка, у почетку XIX века, била је забрањена у Аустрији. Књига је још значајна што се у њој налазе први штампани обрасци уметничког српског стихотворства, иако врло слаби и несавршени.*

ВАСИЛИЈЕ ПЕТРОВИЋ

Рођен 1709. у Његушима у Црној Гори, синовац владике Данила, Василије Петровић је био намењен за владичански чин. 1749. он је архимандрит цетињски, 1750. завладичен је у Београду. Исте године митрополит Сава Петровић пренесе грађанску власт у Црној Гори на њега. Путовао је у Угарску неколико пута, и долазио у сукоб се тамошњом српском јерархијом. 1752. отпутује у Русију да тражи помоћ за Црну Гору. У Русији остао је до 1754, па се вратио у Црну Гору. Од 1756—1758. опет је био у Русији.17 Приликом свог трећег путовања у Русију умро је у Петрограду 10. марта 1766. године.

Василије Петровић, приликом свога првог борављења у Русији, 1754, штампао је у Москви књижицу: *Исторія о Черной Горы*. Ова најстарија штампана историја српског народа за дуго време сматрала се као једна од најважнијих ствари раније српске историографије, и као таква често је прештампавана, превођена и навођена.* Тек у последње време, после критичких проучавања, видело се колико је она несигурна и слаба.

Василије Петровић је постао историчар из истих личних побуда из којих је пре њега постао Ђорђе Бранковић. Његова историја је историја само по имену. У молбама за Црну Гору и за себе Василије Петровић је хтео да увери главне чиниоце у Русији о давнашњим односима између Русије и Црне Горе и о значају Црне Горе, коју Русија треба морално и материјално да помаже. Историјски део је само увод, и ту се овлашно износи топографија Црне Горе и убрзо излаже српска историја, заустављајући се нарочито на зетским и црногорским династијама, Балшићима, Црнојевићима и Петровићима. Историјски део је слабо израђен, нешто мало по старијим документима, често по предањима, а гдегде и са измишљавањима. Од историје ова књига има само наслов. У ствари то је историјски подсетник и меморандум уз многобројне молбе које је владика упућивао руској царици и руским државницима, као и свима људима од утицаја, са циљем да заинтересује руске кругове о далеким и тако мало познатим рођацима на југозападу и да увери свакога да Русија треба да помаже Црну Гору. И зато он ствари представља не онакве какве јесу, но онако како њему треба. Он је лаком на новац, нема обзира и љубави за истину, себе назива митрополитом, што никада није био, позива се на повеље које је фалсификовао, Црну Гору представља као велику, насељену и богату земљу, у којој има сôних и златних рудника, од убогих села прави велике градове, од нахија провинције, од племенских главара племиће и кнежеве. Суревњив на остале Србе што примају помоћ од Русије, он доказује да само Црногорци имају право на ту милост великих и богатих рођака на северу.

Исторія о Черной Горы је дело нетачно, некритично и несигурно. Писано је слабо, више руски но српски, и нема ни научне ни књижевне вредности. Штампана у

Русији и ради личних и практичних циљева, ова историја је била мало позната код Срба у Угарској, и није имала никаква утицаја на развој српске историографије и на развијање историјског осећања код Срба у XVIII веку.

ПАВЛЕ ЂУЛИНАЦ

Историја Ђорђа Бранковића остала је у рукопису, историја Василија Петровића није дошла у српске крајеве, и прва историја целога српског народа која се читала у српској средини и која је утицала на Србе била је од Павла Ђулинца.

Павле Ђулинац био је официр и дипломат у руској служби. Дуже време био је чиновник у руском посланству у Бечу, са нарочитим задатком да одржава везе између Русије и угарских Срба. 1781. постао је руски конзул у Напуљу, са војним чином потпуковника. Наскоро затим умро је у Бечу.

Главни књижевни рад његов је његова мала историја српског народа, која је 1765. изишла у Млецима под именом Краткое введеніе въ ї́сторію происхожденія славено-сербскаго народа, бывшихъ въ ѡномъ владѣтелевъ, Царевъ, Деспотовъ, или владѣтельныхъ Князевъ Сербскихъ, до времене Георгїя Бранковича, послѣдняго Деспота Сербскаго. Сам писац не држи своје дело за оригинално и научно, он га пише са намером да се Срби упознају са својом славном прошлошћу и завршује са жељом да се сви Срби што пре ослободе »ига варварскаго«. Он укратко и брзо прича историје српских владалаца, почев од жупана па до грофа Ђорђа Бранковића, на коме се нарочито задржао. Све то рађено је на основу кронике Ђорђа Бранковића, а затим по делу францускога византиолога Шарла Дифрена Illyricum vetus et novum.18 На крају књиге су српске привилегије из 1690, 1691. и 1695, укази дворске канцеларије од 1743. и потврђења народних привилегија од царице Марије Терезије. Иако неоригинална, некритична и слабо писана, Ђулинчева историја била је корисна новина, испуњавала је осетну празнину у српској књижевности, читана је, преписивана чак и код католика, делимично прештампавана, и све до појаве велике историје Јована Рајића била главни извор историјског знања код Срба.

Од Ђулинца је остао још један важан књижеван посао, превод француског романа *Bélisaire*. Године 1776—1777. штампао је он у Бечу свој превод: *Велїзарїй гдина Мармонтелъ, Академїи французскагѡ языка члена, изъ французскагѡ на славенскїй языкъ преведенъ*. Тај филозофско-историјски роман једнога од тада најпознатијих француских писаца Жана Франсоа Мармонтела (1723. до 1799), који је изишао 1767. године, сликао је судбину Велизарија, византијског војсковође из VI века, али све то у духу напредних идеја XVIII века. Због слободоумних идеја о верској сношљивости, католичка црква у Француској бацила је анатему на књигу, и то је више но ишта учинило да овај иначе осредњи роман стече глас и буде превођен на све важније европске језике. На руски га је дала превести царица Катарина одмах, још 1768.

Тај општи успех, а нарочито пажња Катарине II, нагнао је Ђулинца да то прослављено дело, ту »всјем добро извјестнују књигу«, преведе, ради »просвјешченија

људеј«, »на собствени наш матерњи језик«.19 Да не би вређао верска осећања својих побожних православних читалаца, или из обзира према аустријској цензури, он је у своме преводу изоставио аматемисану XV главу. Преводио је више са руског превода но из француског оригинала. Ђулинчев превод је несигуран, стил је замршен, језик збркан, ни српски ни руски. Дело је имало успеха: 1812. изишло је у Будиму друго издање, 1832. је драматизовано, 1847. дошло је треће издање, али преведено »са славенског на србски«. То је један од првих превода из француске књижевности, прва чисто белетристична књига у српској књижевности, и једна од најранијих појава новога философскога духа у српској књижевности.*

ЈОВАН РАЈИЋ

Јован Рајић је најплоднији и најважнији писац рускословенске школе.

ЖИВОТ. — Рођен у Карловцима, 11. новембра 1726. године, у сиромашној породици, основну школу и латинско-словенску школу Емануила Козачинског учио је у месту рођења, 1744, »ради наук и јазиков«, вели он у својој краткој биографији, отиде у Коморан, у латинску језуитску гимназију, и ту остане четири године. У опасности да буде покатоличен, он 1748. оде у протестантску гимназију у Шопрон, коју сврши 1752. Да би се усавршио у наукама, он пође у Русију. Готово све пешке, 1753. стигне у Кијево, и ту остане до 1756, изучавајући теологију, слушајући руске проповеднике, нарочито вредно преписујући руска црквена дела. 1756. је у Москви и у Смоленску. 1757, путујући пуну годину дана преко Пољске и Угарске, врати се у Карловце. Не добивши место за наставника у »Покрово-Богородичиној школи«, увређен и разочаран, он напусти Карловце и по други пут оде у Русију.

1757. опет је у Кијеву, али се ту дуго не задржава. Исте године, преко Пољске, Влашке и Молдавије, у којој се неко време задржао, Црним морем и преко Цариграда, дође у Хилендар, у Свету гору. Оставши ту неколико месеци, преко Македоније и Србије врати се у Карловце исте године. Тек 1759. добије место за наставника географије и реторике у »Покрово-Богородичиној школи« у Карловцима. Ту је остао три године, док није дошао у сукоб са завидљивим придворним калуђерима, који нису трпели младог образованог теолога па и са самим митрополитом Павлом Ненадовићем. 1762. оде у Темишвар, па у Нови Сад, где је предавао богословске предмете на »Духовној колегији«. 1772. буде закалуђерен у манастиру Ковиљу, коме ускоро буде постављен за архимандрита.

Цео остатак свога живота провео је у манастиру, као чувен богословски писац, пишући богословске књиге и уџбенике и спремајући своју велику историју. Неколико пута нуђено му је да буде владика, али се он није хтео примити. Слабога здравља, раздражљив, у завади са осталим калуђерима, у сукобима са Синодом, он је последње године немирно и тешко провео. Умро је у Ковиљу 11. децембра 1801. године. Митрополит Стратимировић објавио је народу његову смрт: »Церков свјатаја наша изгуби в њем ученаго и заслуженаго свјашченика, обшчество добродјетелнаго человјека...«

БОГОСЛОВСКИ РАД. — Јован Рајић, уопште, није оригиналан писац, и оно што је још понајмање оригинално у његовом књижевном раду, то су његова богословска дела. Он је био најученији српски богослов свога доба, знао је и писао поред српскога и латински, немачки и мађарски, био је стручњак у питањима православне теологије, називан је »Српским Златоустом«, говорило се »учен као Рајић«, и за собом је оставио

цео један низ богословских превода и прерада. Преводио је руског исповедника Гедеона и јеромонаха Платона Левшина, написао *Катихисїсъ малый, или сокращенное православное исповѣданїе греческагѡ неунїтскагѡ закона,* који је изишао у Бечу 1776,21 и у многим издањима, све до 1863, за готово сто година, био школски православни катихизис код Срба и у Угарској и у Србији. Рајић је састављао и школске црквене историје, које су у многим издањима све до половине XIX века остајале школске књиге; штампао је збирке црквених проповеди, а поред тога оставио је велики број рукописа, махом превода из руских писаца, нарочито списа о разликама између православне и католичке цркве.

Сва богословска ученост Јована Рајића је из руског извора. Он је ђак руске сколастичке теологије која се у току XVI и XVII века развила у југозападној Русији, у крајевима који су били изложени борби са пољским католицизмом. Од XVI века католичка пропаганда из Пољске постала је насртљива према православљу у јужној Русији, и православни богослови морају да улазе у велике полемике за одбрану учења своје цркве. Они усвајају сколастичке методе католичке цркве, по угледу на католичке семинарије оснивају своје више богословске школе, и насупрот католичкој сколастици и догматици стварају православну сколастику и догматику. Нарочито кијевска Духовна академија постала је средиште нове православне теологије, не само за Русију но и за остале православне Словене, особито Србе.

Ту школу и ту теологију учио је Јован Рајић. У Кијеву он се добро упознао са свом том полемично-догматичном црквеном књижевношћу, која је била поставила за задатак да доказује чистоту учења православне цркве, тачност њених догма и обреда, њену пуну сагласност са правом Христовом науком. Рајић је нарочито пажњу обратио на антикатоличку и антиунијатску аргументацију руске теологије, јер му је то требало за рад у домовини, где је православна црква имала исте противнике и још веће опасности. Рајић је нарочито ценио архиепископа новгородског Теофана Прокоповича (1681. до 1736), знаменитог и ученог руског теолога из почетка XVIII века, кога један руски историчар књижевности назива »најобразованијим човеком тадашњега рускога друштва«, и који је у црквеним реформама био десна рука Петру Великом.

У целом свом богословском раду Рајић је био само добар ђак својих учитеља, нарочито Теофана Прокоповича. Он је асимиловао руску сколастичку теологију и вешто је руковао њоме. Он непрестано има на уму практичне потребе православне цркве код угарских Срба, против католика и унијата бори се успешно »за саборнођу и апостолскоју церкву восточноју«, и у тој одбрани православља он се служи полемичним и догматичним списима руске теологије, сматрајући их као општу својину православља, не наводећи своје позајмице, које су биле врло велике. У своје доба то је изгледало врло учено и у борби за православље било врло корисно, али те његове прераде, врло често и прости преводи, обредне књиге и уџбеници, данас имају интереса само за оне који изучавају историју православне српске цркве у XVIII веку. Научног и књижевног интереса богословски списи Јована Рајића немају.

РАД НА ЛЕПОЈ КЊИЖЕВНОСТИ. — Јован Рајић је за живота био нарочито слављен као велики православни теолог, после смрти он ће остати познат као историчар, али он се доста бавио и лепом књижевношћу. ОД њега је остао један пригодан патриотски спев, једна прерађена драма у стиховима, једна збирка

преведених поучних причица и приличан број пригодних и побожних песама, оригиналних и преведених.

Као песник Рајић има своје место у историји српске уметничке поезије, као један од првих писаца наших који су писали стихове. Српска поезија XVIII века постала је угледањем на побожну руску поезију с краја XVII и с почетка XVIII века, и тобожњи александринац Кипријана Рачанина и пољски тринаестерац Христифора Жефаровића излазе из руске поезије. Јован Рајић зна и подражава ту побожну руску поезију, он исто тако зна и за учену псевдокласичну поезију, и за собом ће оставити у рукопису цео један уџбеник реторике на латинском језику. Од њега је остао приличан број песама, пригодних и побожних, од којих су штампане две збирке: *Пѣсни различныя на господскїя праздники* (Беч, 1790) и *Стихи о воспоминанїи смерти* (Будим, 1814).22

Али најглавнији луснички рад Јована Рајића јесте спев *Бой змая са орлови,* који је изишао у Бечу 1791 (друго издање у Београду, 1840; треће, у Панчеву, 1884). То је алегорично-историјски спев, у коме је опеван рат од 1788—1790. Русије и Аустрије (орлова) противу Турске (змаја). То је песма једног патриота и хришћанина који слави победе хришћанског оружја и почетак ослобођења од Турске. У спеву има много историје и појединости, често сасвим техничких, о распореду трупа при јуришима, о броју пукова и батерија. Песник је сав у обрасцима псевдокласичким, меша историјске догађаје са митолошким алегоријама, говори поређењима и речником једног потпуног псевдокласичара. Поред Јосифа II, Катарине II, Потемкина и Лаудона, помињу се Јупитер, Марс, Вулкан, Меркур, Плутон; поред Београда и Оџакова, Троја и Рим. Алегорије су усиљене и излагање није свуда јасно. Али овај спев има и својих добрих страна, и иде у релативно боља дела наше оскудне уметничке поезије у XVIII веку. Стихови су доста лаки и течни, у причању има извесне живости, има и искрено родољубиво и хришћанско осећање; језик је врло чист, чистији и народнији но и у једном књижевном делу српском из тога доба.

1798. године Рајић је штампао у Будиму дело Трагедїа сирѣчь печáлная повѣсть ω смéрти послѣднягω царя сербскагω Уроша Пятагω, пω паденїи сéрбскагω цáрства, сочинена и произвéдена 1733. гóда въ Кáрловцѣ Срéмскомъ. А нынѣ пречищена и испрáвлена... Како се из наслова види, ова »печалнаја повјест« није оригинално дело но прерада. Оригинал је написао Емануил Козачински, као ректор карловачке латинско-словенске школе, и дело су његови ученици играли у Карловцима у јуну 1736. Ово дело, које се првобитно просто звало Трагедокомедїа, содержащая въ себѣ тринадецят дѣиствїй, рађено је према руским узорима те врсте. Средњовековни моралитети и мистерије прешли су преко немачке и пољске књижевности у руску књижевност XVII века, и у кијевској Духовној академији професори су састављали, а ђаци играли те »трагикомедије«, комаде који су били мешавина између моралне и алегоријске драме, где су апстрактна лица оличавала разне мане и врлине, и где се чудновато мешала хришћанска религија и античка митологија.

Козачински је за свој комад узео предмет из српске народне прошлости и у тринаест слабо повезаних чинова, или боље рећи слика, изнео како су Немањићи стварали српску државу и организовали српску цркву, како су Срби прешли у Аустрију и како су примили просвету. Драма иначе нема радње, личности, историјске, митолошке и алегоричне, дођу на сцену, кажу шта им је писац казао, повлаче се да

начине места другима који ће то исто чинити. Дело је писано у стиху, у пољском тринаестерцу.

Ту драму, која се приказивала у Карловцима 1736. године, Рајић је као ђак гледао и рукопис преписао, сећао је се, и у старости узео је да је прерађену изда »по нињајшем вкусу«. Он је нешто скратио, избацио уметке, излишне чинове и епизоде, изоставио све што је било одвећ пригодно, поправио грубе историјске грешке, додао још више поуке, »ободрителних наставленија«, целу драму свео у пет чинова, а чинове поделио на сцене. Да би се у делу знало шта је од Козачинског а шта је његово, он је то нарочито забележио. Трагикомедија Козачинскога сама по себи није много вредела, и Рајић јој својим поправкама и прерадом није много помогао. Али то је остао једини моралитет у новој српској књижевности, прво играно дело код православних Срба.

1802. изишло је у Будиму Рајићево дело које је још 1792. било написано: Цвѣтникъ въ двѣстѣ и двадесятъ и четире изабранныхъ исторїяхъ несажденный, и изъ источниковъ їйлевыхъ напоенный, въ немъ же крины оудолнїи добродѣтелей посредѣ тернїй пороковъ растутъ и цвѣтут. То је превод немачке збирке анегдота Acerra philologica, која је изишла у XVII веку, а у XVIII веку била често прештампавана. Дело у оригиналу има више забаван значај; Рајић му је у свом преводу дао више поучан карактер, додајући еванђелске поуке и велике наводе из Библије. Словеначки писац Урбан Јарник превео је, 1814, ово Рајићево дело под насловом Zbér lépih ukov za slovensko mladino.

РАД НА НАРОДНОЈ ИСТОРИЈИ. — Још у својим младим годинама Рајић се интересовао за српску историју. Када се 1758. године бавио у Хилендару, тражио је старе српске летописе и повеље, и, колико је могао, исписивао из њих. У његовим хартијама нађени су велики исписи из историје Ђорђа Бранковића, рађени још 1759. године. 1793. издао је у Бечу свој превод дела немачког историка Лудвика А. Гебхардија *Кра́ткая Се́рблїи, Ра́ссїи, Бо́сны, и Ра́мы кра́левствъ исто́рїя (Geschichte der Königreiche Servien, Raszien, Bosnien und Rama,* 1781),23 која је на данашњи српски издана у Београду 1847. године. У Карловцима, још шездесетих година XVIII века, почео је сам писати једно велико историјско дело, које је 1768. било готово, али које је непрестано допуњавао. 1794. изишле су прве три свеске, а 1795. четврта свеска тога великог дела, на 2000 страна, под насловом: *Исторїя разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ, из тмы забвенїя изятая и во свѣтъ историческїи произведенная Іоанномъ Раичемъ.* Издање је било са штампарским грешкама и са туђим умецима, и Рајић њиме није никако био задовољан. На заузимање митрополита Стратимировића почело је 1795. у Петрограду излазити друго издање. Изишла је свега једна свеска, којом Рајић није никако био задовољан; даље излажење забранила је руска цензура.

Главни извор Рајићу била је кроника Ђорђа Бранковића, која га је не само упутила на историјске изворе и из које је узео најважнија документа, но из које је преносио читаве стране. Али он делимично зна и за средњовековне историјске споменике српске, »наших древностјеј рукописи«, које је преписивао 1758. Он зна за житија владалаца и архиепископа српских од архиепископа Данила, којим се он обилно користи, али му нису познати наши најважнији извори: дела св. Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана, Теодосија, Константина Филозофа, Цамблака, Пајсија;

Душанов законик је површно читао у једном млађем препису. Он помиње и стране историчаре, грчке, мађарске, руске. дубровачке, али његово познавање тих писаца је слабо и непоуздано.

Пишући овоју историју Јован Рајић је имао да савлађује многе тешкоће. Непосредних података имао је врло мало; туђа мишљења која је са свих страна прибирао била су разнолика, често и противречна; он сам нема поуздану основицу, сигурно знање и критичан метод, и немогуће му је да тражи праву историјску истину. И он остаје у неизвесности и недоумици и често оставља »благоразумном читатељу« да се овај сам одлучи са киме ће се сложити. Поред тога, он се не усуђује да каже све што мисли. Он се боји да се осумњичи његова поданичка верност и неће да дође у сукоб са цензуром. Када му се нешто чини опасно за претресање, каква државна тајна или дипломатска интрига, он преко тога прелази, јер није »полезно о подобних вешчеј љубопитствовати и в царскија сокровишча и тајни мјешати сја«. Када је имао да каже своје мишљење о поступању Аустрије према Ђорђу Бранковићу, он преко тога брзо прелази, јер тако нешто »историческому перу не приличествујет«. Он се тако извлачи и у питањима историјске хронологије. Када има да се одлучи између два датума, он узима средњи број, да помири оба гледишта! Најзад, има код њега и средњовековних калуђерских идеја о чудима, и »прсту божјем« он још даје места у својој историји.

Али поред свих некритичности и непотпуности његова историја има својих добрих особина. То је прво и велико систематско дело у којем је обухваћена целокупна прошлост српског народа, и то упоредо са историјом осталих суседних народа, док се раније давала само у одломцима и кратким и површним књигама. Затим, има код Рајића у клици и новијих схватања историје, извесних »историческаих идеја«. Он напушта стару традицију да се у писању почиње црквеном историјом и место тога говори о ранијој судби Словена, тумачи постање монархије и републике, расправља о историјским законима, има извесно органско схватање људскога друштва и труди се да својој историји дâ известан научан карактер.

Главна идеја Јована Рајића је српско родољубље. Његов циљ је: »Сербски Народ по достојанију и приличију пером описав в кратцје *прославити* и из тми забвенија во свјет исторически привести«. Он брани Србе у свим приликама, редовно их велича, хоће да им изнесе њихову славну прошлост и да им улије историјски понос и националНу свест. Његова историја није наука, но лепа, утешна и охрабрујућа слава народне прошлости, која народу треба да дâ снаге за борбе у садашњости и наде за будућност. И тако схваћена и написана, патриотска историја Јована Рајића имала је врло велики утицај на српске духове. Иако је у њој било доста старинског и преживелога, иако је несређена, неоригинална и непоуздана, иако је написана тешким и натегнутим, често неразумљивим рускословенским језиком — ипак је остала код Срба као главни извор историјског осећања и знања све до друге половине XIX века. Цели нараштаји српски у њој су васпитавани, политичари су у њој тражили идеје, разлоге и примере, књижевници мотиве и надахнућа. Сви ранији историчари наши, Димитрије Давидовић, Милован Видаковић, Александар Ивачковић, др Данило Медаковић, наслањали су се на ту књигу и често је просто препричавали.

Сама књига наишла је на велики одзив. 1823. изишло је у Будиму друго издање. У два маха из те књиге прављени су изводи.* [Један од тих извода преведен је на

бугарски.] Око 1850. било је речи да се дâ ново, треће издање. Све док угарски Срби нису прешли из опште историјске сентименталности на поље државно-правне борбе на историјској основи, Рајићева историја је задовољавала српске духове. Али у историји овога опрезнога калуђера пажљиво је било избегавано све што би могло побудити неповерење аустријских и мађарских власти, и зато његова књига није била довољна радикалним националистима српским.

За живота, и дуго после смрти, Рајић је био прецењиван. Доситеј Обрадовић писао је о њему: »Наш Рајић, предраго и пречасно име«; за Павла Соларића он је »начални писатељ наш«; за Глигорија Трлајића он је »божествени Раич«; Атанасије Стојковић га назива »великим нашим и јединственим Раичем« и предсказује му бесмртност у захвалном српском роду. У ствари, Јован Рајић је био један врло трудољубив, за своје доба образован и плодан писац, који је корисно започињао рад на неколико поља, савесно задовољавао потребе свога времена, али који није показао ни оригиналности, ни дубине, ни књижевног и научног талента, и није оставио за собом ни једно дело од трајне вредности.

ЗАХАРИЈА СТЕФАНОВИЋ ОРФЕЛИН

Доситеј Обрадовић, Јован Рајић и Захарија Орфелин су три најзнатнија књижевна радника српска у XVIII веку. Орфелин је своје врло разноструке способности развијао у неколико праваца и први започињао рад на неколико поља народне просвете. Живописац, бакрорезац, калиграф, картограф, писац богословских, школских и природњачких књига, историчар, физичар, виноградар, песник, састављач календара, — он је за неких тридесет година испуњавао нашу оскудну књижевност, у доба када су се писци могли на прсте избројати и када су се књижевна дела тек с времена на време појављивала. Његова књижевна делатност била је таква да га је Вук Караџић у извесном погледу истицао пред Доситејем Обрадовићем и да је славист Добровски писао да »нова српска књижевност почиње од Захарије Орфелина«.

ЖИВОТ. — Захарија Стефановић Орфелин родио се 1726. године, у Вуковару, у Срему. Право презиме му је било Стефановић, а сам се назвао Орфелин. Није се редовно школовао, и што је научио постигао је својим самоучким трудом. У младости био је учитељ. Напустивши ту службу, провео је неколико година, од 1757, као чиновник, »архиепископско-митрополијски илирически канцелист«, секретар или благајник, код српских црквених великодостојника у Карловцима, Темишвару, Новом Саду, Пакрацу. Он је несталан, без сигурних средстава за живот, и цео век проводи у лутању од места до места. Бивао је и домаћи учитељ, налазио је уточиште и у фрушкогорским манастирима, одлазио је у Млетке, где је штампао своја дела и где је, изгледа, изучио сликарство и бакрорез, у чему се јако усавршио. На појединим својим радовима потписивао се као члан бечких академија уметности. Од књижевнога рада није могао живети, у последњим годинама живота био је у беди, живећи готово од милостиње. Сасвим оронуо и оболео, добије најзад уточишта на Исајлову, добру бачког владике крај Новог Сада, и ту, убог и напуштен, умре 19. јануара 1785. године.24 Његову смрт забележио је Јован Рајић овако: »1785, 19. јануарија умре љубезни мој брат Захарија Орфелин в Новом Садје в епископском мајурје пребједно...«

БОГОСЛОВСКИ РАД. — На свима пољима на којима је радио Орфелин је имао успеха. Његови бакрорези показују добра цртача и вешта резача; илустрације у *Житію* Петра Великог, најбоље штампаној и по спољашности најлепшој српској књизи тога доба, не показују само вешта мајстора но правога уметника, који би добро изгледао ма где у Европи да је био. Исто тако одлични су његови картографски радови.

Али свој прави списатељски рад Орфелин почео је побожним књигама. По броју својих дела Орфелин је највише радио на богословији, али без стручне богословске

спреме Јована Рајића. То су послови обичне врсте, какви су се у оно доба радили у руској популарној књижевности и какви су се код Срба тражили у доба када су готово целу читалачку публику сачињавали попови и калуђери. Он је обично преводио са рускога, каткада просто прештампавао руска издања, давао катихизисе који су у ствари изводи руских катихизиса, списе о догмама православне цркве, популарне побожне поуке. Све то радио је без икаквих књижевних амбиција, често и не потписујући се, више да би могао живети, и сви ти послови су без књижевне вредности. Једини његов бољи и оригинални богословски рад јесте рукопис *Апостолское млеко,* писан у Темишвару 1763, једно од најранијих дела написаних на српском народном језику. То је нека врста катихизиса, који је написао за свога сина, са родитељском нежношћу и искреном побожношћу, са нечим топлим и интимним у тону.

КЊИЖЕВНИ РАД. — Захарија Орфелин је један од најранијих књижевних песника српских. 1761. изишла је у Млецима књижица *Плачъ Сербіи, еяже сыны въ различныя государства разсъялися.*25 Упоредо са том књижицом, у истој млетачкој штампарији и исте године, изишла је књижица: *Горестный плачъ славныя иногда Сербіи, своихъ царей, князей, вождовъ, градовъ же и земель лишенныя, и на чужихъ предълехъ въ жалостномъ подданствъ съдящыя.* Ова друга књига има исти садржај као и прва, има исти број паралелних строфа, разлика је што је прва на српском народном, а друга на рускословенском језику. Српска верзија је много боља, јаснија, слободнија и са бољим стиховима. Обе књижице су изишле без потписа, само на првој била је шифра С. С. С. (»Собствени Син Сербији«, како се тумачи), и тек у новије доба утврђено је да им је писац Захарија Орфелин. Песник узбуђено опева злу судбину српскога народа у Аустрији, вероломност нових господара, неродољубље српских црквених старешина. То је прва штампана књига у којој има антиаустријске тенденције и у којој је изражена тежња српскога народа за пуном националном слободом. Орфелин, који је у то доба био мали чиновник при митрополитском двору, није смео потписати овај антиаустријски и антијерархијски патриотски и политички спев.*

Значајан посао Захарије Орфелина јесте *Славено-сербскій магазинъ то естъ: собраніе разныхъ сочиненій и преводовъ, къ пользъ, и увеселенію служащихъ.* 1768. године, појавио се у Млецима тај часопис, први не само међу Србима но и међу свима Јужним Словенима. Зависан у својој сиротињи, страхујући да не дође у сукоб са калуђерима, Орфелин се и на овом делу није потписао. Што је од нарочитога значаја у овом часопису то је већи предговор, у коме је назначено зашто се тај часопис покренуо и у коме духу ће се уређивати. То није само програм књижевнога рада у једном часопису но цео један проглас историјскога значаја, у коме ће се први пут на српском језику изнети напредне и просветитељске идеје рационалистичког XVIII века, мисао световне културе, рада »на обшчу ползу« и ради »шчастија човјеческог рода«, просвете за све сталеже, писања на народном језику — свега онога што ће мало затим почети да проповеда Доситеј Обрадовић.

Орфелин прославља ново доба и »шчастљиву Европу«, тако богату ученим, напредним људима који траже »шчастије садашњему човјеческому роду«, ново доба када се Европа прекрилила многобројним научним установама и када сваки дан излазе на свет »премудро сочињене књиге«. Орфелин је нарочито одушевљен за нову

науку, која хоће да знање постане опште благо људи и да зраци просвете греју све сталеже и све народе. Зато се пише тако да сваки може разумети, народним језиком који је приступачан и најпростијим људима. Нарочито је потребно да се наука и просвета тако схвате код једног тако запуштеног и заосталог народа као што је српски, који је иначе »по природи најспособњејши к сваким наукам«. *Славено-сербскій магазинъ* биће у тим идејама општекорисне науке и општенародне просвете.

По садржају то је био сасвим модеран часопис, за поуку и забаву, у стиху и прози, са прегледом нових књига српских. Лист је био уређен по угледу на *Ежемъсячныя Сочиненія,* »први учено-књижевни часопис у Русији«, који је од 1755. почела издавати у Петрограду Руска академија наука. Орфелин је и правац, и основне идеје, и терминологију, и формат, и штампу, и распоред радова удесио по том руском часопису, и из њега је превео неколико чланака. Само Орфелиново *предисловије* није ништа друго до предговор у првом броју руског часописа. Орфелин је одатле узео главне идеје, негде је просто преводио, одбацивши што је било за руске прилике, и удесио према српским потребама. Оригиналних састава нема, сами прилози немају књижевне вредности, али оно што је карактеристично то је сама замисао о покретању једног оваквог часописа и нове идеје први пут изнесене у предговору.

ИСТОРИЧАР. — Најважнији посао Захарије Орфелина јесте његово историјско дело Житіе и славныя дъла Государя императора Петра Великаго, самодержца всероссійскаго, съ преположеніемъ краткой географической и политической исторіи о россійскомъ царствъ. Дело је изишло у Млецима 1772. године, у две велике свеске, које заједно износе близу 800 страна. И на овој књизи Орфелин, аустријски поданик, чиновник код зависних српских архијереја у Угарској, у доба када су се прогониле сваке симпатије и везе Срба према Русији, није смео потписати ову апологију руског владаоца. Дуго време нагађало се ко је писац, и тек у последње време ствар се утврдила. Поред обичног издања има и једно боље издање ове књиге, на финој хартији, са врло лепим бакрорезима и добрим картама, и са посветом Катарини II и потписом писца.

Док се у црквеним круговима руским Петар Велики, због својих напредних реформа у цркви, проглашавао за антихриста, са друге стране имао је обожавалаца, и међу њима је и Орфелин. Он га назива: »образцем лучших государеј и удивленијем политиков«, »несравњеним Геројем«, »преславним Императором«, »беспримерним Монархом«. Он га велича не само као највећег словенског владара но и као просвећеног владаоца, философа и реформатора на престолу, који из своје земље прогони глупост и дивљину. Орфелин је тај свој посао радио дуго, неких пет година, и савесно. Преко својих пријатеља из Русије набавио је целу једну библиотеку руских и страних дела о Петру Великом, међу осталим Ломоносова и Волтера. Поред тога он даје и оригиналних података о вези Срба са ПеТром Великим. Цео посао је схваћен на широј основици, врло добро је израђен и остаје најбољи историјски рад у српској књижевности XVIII века. *Житіе* Петра Великог »по укупном схватању и оцени Петрове личности, као и богатој и савесној употреби помоћних средстава, не заостаје нимало за савременим делима о цару Петру Великом« (Др Јован Радонић). 1774. године, у Петрограду, кнез М. Шчербатов и В. Троепољски издали су друго и поправљено издање овог Орфелиновог дела.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Делатност Захарије Орфелина у српској књижевности је разнострана и плодна, и неких тридесет година он успешно ради у неколико праваца. Многострук, обилан и плодан дух, он се са успехом огледа на неколико поља и задовољава многобројне и разнородне духовне потребе српског друштва оног времена. Он заузима особито место у српској књижевности XVIII века: он је прелазан писац између старије, богословске, и нове просветитељске световне књжевности. По броју својих дела он је највише радио на богословској књижевности, али то су обредне књиге и уџбеници, махом преводи и прераде, готово књижарски послови. Орфелин је човек нових идеја, он је обожавалац Петра Великог, и, пре Доситеја Обрадовића, истиче се као противник калуђера и злоупотреба у цркви. Сам Доситеј Обрадовић га је зато јако ценио, и 1786. писао: »Гоњеније силнији и ситије од њега није њега могло уплашити! Гвоздене вериге сиромаштва и скудости нису кадре биле свезати руке његове, да он за опште добри што не пише. Неќ посвећено буде пречесно име његово вечном воспоминанију и високом почитанију чувствителни, благодарни и добродјетелни срдаца српски синова!« Сиромах, зависан од калуђера, усамљен у својим новим идејама, он мора да крије своје мисли, и само у књигама које не потписује он напада на српске архијереје који занемарују српске националне интересе, на њихово властољубље и среброљубље, на лење и незналичке калуђере које назива »шумским беспосличарима«. Он велича природне науке, проповеда просвету за широке слојеве народа, тражи употребу народнога језика, и први међу Србима почиње се служити грађанском азбуком. То је први проповедник рационализма код Срба. У погледу идеја он је претеча Доситеја Обрадовића; у погледу народнога језика он је претеча Вука Караџића.

ЈОЗЕФИНИЗАМ

Српска књижевност на крају XVIII века претрпела је исти утицај и прошла је кроз исто ступањ развића који су прошле књижевности других народа у Аустрији тога доба. Рационалистичке идеје, које је тада у цркви и држави одлучно спроводио цар Јосиф II, називају се у аустријској политичкој и књижевној историји *јозефинизам*. И тога јозефинизма има у знатној мери и у српској књижевности XVIII века, и Доситеј Обрадовић и сви писци који су се груписали око њега, и који би се могли назвати његовом школом, углавном припадају томе идејном покрету.

Јосиф II био је најумнији владар аустријски и највише је учинио за духовни културни напредак своје заостале државе. Још за живота његове матере, царице Марије Терезије, када је постао сувладалац, у Аустрији су се почеле изводити напредне реформе. Али пуна и права влада његова започиње после смрти царице матере, од 1780. Јака духа и воље, одлучан да буде онако како он мисли да треба да буде, он је ставио себи у задатак да препороди стару и зачмалу Аустрију, да је ослободи феудалних и црквених окова, да је применом модерних и филозофских идеја поведе путем привредног и духовног напретка, да у законе и обичаје уведе верску сношљивост и оствари надмоћност сасвим световне државе над црквом, која је увек имала политичке моћи, да унесе човечност у законе и просвету у шире слојеве народа. И ради тога, у интересу напретка и опште користи, он сву власт узима у своје руке и ствара јаку, централистичку и бирократску државу. Он је тип просвећеног деспота XVIII века, врло напредног и врло добронамерног, али који не допушта другу вољу до своју, који неће усредсређену власт да дели ни са ким другим, и чија је девиза: »Све за народ, али ништа с народом.«

Он крха феудални систем, као несагласан са духом времена и са финансијском политиком модерне државе. Он укида феудална права и племићке повластице, ослобођа сељаке од спахијске експлоатације и тираније и даје им личну слободу и правну једнакост, правилније распоређује државне порезе и намете. Он покушава да уведе једнаку порезу у целој земљи, развија и унутрашњу и спољашњу трговину, гради путеве и канале, свим силама ради на унапређивању радиности и материјалног благостања народног. У земљи се отварају стручне, трговачке, занатске и земљорадничке школе. Доноси се нов кривични законик, човечнији и правичнији, једнак за све грађане без разлике сталежа и вере. Просвета добија невиђен полет: за десет година владе Јосифа II број деце у основним школама се удесетостручио.

Реформе Јосифа II нарочито су биле смеле и значајне на црквеном пољу, тако да се под јозефинизмом разуме у првом реду царева одлучна борба против свемоћи и несувремености католичке цркве у Аустрији. Он устаје против моћне католичке цркве

и као владалац који брани своја права и моћ и као присталица модерних филозофских начела, ради остварења модерних идеја: световности државе и школе, слободе мисли и савести, верске сношљивости. И од првога дана свога доласка на престо он улази у рат са католичком црквом, који се неће прекидати до његове преране смрти, 1790. Он у начелу потчињава цркву држави, бискупе и арцибискупе ставља у зависан положај према световној државној власти, труди се да у новим идејама васпита млађе свештенство, нарочито свом силом удара на калуђерство, које је сматрао као »мртав капитал људски«. За осам година укинуо је 700 манастира и растерао 36.000 калуђера и калуђерица, манастирска имања одузимао и преносио на добротворне установе и школе. Јосиф II меша се и у унутрашње послове католичке цркве: наређује да се у литургији уместо латинског језика има употребљавати немачки; забрањује раскошно украшавање цркава и трговину са иконама и светитељским моштима; од 1783. уводи грађански брак и допушта развод брака.

Сав тај велики рад цара и реформатора, тај покушај остварења толиких смелих реформама и извођења толиких модерних идеја, вређање толиких традиција и штећење толиких интереса, из основа је потресао целу Аустрију, изазвао велико врење у духовима какво дотле никада није било. И то се осећало код свију народа у Аустрији, па и код угарских Срба.

Срби према Јосифу налазили су се у повољном положају. У српским круговима се мислило да цар има неких нарочитих симпатија према Србима. У ствари, Јосиф II је Србима чинио уступке, али то је било више из политичких разлога зато што му је у борби против Мађара, са којима се био крвно завадио, била потребна помоћ немађарских народности у Угарској, и зато што му је у борби против католичке цркве и феудалних господара био потребан ослонац на дотле угњетаване некатоличке вероисповести и на грађански сталеж и сељаштво. Затим, Срби су у рату давали храбре и поуздане војнике, а у миру су били вредни и предузимљиви трговци и занатлије, сачињавали солидан део грађанства по угарским варошима који је лепо плаћао »цару царево«. И зато је он штитио Србе од мађарских жупанијских власти и спахија, чинио уступке православној цркви и мислио да још већи број Срба са Балкана преведе у Аустрију.

И Срби су према Јосифу II осећали много поштовања, тако да га је Темишварски сабор 1790. назвао »Марком Аурелијом србским«. Србима је још најповољнији био царев антикатолицизам и његова политика верске равноправности која је дошла после сто година верских гоњења и католичког прозелитизма. И са појмљивим одушевљењем верски прогоњени Срби поздравили су царев *Toleranz-Patent* од 1781, којим им је дата верска равноправност и могућност да слободно врше све обреде своје вере. Не само да су Срби били захвални цару због његове политике, не само да је маса српског народа, сељаци, занатлије и трговци, имала материјалне користи од његове антифеудалне и привредне унутрашње политике, но им је исто тако годила његова спољна, антитурска политика, којој је био циљ ослобођење балканских хришћана. И то утолико пре што је Јосиф II војевао против Турске у савезу са православном Русијом, којој се код Срба безгранично веровало. Рат који су 1788. објавили Јосиф II и Катарина II »да освете човечанство против варвара«, Србима је изгледао као крсташки рат за ослобођење старе домовине. И зато су Срби у Угарској помагали цара, и зато су се

Срби у Србији придружили аустријској војсци. Главни српски писци, Доситеј Обрадовић и Јован Рајић, славили су Јосифа II као ослободиоца Србије.

и поред свих тих верских и националних разлога, Јосиф II имао је присталица међу Србима који су одобравали и његове филозофске идеје и антицрквену политику. Као и у целој Аустрији, тако се и српско друштво поделило на два дела: на једне који су одобравали његове црквене реформе и на друге који су били против њих. Цар је сузбијао и православну цркву, ограничавао власт владика, извесне спорове преносио на грађанске судове, хтео да у корист школа укине неколико манастира, и против њега је устала српска јерархија као и непросвећенји слојеви народни, који су у свему томе гледали почетке уније. Али, са друге стране, те реформе налазиле су присталица и бранитеља у редовима грађанства, које се сто година борило против самовоље и злоупотреба црквених људи, и код образованих и школованих људи, који су били ушли у идеје свога века. Тада се међу Србима образује доста јака група присталица Јосифа II, српских јозефиниста, *националиста,* како су се они звали, који су се борили против *сујевераца и црквара,* како су они називали своје конзервативне противнике.

Ти српски *националисити,* или »фрајмаори« (слободни зидари) — како су их црквени људи називали — који су се раније одушевљавали за Петра Великог, отпочињу у српској књижевности бранити и развијати филозофске и напредне идеје свога доба и савремене реформе Јосифа II, и на крају XVIII века ствара се код Срба цела једна јозефинистичка и рационалистичка литература. У неколико нарочито писаних књига, преведених и оригиналних, хвалио се Јосиф II као човек и као владар и доказивала се оправданост и корисност његових реформа. Преводиле се нарочите брошуре у којима се нападао папизам и црквена превласт уопште. Оно што је Орфелин раније, у потаји и под анониматом скривен писао, сада се јавно исповеда и напада.*

Сви важнији писци српски са краја XVIII века убеђени су јозефинисти. Доситеј Обрадовић је почео писати за време владе Јосифа II, у тренутку општег духовног врења у Аустрији, и главна његова књижевна делатност пада у доба владе Јосифа II. Сам Обрадовић је изрично казао тај велики утицај који су реформе Јосифа II учиниле на његов дух и на цео његов књижевни и просветни рад међу Србима. На неколико дана пред смрт писао је он: »...ако је што достојно било у мојим начертанијам, све то приписати ваља оним шчастљивим опстојатељствам и оној великој, јединој души блаженаго Јосифа втораго, који је у своје време премноге одушевљавао и умове восперјавао, без којега многе ствари не би коме ни на ум пале«. И он је величао Јосифа II сваком приликом, називао га »премудрим и богопросвештеним владјетељем« и »сунцем свега и благодјетељем«, усвајао његове реформе, писао свој *Животъ и приключенія* да докаже потребу укидања калуђерства, бранио све његове реформе које су у простом српском народу наилазиле на отпор. Доситејеви следбеници раде у истом правцу. Јован Мушкатировић пише нарочиту књигу потив празника, правдајући цареву наредбу о укидању силног празновања у православној цркви. Јосифа II велича и Емануило Јанковић, посвећујући му свој превод Голдонијевих *Терговаца,* а исто тако и Атанасије Стојковић.

Утицај јозефинизма на српске духове и просвећени свет био је велики. Све до пред крај XVIII века Срби стоје под утицајем руске културе, управо под утицајем руске

православне цркве. Али у последњим двема деценијама XVIII века, под непосредним утицајем филозофских идеја и рационалних реформи Јосифа II, Срби долазе под утицај западне културе и савремене мисли. Код њих се јављају први рационалисти из чијих ће редова изићи главни српски писци на крају XVIII века и у почетку XIX века.

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ

Све до Доситеја Обрадовића српска књижевност нема књжевног, правога писца. Он је главна. и средишна личност српске књижевности свога времена, први чисти и одсудни рационалист српски, писац чија дела имају не само историјске но и чисто књижевне вредности, човек који је створио преокрет у српским духовима и српску књижевност и културу ставио на нову, модерну основицу.

I. ЊЕГОВ ЖИВОТ И ЊЕГОВЕ КЊИГЕ

ЖИВОТ. — Димитрије, у калуђерству назван Доситеј, родио се у Чакову, српско-румунском месту у Тамишком Банату, 1742. или 1743. године.[27] Отац му се звао Ђурађ, по занимању био је ћурчија и трговчић. Умро је око 1748. и после смрти оставио је удовицу и четворо мале деце. Мати умре наскоро, око 1752, а деца се растуре по породици. Мали Димитрије допадне једном тетку. Дете је учило основну школу у месној српској школи, и како се одликовало љубављу за књигу, тетак науми да га спреми за попа. Читање житија светаца заврте мозак дванаестогодишњем дечку, по природи склоном сањарењу и маштању, и једном приликом хтеде са једним просјачким калуђером из Дечана да бежи у Турску, у пустињу, да се посвети. Трезвени тетак, видећи болесно стање детиње маште, да би га задржао од тих верских фантазирања, одведе га на занат у Темишвар, код једног капамаџије. Отргнут од књига и у стварном животу, Димитрије се почео трезнити. Али када се прва повољна прилика указала, стари верски занос се поново разбуктао и он опет зажели да оде у пустињаке и светитеље. И он тајом остави занат, родбину и завичај, и 31. јула 1757. године закуца на врата фрушкогорског манастира Хопова.

Хоповском игуману Теодору Милутиновићу, родом Ваљевцу, допадне се бистар дечко који је већ лепо знао читати, и узме га за свога ђака. И Димитрије се баца на читања живота светаца, пада у највећи верски занос, гладује, мучи своје тело као стари хришћански свеци. 17. фебруара 1758. буде закалуђерен, и добије име Доситеја, једног од својих светих узора, старог хришћанског свеца који је као младић из богате куће оставио свет и побегао у самоћу и пустињу и тамо се у посту и молитвама посветио. Мучећи своје тело, гладујући, у силним молитвама и метанисањима, он се разгласи по целој околини. 16. априла 1758, у Карловцима, буде рукоположен за ђакона. Велика и искрена побожност, дуги постови и силне молитве »малога дијакона« разгласили су га

по целом Срему, и болесници почињу долазити да им он чита молитве. Али трезвени игуман предсказивао је близак крај свем том »светињичењу«.

Стални подсмеси са свију страна, низак живот манастирске братије, прозаична стварност, разбијају младом испоснику илузије о калуђерском светитељству. Он почиње сумњати у оно у што је слепо веровао. Затим, видик његова духа, који се почео ослобађати, ведри се и проширује. Он почиње читати и »гражданске књиге«, самообразује се, учи латински, зажели више знања и праве науке. Калуђери му чине сметње, и он са њима долази у сукоб. Када је у пролеће28 умро његов добротвор Теодор Милутиновић, прекинула се и последња веза која га је држала за манастир. 2. новембра 1760. он одбегне из манастира. Ово бекство младог ђакона из манастира било је, по речима В. Јагића, за српску књижевност оно што је за муслиманство било бекство Мухамеда из Меке у Медину.

Преко Славоније дође у Загреб, где је приватно учио латински, и у пролеће 1761, преко Лике, оде у северну Далмацију, са намером да ту учитељујући заштеди нешто новаца, по после са том уштедом да оде на школовање у Русију. Од 1761. до 1763. био је учитељ у српској школи у Книнском Пољу, где је задовољно провео три године свога живота, научивши и нешто талијански.29 Жеља к »ученију« која га је из манастира извукла, гонила га је напред. И када је уштедео колико је мислио да му је потребно, он се понова отисне у свет. Разболевши се на путу за Свету гору, он је до почетка 1764.30 учитељевао при манастиру св. Петке у Маинама, у Боки Которској, и тада га је црногорски владика Василије Петровић рукоположио за свештеника. Ради поправке здравља врати се опет у северну Далмацију, за учитеља у селу Голубићу крај Книна, а потом на Косово Далматинско и у манастир Драговић. Када је оздравио, из Спљета, преко Крфа и Мореје, где се неко време задржавао, дође у Свету гору. Не нашавши тамо једног прослављеног грчког учитеља, он у Хилендару проведе јесен и зиму 1765, и у пролеће 1766. оде у Смирну, код чувеног грчког учитеља Јеротеја Дендрина.31 У његовој богословској »греческој великој школи« провео је три године и научио добро грчки. Враћајући се 1768. године у Далмацију, неко време провео је у Јужној Албанији, код арнаутског племена Хормовита. Крајем 1768. оде на Крф, и ту је код једног грчког учитеља учио грчку реторику и књижевност. Почетком 1769. је у Млецима, одатле оде у северну Далмацију, где постане опет учитељ у Плавном. 1770. и 1771. провео је у Скрадину, где су га Срби довели за свога проповедника, потом у Млецима, у Задру и Трсту. Све то његово бављење у Далмацији имало је великог утицаја на његов даљи рад. Ту, живећи у чистој народној средини, имао је прилике да изблиза позна народни живот, да проучи све народне потребе, и измери све зло које долази од незнања и беде. Ту је, учећи децу, почео писати своје прве радове, и то на чистом народном језику тога краја. У маломе, његова књижевна делатност почиње од бављења у Далмацији.

Прешавши 1771. из Трста у Беч, Обрадовић се нашао у једној сасвим новој средини, не знајући ништа немачки. Помогнут бечким Грцима, он нађе ученике којима поче давати часове из талијанског језика, и сам почне учити немачки, латински и француски, поред тога логику и метафизику. Плодно и задовољно провео је у Бечу доба од 1771. до 1776, »шест радосних и полезних година«. Учитељујући провео је доба до 1779. године у Модри, Карловцима, Пожуну. 1779. упозна се у Трсту са једним руским архимандритом, и са њим у друштву прође Италију, и из Ливорна морем отиде на грчко острво Хиос, где је као учитељ талијанског језика остао скоро

годину дана, до 1780. Преко Цариграда оде у Јаш, у Молдавију, као домаћи учитељ једног молдавског бојара. Са заштеђеним новцем, 1782. године, оде на студије у Немачку.

У Халеу скине своје свештеничко одело, упише се на универзитет и почне слушати философију. Ту, у просвећеној средини, реши се да и сам почне писати. 1783. пређе на универзитет у Лајпциг, и ту штампа прво своје дело *Животъ и приключенія Димитріа Обрадовича, нареченога у калуђерству ДосиΘеа: нимъ истимъ списатї и издатъ* 1784. путовао је у Париз и Лондон, где је остао три месеца. Преко Немачке, где се опет неко време задржао, врати се у Беч, где је остао од 1785. До 1787, дајући часове из француског и талијанског. На позив генерала Симеона Зорића, Србина по пореклу, некадашњег љубазника Катарине II, он 1787. оде на Шклов, добро у Белој Русији, где га је генерал позвао за наставника своје војне школе. 1788. врати се у Лајпциг где штампа своје *Басне*.

Од 1789. све до 1802. он остаје у Бечу, увек учитељујући, али не у повољним материјалним приликама. Како му ствари нису добро ишле у Бечу, он се пресели у Трст, где су му ондашњи родољубиви трговци српски обећали годишњу потпору с тим да пише корисне књиге на народном језику. 1804, када се дигла буна у Србији, родољубиви Доситеј ради за њу, скупља прилоге међу Србима у Трсту, 1806. долази у Земун, и ту остаје као поверљива личност српских устаника. Исте године, у нарочитој мисији Правителствујушчег совјета, ишао је у Букурешт, у стан руске војске. У лето 1807. прешао је у Србију, и сав се ставио у службу њој. 1808. он је директор свих српских школа, васпитач Карађорђева сина Алексе, Карађорђев секретар и саветник. Тада он почиње изводити цео један план за просветну организацију Србије, ствара 1808. Велику школу, 1810. богословију. 1810. постаје члан Правителствујушчег совјета, исте године по народном послу опет иде у Букурешт, почетком 1811. постаје министар просвете (»попечитељ просвјешченија«). Мудар и родољубив, он стиче угледа међу устаничким вођама, мири их и упућује, ради да се Србија учврсти и изгради као самостална национална држава, и због тог његовог српског родољубља аустријске војне власти добијају наредбу да га убију чим пређе границу.

Уважаван и задовољан у обновљеној Србији, увек жељан да што више научи и што више користи својој »милој нацији« и »слободној милој матери нашој Србији«, он је задовољно провео последње године живота. Умро је, после кратке болести, крајем марта 1811. године, у Београду.32

БИБЛИОГРАФИЈА. — Главни књижевни рад Доситеја Обрадовића пада у доба од 1783. до 1790, дакле за доба владе цара Јосифа II. У Лајпцигу, 1783, штампао је свој први састав *Љюбезни Харалампіе,* који је позив на претплату за *Совъте здраваго разума* и манифест целога његовог будућег рада. Место објављених Совъта издао је он у Лајпцигу, 1783, дело *Животъ И приключенія Димитріа Обрадовича, нареченога у калуђерству ДосиΘеа*. Идуће, 1784, опет у Лајпцигу издао је два дела: *Совъти здраваго разума,* од кога је друго издање изишло у Пешти 1806, и превод с немачког *Слово поучително Господина Георгїа Іоакима Цоликофера, при Реформатовъ обществу, немецкаго предикатора*.

у Лајпцигу 1788. изишле су Езопове и прочихъ разнихъ баснотворцевъ, съ различни езика на славеносербски езикъ преведене, садъ први редъ съ нравоучителними полезними изяснъніаму и наставлъніами издате и сербской юности посвећене Басне. Басне састављају већи део књиге, а после њих иде други део аутобиографије и преводи са енглескога. У Бечу је 1789. изишла Пъсна на взятіе Бълграда.33 Прво издање дела Собранїе разныхъ нравоучителныхъ вещей въ ползу и увеселенїе изишло је у Бечу 1793, а друго у Будиму 1807. У Млецима изишла је 1803. Етика или Філософія нравоучителна, затим Пъсна на инсуррекцію Сербіановъ 1804, а 1808. и Стыхи на новый годъ 1808. Своје књиге Обрадовић је издавао тешко, и на своју штету. Публике је било мало, црквени кругови били су непријатељски расположени према његовим делима — забележено је да су их калуђери спаљивали — и он је имао да рачуна са малом публиком. Он је књиге издавао или својом уштедом или благодарећи родољубивој помоћи којега од имућних српских трговаца, али одзив је ипак био тако слаб да за извесна дела своја није могао да истера ни трошак око повезивања.

После смрти Доситеја Обрадовића штампани су још ови његови списи: *Мезимацъ,* други део *Собранїя,* у Будиму 1818; *Хри*СЛИКА ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА У *Мезимцу* (РАД СРПСКОГ СЛИКАРА АРСЕ ТЕОДОРОВИЋА)

стоиѲїя сиръчь благи обычай и Вънаць отъ алфавита, у Будиму 1826, *Писма,* која је прикупио Ђорђе Магарашевић, у Будиму 1829; *Првенацъ, Ужица, или ДосїѲеева Буквица* у Карловцу 1830. И доцније Доситеј Обрадовић је чешће издаван и више читан но иједан од старијих писаца српских. Остављајући на страну прештампавања појединих дела, и неуспеле покушаје издања целокупних дела, он је у целини издаван још четири пута. Прво издање његових целокупних дела изишло је у Београду и Крагујевцу од 1833. до 1845; друго издање др Данила Медаковића у Земуну 1850; треће издање Браће Јовановића у Панчеву почетком осамдесетих година, и четврто, државно издање, 1911, приликом стогодишњице његове смрти.34

Доситеј Обрадовић је имао читалаца не само код Срба но и код Хрвата, Бугара и Румуна, и био је још рано превођен и на бугарски и румунски. За време илирског покрета он је често и радо прештампаван по илирским листовима и часописима, и неколико илирских писаца, Вјекослав Бабукић и Антун Нијемчић, стајали су под његовим утицајем. Поједине од његових књига прештампаване су латиницом. Код Бугара је био много читан и превођен. *Ижица,* на пример, имала је три бугарска превода у четири издања, и углавном преко њега српска књижевност утицала је на обнову бугарске књижевности. Код Румуна је Обрадовић био исто тако познат и превођен, чак и у новије доба. Он је први српски писац чије књиге прелазе границе српског народа. Може се рећи да ниједан од старијих српских писаца није био толико познат код суседних народа и толико утицао на њихов духовни развитак.*

КАРАКТЕР. — Ретко је наћи писца код којега постоји такав склад између личних особина и идеја. Између писца и дела постоји пуна сагласност. Кротак, питом, нежан, сажаљив, пун симпатија према људима, врло социјалан по својој природи, он је лако примио човекољубиву и идеалистичку филозофију XVIII века. Пун старинске »чувствителности« и »человјекољубија« он ће волети спомен својих родитеља, децу, народ, све људе чиста срца, па чак и животиње и цвеће. Али, с друге стране, то је ведар

дух, трезвена природа, и под утицајем књига и размишљања његов дух ће бити све критичнији и његов рационализам све снажнији. И та врло складна мешавина старинске нежности и осетљивости, а с друге стране ведар и крепак дух, јака вера у »богодану свободу ума«, чине Доситеја Обрадовића једном од најсрећнијих и најуједначенијих природа. Својом добротом срца и јачином ума он је чинио врло јак утисак на све који су га познавали. Не само Срби, које су га уважавали као народнога мудраца, но и странци који су са њим разговарали, имали су тај исти утисак. Руски писац Андреј Кајсаров, који га је видео у Трсту 1805. године, пише о њему: »То није обичан човек.«

Извесно је да код њега има више но што би требало попустљивости, готово понизности путујућега калуђера и претеране љубазности једнога домаћег учитеља који је често живео од туђе дарежљивости. Али поред те гипкости у опхођењу и карактеру, он има и моралне и духовне чврстине. Иако је проповедао смеле идеје, које су вређале многе предрасуде и интересе, он, питом, љубазан и прилагодљив, није имао великих сукоба са људима и доста добро прошао је кроза живот. Скроман и благ, са филозофском благошћу према људима, он је радо праштао и умео бити захвалан. Један такав човек био је предодређен за оптимистичку, алтруистичку и филантропску филозофију XVIII века, која је веровала у урођену доброту људску, осетљивост сматрала као једну од првих врлина душе, поставила за правило да је циљ човека што већа срећа што већег броја, и веровала у крајњу победу добра на земљи. По својој природи Доситеј Обрадовић је типски човек XVIII века.

Он је још имао велику »љубознателност«, духовну отвореност и радозналост, жељу да што више види и научи, високо развијену »словесну, разумну и свободну љубав ка истини«. Све што је имао постигао је својим личним напорима, сталним развијањем и усавршавањем себе самога. Као врло стар човек, са утврђеним гласом најученијега Србина, он је поставио себи за девизу: »Старим учећи се«, и на двадесет дана пред саму смрт писао је: »Дневи се и године поткраћују, тело изнеможе, а душа би јоште нешто хотела.«

Високо развијен и духовно и морално, он је природан и скроман и у књигама и у животу. Он се не прави свецем и не изиграва генија. Као духовни карактер и тип Доситеј Обрадовић све више добија уколико се више проучава. Не само у оскудној српској књижевности XVIII века но у целој европској књижевности тога времена мало је људи који представљају тако потпун и леп тип човека тога доба. Са својим урођеним врлинама, са честитошћу, кроткошћу и питомошћу једног благог и душевног човека, он је сјединио снажан оптимизам, племенити идеализам и широко човекољубље филозофа свога доба. Као писац и као човек, Доситеј Обрадовић је једна од најлепших и најразвијенијих личности које је цела наша раса и до данас дала.

II. ЊЕГОВЕ ИДЕЈЕ

ИНТЕЛЕКТУАЛНИ УТИЦАЈИ. — У своме духовном развијању Доситеј Обрадовић је прошао кроз неколико разних ступњева.

Почео је прво, у детињству и у првој младости, читањем црквених књига, нарочито дела црквене романтике, житија светих. Жедан читања, он је гутао све што му је до руку пало: не само црквено-школске књиге, но и прологе и житија на словенском и влашком. Под утиском тих читања он је отишао у манастир, у Хопово, сав се бацио у побожне књиге, »прогутао и прождрао«, како сам вели, сва житија, и почео читати дебеле књиге старих хришћанских аскета и новијег руског богословља, руске црквене догматичаре, полемичаре и беседнике Јаворског, Полоцког, Гољатовског, Копинског. Поступно он излази из те верске грознице, чита рукописне зборнике, у којима је поред црквених ствари било и састава световног садржаја, географских и историјских одломака. Одатле он прелази на читање руских »гражданских књига«, историја старог и новога доба, у којима се упознао и са другим и савременијим погледом на живот. То му отвара вољу за читање »и другојачијих књига осим црковних«. Та прва читања у Хопову од великог су утицаја на његов духовни развитак. У манастиру се занео и опио црквеним легендама и верском мистиком; ту се упознао са руском сколастичком теологијом, која је поред свега свога догматизма и средњовековнога духа имала извесних саставних елемената класичне и европске учености; ту је први пут читао Јована Златоуста и Езопа, које ће доцније преводити; ту се, у »гражданским росијским и историческим књигама« упознао са световном науком и модерним духом, чији ће апостол у српском народу доцније постати.

У манастиру је увидео несигурност и недовољност свога црквеног образовања и решио се да се просвети. Он је у први мах помишљао на Русију, да у Кијеву или Москви изучава богословију. Али у Далмацији се решио да изучава богословију код нових грчких учитеља. У Грчкој је тада било неколико учених црквених учитеља, који су, школовани на Западу, били упознати са западном културом и науком, покушали да их пренесу код Грка, и вршили извесну духовну обнову у грчком народу. Код једног од тих грчких црквених и просветних реформатора, који су били прилично задахнути идејама протестантским, код Јеротеја Дендрина, Обрадовић се школовао три године. Тај грчки утицај на њега био је велики. Код грчких учитеља не само да је добро научио грчки и ушао у стару грчку књижевност, коју ће доцније у својим делима обилато наводити, но се код њих први пут упознао са слободнијим, модернијим идејама и покушајима за реформу хришћанске цркве. Оно што су грчки учитељи писали противу злоупотреба а за моралисање грчког православља, потпуно је важило и за изданак грчкога православља, за српско православље. И прва своја дела Обрадовић ће писати према грчким делима. *Буквице* су изишле из одломака из Јована Златоустог и навода »елино-греческих књига«; најранији његови први покушаји *Вънацъ отъ алфавита* и *ХристоиѲїа* јесу слободни преводи са грчкога.

Али као и читање руских теолога тако и учење код грчких црквених реформатора било је само посредно упознавање са западном културом и модерном науком. Обрадовић се ту отресао од старих предрасуда и заблуда, али не потпуно. Са црквом још није раскидао и носио је увек црквено одело. Тек после 1771, по одласку у Беч, дошавши у непосредан додир са западном културом и модерном мишљу, код њега се извршила дефинитивна промена.

Бављење у Бечу и у Немачкој било је од одсудног значаја у духовној формацији Доситеја Обрадовића. У Бечу је провео више од двадесет година, готово трећину свога живота, и то у доба јозефинизма, духовног покрета и реформама који су потресли Аустрију из темеља. Он је усвојио идеје Јосифа II, величао га искрено и одушевљено, бранио његове реформе, заступао целу његову просветну политику. Његове књиге су у неку руку одбране тих идеја и реформама код Срба.

у Бечу и у Немачкој Обрадовић је дошао под утицај немачке културе и рационалистичке философије. Он чита философа Ф. Баумајстера; у Халеу слуша критичког философа, Лајбницова ђака Еберхарда, који је у име здравога разума претресао основне идеје хришћанске цркве. Од немачких писаца Доситеј чита и јако цени Лесинга, »остроумног и премудрог Лесинга«, како га он назива, »просвештене Германије великог просветитеља«, и ставља га напоредо са Сократом и Христом. Он чита Християна Волфа, главног немачког философа из прве половине XVIII века, пријатеља и саветодавца Петра Великог. Он цени и преводи Цоликофера, протестантског пастора и моралиста и једнога од најважнијих немачких проповедника у XVIII веку. Поред тога он чита цео један низ мањих немачких просветитељских писаца, усваја њихове идеје, примењује их на српске прилике и шири у српски народ.

На њега знатно утичу и енглески просветитељи. Као и сви просвећени људи из XVIII века, он је англоман, и у Енглеској види класичну земљу духовне слободе и модерне цивилизације. Енглези су за њега »најпросвештенији у Европи народ«; они »од свију народа европејских најслободније мисле, но на велику славу и дику и благополученије человјеческаго рода, и најразумније...« Као своју велику амбицију и програм рада он ставља: »с помоћу премудри божествени инглески књига само десетак врсти што полезно и разумно после себе оставити«. Он зна за Бекона, Попа, Свифта, Честерфилда, Дефоа и његова Робинзона, Ричардсона, али нарочито цени и воли благог и озбиљног Адисона, из чијег *Spectatora* је доста преводио и преносио у своје српске књиге.

Мање од Енглеза и Немаца утицали су на Доситеја Обрадовића Французи. Француски је научио још у Бечу, и њиме се прилично користио. На прво место од свију француских писаца ставља »блаженог и светог«, »премудрог и добродјетељног Фенелона«, хвали његове »премудре разговоре«, усваја и развија његове идеје о женском васпитању, истиче велику потребу да се његов *Телемак* преведе на српски. Он цени Мармонтела, и од њега, из *Cantes moraux,* преводи *Аделаиду, пастирку алписку* и *Лаузуса и Лидију*. Он чита Лабријера, и узима из његових дела. Он хвали и често наводи Лесажа, Молијера и његове »остроумне и благонаравне комедије«. Али за главне писце француске XVIII века он мало зна и не наводи их.

Развијан под свим тим утицајима, Доситеј Обрадовић није постао оригиналан писац. Он нема дубљих и својих идеја, и у њему не треба тражити једног самосталног мислиоца и творца философских система. Сав његов рад је чисто практичан и сав његов значај је што је код Срба примењивао општепримљене идеје сувременог европског рационализма, који се и иначе ограничавао на популаризовање научних истина. Обрадовић је знао своју спрему и способности и зато се задовољио једним осредњим еклектизмом, имајући непрестано пред очима стварне прилике и практичне потребе српскога народа. Полазећи од саме стварности, он је говорио о стварности,

критиковао, саветовао и упућивао. »Словесни човек будући, вели он, имам богодану и природну власт другима мисли моје сприопштавати и што сам добро и паметно од други чуо и научио другима казивати...«

Зато у његовим делима има толико превода: *Буквица* је састављена из Јована Златоустог; *ХристоиΘїа* је превод једног грчког популарног дела из XVIII века; *Слово поучително* је превод из Цоликофера; *Басне* су изреда из Езопа, Федра, Лафонтена и Лесинга; *Совѣти здраваго разума* су »најизбраније мисли и саветовања учених људи с разних језика преведене«; *Дамон* је преведен из Лесинга; *Један пар папуча* из талијанског новелиста Гаспара Гоција; *Аделаида* и *Лаузус и Лидија* из Мармонтела, сарадника *Енциклопедије; Етика,* из талијанског филозофа Соави. За извесна места у његовим делима утврђено је да су преводи и прераде из разних немачких, енглеских и француских аутора, и то ће се у све већој мери показивати уколико се његова дела буду критички проучавала.

Уопште, Доситеј Обрадовић је духовни производ више духовних праваца. У разним приликама свога живота он је претрпео неколико разних духовних утицаја: и хришћанске романтике и мистике, и руске догматичке теологије, и грчког реформаторства, и аустријског јозефинизма, и немачког протестантизма и просветитељства, и енглеског рационализма, и француског хуманитаризма. Из свега тога развио се он у еклектичног и практичног филозофа, просветитељског популарног писца, који је на свој народ примењивао идеје ондашњег европског рационализма.

РАЦИОНАЛИЗАМ. — Основно осећање код Доситеја Обрадовића јесте љубав ка истини, потреба да живи у истини и ради истине, да и свој и људски живот удеси према захтевима истине. Он јасно увиђа колико зла долази од заблуда, празноверица и незнања и сматра да је све питање унети у душу појединаца и у душу народа истину. И у име њено он ће целога свога века давати своме народу »савете здравог разума«.

Човек је утолико слободан уколико сме и може да слободније мисли и расуђује. Народи »који само при старим мњенијам и обикновенијам остају, морају, како год остали азијатически и африкански народи, у вечној и очајној тами и неразумију лежати«, трунути »у всеконечном и плача достојном бесловесију«. И један од његових главних задатака је научити Србе »богоданој свободи ума«, да се »усуде сверх сваке ствари свободно мислити и све што чују да суде и расуждавају«. Али, до истине се не долази само умовањем. Здрав разум је само средство, а циљ је просвета, створена на темељу науке и искуства векова и културних народа. Наука је прави лек од свих духовних и државних зала, искупитељ, нови месија човечанства. И Доситеј Обрадовић неће пропустити ни једну прилику а да не велича »свету науку, Божји дар, небесни цвет«. Ништа није важније но ширити научне истине, мудрим књигама просвећивати људе: »Боље је много једну паметну и полезну књигу с коликим му драго трошком дати да се на наш језик преведе и наштампа, него дванаест звонара сазидати и у све њи велика звона поизвешати... Књиге, браћо моја, књиге, а не звона и прапорце! Књиге, предраги и непрецењени небесни дар, просвјештени умова поносите кћери! Оне сад на земљи и на мору царствују и премудре законе дају! Оне војују и побјеждавају! Оне славу благополучни народа до сами звезда подижу и преузвишавају.«

ПЕДАГОГ. — Доситеј Обрадовић не тражи толико истину ради истине, у његовим очима ока не вреди сама по себи, но од практичне користи коју она пружа људима. Наука је само средство, а циљ је духовна слобода и морално савршенство, слободан, ведар, чист и угодан живот и појединаца и свих људи. Са таквим утилитарним етичким и практичним схватањем науке и филозофије уопште, подређујући све моралном васпитању, »човекољубију и к добрим нравом«, Доситејев рад је морао неизбежно узети васпитни, педагошки карактер. Он је цео свој живот провео као васпитач: као народни учитељ у Далмацији, као домаћи учитељ и васпитач у Молдавији, Угарској, Бечу, Лајпцигу и Трсту, као просветни организатор и »попечитељ просвјешченија« у новоослобођеној Србији. Његове књиге имају педагошки и васпитни смер. На наслову *Басана* Обрадовић је ставио: »Мусеј свешченик девојчицам и деци ја појем«, и цела књига је упућена »љубезној сербској јуности«, са намером да је упути у свестан, разуман и моралан живот. Он је педагог са дубоким убеђењем, уверен, заједно са целим својим просветитељским добом, да се човек рађа добар, да га само рђаво васпитање изопачава и да од доброг васпитања младежи зависи срећа човечанства. Са апсолутним уверењем у способности и неограничену свемоћ научне културе и рационалног васпитања, он цео политички, социјални и морални проблем своди на »воспитаније младости«, ту »ствар најнужнију и најполезнију чловеку на свету«. Сва будућност неуког и заосталог српског народа лежи у васпитању.

Када говори о васпитању, Доситеј не мисли само на васпитање мушке деце. Он исто тако тражи и васпитање женске деце, и још и у том погледу он високо стоји над својим добом. У српском народу су владали увек патријархални и оријентални појмови о жени, и у жени се толико гледало биће ниже врсте да до 1730. жена није имала права ни у цркву да иде. Обрадовић устаје против тих жалосних заблуда и тражи да се жена подигне до свесног и разумног живота. Он тврди да се народ не може подићи до просвете док жена остаје »у простоти и варварству«. Он хоће да женска деца уче не само читање и писање но и историју, географију и логику, да могу разумно и правилно судити, да науче моралну филозофију, како би знале своје дужности као кћери. супруге и матере. Он верује да ће просвећене, моралне и вредне жене моћи више но ико радити на општем просвећивању српскога народа.

ЦРКВЕНЕ РЕФОРМЕ. — Раскалуђер, ученик грчких црквених реформатора, следбеник европских рационалиста, поборник артиклерикалних реформа Јосифа II, — Доситеј Обрадовић се најјаче изразио и највише истакао у верској критици, на пољу црквених реформа. Као и за цело његово доба питање вере изгледа му особито важно. И у име »чисте евангелске и апостолске цркве« он у српском друштву први стварно почиње борбу против изопаченог хришћанства, верскога фанатизма и формализма, против калуђерскога паразитизма, против застарелих и штетних црквених установа, а за верску сношљивости и за преображај цркве према захтевима здравога разума. Проповедајући те нове и смеле идеје, Доситеј не пресађује само оно што је код других напредних народа видео, и није само заступник антиклерикалне политике Јосифа II и подстрекач антиклерикализма код Срба. Он тиме даје научну основу и књижевне формуле једном стању ствари које је код угарских Срба и раније постојало, оној борби грађанства против православне теократије, и световног и општенационалног духа против црквеног и уског сталешког клерикалног гледишта.

У XVIII веку и код Срба, као у целој Европи, дошло је до сукоба између световних и црквених сталежа. Српско грађанство, чим се почело прилагођавати условима новога живота у Угарској, у земљи западне културе и где је било доста протестаната, почело је борбу против свемоћи црквене јерархије. На свима српским саборима, још од почетка XVIII века, световни, грађански посланици нападали су несавесност, грабљивост и самовољу архијереја, калуђера и свештеника, код којих је још владао балкански грчки дух, тражили да се духовни сталежи у својој власти ограниче и утерају у границе морала и хришћанске врлине, да народ врши контролу над радом својих црквених старешина и да и сам има удела у управи над црквом. Ти сукоби су били стални, не само у саборима но и у црквеним општинама, и трајали су све до краја XVIII века, када се и државна власт у њих умешала, али више из непријатељских осећања према православној цркви. Културни и световни елементи у српском народу и пре Доситеја Обрадовића вршили су критику црквених злоупотреба, водили борбу са црквеним људима и тражили црквене реформе, и Доситеј Обрадовић је дошао да тим њиховим осећањима и жељама да савремен и књижеван израз. И зато је он одмах имао толико успеха у своме раду, зато је стекао толики број читалаца, пријатеља и добротвора у грађанском сталежу.

У својој верској критици Обрадовић пре свега удара на верску заслепљеност и тражи, заједно са својим добом, да у духове и у нарави уђе модерно начело верске равноправности и сношљивости. И он је за ту идеју не само као рационалист но и као Србин, као члан народа који је кроз цео један век био изложен суровим верским гоњењима. Догме и обреди, цела форма разних вера нема везе са правом религијом, религијом људске савести, која једино почива на еванђелској истини. »Сад се међу просвештеним људма не пита ко је восточне, ко ли је западне цркве, но ко је добродјетељан, поштен и вредан човек.« Црква треба да сједињује људе, а не да их мржњама раздељује. Верске мржње међу људима, синовима једног истог небеског оца, распирују они за које је вера постала занат од кога живе: маги, брамини, бонзе, јерофанти, ламе, хоџе, фратри, попови и калуђери. Први међу свима српским писцима православне вере, први у локалној и конфесионалној књижевности угарских Срба у XVIII веку, он својим духом обухвата цео српски народ, не само без обзира на државне границе но и на верске разлике, »колико грчке цркве, толико и латинске сљедоватеље, не искључавајући ни саме Турке Бошњаке и Ерцеговце, будући да закон и вера може се променити, а род и језик никада«. Он први јасно види да се сва будућност српскога народа, подељеног у три разне и завађене вере, налази у примени модерне идеје верске сношљивости и истицања начела народности над верским осећањем.

У својој верској критици Доситеј логично иде још даље. Као и сви његови учитељи и узори: Јеротеј Дендрин у Смирни, либерални протестанти и просветитељи у Немачкој, као Петар Велики у Русији и Јосиф II у Аустрији, он тражи основну реформу цркве, да се она саобрази захтевима здравога разума и потребама новога времена, да се из ње избаце празноверице, фетишизам, ритуализам, фарисејство, сви »стари плесниви и зарђати обичаји«. Он хоће да се одвоји »чисто евангелско учење«, оно што је основно и битно од оног што је доцније додато и штетно, од »човешких свакојаких предања и придодања«, »правоверје од сујеверја«, језгро од љуске. Он усваја и подупире црквене реформе које је одлучно почео спроводити Јосиф II, уперене у првом реду против католичке цркве, али које су се неизбежно преносиле и на православну цркву, и против којих је устала и материјално угрожена црквена

јерархија и прости и непросвећени народ, конзервативан у својим вековним невољама и увек у страху да се иза тих реформа не крије унија. И јерархија и народ су се бунили када је државна власт стала укидати силна празновања, када је покушавала да се бракоразводне парнице од црквених судова пренесу на грађанске, када се издала наредба да се, у интересу јавнога здравља, мртваци морају сахрањивати у затвореним сандуцима и у гробљима даље од вароши. Маса народа је на то са зебњом гледала и у неким дијецезама долазило је до отворених побуна. Обрадовић је уверавао народ да те реформе као умесне и корисне треба примити.

Од свију црквених реформа Доситеј највише полаже на укидање манастира и калуђера, што је Јосиф II увелико и с успехом изводио у католичкој цркви, а у маломе и безуспешно покушавао у православној цркви. У Хопову, у својим путовањима по православном Истоку, он је имао довољно прилике да види шта је калуђерство, и он сматра за дужност да своје искуство и другоме каже. (»Ко се год опари, а не каже друштву да чорба жеже, није добар за друштво.«) Иначе миран и питом, Доситеј никад се није тако жестио но када је доказивао »бесполезност манастира у опшчеству« и преживелост и бесмисленост установе калуђерства. *Животъ и приключенія* је у првом реду ради тога и писао. Он је за укидање манастира и калуђерског реда и тражи да се манастири претворе у школе, где би се за свештенички и учитељски позив васпитавала сирота народна деца.

Та антиманастирска и јозефинска идеја код Доситеја је била тако јака да изгледа да је највећи део његових књига нисан против калуђерства. И док су због тога грађанство, па чак и један део мирског свештенства у њима уживали, дотле су их калуђери оглашавали за јеретичне, прогонили, спаљивали, и све до половине XIX века ометали и покушавали да спрече нова издања.

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ. — Било што није хтео да долази у сукоб са цензуром, било што је хотимично избегавао да говори о савременим догађајима, Доситеј Обрадовић врло мало говори о политици. О француској револуцији, о Наполеону, о политичким захтевима српским из 1790. године код њега нема ни помена.

Његова главна политичка идеја то је уважавање просвећенога деспотизма XVIII века, владара као што су били Петар Велики и Катарина II у Русији, Фридрих II у Пруској, а нарочито Јосиф II у Аустрији. Као уопште филозофи XVIII века, и он држи да је најлакши пут за победу нових идеја имати једног просвећеног човека на престолу, који ће наметнути непросвећеној маси нове истине и напредне реформе. Напредак долази озго, а не оздо, и он држи да се остварио Платонов сан, да је дошло доба када владари филозофишу, а филозофи са владарима владају. И те владаре-филозофе он прославља као месије човечанства.

Он је за монархију, али за монархију са просвећеним, правдољубивим, мудрим и добрим владарем, који ће земљи бити оно што је добар домаћин кући, владати »мудрим и силним законима«, и наместо насиља, нереда и неправде, обезбедити мир, сигурност и правду.

НАЦИОНАЛНЕ ИДЕЈЕ. — До Доситеја Обрадовића српско родољубље је уско и има верски карактер. На крају XVIII века национални покрет, уколико га има, осећа се

код угарских Срба, у Карловачкој митрополији. Србија је пуста и бедна, цео београдски пашалук нема ни 100.000 душа. Стара Србија је сеобама преполовљена; у Босни и Херцеговини влада тама и варварство; Црна Гора је у сталним борбама са Турцима и Арбанасима; Далмација, под Млетачком Републиком, преплављена талијанством, живи својим оделитим животом. Између појединих делова српског народа нема никакве везе, свест о народној заједници готово не постоји. Код угарских Срба, гањаних због вере, национално осећање се ограничило само на православље, а католици у Славонији, Срему и Бачкој, »Шокци« и »Буневци«, стављани су ван националне заједнице. У доба око 1780. године српско осећање је ограничено само на православне Србе у Угарској, и нација је више једна вероисповест једне ограничене покрајине.

Доситеј Обрадовић из основа мења то уско и назадно схватање. Он је много путовао и живео по готово свима српским крајевима и на лицу места стекао осећање да је све то један исти народ. Он познаје српски народ и у Банату, и у Бачкој, и у Срему, и у Славонији, и у Хрватској, и у Далмацији, и у Црној Гори, и у Србији. Својим широким и модерним идејама о вери он се високо уздиже над конфесионалним схватањем национализма, и из начела верске равноправности и сношљивости развија се код њега идеја о народном јединству без обзира на верску поделу. Он се први обраћа свима Србима »од Црне Горе до Смедерева и Баната«, пише за »све Србље од Адријатическога Мора до реке Дунава«, уводи у српску народну заједницу не само православне но и католике и муслимане.

Његово родољубље је разумно и широко човечанско. Он осуђује националну надутост, искључивост и мржњу на друге народе. Али он високо мисли о природним способностима и урођеним врлинама српскога народа, о његовој културној усавршљивости. »С горућим и пуним љубави срцем« говори он о »славној славено-србској нацији« и верује да када наука и просвета дођу међу Србе, »изабраније нације« неће бити.

Он има јако развијено осећање националне солидарности, на сасвим модерном, рационалном и социјалном основу. Сваки је човек члан народне заједнице, и зато што ужива користи од ње дужан је да за њено добро ради. Када говори о народу, он нема пред очима апстракцију, но живе људе, народ, пук, који чине број, темељ и снагу нације. Његов патриотизам има сасвим реалну политичку подлогу. Једно време [око 1788] заваравао се празном надом да ће Јосиф II ослободити Србе, али када је 1804. букнуо устанак у Србији, он је одмах осетио његов велики значај. Он је први српски писац који је видео историјску улогу Србије и који је веровао у њу. И пошто је у својим делима дао рационалан основ српском национализму, проширио га на све српске крајеве и на све три вере, пошто је први прокламовао духовно јединство вером и границама подељеног српског народа, он је почео и практично политичко извођење тих идеја, својим радом на стварању Србије.

III. КЊИЖЕВНЕ ОСОБИНЕ

ЈЕЗИК. — Све док је српска књижевност имала верски и обредни карактер, док су писци излазили из духовних редова, дотле је црквени, рускословенски језик владао као књижевни језик. Али чим је грађански елеменат ојачао и када се световни дух почео ширити, када су се почели јављати писци световњаци, стало се тражити да се народни језик уведе у књижевност. Захарија Орфелин први то тражи, али са мало снаге, и сам се више служи црквенословенским. Човек који је први дао све разлоге за употребу народног језика у књижевности, и који ће својим примером показати како се може тим језиком писати, био је Доситеј Обрадовић.

Он тим језиком пише од првих почетака књижевног рада, иако се прво образовао на рускословенском. Он је тај језик нарочито упознао у Далмацији, где се лепо и складно говори српски. И он ће тај језик заволети са љубављу којом је волео своју земљу и свој народ. Он осећа да је потпун, да може дати пуно израза свом унутрашњем бићу само када говори својим матерњим језиком. Као и у свему рационалист, тако и у овоме он полази од гледишта: »Језик има своју цену од ползе коју узрокује.« Језик је за њега оруђе напретка и просвете, и он тражи народни језик у књижевности да би прости људи, и сељаци и чобани, могли што лакше и са што више разумевања читати и да би се просвета могла што брже и дубље ширити. Нашто мртви словенски језик, који разуме само једна мала мањина и који је туђ и неразумљив народу? Учити тај језик значи губити драгоцено време, а »само простота и глупост задовољава се всегда при старинском остати«.

И Доситеј Обрадовић ће одсудно бити за »обшченародни језик и говорење«, и писаће »нашим простим србским језиком«. Али ипак тај његов језик није беспрекоран и потпуно чист. Он се родио у једном крају где је српско становништво јако измешано са туђинским и где је језик неизбежно морао изгубити од своје чистоте. Затим, он се почео учити у рускословенским књигама, већи део живота провео је у туђини, образовао се на туђим језицима, и није владао чистим народним језиком. Најзад, пишући филозофска и етичка дела он се није могао служити простим, још неразвијеним народним говором српским, и отуда код њега велики број ненародних речи и реченичних обрта, и то нарочито из рускословенског и словенског језика, управо из руског језика XVIII века, у који је, после Петра Великог, ушло много страних и скованих речи. Обрадовић је полазио са гледишта да у питању књижевнога језика »с помоћу старога нови ће се од дан до дан у боље состојаније приводити«, и писао је у основу народним језиком, али стручни књижевни и апстрактни изрази били су позајмљени из рускословенског. Граматике народног језика није било, и он прави честе граматичке грешке. У ствари, тако је и морало бити, и све то не умањује његову велику заслугу: да је уместо мртвог и туђинског црквеног језика унео у српску књижевност живи и усавршљиви српски народни језик.

КЊИЖЕВНИ ТАЛЕНАТ. — У целом своме књижевном делу Доситеј Обрадовић има основну идеју: бити користан српском народу. Он не пише да ствара лична, оригинална дела, у којима ће изражавати себе и обезбедити себи књижевну славу у потомству. Као и наука тако и књижевност за њега није сама себи циљ, и у једној и у другој он види средство духовног и моралног општег напретка народног. У идејама практичне, утилитарне и тенденциозне књижевности XVIII века, он пише да поучи и просвети, не обраћа се машти но разуму, не тражи стилске ефекте но убедљиве аргументе. Затим, и да је имао књижевних намера тешко би их остваривао, јер у то

доба у српској књижевности није било књижевних традиција и узора, као ни развијеног књижевног језика. Све је имало да се ствара, и на њега је пао тај тежак историјски посао, у врло неповољним материјалним приликама по књижевни рад. Он ради брзо, и одмах даје у штампу. Отуда у његовом писању има недостатака. Он је често старински китњаст, претерано »чувствителан« и панегиричан, са сувише усклика и апострофа. Он има склоности да се расплињава и често се губи у развијањима која су у слабој вези са оним што хоће да каже. Његове периодичне реченице су каткада неразумљиве. Интерпункција му није увек сигурна.

Он је писао у стиху и у прози. Он воли поезију и на једном месту вели: »Мени су на сваком језику стихови мили.« Али његови стихови су слаби, као сва српска поезија у XVIII веку. У његовом певању опажа се утицај псевдокласицизма, који је тада владао у европској поезији. Прозни рад му је много обилнији и бољи. У првом реду и у главноме он је јасан писац. Он се први међу Србима обраћа великој публици, целој нацији, и труди се да буде што простији и разумљивији. Он јасно говори разумне и трезвене ствари, избегавајући све што је магловито, високопарно, школско и педантно, и у писању је прост, непосредан, природан и разумљив. »Што год није чисто и јасно, вели он, не увесељава, а што не увесељава не може придобити срце.« Иако не тежи да прави књижевне ефекте, он пише књижевним стилом, непосредним и простим, али живим и живописним. То је најкњижевнији српски писац свога доба, и још задуго после остао је као образац у писању.

У целом његовом писању има известан добродушан, срдачан тон. Онакав какав је био у животу, природан, кротак, питом, човекољубив, такав је и у свом писању. Он се читаоцу обраћа са неком братском или очинском нежношћу, и у своје писање уноси толико »сладости«, како је још један савременик запазио. Он има ону »речитост срца« коју су неговали писци са краја XVIII века, и често више осваја својом добротом и срдачношћу но солидношћу своје аргументације.

Уопште узев, он је добар писац. Он прича живо, живописно и занимљиво, и његово живописно писање подсећа на интимне разговоре које воде стари и добри пријатељи. У најбољим делима својим, у првом делу *Живота и приключенія* и у *Баснама,* он показује и извесног књижевног таланта, уноси у своје причање живота, сликâ, покрета. Пишући о апстрактним стварима, он уме да буде занимљив, и најсувља извођења зачињава чињеницама из стварног живота, примерима и успоменама свога богатог искуства, анегдотама које забављају, изрекама које остају. И све то објашњава што се он тако радо читао, као што се и још данас даде читати. Тиме, као и основним добродушним и интимним тоном, он опомиње на Љубомора П. Ненадовића којем је умногоме служио за узор. У сваком случају, то је био једини књижевни писац српски у XVIII веку, чије књижевне способности достојно су служиле његове разумне и племените идеје.

IV. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ЊЕГОВ РАД И ЊЕГОВО МЕСТО У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Доситеј Обрадовић је новатор и иницијатор какви се ретко виђају, један од оних људи који стварају епоху и остају као путовође целога једнога народа. Нови духовни и књижевни живот у српскоме народу несумњиво од њега потиче.

Место дотадашњег »мртворођенога детета старе сколастичко-богословске књижевности«, он почиње једну живу, световну, савремену, реалну књижевност, на солидној основици, способну за живот и усавршавање. Књижевност до њега била је у рукама само црквенога реда, намењена обредним циљевима и задахнута искључиво богословским духом, без везе са животом, без ослонца на искуство, без додира са стварношћу. Доситеј прекида са том средњовековном традицијом и оснива модерну и световну књижевност, која се обраћа грађанству и народу, која је у вези са стварним животом, или, боље рећи, која је израз народнога живота. И сву ту нову, праву књижевност, која је остала и која се развила у ово што данас српски народ има, почео је он радити на народном и живом језику, одбацивши мртви туђински и скрпљени црквени језик, исто онако као што је енергично потиснуо и црквене идеје.

У културном развитку српскога народа појава Доситеја Обрадовића је од епохалног значаја. Све до њега Срби су живели у духовњој атмосфери средњега века. Он прекида са том некултурном источњачко-православном традицијом и одлази непосредно у школу просвећенога Запада и његове слободне, рационалне и хумане културе. Византијски дух и руска теологија губе земљишта код Срба, и српски народ улази у културну заједницу западних европских народа. У томе погледу, Доситеј Обрадовић је иницијатор културног и напредног западњаштва, вођ у духовном ослобођењу српскога народа од средњега века и Истока и увођењу у модерно доба и на Запад. И то му је можда највећа и најтрајнија заслуга.

Његово дело има у првом реду практичан и утилитаран карактер, оно има више живота и стварности, почива више на искуству но дело иједнога српскога писца до њега, но дело ретко кога српскога писца и после њега. Ма како он по природи био идеалист, ма колико цео његов рад изгледао одблесак европске идеологије XVIII века, ипак је он скроз позитиван дух и његове идеје имају солидну реалну подлогу и чисто практичан смер. Он не оперише са магловитим системима и не лута у метафизичарским апстракцијама, но остаје увек на земљи и у најобичнијој стварности, мислећи о приликама и потребама свога народа. Он има богато искуство као ретко ко, јер, »син својих дела«, сам је себи прокрчио пут, самоуштвом, путовањима и у школи живота научио оно што му се није дало да у младости редовним путем научи. Он познаје живот, јер је њиме обилно живео, и као писац он ће бити од оних који живот уносе у књиге а не књиге у живот. Он боле но ико познаје српски народ, јер је живео у њему, и то у свима крајевима његовим, и оно што је проповедао одговарало је лично проученим приликама и стварним потребама у којима је српски народ живео. У томе погледу Доситеј Обрадовић је први позитивист и реалист српски, у широком смислу тих речи.

Велика амбиција његова то је научити Србе »словесној, разумној и свободној љубави ка истини«, да по здравоме разуму о свему мисле, да о свему слободно расуђују и да цео свој и унутрашњи и спољашњи, и појединачни и народни, живот удесе онако како је најпаметније и најкорисније. Снажније и потпуније но ико он представља рационалистички и критички дух у српској књижевности, просветитељску философију

XVIII века уопште, аустријски јозефинизам напосе. Благодарећи њему српски народ ослобађа се духовног јарма своје теократије и »всеконечног и плача достојног бесловесија«.

Доситеј Обрадовић у исти мах продужује борбу која се готово цео век у српском друштву водила између црквенога и световнога елемента, теократије и грађанства, и почиње популарисати код Срба идеје духовнога ослобођења, верске сношљивости, црквених реформа, модерног критичног духа и научнога образовања. Он почиње водити борбу против догматизма, фанатизма, »старих плеснивих и зарђатих обичаја« у цркви, противу великих злоупотреба црквених људи, а нарочито калуђера, и својим пером помаже напредне црквене реформе Јосифа II. Он покушава да Србе научи »разумно и свободно као словесни људи мислити«, ослободити их од верскога фанатизма и робовања јерархији, формулама, догмама и обредима, он их учи да из вере одбаце све што је споредно, формално, накалемљено и противно здравом разуму и човечанском достојанству, и да место живота по »страху господњем« приме слободни и хумани морал, који излази из природе сама човека и људских одношаја у друштву. У томе погледу Доситеј Обрадовић је први рационалист и слободни мислилац у српскоме народу и »најрадикалнији заступник идеја Просвећености код Јужних Словена« (др Матија Мурко).

Рођен у једном козмополитском веку, козмополит по својим идејама, Доситеј је ипак више но ико радио на стварању националнога осећања у српском народу. До њега српски национализам био је чисто вероисповеднога карактера и обухватао Србе у Карловачкој митрополији. Он први уводи у појам народне целине Србе свију крајева, без обзира на покрајине у којима живе и државе којима припадају, и Србе у Угарској, и Србе у Турској, и Србе у Црној Гори, и Србе под Млетачком Републиком. Он прокламује да вера не опредељује народност, но језик и крв, и да су исто тако Срби и католици и муслимани. То је за оно доба била нова и смела мисао, од прворедног значаја за будућност. И ако је што жалити то је што се у XIX веку та мисао није довољно схватила и што је српски национализам још задуго задржао конфесионалан карактер. Тим својим идејама Доситеј Обрадовић се истиче као творац широког национализма српског.

Доситеј Обрадовић јасније но ико види огроман значај просвете, и то просвете не ограничене на један повлашћен сталеж но на све слојеве народне, нарочито на радну масу народну. Проблем општега васпитања за њега је проблем целе будућности народне. Он тражи да школа не буде учионица молитава и црквених обреда, но да се у њој младеж упути у сва корисна и практична знања, потребна за слободан и светован живот. Из просвете он не искључује ниједан сталеж, и исто тако ниједан пол, и први међу Србима истиче велику националну и моралну потребу да се и женскињу даду све благодети образовања. За просветни развитак српскога народа он је био један од најзначајнијих луди, и у њему треба гледати творца савремене народне просвете српске.

Кренувши, правилно поставивши и решивши толика и тако важна питања народнога живота, он је био од огромнога утицаја не само на своје савременике но и на потоње нараштаје српске. Он је прикупио око себе целу једну школу писаца, Јована Мушкатировића, Емануила Јанковића, Алексија Везилића, Глигорија Трлајића,

Атанасија Стојковића, а нарочито Павла Соларића, који су спроводили и даље развијали његове реформаторске идеје. Мушицки, који је доцније издавао његове *Басне,* претрпео је његов утицај. Његове идеје о црквеној реформи имале су непосредног практичног значаја за време владе Јосифа II, када су се озго подржавале и изводиле; за доба реакције после цара реформатора оне су изгубиле од своје актуалности, али су ипак остале толико у снази да у српскоме друштву у Угарској одржавају световни антитеократски дух, који најзад тријумфује у наше дане. Али нарочито су остале његове просветне и националне идеје, као и оно што је књижевно код њега. Доцније, када се духовни правац и књижевни укус код Срба променио, у доба романтизма, тако супротног његовим идејама, он је ипак чувао своју читалачку публику, духовно и морално утицао на целе нараштаје српске. Он се издаје у целој првој половини XIX века, па чак и у пуно доба романтизма, и код Уједињене омладине српске слави се као члан »Српске Свете Тројице«, заједно са св. Савом и Вуком Караџићем.

Али, између онога што је Доситеј Обрадовић мислио и проповедао и онога што су романтичари сањали и певали, између његовог трезвеног и ведрог рационализма и вербалног романтизма »Вукове омладине«, постојале су у основу потпуне супротности, и романтизам Вука Караџића и Омладине значи реакцију рационализму Доситеја Обрадовића. Као раније у Европи, тако су и код Срба око 1860. машта и осећање дошли место разума, традиција место реформа, култ прошлости место култа будућности. Док Доситеј Обрадовић напада оне који се »почну удаљавати од здравога разума (који неодложно мора служити за основ свију човечанских знања), упадају у оно што Немци зову: *швермерај,* а наши: парење и покретање ума...«, — наши романтичари, напротив, нападали су на »ладан разум«, растапали се у тим »швермерајима«, маштањима и сањаријама, и »на горама одушевљења« буктали од »божанствене страсти«. Доситеј тражи само оно што је саобразно здравом разуму и корисно друштвеној целини; романтичари истичу оно што је најособеније и најексцентричније у личности, проглашујући право јединке да живи на своју руку и за свој рачун. Доситеј у народним обичајима гледа доказе наше заосталости, трагове нашега варварства и хоће да их неповратно уништи; романтичари у њима гледају свете остатке прошлости, највише изразе народне душе и особености, поуздан доказ народне супериорности, и хоће да их сачувају да би се имало чиме стајати ван а и изнад других народа. Доситеј истиче науку и општечовечанску просвету као извор мудрости и једино средство не само напретка но и опстанка српскога народа; романтичари место свега тога истичу народну поезију; траже у њој извор и утоку мудрости, сву етику и сву естетику, замену религије и упут за савремени живот, алфу и омегу свега знања и уметности. Доситеј је просвећени западњак и хоће да српски народ прихвати израђену и искуством оверену богату културу напредних западних народа; романтичари презиру »трули Запад« и верују у »српску културу«, коју никада нису ни дефинисали у чему се састоји. Између Доситеја и романтичара наших постоји разлика која је између разумна човека који ведро гледа преда се у будућност и збуњених људи и магловитих глава који гледају назад у прошлост.

После пада романтизма, од 1870. године, када су се опет почеле ширити рационалистичке идеје, српски духови су се стали враћати Доситеју Обрадовићу. И данас српски духови деле се на два велика дела: на оне којима је родоначелник Доситеј Обрадовић са његовим широким рационалистичким, реалистичким и

западњачким идејама, и на оне којима је родоначелник Вук Караџић са својим романтичарским и традиционалистичким идејама. Један од данашњих писаца српских недавно је Обрадовића назвао »родоначелником наше свести«. И одиста, данас, после више од једнога века, Обрадовић изгледа ближи, модернији, живљи од Вука Караџића, садашњост и стварност дају му за право, и зато је прослава његове стогодишњице 1911. узела размере једне велике националне прославе, и његов спомен прослављен као ничији досада.

За своје савременике и непосредне следбенике он је био велики човек. Павле Соларић га је називао »сербским Сократом« и »чрезвичајним Сербином«; »преславни первопросветитељ славено-сербскаго рода нашега«, вели Глигорије Трлајић; »сребровласи мили Обрадовић«, пише Лукијан Мушицки; »велики Доситеј«, назива га Михаило Витковић; »блажени старац«, вели Сима Милутиновић, а Јован Ст. Поповић назива га »преславним«. Словеначки писац Урбан Јарник, 1838, исто тако назвао га је »преславним нашим илирским Анахарзисом скупа и Сократом«. Ако се вредност једнога писца одређује по плодности и дуготрајности утицаја који је вршио на духове, по трагу који је оставио, по користи коју је допринео своме народу, Доситеј Обрадовић долази на прво место и за нову просвету он је оно што је био св. Сава за стару. Он је био духовни препородитељ српскога народа, творац нове српске просвете и књижевности, »просветоначалник Народа Србскога«, како га је тачно назвао његов ученик Павле Соларић.

ЈОВАН МУШКАТИРОВИЋ

Рођен у Сенти, у Бачкој, око 1743. године, Мушкатировић је свршио права у Пешти и постао сенатор пештанске општине 1778. године. Поставши адвокат 1783,35 као једини Србин адвокат заступао је српске народне ствари пред великим судовима. Врло уважаван и као правник и као писац и као човек, умро је у Пешти 14. јула 1809.

у свом књижевном раду Мушкатировић иде за стопама свога учитеља и пријатеља Доситеја Обрадовића. Већ 1786. штампа он у Бечу, грађанским словима и на релативно добром народном језику, своју књигу *Краткое размышленіе о праздници,* коју је Доситеј Обрадовић препоручио Србима као »преполезну и достојну всеобшчег чтенија«. Та књижица имала је чисто практичан значај: она је правдала кораке државне власти за укидање силних празничних и нерадних дана у православној цркви. Доситеј је правдао те мере, умиривао Србе који су се бунили, питао их каква смисла има »празновати и у лености и нераденију целу трећу част године за толико множество светковина губити«, и уверавао их »да у светковању толиких светаца ниједна длака православија не стоји«. Мушкатировић је ту идеју развио у целу једну књигу. Он доказује Србима да празнике није измислио Христос и да их не помиње Свето писмо, но да су се они намножили као плод »невјежества и сујеверија«, у доба када се хришћанство стало удаљавати од своје првобитне чистоте. У чисто богословским разматрањима, где се служи библијским текстовима и црквеним канонима, Мушкатировић се служи старијим протестантским богословима и полемичарима, нарочито Швајцарцем Рудолфом Хоспинијаном, писцем са краја XVI века. Али поред тога Мушкатировић познаје народни живот и народне потребе и најзанимљивији и најоригиналнији је када даје практичне разлоге против празновања, када чини трезвена и тачна опажања о сувременом животу и обичајима српскога народа, наводећи чињенице и случајеве које је сам видео.

У погледу реформама на црквеном пољу Јован Мушкатировић заузима лепо, али споредно место, као један од првих српских писаца који су признавали слободоумне идеје Доситеја Обрадовића. Али, поред тога, он је био први међу православним Србима који су почели прикупљати народне умотворине. 1787. изишла је у Бечу његова књига *Причте илити по прóстому пословице тъмже сентенціе илити ръчéнїя.* Друго, умножено издање, изишло је у Будиму, 1807. Мушкатировић је тај посао радио не као скупљач народних умотворина, које су се у његово доба уопште мало ценилe, но као моралист, да би показао како треба паметно живети. Он је прикупио народне изреке, као и изреке појединих писаца, и све то, по савету Доситеја Обрадовића, издао »за ползу« свом народу, и да би показао »многа својства, силе и краснорјечија нашега сербскаго језика«. Поред пословица преведених са разних језика, има и знатан број српских народних, из разних крајева српских, са народним анегдотама, белешкама о народним традицијама и стиховима из народних песама.

Књига је имала успеха: још за живота пишчева имала је два издања; њу је »са сербскога језика на илирички« »превео« Иван Амброзовић и издао у Пешти 1808. под насловом *Proricsja i narecsenja, koja shtiuch u obderzavajuch i sam sebe svaki i druge pouzdano upravljati hoche*. Словенски научењаци тога доба, Добровски и Копитар, обратили су пажњу на Мушкатировићеву књигу, а Вук Караџић унео је многе пословице из ње у своју збирку српских народних пословица из 1836.

Мушкатировић се бавио и народним историјом. 1790. године, приликом Темишварског сабора, да би историјски подупро политичке тражбине српског народа у Угарској, он је написао један историјски спис на латинском, који се и данас чува у Мађарском народном музеју у Пешти. Извод одатле штампан је у *Сербскомъ лѣтопису* за 1844, под насловом *Черте сербскогъ живота у Унгаріи* а у целини је издао Димитрије Руварац у *Српском Сиону* за 1905. годину. Мушкатировић се служио понајвише мађарским историчарима, а од Срба Павлом Ђулинцем. Главна намера му је да докаже да су Срби у Угарској постојали и играли политичку улогу и пре сеобе на крају XVII века, и да су своје привилегије стекли својим заслугама на бојном пољу. То је дело једног доброг српског родољуба, које, иако намењено једном практичном циљу, није без извесне научне вредности и заузима пристојно место у историографији српској у XVIII веку.*

Јован Мушкатировић је карактеристична личност српске књижевности XVIII века. Он не показује неки књижевни таленат, ни оригиналност у идејама, и не може се узети као прави књижевни и самосталан мислилац. То је био један просвећен и разуман човек, један ведар дух, користан народни и просветни радник, »истинољубитељ и општег добра и ползе желатељ«, који је према својим силама хтео да помогне напретку свога народа. Он својим животом и радом врло добро и потпуно представља једног српског интелектуалца и просвећеног световњака с краја XVIII века, једног од оних људи који су се тада у Европи, различно према земљама, звали: филозофима, енциклопедистима, просветитељима, слободним зидарима, јозефинистима у Аустрији, »националистима« код угарских Срба. Он је веран ученик Доситеја Обрадовића и примењује идеје свога учитеља на народни живот; на тридесет година пре Вука Караџића он почиње прикупљати народне умотворине; уз Јована Рајића он покушава да дâ слику историјскога живота српског народа и да му на основу славне прошлости улије веру у бољу будућност. И Доситеј Обрадовић је са разлогом хвалио овог »ученог и достахвалног мужа« и његово »усердњејше отечеству и свој нацији нашој доброжеланије«.

АЛЕКСИЈЕ ВЕЗИЛИЋ

Рођен 1753. у селу Керу, у Бачкој, учио је »словенске« школе у Новом Саду и Сегедину, а латински и немачки језик у Пешти и Будиму. 1780. био је на учитељском курсу код школског надзорника Стефана Вујановског. 1782. био је учитељ у Карловцима, 1785. слушао је права у Бечу.36 До 1788. био је учитељ немачког и латинског језика у Карловцима. Око 1790. отишао је за инспектора православних румунских школа у великоварадском дистрикту. Са намером да се закалуђери оде у Фрушку гору. Умро је 12. јануара 1792. у Новом Саду.

На словенском језику написао је практичну књигу *Краткое сочине́нїе ω приватныхъ и публичныхъ дѣлахъ* која је изишла у Бечу 1785 (друго издање у Бечу, 1792). То је већи број образаца како треба писати јавне исправе и акта и приватна писма, уз које је изишло неколико забавних састава. Једна ода прославља цара Јосифа II, који »суеверства многа... изтреби из људеј«.*

Главно књижевно дело Везилића јесте спев *Краткое написанїе ω спокойной жизни* (Беч, 1788; друго издање у Будиму 1813).37 То је низ побожно-поучних размиљања о животу и људским страстима, у другом су делу пригодне и китњасте похвале важнијим Србима из свију сталежа. Све песме из првог дела чине једну моралну целину, у духу античког стоицизма и хришћанског сузбијања страсти. Хришћанско надахнуће је основно и главно, али обилато подупрто идејама и наводима из класичних филозофа и песника. На више места Везилић излаже модерне и просветитељске мисли, које одају савременика Јосифа II и присталицу Доситеја Обрадовића. Песник јако напада народне празноверице и оне који свесно експлоатишу верска осећања простога света. Везилић је и добар српски родољуб и високо цени способности српскога народа у свим правцима.

Његова поезија са чисто уметничког гледишта нема вредности. Везилић нема песничког надахнућа, версификација му је слаба и неразвијена, језик тежак, нечист, често несигуран. То је био један образован човек који је имао више лепих идеја и добрих намера но књижевног талента. Али његов спев *Краткое написанїе ω спокойной жизни* има свога историјскокњижевног интереса: то је један од најранијих покушаја српске уметничке поезије, прва збирка стихова у српској књижевности. Његова слаба версификација ипак је обилнија и разноврснија но код његових претходника, и он је један он оних који су положили основе уметничкој поезији српској. Класичним елементом, нарочито својим митолошким речником, он већ предсказује поезију Лукијана Мушицког, који га је ценио, исто онако као и Јован Ст. Поповић. 1847. Јован Суботић га је назвао »отцем србског ученог стихотворства«.

ЕМАНУИЛО ЈАНКОВИЋ

Рођен у Новом Саду 1758,[38] Емануило Јанковић свршио је гимназију у Угарској, 1786. отишао на науке у Немачку. У Халеу слушао је медицину а у Лајпцигу упознао се са доситејем Обрадовићем. Учио је медицину, али се нарочито бавио природним наукама и 1788. изабран је за члана природњачког друштва у Халеу. 1789. напусти Немачку са намером да у српским крајевима оснује српску штампарију. Враћајући се у домовину заустави се у Прагу, где као ортак уђе у једну књижарску радњу да се припреми за посао коме се намеравао посветити. 1790. са купљеном штампаријом враћа се у Нови Сад, и чини узалудне покушаје да добије право за подизање штампарије. Јоште млад умро је у 1792. године у Новом Саду.[39]

Емануило Јанковић радио је на лепој књижевности и науци. Од научног рада или боље рећи од популарисања природних наука, остао је од њега један мањи спис: *Физическое сочиненіе о изсишенію и раздѣленію воде у воздухъ и изясненіе разливанія воде изъ воздуха на землю* (Лајпциг, 1787). У рукопису су му остали радови: *Морална* философія и *Начело мудрости,* где су изложени основи филозофије и логике.

Јанковић је био главни преводилац српски у XVIII веку. Први његов је превод комедије популарног талијанског комедиографа Карла Голдонија *Терговци* (Лајпциг, 1787). У карактеристичној посвети Јосифу II он износи своје просветитељске разлоге зашто се дао на преводилачки посао и наглашује потребу да се позоришна дела читају и код Срба, са намером Србе »из њихова незнања ослободити и комедије добре код њих у бољи кредит метути«. И он позива Србе на рад и на просвету: »Ал́, камо, Србљи, гди сте? Што спавате? Зора је! Пробудите се! Време је веће!«

1789. изишао је у Бечу нов његов превод *Зао отацъ и неваляо синъ или Родител́и, учите вашу децу познавати!* Та »наравоучителна весела игра за децу«, од опскурног немачког писца Франца Ксавера Старка, јесте један педагошки трактат у облику дијалога, без икакве књижевне вредности. Боли избор Јанковић је учинио када је дао »сеоску веселу игру« *Благодарни сынъ* (Лајпциг, 1789), коју је написао Јохан Јакоб Енгел, један од бољих прозних писаца немачких у другој половини XVIII века. Тај комад је преведен »на просто србски«, и није само преведен но и посрбљен, радња се дешава у српском Банату и личности носе српска имена. То је први случај »посрбљавања« у српској књижевности.

у погледу језика и правописа Емануило Јанковић је најнапреднији српски писац XVIII века. Он се одлучно изјашњавао за народни језик у књижевности: »...Ја нисам

Славјанин него Србљин..., не пишем за Славјане него за Србље.« У преводу је изостављао ъ*; њ* и *љ* писао са *л́* и *н́* и предлагао да се избаце сва непотребна слова.

Умревши млад, тек када је ушао у живот и у послове, Јанковић, спреман, родољубив и напредан, није успео дати оно што је могао дати.

ГЛИГОРИЈЕ ТРЛАЈИЋ

Глигорије Трлајић рођен је у Мȏлу, у Бачкој, 25. јануара 1766, у сиромашној породици. Свршивши основну школу у месту рођења, ступи у службу једног сеоског газде да чува свиње. Напустивши село, отисне се у свет. У Сегедину и Будиму је свршио гимназију, у Пешти је слушао филозофске науке, у Бечу права. Као свршени филозоф и правник живео је у Бечу. 1790. руски посланик у Бечу кнез Димитрије Голицин узе га за свог секретара. После кнежеве смрти био је при српској шампарији И бавио се народним пословима. Као домаћи учитељи руског протојереја у Бечу, оде 1796. у Русију. 1803. буде постављен за ванредног професора опште историје и статистике на Царском педагошком институту у Петрограду. Када се тај завод 1806. претворио у вишу правну школу, он је добио катедру енциклопедије права. 1811. постао је професор универзитета у Харкову. И иначе слабог здравља, подлегао је услед напорног школског и научног рада. Умро је у селу Рјесноје, код Харкова, 28. септембра 1811.

Трлајић није био од оних Срба који су, отишавши у Русију, потпуно се одвојили од своје земље и сасвим се одродили. Он је неколико пута долазио у завичај и сачувао јако национално осећање. »Ја сам, вели он у једном писму, свагда љубио славно име Србин више него живот свој, и старао сам се вазда, уколико од мене зависи, чинити му част.« На руском језику изишло је 1810. у Петрограду његово дело *Краткое руководство къ систематическому познанію гражданскаго честнаго права* Россіи; на француском је штампано делце *Oon opinion sur le méthode de traiter l'histoire générale dans cet établissement général*. Оставио је у рукопису и извесна правна дела.

На српском језику од њега, поред ситнијих пригодних спевова, имају [три превода и прераде]. *Идеа, или мужеская и женская добродѣтель* (Беч, 1793) јесте превод моралне приповетке из старе историје римске од Лудвика Хајнриха Николаја, немачког епског песника и ђака Виландовог. Трлаијћ је додао примедбе којима су протумачене римске уредбе и закони. Важнији је Трлајићев превод *Нγма или процвѣтающій Римъ* (Будим, 1801). Трлајић је превео дело руског филозофског писца и слободног зидара Михаила М. Хераскова (1733—1807). Херасков је то дело издао 1776. и у писању стајао под утицајем Флоријановог филозофског романа *Нуме*. У томе своме историјско-филозофском роману Херасков је дао пригодну слику идеалнога просвећеног владаоца, мислећи увек на Петра Великог и Катарину II.

[Написао је, поред тога, спев] *забавле́нїе е́диногω лѣтнагω утра или удивленїе естественнымъ красотамъ* (Беч, 1793), [што је прерада једне Геснерове идиле]. Још као ђак у Бечу Трлајић је [прерадио] овај идиличан и сентименталан спев, [писан] по угледу на сентименталне идиле и пасторале какве су се, под утицајем Жан-Жака Русоа

и његовог »враћања к природи«, писале на крају XVIII века.40 Као и у другим мањим песничким покушајима Трлајић се овде показао као слаб песник.*

Што се тиче језика, Трлајић је био врло доследан у својој љубави за рускословенски. Он је био школован човек, писао је о апстрактним предметима и за њега је народни језик био сасвим недовољан. И зато је усвајао савршен, књижевно већ развијен и философским терминима снабдевен »чисти, богати и прекрасни славјански језик наш«. Он је тим језиком владао боље но ико код Срба и ишао тако далеко да је поједине саставе своје писао савременим руским књижевним језиком. Доситеј Обрадовић, који је ценио његову спрему и »остроумије«, и називао га »преизрједним« и »нашим Ксенофонтом«, жалио је што је писао туђим језиком, неприступачним просТом народу српском. Тај језик био је највећа сметња Трлајићу, који је имао широке и модерне идеје као Доситеј Обрадовић. Он је остао тип кабинетског књижевника нашега код кога се увелико јавља сентиментална разнеженост и пасторалност с краја XVIII века, али који, пишући на туђем језику, далеком народу, није дао што је по својим способностима могао дати.

АТАНАСИЈЕ СТОЈКОВИЋ

Рођен је у Руми, у Срему, 20. септембра 1773. Основну и средњу, »граматикалну латинску школу« свршио је у месту рођења, и потом постао учитељ. Незадовољан стеченим знањем, продужио је школовати се у Шопрону и Сегедину, 1796. учио је права у Пожуну, а затим је отишао у Гетинген, у Немачку, где је учио природне науке. Ту је постао доктор философије и члан ученог друштва гетингенског и јенског. После довршеног школовања отиде у Русију, где добије место професора физике на универзитету у Харкову. Ту је и умро 2. јуна 1832.

Стојковић је радио на руској научној књижевности *(О воздушніхъ Камняхъ и ихъ произхождені, Харков, 1807; Началнія основанія умозрителной и опитной физікі,* Харков, 1809). Као и његов друг Глигорије Трлајић, Стојковић се није одродио но је стално остајао у вези са Србима, ревносно радио на српској књижевности и био »рода свог просветитељ«, како га назива Доситеј Обрадовић. Он је нешто радио и на поезији. 1800. штампана су у Будиму два његова мала спева, једна ода о просветном напретку код Срба и *Стіхи каковымь образомъ любовъ у браку сохранити можно*. У то доба имао је намере да напише и неколико »епических сочиненија: *»Милошиаду, Лазариаду,* или *Стефаниаду«*. Од њега је остало и неколико пригодних философских ода, један *Сербскій секретаръ* (1802, прештампан у Београду 1862). Исто тако, написао је и два романа, чија оригиналност није извесна. У Будиму је 1800. изишао поучни и симболички роман *Кандоръ или откровенїе егvпетскихъ таинъ,* са испољеним пантеистичким идејама.41 У роману има и неколико песама, које указују на руску књижевност. Идуће године, 1801, такође у Будиму, изишао је Стојковићев сентиментални роман *Аристідъ и Наталіа*. Ову »повјест истиноподобну« написао је он за »чисте и чувствителне душе рода« свога, са просветном и моралном намером. »Несквернније нрави, свјатост добродетели, њено јешче на овом свету награжденије и пагубна следствија порока јесу предмет повести моје...« Цела књига, писана »просто и без художества«, више има поучан, готово педагошки карактер, по угледу на сличне радове у страним књижевностима.

Природњак по струци, у идејама XVIII века, када се много веровало у природне науке и када се држало да је популаризација знања из природних наука једна од првих духовних потреба и првих услова просвећивања, Стојковић је написао прву физику српску. Доситеј Обрадовић је то истицао као једну од најпречих потреба, Орфелин је чинио мале покушаје, али посао је извео стручни Стојковић. 1801—1803, у три дела, изишла је у Будиму његова *Фvсіка,* »простим језиком списана за род славено-сербски«, која је наишла на велики одзив у српском читалачком свету. То је први систематски и велики рад на природним наукама код Срба. Стојковић је тај посао радио као деист и као просветитељ: да би показао у природи »силу, премудрост и величество Творца«, и ради »општег благополучија«, против »сујеверија, која су многа

тисјашч луди нешчастними сотворила...«. Обрадовић је видео практичан просветитељски циљ ове књиге и одушевљено је хвалио што ће »не само садашњему него и будуштим редовом отварати очи разумјенија и милионе њима показивати светова«.

На крају свога живота Стојковић је узео да дотера превод Новог завета од Вука Караџића, и, покваривши језик, издао је тај превод као свој у Петрограду 1824. године.

ПАВЛЕ СОЛАРИЋ

Најмилији ученик Доситеја Обрадовића, последњи међу главним писцима његове школе био је Павле Соларић.

То је први од важнијих српских писаца рођен у Хрватској. Рођен је у Великој Писаници 27. јула 1779. године, од оца православног свештеника. Као Доситеј, хтео је да се посвети, отишао у Фрушку гору и ту био манастирски ђак неких пет година. Учио је гимназију у Карловцима. Вративши се у завичај, сељакајући се из места у место, дође до Млетака, где постане коректор словенске штампарије и отада почиње се бавити књижевним радом. Живео је неко време у Трсту и Падови, у Италији. 1816. постао је нека врста секретара лорду Гилфорду, бившем гувернеру Цејлона и енглеском перу, и са њим је путовао по Италији и Аустрији. Последње године проживео је у великој оскудици. Усамљен и у беди, умро ,је у Млецима 6. јануара 1821. године.

Као и Орфелин, Соларић је радио на више поља. Он је просветитељ и хоће да српска публика место псалтира и часловца добије световно и модерно образовање, нарочито корисна знања. И у том циљу издао је он у Млецима 1804. велико дело *Ново гражданско землеописаніе,* прву географију на српском језику. Дело је проширен превод немачког писца Адолфа Христијана Гаспарија. Уз књигу иде атлас са 37 карата и »Кључичъ у мое Землеописаніе«, где су изложене идеје о овој књизи и о српској књижевности. Дело је за своје доба било добро, и имало је успеха код српске публике.

Соларић се бавио философским проблемима, и у томе правцу дао: *Улог ума человѣческога* (Млеци, 1808), превод дела немачког писца Екартсхаузена; *Сверх воспитанія к҆ человѣколюбію* (Млеци, 1809), превод са немачког дела П. Вилома. Уз књигу иде повећи предговор у коме преводилац износи своје педагошке погледе; *О самости* (Млеци, 1809), превод са немачког дела философског писца Ј. Г. Цимермана, са опширним предговором у коме Соларић прича о свом животу; *Мудролюбацъ индійски* (Млеци, 1809), превод чувеног етичког дела лорда Честерфилда које је превођено на све живе језике. Српски превод дат је упоредо са француским текстом, да би се Срби могли вежбати у језику на којем »сва знања и искуства најлучше могу почерпавати као из прве руке«. Најзад, 1813, у Млецима изишао је Соларићев превод *зла́тная книжица, содержа́щая должноwсти человѣка гра́жданска и хрі́стїа́нска, и правила учтивости.* И то је превод, оригинал од талијанског писца Ф. Соави, чију *Етику* је Доситеј Обрадовић раније превео. Све су то преводи философских писаца, или боље рећи рационалистичких практичних моралиста из XVIII века. Соларић је све то радио ради »обшче ползе« и из љубави к »многољудном српском роду«. Он је ђак Доситеја Обрадовића, велича његово доба »кад су и Сербљи о свачем слободно

мислити, и тако богодану словесност своју употребљавати почели«. Он хоће народ да отргне од »монашеског воспитанија, које се несрећом до данас вообшче свој деци нашој приподаје«, од верских предрасуда (»корист попова /лежи/ у глупости пука«, вели он), и тражи модерну просвету, основану на разуму и науци. »Пренимо се, дакле, и кренимо се једанпут из прадедне дремоте наше... нисмо данас већ ни у Египту, ни на реках вавилонских...«

Поред тих превода Соларић је дао још неколико дела разне садржине: у одломку *Іероглѵфїку* (1810), где је изложио своје некритичне погледе на словенску прошлост; *Римляни славенствовавшїи* (Будим, 1818), где је хтео да изведе сродност између Римљана и Словена; *Буква́ръ славе́нскїй трїазбучный* (Будим, 1812), где је изложио своје погледе о словенској азбуци и правопису; затим, једно библиографско дело, списак српских књига штампаних у млетачкој штампарији. Најзад, 1818, у Будиму, издао је *Мезимца* Доситеја Обрадовића. У рукопису, спремна за штампу, остала му је књига *Истоветностъ СкѵѲа и Сармата доказана из Печалїй и Посланія понтїйски П. Овидїа Насона*.

Најзад, бавио се и поезијом, и после његове смрти штампан је у *Сербскомъ лѣтопису* приличан број његових стихова, превода из Овидија и слабих оригиналних стихова.

У питањима језика и правописа Соларић је имао својих идеја. Он је мислио да у цркви треба сачувати црквену азбуку, а у световну књигу увести грађанску, којом ће се лакше сузбијати »дремота и слепота рода нашего«. Он није више »Славјанин« но »Славеносерб«, неће »тајанствени језик волшебног књижника« но народни језик, који ће моћи разумети и »јединоплеменик сељанин«. Али он је у ствари писао мешавином српског и рускословенског језика, натежући са филозофском терминологијом.

Несређен у својим идејама, он је био несређен и у писању. Своје махом нејасне и чудњачке идеје излагао је мутним, често неразумљивим језиком. Моралист, археолог, лингвист, географ, песник, он је све покушавао и нигде није успео, све радио као дилетант и химеричан дух, имајући лепих планова, идеја и добрих намера, али без ведрине и снаге да све то савлада.

ВИЋЕНТИЈЕ РАКИЋ

Сасвим одудара од свога доба и ради у супротном правцу Вићентије Ракић. Рођен у Земуну 1750. године, учио је само основне школе и одао се на трговину. Оставши удовац, покалуђери се 1786.[42] у манастиру Фенеку, место световног имена Василије добије име Вићентије, а одмах затим и запопи се. За време аустро-турског рата 1788—1791. служио је као војни капелан и становао је у Шапцу. 1796. постао је игуман манастира Фенека, али дошав у заваду са грубом и распусном братијом, оде 1798.[43] за српског свештеника у Трст. 1810, на позив свог пријатеља Доситеја Обрадовића, дође у Београд за управника и наставника новоосноване богословије. После 1813. пребегне у манастир Фенек, где је и умро 1818.

Вићентије Ракић је био самоук и сам је научио грчки, руски и талијански. Човек вредан и истински побожан, он се почео бавити књигом још док је био у Шапцу и стао преводити на српски побожне легенде. Он је у доста течне стихове и на народном језику опевао животе хришћанских светаца, и оставио за собом цео један низ побожних спевова. Од спевова те врсте најпознатији су: *ПѣснЬ историческая ω житiи святогω и праведнагω Алекξiя Человѣка Божïя* (Будим, 1798) и *Жéртва Авраáмова* (Будим, 1799). Те популарне хришћанске легенде, опеване често у осталим хришћанским књижевностима, Ракић је превео у простим и разумљивим и течним народним стиховима, каткад са извесном топлином, и оба спева имали су много успеха код шире публике. Спев о Алексију имао је у току XIX века неколико издања, а *Жертва Авраáмова,* прерада једног грчког спева,[44] шампана је неколико пута, једном и латиницом, и прештампавана је још 1884.

Ракић је поред тога написао још један цео низ разних књига: једну историју манастира Фенека, историју царског града Јерусалима, која је доживела два издања, црквене проповеди, један спев о победи црногорској над Турцима, један талијанско-српски речник, један спис против употребе дувана, итд.

Вићентије Ракић, побожан хришћански песник и версификатор старих хришћанских романтичних легенди, стоји у пуној супротности са нехришћанским рационалистичким добом у којем је живео и ван општега духовног покрета који се на крају XVIII века оцртавао у српском друштву. Духовно усамљен, али у простом народу много и радо читан, он наставља прекинуту црквену традицију у српској књижевности. То је један од ретких побожних популарних песника какве су у великом броју имале наше католичке књижевности. Иначе, то је један од најчитанијих српских писаца у почетку XIX века.

II ОД РАЦИОНАЛИЗМА КА РОМАНТИЗМУ

КУЛТУРНЕ И КЊИЖЕВНЕ ПРИЛИКЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

НАЦИОНАЛНО-КУЛТУРНИ ЖИВОТ СРБА У УГАРСКОЈ

Релативно говорећи, политички положај српскога народа у почетку XIX века био је знатно повољнији но у почетку XVIII века. За сто година учињен је осетан напредак на свима пољима, и на политичком, и на културном, и на књижевном пољу. Срби у Угарској добили су верску и грађанску равноправност, стекли активан и родољубив грађански сталеж, положили основе световној и националној књижевности. У XIX веку Срби у Угарској су продужили започето напредовање. За време владе Франца I и великих ратова противу Наполеона водили су се извесни обзири према Србима који су чинили велик и одличан део аустријске војске. Године које иду после Бечкога конгреса, од 1815. до револуције од 1848, јесу године одмарања од двадесетпетогодишњих ратова између Француске и Европе, доба трајног европског мира, када су народи најзад добили прилику да се посвете раду и културном напретку. Аустрија је била под оштрим апсолутизмом кнеза Метерниха, политички и јавни живот у њој био је пригушен, али је ипак било извесног материјалног напретка и осећале се срећне последице мира. Иако су Срби остајали под сумњом панславизма, иако се нису поштовале њихове привилегије и никако нису одржавани њихови црквено-народни сабори, иако су им чињене извесне сметње у књижевном развитку (забрана другог издања Караџићевих народних песама, ометање покретања једног српског листа око 1830, обустављање *Сербскогъ лѣтописа* 1835. године, итд.), ипак су се Срби кретали напред у свом духовном и књижевном животу. Број српских основних школа све је већи. Поред раније, у XVIII веку основане гимназије и богословије у Карловцима, диже се 1812, у Сентандреји, и српска учитељска школа, која се 1816. преноси у Сомбор, где и данас постоји. 1816. оснива се српска гимназија у Новом Саду, која 1819. постаје потпуна, са шест разреда, и која има за наставнике људе као што су: Павле Шафарик, Милован Видаковић, Ђорђе Магарашевић. 1822. године је прорадила нова српска богословија у Вршцу, која је трајала до четрдесетих година. На бечком универзитету и мађарским академијама школује се све већи број Срба, и број српске интелигенције стално расте. Срби долазе до својих листова и часописа, друштава и установа, и све више се обележавају као самостална културна и национална индивидуалност. Пред 1848. Срби су једна од национално најсвеснијих и најнапреднијих народности у Аустрији.

СРБИЈА И ЊЕН НАЦИОНАЛНИ И КУЛТУРНИ ЗНАЧАЈ

За даљи напредак српског духовног живота и српске књижевности од пресудног значаја је било ослобођење српскога народа у Србији и стварање наместо запуштеног београдског пашалука напредне националне државе српске. Ослобођење Србије од 1804. до 1813, њен самосталан државни живот за доба Карађорђа учинио је преокрет у српским духовима. Српски патриоти XVIII века, као Јован Рајић и Доситеј Обрадовић, задовољавали су се да хришћанска Аустрија ослободи Србију од муслиманске Турске; од 1804. први људи у српском народу, Доситеј Обрадовић први међу њима, верују у снагу српскога народа, у његове самосталне културне и државне способности, и гледају у ослобођењу Србије почетак ослобођења целога српскога народа. Делом србијанских устаника националан идеал је створен, и српски народ и српски духовни живот имају одсада један одређен циљ, који ће се без престанка остваривати. Од 1815. до 1830. Србија проширује своја права, а од 1830. стално проширује своје границе, присаједињујући једну по једну од српских области, постајући све већа и све јача.

У културном погледу Србија чини исти напредак. У почетку XIX века она још мало значи у духовном животу српскога народа. Слабо насељена, са искључиво сеоским и раштрканим становништвом, које је највише живело од сточарства и потпуно патријархалним животом, изнурена тешким десетогодишњим борбама са Турцима, несигурна у своју сутрашњицу, Карађорђева Србија није имала ни времена ни снаге да изведе и културно ослобођење. Трудом придошлих Срба из Угарске учињени су први почеци културе у обновљеној Србији. Поред извеснога броја основних школа по већим местима, отворене су у Београду Велика школа (1808) и Богословија (1810), али у бродолому од 1813. са државном независношћу све је то нестало.

Када је 1815. Србија дошла ако не до пуне слободе а оно бар до аутономије, духовни живот се у њој био готово сасвим угасио. Те године у целој Србији није било више од три основне школе, о обнављању Велике школе и Богословије није могло бити ни говора, једини српски лист тога времена, бечке *Новине сербске* ишао је у целој земљи свега у 5 примерака. Још 1827. Вук Караџић пише да у Србији »ни у сто села нема свуда једне школе... Осим попова и калуђера једва би човјек у 1000 душа могао наћи једнога човјека, који зна помало читати (а писари су, као што је напоменуто, и међу поповима и калуђерима ријетки). Људи управо мисле, да књига није ни за кога другога, осим калуђера и попова. Тако не само кнезови и кметови, и народни трговци по селима, него и многиварошани... рачуне своје зарезују у рабош.« Просвета се тако мало цени да је околина ВЕЛИКА ШКОЛА У БЕОГРАДУ ИЗ 1808.

кнеза Милоша, 1820, успела убедити га да њему као владаоцу није потребно да зна читати и писати. 1836. године у Србији има само 72 основне школе, од којих свега 26 државних, са 2.514 ђака. Још 1844. године од седамнаест председника судова десет су само толико писмени да се знају потписати, а три су потпуно неписмена. Једина два српска писца родом из Србије, Милован Видаковић и Вук Караџић, нису имали могућности да живе и раде у Србији, која се поступно преображавала из вековног турског пашалука у модерну националну државу.

Али поред све несигурности свога међународнога положаја, поред свих унутрашњих трзавица и побуна, Србија стаје све чвршће на ноге. Просвета и култура у њој се развијају као природна последица самосталног државног живота. По потреби државне службе долази све већи број школованих Срба из Угарске, и они земљу уређују по европском обрасцу. Међу њима је било и људи од пера и заслуга, као што су били Јован Ст. Поповић и Јован Хаџић. Напредак је нарочито живљи од 1830, када је султановим хатишерифом регулисан дотле неодређени међународни положај Србије, и када је кнежевина добила пуно право да се слободно унутра уређује. Србија добија европско уређење и европске установе. 1831. оснива се штампарија у Београду. Основних школа, не само по варошима но и по селима, поред мушких и женских, све је више; 1846. године већ је 213 школа са 6.201 ђаком. 1831. оснива се у Београду нека врста ниже средње школе, која се 1835. претвара у класичну гимназију. 1836. оснива се богословија, а 1838. лицеј, прво као неки мали филозофски факултет, а од 1841. и са правним факултетом; од 1844. он је »велико училиште« на коме се предају »више науке«. 1844. оснива се трговачка школа, 1846. нижа инжињерска школа, 1850. војна акадимија, 1853. пољопривредна школа. Поред државне штампарије јављају се и први листови, као званичне *Новине србске* (1834), и први алманаси, као *Забавникъ* (1833), *Уранія* (1837) и *Голубица* (1839). Штампају се и књижевна дела, међу осталим и целокупна дела Доситеја Обрадовића. Научне установе се исто тако стварају: Друштво србске словесности 1841, Народна библиотека, Народни музеј. Од 1839. године почињу се слати на страну државни питомци, у Немачку, а нарочито у Француску, и они ће створити »отечествену интелигенцију«, либералне и родољубиве младе људе, чији утицај ће се осетити 1848. Из редова тих »Паризлија« изићи ће први научни радници и школовани државници српски. »Откако су се државни питомци стали враћати с наука, утицај аустријских Срба у нашем јавном животу све је више опадао; наша интелектуална зависност од Аустрије бивала је све слабија, и ми смо почели долазити у непосредни додир са Западном Европом« (Слободан Јовановић). Цео такозвани уставобранитељски режим (1838—1858), имајући основну идеју да у држави треба да влада једна одабрана и школована мањина, и да је за једну нову земљу главно и прво створити бирократску интелигенцију, велику пажњу је обраћао на наставу, нарочито средњу и вишу, и Србија је за то време учинила велики просветни напредак.

Иако је Србија пролазила кроз цео један низ династичких и политичких криза, њена просвета и култура су стално напредовале. У половини XIX века Србија је просветно организована и положила је основ својој култури. 1855—1856. године има 334 основних школа, мушких и женских, са 9.891 ђаком. Крајем 1855. године, на становништво од 1,000.000 душа, има 350 разних школа, основних, стручних и виших. Крајем педесетих година било је у Србији преко две стотине факултетски образованих људи, школованих у београдском Лицеју, а једним делом, око педесет њих, на француским, немачким и аустријским универзитетима. Један од српских писаца тога

доба, Др Данило Медаковић, 1852. године, у својој *Повѣстници србског народа,* овако констатује тај велики просветни и културни напредак Србије: »Има неколико година како је књижевни рад Срба у Аустрији малаксао. Међутим, он се у књажевству србском, где су Турци пре тридесет и неколико година беснили, тако красно развијати почео, да се најлепшим плодовима надати смемо. Успеси су до сада већ велики учињени и сад се много већи чине него што се чине код Срба у Аустрији.«

ШТАМПАРИЈЕ

У почетку XIX века српске књиге су се штампале највише у штампарији пештанског универзитета у Будиму или у Теодосијевој штампарији у Млецима. Од 1813. почињу се опет штампати у Бечу, у штампарији Јована Шнирера, а од 1822. у штампарији јерменског манастира мехитариста. Од 1823. у штампарији Брајткопфа у Лајпцигу се опет штампају српске књиге. Од 1826. могло се штампати српски у Петрограду, од 1827. у Темишвару, а од 1830. у Карловцу, у Хрватској, али све само понекоја књига. У 1831. основала се државна штампарија у Београду, која је једно време била и у Крагујевцу. Штампарија Павла Јанковића у Новом Саду почела је радити 1831, пошто је у Аустрији укинут монопол штампања. 1834. отвара се штампарија и на Цетињу, која је трајала до 1852. године, када су, приликом турске навале слова преливена у танад. Од 1838. и у Задру у Далмацији почињу се штампати српске књиге. У току четрдесетих година Нови Сад добија још две српске штампарије: Каулиција, око 1844, и др Данила Медаковића, 1847, која се за време револуције 1848. склањала у Карловце и Земун. Четрдесетих година штампано је нешто мало српских књига и у Сегедину, од 1842, у Суботици, од 1846, и у Загребу, од 1847.

Број штампарија се умножио. Али главна места у којима су се српске књиге штампале у првој половини XIX века била су: Будим, Нови Сад и Београд.

ПРОШИРИВАЊЕ КУЛТУРНО-КЊИЖЕВНЕ ОБЛАСТИ СРПСКЕ

Општи појав у културној и националној струји српској у првој половини XIX века јесте да у културни живот улазе и нови крајеви српски. Поред Србије духовни живот буди се у Хрватској, где је национално осећање почело да слаби, затим у Далмацији и Црној Гори. Још 1817. писао је руски конзул у Дубровнику Јеремија Гагић: »Људи су безчуствени к наукам у овом крају.« Талијанска култура била је у Далмацији свемоћна, и тек крајем тридесетих година почео се будити словенски дух, прво српски, код православних, са покретањем *Любителя просвѣштенія,* »србско-далматинског алманаха« 1836, потом хрватски код католика, са покретањем *Zore dalmatinske,* 1844. Далмација, која је дотле живела засебним културним и књижевним животом, окреће се главној маси народној, Загребу, Новом Саду и Београду, далматинска књижевност као засебна целина престаје и прелази у српску и хрватску књижевност. Исти случај је у Босни и Херцеговини, уколико је тада било културнога и књижевног живота у њима: православни се окрећу Београду, а католици Загребу. У Црној Гори у почетку XIX века просветне прилике биле су жалосне, и још 1826. владика Петар I писао је да у земљи сем њега нема другога »чтеца и писара«. Долазак на престо владике Петра II, песника *Горског вијенца,* значио је велики преокрет набоље. Просвећен и књижеван човек, он прибира око себе писце, Симу Милутиновића и Вука Караџића, 1834. подиже штампарију на Цетињу, у којој се почињу штампати српске књиге.

Око 1840. извршиле се знатне промене у духовном животу српског народа. У XVIII веку српска култура је на народној периферији, само код угарских Срба; у првој половини XIX века она се шири и у центру, захвата Хрватску, Далмацију, Црну Гору, и што је од нарочитога значаја, Србију. У исто доба врши се концентрација: православни се групишу у српску целину, католици у хрватску, једним постаје центар Београд и Нови Сад, другима Загреб, и место ранијих локалних, слабо везаних књижевности, јављају се две књижевности: српска и хрватска, на једном истом језику.

УЧЕНА ДРУШТВА

Од почетка XIX века јавља се мисао о стварању једне југословенске или српске академије. Око 1805. у Сремским Карловцима крај митрополита Стевана Стратимировића било је као неко мало »приватно учено друштво«, такозвани »Карловачки круг«, чији чланови су на седницама читали своје радове и водили историјско-филолошке дискусије. 1813, француски писац Шарл Нодје, који је са службом био у Љубљани, предлагао је генералу грофу Бертрану, гувернеру Илирије, да се створи »Слободна илирска академија«. Вук Караџић је око 1817. предлагао да се приреди један састанак учених Срба на коме ће се решити питање о књижевном језику и правопису.45 1820. Лукијан Мушицки је намеравао да оснује »Србскоје језикоиспитателноје содружество«.

Али прво организовано књижевно и научно друштво било је Матица српска, према којој су доцније основане матице готово свију словенских народа (Матица чешка 1831, Илирско-хрватска 1842, Лужичкосрпска 1847, Галицијско-руска 1848, Моравска 1859, Далматинска 1862, Словачка 1863, Словеначка 1864, Матица српска у Дубровнику 1909). Угледајући се на Мађарску академију, коју су мађарски родољуби основали 1825. у Пешти, српски родољуби, неколико имућних трговаца и књижевник Јован Хаџић, такође у Пешти, 1826. године, основали су Матицу српску. Циљ јој је био постављен: »распространеније књижества и просвештеније народа србског«, да се »књиге србске рукописне на свет издају и распространавају«. Матица српска узела је у своје руке издавање *Сербскогъ лѣтописа,* почела издавати и књиге, и остала центар књижевне и научне делатности код угарских Срба све до данашњега дана.

Матица сербска, у почетку свога рада, прикупила је конзервативне елементе српскога друштва, нарочито се око ње истакли проТивници правописних и језичких реформа Вука Караџића. И зато су млађи људи и присталице Караџићеве намеравале да оснују ново друштво. Тако је око 1828. године Димитрије Тирол, у Темишвару, основао Друштво љубитеља књижества србског, са циљем: »говорни србски језик образовати«, »полезне књиге сочињавати«, »прилику и начин дати србском роду просвештавати се и књижну културу србску колико се више може подкрепљавати«. У том друштву, које је између осталих ствари имало издавати »један литературан журнал«, »неће заповедати ћифте и доминуси, већ учени људи од карактера«. Но то је била само једна лепа намера: друштво није имало ни материјалних средстава ни луди за рад. Пошто га мађарска влада није одобрила, друштво се 1831. растурило. Боље среће није било ново Србско књижевно друштво, које је 1833. створио у Пешти Јосиф Миловук, са циљем »писати и издавати она дела која би нашем књижеству чести и ползе принети могла«. Друштво је међу својим члановима имало Јана Колара и знатан број младих школованих Срба, али су га угушили са једне стране митрополит Стратимировић, а с друге стране мађарска државна власт.

У Србији је исто тако било неколико покушаја. Димитрије Тирол, који је прешао у Србију, предлагао је 1833. да се оснује Учено друштво. 1841. Јован Ст. Поповић и Атанасије Николић крећу мисао да се у Београду оснује Србска академија наука. Предлог је прихваћен, и 1841. основано је у Београду Друштво србске словесности, са циљем: »распространјавање наука на србском језику, а поглавито ображавање и усовершенствовање језика србско-народног«. Оснивачи су били, сем Симе Милутиновића, све сами угарски Срби, међу којима Јован Ст. Поповић. Друштво, које је било више једна просветно-професорска комисија но учено тело, отпочело је свој рад 1842. у више праваца: радило се на утврђивању правописа, на стварању научне терминологије српске, на оснивању Народне библиотеке и на писању школских уџбеника. 1847. кренут је друштвени орган *Гласникъ Друштва србске словесности,* а од 1848. почели се издавати *Извори за нову србску исторію*. 1849. у друштву се извршила подела рада на пет стручних одсека, и оно је узело у своје руке сву научну активност у Србији. Постојало је до 1864, када је претворено у Српско учено друштво, где ће се продужити успешно започети научни рад.

ПОЗОРИШТА

Прве позоришне представе код православних Срба забележене су још у првој половини XVIII века. 1736. године ђаци »Латинске школе« у Карловцима играли су трагедију свога учитеља Емануила Козачинског о смрти цара Уроша, коју је доцније прерадио и издао Јован Рајић. 1787. српски ђаци у Великом Бечкереку давали су позоришне представе. На крају XVIII века српски писци преводе и позоришне комаде. Доситеј Обрадовић преводи Лесингова *Дамона* и хвали Молијерове »остроумне и благонаравне комедије«. Емануило Јанковић 1787. штампа свој превод *Терговаца,* од познатог италијанског комедиографа Карла Голдонија, и у нарочитом предговору истиче својим сународницима »хасну комедије«. Поред *Терговаца* преводи он са немачког и *Злог оца и неваљалог сина* и *Благодарног сина,* све то са циљем: Србе »незнања ослободити и комедије добре код њих у бољи кредит метути«. Глигорије Трлајић на крају XVIII века пише и оригиналну драму у пет чинова *Всеблаг или ретки супруг.* Забележено је још да су ђаци српске школе у Вршцу, у току школске године 1792—1793, приказивали три *комедије:* »једну о *Ироду,* другу о *Богатому человјеку* и трећу о *Зломy Отцу*«.46

У почетку XIX века по српским варошима у Угарској, као на Западу у средњем веку, ђаци приказују побожне комаде, драматизоване епизоде из Старог и Новог завета, такозване мистерије. Српски ђаци у Новом Саду, о великој недељи 1802, пред многобројном публиком, играли су побожни комад *Христов гроб.* 1811, опет у Новом Саду, ђаци дају сличне комаде: *Рожденије и гоненије Мојсеја, Страданије прекраснаго Јосифа, Жертва Авраамова.* Црквено-школске власти учиниле су крај тим ђачким представама. 1818. изишла је наредба да се не смеју више играти »тако глаголаемоји комедији, сирјеч игри, публично пред собраним народом, посредствијем учеников...«

Али баш у доба када су забрањене ђачке представе у школи, почињу дилетантске представе у позоришту. Прва таква представа била је 1813. у Пешти, када је Јоаким Вујић са дилетантима играо свој превод *Крешталице* од Коцебуа. Тај први покушај имао је великог успеха, и Вујић, који се одао позоришту, почео је давати такве дилетантске представе по већим српским местима у Угарској. Забележено је да је било таквих представа 1815. у Баји и Сегедину, [1820. у Будиму], 1823. у Земуну и Темишвару,47 1832. у Араду, 1835. у Панчеву. Глумци су били махом одрасли ђаци и »љубитељи уметности из места«, а и сам Вујић, који је преводио комаде, играо је као глумац, »по примеру почившега Г. Волтêра«, како сам вели. Вујић, прешавши у Србију, 1835. и 1836, са ђацима је у Крагујевцу играо своје комаде, и носио титулу »директор књажевско-србског театра«.

Од двадесетих година XIX века код Срба се све више шири љубав за позориште. У појединим местима стварају се дилетантске дружине које представљају оскудни српски репертоар онога доба, састављен махом из превода из Коцебуа. Тако, између 1820. и 1825. у Новом Саду је радила једна жива дилетантска дружина, чији чланови су махом били ђаци правници (»јурати«), од којих су неки и сами почели писати позоришне комаде. Међу тим представљачима [од 1828] било је и женских, што је било новина и значило један велики корак унапред. Стварање сталног мађарског позоришта у Пешти дало је подстрек Србима, и српски листови су стално наглашавали националну потребу једног »србског театра«. [Има трагова да су се у доба од 1825. до 1829. у Крагујевцу држале позоришне представе, и да су тај т е а т р давали месни учитељи, пречани.]

Позориштна уметност стално напредује код Срба. После ђачких представа и дилетантских дружина долазе и путничке глумачке трупе са мушким и женским члановима. Већ 1838. јавља се једно таково »Летеће позоришно друштво«, које је давало представе у Новом Саду, Земуну, Панчеву. Ти путнички глумци ишли су у Србију и у Хрватску, и тамо давали представе. 1840. они су први у Загребу играли на народном језику. Дилетантске трупе нарочито играју у Новом Саду, Панчеву и Београду [а од 1841. даване су дилетантске представе у Шапцу, а 1842. у Смедереву]. Пред 1850. годину створила се и српска позоришна публика, и српски репертоар, и српски глумци, и имало је да се учини само један корак па да се дође до сталних народних позоришта.

ЛИСТОВИ, ЧАСОПИСИ И АЛМАНАСИ

До 1813. године Срби су без редовних годишњих публикација. Те године Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић покрећу у Бечу *Новине сербске,* где се давало доста места књижевности, и које су излазиле до почетка 1822. До 1834. Срби нису могли да добију право за покретање листа, и тек те године кренуте су »с височајшим дозволенијем правителства« у Београду званичне *Новине србске* које и данас излазе.48 Главни листови српски са краја тридесетих и четрдесетих година били су недељни *Сербскій народный листъ* (1835, 1837—1848) и *Сербске народне новине* (1838—1848), које је уређивао Теодор Павловић, и у којима се велика пажња обраћала књижевности. Поред тих главних листова, нарочито од четрдесетих година, почело је у Угарској и Србији излазити још неколико листова који нису били дужега века, и у којима је било више поука и забаве него политике. Такви су били: *Магазинъ за художество, кньижество и моду,* у Пешти (1838—1839), *Пештанско-будимскій скоротеча* (1842—1844), *Србскій улакъ* (1843—1844) и *Новине Читалишта београдскогъ* (1847—1848) у Београду. За време револуције од 1848—1849. излазило је неколико листова, од којих су најзнатнији били *Вѣстникъ,* прво у Пешти, потом у Новом Саду и Карловцима, и *Напредак* у Карловцима и Земуну, први лист штампан новим правописом. Сви ти листови нису били дугог века, али су показивали како су се духовне потребе код Срба развиле и како се створила читалачка публика за листове.

Први књижевно-научни часопис у XIX веку био је *Сербскій лѣтописъ,* који је 1825.49 у Пешти кренуо Ђорђе Магарашевић, а од 1826. прешао у власништво новоосноване Матице српске, и све до данас остао главни орган научне делатности угарских Срба. У првој половини XIX века имао је за уреднике, после Магарашевића, Јована Хаџића, Павла Стаматовића, Теодора Павловића и др Јована Суботића, и за све време био најважнији часопис српски. Познији уредници били су: Јаков Игњатовић, Субота Младеновић, Јован Ђорђевић, Антоније Хаџић, Јован Бошковић, Др Милан Савић, и, данас, др Тихомир Остојић. Од 1843. до 1848. излазила је у Београду *Подунавка,* први часопис у Србији, али на коме су, у великој већини, радили угарски Срби.

Прва половина XIX века нарочито је богата алманасима, који су тада радо читани. Димитрије Давидовић дао је пример својим *Забавникомъ,* који је од 1815. до 1821. излазио у Бечу, а од 1833—1836. у Београду.50 Вук Караџић дао је за неколико година своју *Даницу,* од 1826—1829. и за 1834. Важнији алманаси из тога доба су још *Сербска пчела* Павла Стаматовића, »цвјетник«, »с различним драге народности, душевног увеселенија, забаве умне и словесности сербске цвећем засађен и обдјелан« (Будим, 1830—1841), *Уранія* Димитрија Тирола (Београд, 1837—1838), а нарочито *Голубица* »с цветомъ кньижества србскогъ« (Београд, 1839—1844), најбољи српски алманах тога времена. *Бачка вила,* једина српска публикација са илирским

тенденцијама, излазила је у Новом Саду, под уредништвом др Петра Јовановића (1841, 1844—1845). У Карловцу је 1836. др Теодор Петрановић кренуо »србско-далматински алманах« *Любитель просвѣщеніѧ* доцније *Србско-далматинскій магазинъ*.

За књижевни развитак српски у овом периоду од значаја је што су створене повремене публикације, листови, часописи и алманаси, око којих ће се усредсређивати сва српска књижевна производња тога времена.

КЊИЖАРЕ И ЧИТАЛАЧКА ПУБЛИКА

У XVIII веку штампари Курцбек, Стефан Новаковић у Бечу и Теодоси у Млецима били су у исти мах и књижари. Поред њих су руски трговци са књигама, »Москаљи«, које су Срби дочекивали као »утешитеље православија«, обилазили српске вашаре. На крају XVIII века, како је био забрањен увоз књига из Русије, Јевреји и Јермени су их кријумчарили и за скупе новце потајно продавали Србима и Румунима. У првим десетинама XIX века српске књиге су обично излазиле с пролећа, махом у Будиму, И трговци из доњих крајева српских, који су долазили на велики годишњи пештански вашар у марту, узимали их и разносили их претплатницима и прекупцима. Књижара међу Србима још нема (1811. у целој Угарској било је свега дванаест књижара). 1810. на целом југозападу, у области српскохрватског језика, била је свега једна књижара, у Карловцу. »Пренумерација« је од првих година XIX века главни начин растурања српских књига. 1833. пише о њој Вук Караџић: »Пренумерација је код нас права прошња и велика досада, како списатељима тако и скупитељима; али како немамо још праве књижевне трговине, она је опет једини начин не само књигу издати него је и по народу разнети: многи човек не би нигда књиге купио да није пренумерације.« Свако веће српско место у јужној Угарској, Хрватској и Далмацији има свога »совокупитеља«, који тај посао ради из родољубља, и готово сталне »љубитеље књижества«, који се у већем броју претплаћују на важније књиге, више из осећања родољубиве дужности, често и зато да би им имена са ласкавим титулама била штампана, него из личних књижевних потреба. Од 1820. јављају се већ »књигопродавци«, књижари, и око 1830. има их у Пешти, Новом Саду, Земуну и Београду. Неки од њих били су издавачи, као Јосиф Миловук у Пешти, Дамјан Каулици у Новом Саду, Гаврило Ковачевић у Земуну, Глигорије Возаровић у Београду.

Као и у XVIII веку, тако и у почетку XIX века велику већину српске читалачке публике чине трговци, свештеници и занатлије. Иако цензура знатно кочи и књижевни и књижарски напредак, књиге се све више штампају: док је од 1740—1780. излазило просечно по 2 књиге годишње, од 1780. до 1800. по 7, од 1800—1820 излази по 19, од 1820—1830. по 23 на годину, од 1830—1850. по 45 на годину. Док је у целом XVIII веку штампано непуних 220 српских књига, у времену од 1800—1850. изишло је преко 1400. На крају XVIII века српске књиге штампане су у 3—400 примерака, око 1820. у 6—800, а око 1830. има их које штампају у 2000 примерака. Уколико се просвета простирала на даље крајеве и на шире слојеве народне, број купаца и читалаца књига све се више увећавао.

У свима правцима осећао се материјални напредак српске књижевности.

КЊИЖЕВНА ОБЕЛЕЖЈА ПРЕЛАЗНОГ ПЕРИОДА ОД РАЦИОНАЛИЗМА КА РОМАНТИЗМУ

Одлика овога периода, који иде отприлике од 1810. до пред 1848. годину, то је прелазност.

Утицај Доситеја Обрадовића у првој половини XIX века је још увек јак, управо тада се ствара читав његов култ. Његова неиздата дела издају се. Он се чита више но икада, и 1833—1845. и 1850. изишла су два издања његових целокупних списа. Он има непосредних ученика, и готово код свију писаца тога времена опажа се утицај његових идеја. Сви су они више или мање рационалисти, и у књижевности гледају само једно моћно средство народнога напретка. Природне науке су у моди и ревносно се ради на популаризовању корисних знања. Сва књижевност има карактер просветитељски, готово педагошки.

Класицизам свуда завлађује. Срби почињу више ићи у школе, и тамо се уче класичним језицима и добијају класичну књижевну културу. Срби у Угарској, где је државни и школски језик био латински, школовани по класичним гимназијама, били су сасвим класичарски васпитани и имали су класичарско схватање просвете и књижевности. Како су они уређивали средње школе у Србији, то је прва настава у Србији чисто класична. Они су прелазили у Србију и долазили са идеалом да Србију просвете према класичним узорима, да јој даду »Солоне, Ликурге, Демостене, Аристотеле, Страбоне, Омире, Виргилије и проче«, да у Шумадији, где се само за гусле знало, дижу »олтаре музама«. У »настављенију« од 1845. латинском језику обраћа се нарочито велика пажња, »будући се језик и књиге класичне древности сматрају као основ сваке учености, и као средство не само душевне силе младића покренути и изоштравати, него њега и за све остале науке предуготовити«. Грчкој и римској митологији и »древности« обраћа се нарочито пажња. У школама се чита Цицерон, Цезар, Тацит, Светоније, Вергилијева *Енеида,* Овидијеве *Метаморфозе,* Хорације, Плаут, Проперције. На крају године, на »торжеству гимназије«, ђаци држе »слова« на грчком и латинском. »У време када сам ја био ђак у гимназији, прича Љубомир Ненадовић, митологија беше главни предмет учења. Хришћански катихизис беше три, а многобошка митологија двадесет ситно писаних табака. Ту непамет морали смо учити напамет.« Књижевни укус васпита се по класичним узорима, чине се покушаји латинског стихотворства, почиње се певати по калупу класичних песника, нарочито Хорација, српска књижевност пуна је »одара« — »одацијâ«, како ће их доцније подругљиво звати — настаје оно што је Јаков Игњатовић назвао »поетично српско књижество у латинској форми«.

Упоредо са тим утицајем класицизма јавља се и јак немачки утицај. Срби у Угарској васпитају се у немачкој књижевности. У Србији по средњим школама нарочита пажња обраћа се немачком језику, најближем од великих културних језика, и чита се Клопшток, Хердер, Виланд, Лесинг, Гете, Шелер, Клајст, Фос. У српској преводној књижевности владају Коцебу и Чоке. Немачки писци се читају радо и много, они се почињу подражавати и преводити, немачка хегелијанска филозофија особито је на цени, и у српску књижевност, нарочито око 1840, почиње улазити немачка сентименталност, у поезију немачка версификација. Настаје оно што је Тургењев назвао »гњурање у немачко море«.

Отприлике у исто доба јављају се и појаве романтизма чији је носилац био Вук Караџић. Романтизам се јавља нарочито у виду култа народне прошлости, за коју је код традиционалистичких Срба било увек много смисла и осећања, и у виду љубави за народну поезију, која је у то доба стекла европски глас. И уколико се Вук Караџић приближавао крајњој победи својих идеја о језику и о народу, утолико се више осећао дах романтизма у српској књижевности. Крајем четрдесетих година Караџићева победа је потпуна, млађи нараштај се окреће к њему, и романтизам као школа јавља се у српској књижевности.

Крајем четрдесетих година у српској књижевности још влада мешавина праваца. После смрти Лукијана Мушицкога, од четрдесетих година, јавља се реакција противу владајућег класицизма. 1844. пише Ђорђе Малетић у *Подунавци:* »Докле ћемо се с митологијом ограничавати и с туђим боговима храмове наше красити? Докле ли ћемо се у тумаралишту том као муве по затвореној соби витлати? — Прођимо се већ једанпут неуместног употребљавања митологије, ако не желимо да нам производи наши на одећу од сами закрпа разне боје и материје састављену, наличе.« То осећање да је класицизам преживео све више се шири, и у току четрдесетих година он осетно нестаје у српској књижевности. Утолико јаче наступа романтизам, угледање на немачке романтичарске писце и култ српске народне поезије. Али, ниједан књижеван правац није потпуно одређен, писци не припадају одређеним и јасно обележеним књижевним школама. Духови су несигурни, писци се колебају и имају особине и рационализма и романтизма, мењају оба правца, обележавају једно прелазно доба.

Али, општи књижевни напредак је велики. Нови нараштаји, образованији, у повољнијим приликама, стварају нову књижевност, богатију и бољу, која се проширује на све крајеве српске. Оснивају се прва учена и књижевна друштва, крећу се књижевни листови и књижевни алманаси, ствара се стална и све већа читалачка публика. Питање о књижевном језику углавном се свршава: стари рускословенски језик напушта се у почетку XIX века, неко време влада такозвани »средњи стил«, мешавина народног и црквенословенског језика, управо народни језик са јаком мешавином ранијег, књижевног »славеносербског« језика, док најзад не преовлада народни језик, заједно са упрошћеном азбуком. И образовани људи и књижевни радници јављају се у све већем броју. Поезија, из почетка псевдокласична, под немачким утицајем прелази у »објективну лирику«, са уведеном немачком версификацијом. Четрдесетих година ствара се такозвана школа »мирног чувства«, у којој влада »лирика мисли«, која пева мирна, сталожена, општа и безлична осећања, склона поуци и моралисању, у основу рационалистичка. Али, поезија не даје више само покушаје но дела од стварне вредности, и то доба има да забележи два велика песника: Јована Ст. Поповића и

Његоша. Позориште се оснива, и драма и комедија Јована Ст. Поповића је једна велика књижевна тековина тога доба. Ради се на књижевним родовима који донде у српској књижевности нису били обделавани. Епској поезији, на којој дотле готово нико није радио, обраћа се нарочита пажња. Историјске драме и трагедије, са предметима из народне историје, почињу се обилно обделавати. Комедија, и што је нарочито важно: комедија која црпе грађу из савременог живота српског друштва, такође се javља. Приповетка, која је у почетку најрадије разрађивала историјске мотиве, пред 1848. обраћа се савременом животу српском. По листовима се јављају први и скромни покушаји критике, са нарочитим обраћањем пажње на питања језика и правописа. У том периоду српска књижевност несумњиво постаје шира и разностранија.

На крају овог периода, пред 1848, и духовни и књижевни напредак је врло јак. Једне године, на пример, знамените 1847, излазе на српском: *Горски вијенац* Његошев, *Песме* Бранка Радичевића, *Лазарица* Јоксима Новића Оточанина, Караџићев превод *Новог завјета,* Даничићев *Рат за српски језик и правопис,* прва свеска *Гласника Друштва србске словесности* и омладински алманах *Славянка.* Нови нараштаји, са израђеним књижевним језиком, стварају нову књижевност, која се више не ограничава на индивидуалне и усамљене покушаје. Преокрет и полет су велики и настаје једна револуционарна епоха у српској књижевности. У половини XIX века српској књижевности, у којој је рационализам нестајао а романтизам се јављао, положени су сигурни темељи, и нови нараштаји су долазили да успешно наставе оно што су старији исто тако успешно започели.

ЛУКИЈАН МУШИЦКИ

Живот. — Рођен је у селу Темерину, 27. јануара 1777. Српску основну школу свршио је у месту рођења, немачку у Тителу, гимназију у Новом Саду и у Сегедину. У Пешти је учио философију и права, али нарочито се бавио естетиком и поезијом. 1800. године ступи као чиновник у митрополијску канцеларију у Карловцима, и у исто доба постане наставник у богословији. 1802. закалуђери се, и место крштеног имена Лука добије калуђерско име Лукијан. Непрестано у придворној служби код митрополита и у богословији, где предаје словенски језик, он чита, усавршава се, учи грчки и енглески. Калуђери га не воле због његовог образовања, митрополит му забрањује да пише стихове, и он споро напредује у црквеним чиновима. Тек 1812. постао је архимандрит и старешина манастира Шишатовца. Он стиче књижеван глас, у вези је са свим српским и многим страним писцима, али се у манастиру показује као рђав администратор. Пошто му је одузета управа над манастиром, он се око 1822. нашао у тешким приликама. Гони га митрополит, који не може да му опрости што хвали Доситеја Обрадовића и што је пријатељ Вука Караџића; манастирска братија, од које се толико разликовао својом интелигенцијом, кињи га, као што је кињила и Јована Рајића; дугови су га оптеретили, он је у очајању, пун мржње на »црни полк« калуђерски и проклињући живот. Тек 1823. враћен је на своје старо место. 1824. постављен је за администратора горњокарловачке епархије. У Плашком он започиње јаку и смишљену просветну и црквену акцију у тој запуштеној епархији. 1828. буде постављен за епископа. Користан цркви и народној просвети, Мушицки је на том месту остао до смрти, 15. марта 1837. године.

ПЕСНИК. — Мушицки је први уметнички песник у српској књижевности. Своје стихове објављивао је у пригодним књижицама и по листовима и часописима. Његова скупљена дела, *Лукіана Мушицкогъ стихотворенія* изишла су после његове смрти у четири књиге: прве две у Будиму, 1838. и 1840, друге две у Новом Саду, 1844. и 1847.

Мушицки је почео певати код Срба када готово нико није певао, и у српску поезију уводи нов правац, псевдокласични, који се у Европи стао ширити после Обнове, и какав је он нарочито нашао у мађарској и руској књижевности XVIII века. Као песник Мушицки потпуно припада псевдокласичарској школи. Када се он као ђак школовао у Пешти, мађарску књижевност био је захватио псевдокласицизам. Од великог утицаја на његов књижевни развитак био је Лудвик Шедијус (1768—1847), ђак немачких философа, његов професоф естетике и философије у Пешти, ревностан поборник класичне уметности. Мушицки је све своје књижевне идеје примио од њега. Упућен у том правцу, он нарочито изучава Клопштока и »немачког Хорација« Карла Вилхелма Рамлера. Научио је одлично латински и грчки, и при калуђерењу узео име Лукијана Самосаћанина. Из сачуваног списка његове библиотеке види се јасно колико је велико било његово књижевно и философско образовање. Ту су не само сви главни

писци грчке и латинске старине но и модерни, од Немаца: Хердер, Хегел, Кант, Менделсон, Клопшток, Гете, Виланд, Шилер, Биргер: од Француза: Босије, Молијер, Боало, Лафонтен, Волтер, Хелвецијус, Дидро, Кондијак; од Енглеза: Шекспир, Голдсмит, Поп; од Талијана: Данте, Ариосто, Тасо, Бокачо, Голдони; од Руса: Ломоносов, Државин. Мушицки је извесно био најобразованији српски писац свога времена.

Хорације је био његов главни узор, и *De arte poëtica* знао је напамет. У своје »љубимце« он рачуна три песника: »псалмопјевца« Давида, Клопштока, онда слављеног немачког песника *Месијаде,* и свога »драгога Орација«, како га је називао. Он преводи Хорацијеве стихове, поред Анакреонтових и Катонових.51 У један мах намеравао је да преведе све Хорацијеве песме, и преводио га толико, тако да му је митрополит Стратимировић запретио да ће га искључити из цркве ако и даље преводи једног »јазичника«. Као Хорације он је пригодан, пише ласкаве похвале и посвете, и Копитар му поводом тога пише: »Волео бих да сте поносити као Клопшток, и да се не удварате као Хорације и Виргилије.« Од Хорација узима свечан, хвалбен тон, реторичарску помпу, али без његовог епикурејства. Његова версификација је сасвим хорацијевска, и он сам вели како најрадије пева по »Флаковој лири«. Он сматра за велики успех српског језика што се на њему може певати по латинском размеру. Он метричне обрасце узима из Хорација, највише алкејску строфу, али речи акцентује по рускословенском, без икаква обзира на акцентуацију српског језика. Увиђајући тешкоће и бесмисленост таквога певања, Вук Караџић је са разлогом осуђивао тај Мушицков »римски размјер«, »за који још остаје питање да ли се у нас може пјесмом назвати«.

ДИДАКТИЧАР И ПАТРИОТ. — Лукијан Мушицки је човек XVIII века и велики поштовалац доситеја Обрадовића. 1800. издао је у Будиму избор његових *Басана,* а 1811. свечано оплакао његову смрт. Сва његова поезија носи духовно обележје XVIII века: она је пригодна и поучна. У младости, док се није закалуђерио, око 1801, написао је известан број слабих љубавних стихова, сасвим у духу хладне и нелиричне поезије XVIII века, певајући безлично »красну Хлоју«, Мелису, Кларису, Купидо »Венерино дете младо«, »љубве стреле« и »сердца бољу«. Али он је остао на тим младићким лирским покушајима: све остало је дидактично, пригодно, академско и кабинетско »учено стихотворство«. Поједине његове веће песме, нарочито *Гласъ народолюбца* (1819) и у своје доба славни *Гласъ арфе шишатовачке* (1821) јесу потпуни национално-просветни програми, који су нашли великог одјека у образованим круговима српским, нарочито у школској младежи. Мушицки стално проповеда: хуманост, »просвешченије«, »добродјетељ«, »благонаравије«, »народољубије«, живот за друге, за човечанство и народ, рад, дужност, самопожртвовање, даје низ моралних поука »младим Србљима«.

Али он није онолико козмополит као што је то обично у традицији класичарске поезије. У његовој поезији има врло много јаког српског патриотизма, и то је оно чиме је он највише утицао на савременике. Лак и слаб у појединим тренуцима свога живота, са доста крупних личних мана, он има једну велику врлину: искрено српско родољубље, које је подједнако показивао и као песник и као црквени човек. Његов српски национализам обухватао је сав српски народ »от града Будима даже до Његуша«, национално образовање за њега је било важније од религиозног, и као

владика више је радио као Србин но као црквени човек. Оно што је 1826. писао важи за његовババ песнички рад:

Ја Сербин сербски читам, пишем,

И духом сербским к Роду дишем

Па песмом сербском дижем Род...

ЈЕЗИК. — Мушицки је био више научан дух но песнички, и у младости се више бавио науком но књижевношћу. Нарочито су га занимала питања из српске прошлости, црквене историје и науке о језику. Он је намеравао да преведе Библију на српски, да дâ један словенски речник, и оставио је у рукопису словенску граматику и српску библиографију. Он се стално бавио питањем о односу између српског и словенског језика. Када је у српској књижевности Вук Караџић кренуо питање о језику и правопису, он ће остати по среди. Он је у добрим личним односима са Караџићем и због њега се замера митрополиту. Он је за слово *ј* и уноси у српску азбуку слово *ђ*, изјашњава се за народни језик и пише: »учите ć говорити ќо Род...«. »Живи језик народа србског, вели он, јесте сокровишче мисли његових, јесте отпечатак духа и карактера његова, стољетијама утврђена и осећана. Шта се у њему садржи, светиња је сваком правом Србљину.« И знатан део својих састава писао је на српском језику, не особито чистом, али ипак српском.

Али као црквени човек он је и за стари рускословенски, црквени језик, и пише таквим рускословенским језиком да су његови ученици поједине његове оде морали просто преводити на српски. Он је за оба језика:

Славенски, сербски језик — два су пута!

К једној цели воде нас.

Он разликује »внешње« и »внутрење« богатство језика. Спољне богатство састоји се у броју речи које означавају живе и видљиве предмете; унутрашње богатство састоји се у обиљу речи које означују апстрактне појмове (»умозрителне мисли« и »внутрене предмете«), Српски народ је »орао и копао, много дјелао, јуначествовао, али́ мало мислио, кромје о первама нуждама«, — и зато је сиромашан речима за апстрактне појмове. Ради тога потребно је користити се »виткошћу« српскога језика, стварати нове речи, а нарочито обраћати се за помоћ »богатом и благоволателном сојузнику и спомоћнику — славенском језику«. Али сваки од њих има право на живот и на употребу, црквени за цркву, богословска дела и учену књижевност, народни за народну и популарну књижевност. И Мушицки је тако писао према приликама. Вук Караџић, који је код њега констатовао увек »нешто калуђерштине«, уверавао га је да »живот одâ зависи од језика«, и предсказивао да ће његово »славјанствовање« много нашкодити његовој поезији, туђој и неразумљивој народу.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Иако је Мушицки за себе писао да је »готово сав чувство«, он је у основу био сув и хладан човек, без маште, без осећања и правог песничког талента. Његове »торжествене оде« производи су школске реторике и узори оног

»украшеног словосочиненија« (»sintaxis ornata«), у коме ће се тридесетих и четрдесетих година вежбати ђаци по српским класичним гимназијама. Поезија је код њега ствар главе, разумна, симетрична, сређена, и њему је увек потребна или једна идеја или догађај да изради песму. Он је сав у оној чисто интелектуалној поезији која је у Европи умирала када је он на њој почео радити. Стил му је апстрактан и безбојан; песме кабинетске, књишке, пригодне, везане често за догађаје који су од пролазног значаја или за личности које нису биле достојне громких похвала. Форма је усиљена, конвенционална, једнолика, туђа. Класични калупи у које је силом угуриван словенски и српски језик, она »славенска риза« којом је одевао своје песме, тежак, усиљен, неприступачан језик којим је писао — још више су чинили његову поезију архаичном, туђом и мртвом.

У доба од 1820. до 1840. Мушицки је био јако на гласу. Његов *Гласъ арфе шишатовачке* нашао је више одјека но иједан српски песнички производ пре њега. Копитар га је називао »српским Хорацијем«, Шафарик »кнезом српских песника«, Његош »Генијем Рода«, Ђуро Даничић »оцем новије српске књижевности«. Али њега су више ценили но волели, више хвалили но читали. Он је импоновао својим великим књижевним образовањем, својим жарким родољубљем које се подједнако огледало у његовој поезији и у његовом јавном раду. Он је имао поштовалаца, али не обожавалаца; имао је подражавалаца, али не ђака; оставио је велики глас, али не песничку школу. После његове смрти умрла је и његова поезија.

ЈОАКИМ ВУЈИЋ

У занатлијској породици, у Баји, у Угарској, родио се Јоаким Вујић 9. септембра 1772. Српску основну школу свршио је у Баји, потом је учио месну католичку школу. У Новом Саду учио је латински и немачки, потом гимназију у Калочи и Сегедину, и лицеј и права у Пожуну. Од 1796. настају његова велика и непрестана путовања. У Карловцу је писар код једног адвоката, у Футогу и Старом Бечеју учитељ, до 1801. Са заштеђеним новцем иде у Трст, ту даје лекције и штампа своје књиге. И ту не остаје, но обилази Италију и плови по Средоземном и Црном мору. Вративши се у домовину, учитељује у Новој Градишци и Земуну, где због политичких кривица допада затвора. Од 1813. он је наставник српске учитељске школе у Сентандреји, и ту остаје као учитељ и списатељ до 1831. Силази затим у доње крајеве, обилази јужну Угарску, у два маха путује по Србији, и прибија се уз кнеза Милоша. Са титулом »књажевско-србског театра директор« организује представе у Крагујевцу и Београду. У Србији остаје од 1833—1839. После чини нова путовања, чак до јужне Русије. Враћа се 1842. у Србију, где у оскудици умире 8. новембра 1847.

Јоаким Вујић је по својим идејама човек из XVIII века. Наставник и домаћи учитељ, »дјетовспитатељ«, он ће увек писати »в ползу јуности«, да је поучи и просвети. За школску потребу он је написао једну француску граматику, превео Рафово *Естествословіе* (1809), дао једну општу географију (1825), и превео неколико књига за младеж, међу осталим и *Младогъ Робинзона* (1810) и неколико других забавних дела из талијанске и енглеске књижевности. У свом драмском раду увек остаје педагог: *театар* је за њега особито једна »нужна школа«, а нигде се ништа не може чути »душеполезније и душеспасителније«.

Вујић је у два маха описивао свој живот, у једној књизи на немачком (Будим, 1826) и на српском *(Іоакіма Вуича, славено-сербскаго списателя, Животоописаніе и чрезвичайна* њѣгова *приключенія,* Карловац, 1833) — књига фантастична, пуна претеривања и измишљавања, у којој се он сав открива онакав какав је: »комични тип сујетнога списатеља, или непоправна прецептора и морализатора, или гладна и амишна књижевника« (Павле Поповић). О себи је много писао и у свом *Путешествію по Сербіи* (Будим, 1828), где има спискова старина по манастирима и црквама и ропских ласкања кнезу Милошу. 1845, у Београду, написао је своје *Путешествіе по Унгаріи, Валахіи, Молдавіи, Бессарабіи, Херсону и Криму*. Огорчен противник Вука Караџића, он је оставио за собом један недотупаван памфлет *Тҗжба книжества сербскаго,* писан око 1833.

У историји српског позоришта Јоакиму Вујићу припада нарочито место. Од 1813. он је по већим местима у Угарској, а потом и у Србији, почео приређивати позоришне представе, преводећи и пишући комаде, а често и сам лично играјући. Још 1805, у

Будиму, штампао је он две мале »театралне књижице« *Фернандо и Ярыка,* од немачког писца Карла Екартсхаузена, и *Любовная завист чрезъ едне ципеле,* свакако такође превод.52 Књиге су имале успеха, и он почне издавати цео један низ позоришних превода и прерада: »сеоску игру« *Награжденіе и наказаніе* (1807), *Слепый мышь* (1809), *Крешталица* (1814) од Коцебуа, у рукопису још цео један низ преведених комада, највише превода из Коцебуа. У рукопису је оставио двадесет и једно позоришно дело, шаљивих игара, друштвених комедија и поучних и романтичних драма *(Шпањоли у Перувији, Жертва смерти, Шнајдерски калфа, Ла Пејруз,* посрбљени комади *Паунка Јагодинка, Сербска принцеза Анђелија* итд.). Од мађарског писца и глумца Балога превео је »ироическо позоришче«, *Сербскій вождъ Георгій Петровичъ, иначе нареченный Црный, или Отятїе Београда отъ Турака.* Све те преводе, од којих су многи остали у рукопису, он је радио више као управник позоришта но као драмски писац, да би имао шта играти. И зато су Ти преводи без избора, брзо, непажљиво превођени, на рђавом српском језику, без књижевне вредности.

О Јоакиму Вујићу су савремени српски писци судили горе но и о једном од познатијих старијих писаца српских. Већ тридесетих година он је био прегажен временом. Слаб као писац, смешан као личност, Вујић има заслуга само као први српски списатељ који се јако заузео за позориште, организовао најраније српске позоришне представе, обилно лиферовао комаде за нову српску позорницу, заинтересовао српску публику за позоришне представе и драмску књижевност.

МИЛОВАН ВИДАКОВИЋ

ЖИВОТ. — Милован Видаковић је први писац у новој српској књижевности којега је Србија дала. Рођен је у Неменикућама, у садашњем београдском округу, 1780. године. Као дете, за време аустро-турског рата 1788, пребегао је са породицом преко Саве, и тамо стално остао до смрти. Школовао се у Новом Саду, Темишвару, Сегедину и Кежмарку. Био је прво домаћи учитељ, потом професор у српској гимназији у Новом Саду. 1824. је отпуштен, и отада до смрти живео од давања часова и књижевног рада, махом у Пешти. Умро је у оскудици 28. октобра 1841.

ПОЕЗИЈА. — Видаковићев књижевни рад је врло обилан. У првим двема десетинама XIX века он је са Јоакимом Вујићем најплоднији српски писац. Почео је популарном побожном поезијом, опевањем у стихове црквених легенди, онако као што је пре њега писао Вићентије Ракић. Упућена народу, »љубезној простоти нашој«, писана народним језиком и у стиховима слабим и примитивним, али течним и читким, та дела су имала много читалаца и у току XIX века често су прештампавана. *Исторія о прекрасномъ Іосифѣ* (Будим, 1805; потом 1810, 1833, 1844, 1862, 1868 1880,53 1885); *Младый Товіа,* библијска »повјест једна древна« (Будим, 1825), *Путешествіе у Іерусалимъ* (1834, 1885), »за благочестиве и побожне Христіане изъ светог писма изведено и на просте стихове Сербске сложено«; *Пѣснъ ироическа о святомъ великомученику Георгію* (1839).

РОМАНИ. — У XVIII веку javља се и у српској књижевности љубав за романе. Роман се све више развија и стиче све више читалаца. Тако су преведени: Мармонтелов *Велїзарїй,* тако је Трлајић дао *Нуму* од М. Хераскова, тако је 1799. изишао и српски превод *Робинсона*. У почетку XIX века роман постаје све популарнији у српској књижевности: поред превода славних романа из светске књижевности, као што је Виландова *Повѣсть древнихъ Абдеритовъ* (1803), Фенелонова *Приключенія Телемака, сина Улисева* (1814), има преведених романа мање познатих писаца, прерада и слабих покушаја. Да задовољи све већу потребу српске књижевности за романом дошао је Милован Видаковић. Видаковић је био познат нарочито као романописац, и он је творац романа у српској књижевности. Његови многочитани и често прештампавани романи ови су: *Усамленый юноша* (Будим, 1810, 1836, 1852, 1881); *Благовонный крінъ цѣломудренныя- любве, либо страдателная повѣстъ Велимира и Босильки* (Будим, 1811, 1844, 1854, 1880); *Любомиръ у Елїсїуму* у три књиге (Будим, 1814, 1817, 1823, 1857, 1885); *Кассіа царица или траверзиранъ Октавіанъ* (Будим, 1827, 1846, 1869, 1880); *Сілоанъ и Милена, Сербкиня у Енглеской* (Будим, 1829, 1853, 1881); *Любезна сцена у веселомъ двору Иве*

загорице (Будим, 1833, 1864, 1885), и, најзад, недовршен *Селимъ и Меріма* (Будим, 1839).

Видаковић је писац слабе оригиналности и његови романи су не само угледања на популарне немачке ритерске приче и филозофско-педагошке романе но често проста прерађивања, посрбљавања. За *Кассію царицу* је утврђено да је превод средњовековног романа *Kaiser Octavianus,* за *Сілоана и Милену* сам Видаковић вели да је »изображена из једне самочувене приповетке«. И то ће се, доцнијим књижевним истраживањима, утврдити и за друге његове романе.

ДУХ ЊЕГОВИХ РОМАНА. — Видаковић је прелазан писац између рационалистичког XVIII века и романтичног XIX века. Он је дидактичар, моралист, педагог, и главна му је намера да поучи и да васпита своје читаоце. Он остаје »воспитатељ« и »науколубитељ«, који Србе учи »просвјешченију духа, изображенију сердца и исправленију нрави«. У књижевном раду форма је за њега споредна, садржина главно; књижевност му је само средство »рада на просвјешченију нашег народа и на обшчем добру«. Он схвата књижевност исто онако утилитарно како су је схватали филозофски писци XVIII века: »Романи бо, сатире и басне јесу таква сочиненија којима су паметни људи многе погрешке у роду человечском истребили, а худе к добродјетељи приклонили...« У једној полемици он изричито вели: »Ја сам више позорствовао на морал нежели на роман.«

Али, са друге стране, он неће да буде сув и апстрактан, он тачне мисли и корисне идеје хоће да лепо и приступачно изнесе: њих ваља »живо и сладко представити да нам дух восхити, да нам сердце ублажи и развесели«. И зато се он служи »поетическом фантасијом«. Као романтичари, он воли народну прошлост, и већем делу својих романа даје историјски оквир. И са таквим схватањем он ће писати своје »морално-романтическе повјести«, у којима су машта и осећање стављени у службу разуму. У његовом речнику *роматически* значи чудан, занимљив догађај, који је испричан са много »чувствителности«, сентименталности. Он је човек XVIII века, он воли природу и усхићава се њоме, истиче прост и природан живот; он се лако разнежава, усхићава, кличе и плаче. Њега занима нарочито питање васпитања, које он хоће »просто и природно«, и његов *Любомиръ у Елїсї*уму по педагошким идејама подсећа на *Емила* Жан-Жака Русоа.

КЊИЖЕВНА ВРЕДНОСТ. — Чисто књижевна вредност романа Милована Видаковића је мала. Његово дело је мешавина претераног фантазирања и непрекидног морализања. Његово књижевно образовање није велико, и он чита и подражава немачке писце нижега реда. Очевидно је да он ради без веће спреме и без нарочитих књижевних способности. Његови романи су пуни недоследности и противречности, психологија је наивна, готово детињаста, тако да се Вук Караџић у једној полемици питао за кога пише он своје романе, »да не приповиједа дјеци, у порти код пештанске цркве под липом«. Историјски роман, уопште, јесте један лажан књижеван род, роман ту искреће историју, историја скучава слободу инвенције. Поред тога, Видаковићеве способности за тај тако тежак рад биле су недовољне. И стручно знање његово је слабо, географско исто тако, и цело његово дело кипти грешкама у хронологији и топографији. Он нема историјско осећање и способности да уђе у дух епоха које описује, и личности из прошлости слика као модерне људе, пушта да раде и

говоре као да су из данашњице. У историјском костиму он представља људе XVIII века. Најзад, како је живео од књижевног рада, писао је брзо, без пажње, и његови романи често чине утисак првог нацрта. Школован у Угарској, убеђен да »прости ваља за ученима да иду«, присталица старе школе, он пише помешаним језиком, полу српским полу црквенословенским, чинећи често грубе граматичке грешке (1838. штампао је, црквеним словима, *Граматіку сéрбску,* у ствари нешто мало модернизовану и у *језику* поправљену *Мразо*вићеву граматику из XVIII века).

Али Видаковић има и својих добрих страна. Има у његовом тону нечег кротког, благог, простодушног и добродушног, нешто очинско према деци, и сам Караџић му је признавао »сладак штил«. Он пише течно, читко, на начин врло приступачан широј публици. Он је освојио српску читалачку публику, забављао је за неких педесет година, још 1852. почела су се издавати његова целокупна дела, осамдесетих година је прештампаван, па и данас, у најнижим слојевима, није изгубио своје читаоце. Тај популаран писац створио је српски роман и за дуго време задовољавао скромне књижевне потребе ондашње публике српске. У своје доба његов утицај био је врло велики. У првим десетинама XIX века било је међу Србима људи који су се старали да живе и који су говорили као јунаци његових романа, млади писци су се код њега учили како треба писати, а родитељи су давали својој деци имена личности његових романа.

НАЦИОНАЛНЕ ЗАСЛУГЕ. — Видаковић није без извесних националних заслуга. Њега је српска историја јако занимала, и он је »на простом дијалекту сербском« издао један извод из историје Јована Рајића (1833—1837). Сви његови романи имају много историјског елемента, и савременици су га називали »српски Валтер Скот«. Он је немачке романе посрбљавао, уносио српске владаре, јунаке и догађаје из српске историје, величао српску славу и српско јунаштво, китњасто представљао српску прошлост. Још у почетку његова рада, 1815, писао је његов противник Вук Караџић: »Он је повјестним догађајима и сходно од туда произведеним нравоучителним наукам обилан, које су свакоме невином срцу благопријатне, а они не само што на памет доводе многе бојне случајеве и имена храбрих мужева и србских јунака (које сваки Србљин са особитим чувствованијем чита и слуша), него се у њима чини спомен многих некада знаменитих мјеста, от којих нека и данас стоје, а нека љубопитљивом желатељу или се у развалинама показују, или им се само име у садашњега онде потомства задржало.« Тај историјски и патриотски дух у морално-сентименталним романима одговарао је стварно расположењу српских читалаца, и он је доста припомогао ширењу српског историјског и националног осећања. Затим, Видаковић је својим јунацима давао лепа српска народна имена, која је раније православна црква код Срба била прогонила као паганска и замењивала их календарским. Више но ишта његови популарни романи су учинили да народна имена потисну календарска.

Видаковићева вредност је историјска. То је историјски писац који се сав преживео. Његово дело нема књижевне вредности, али он је играо корисну улогу у српској књижевности. Колико је могао, по својим скромним способностима, он је задовољавао духовне потребе шире српске читалачке публике, отварао је вољу к читању и љубав ка књигама, будио љубав ка народној прошлости, јачао национално осећање и положио основе српском роману. Он је био један од оних који »пробијају пут и шуме крче«.

МИХАИЛО ВИТКОВИЋ

Михаило Витковић родио се 1778. године у Јегри, у Угарској. 1801. свршио је права и постао адвокат у Пешти. У мађарском јавном животу играо је врло видну улогу. 1807. био је посланик на мађарском Сабору; важио је као један од најбољих адвоката у Мађарској. Био је и врло виђен мађарски писац. Цењен и код Мађара и код Срба, умро је 9. септембра 1829. године.

Рођен у једној изгубљеној српској оази у Мађарској, васпитан у мађарским школама, и пошто је цео век провео у мађарском друштву, он је мађарски знао као српски, имао известан мађарски патриотизам, мађарски језик називао »наш народни језик«, Мађаре називао »наш народ«, и живо учествовао у мађарском књижевном покрету. Његов дом у Пешти био је главни мађарски књижевни салон, његови списи, издани 1817, били су јако на цени, нарочито његове басне, поређене са Лесинговим, и епиграми, поређени са Марцијаловим. Он је и данас сачувао знатно име у историји мађарске књижевности.

Али Витковић, који је изникао из једне старе и заслужне војничке и свештеничке породице српске, био је и добар Србин, одржавао стално везе са Србима и радио на српској књижевности. Он је веровао да је могућ један српско-мађарски патриотизам, мађарско »домољубље« спојено са српским национализмом, као што је педесет година доцније мислио и проповедао други један српски писац рођен у горњим угарским крајевима, Јаков Игњатовић. Он је остајао по средини између Мађарства, где га је вукла средина и васпитање, и Српства, где га је вукао дубок национални нагон. Он је величао српски језик, и по мекоти и звучности стављао га упоредо са грчким и талијанским. Он је Мађаре стално обавештавао о српским стварима и увео српске народне песме у мађарску књижевност. Радио је на српским листовима и на доста чистом и углађеном језику давао сентименталне и пригодне песме, где су помешани класичарски елементи са идејама Жан-Жака Русоа, и од којих су се неке по народу певале. 1816. издао је у Будиму посрбљену мађарску приповетку *Споменъ Милице,* а 1830. Матица српска издала је два његова превода с немачког: *Одѣло изъ Тріеста* од Ј. Ф. Јингера и *Жертва на смертъ (Opfertod)* од А. Коцебуа. Оба ова дела превео је и на мађарски.

Витковић је оставио веће име у мађарској књижевности но у српској. Верујући у своје »поэтическо возхишченије« он је са убеђењем писао: »Ја мислим да ће ме род мој за Бергера држати.« У ствари, његов глас га је мало надживео, у српској књижевности бар. Он је значајан као жива веза између српске и мађарске књижевности, и као човек који је непосредно утицао на двојицу важнијих писаца српских, Теодора Павловића и Јована Хаџића. Иначе, глас који је уживао код Срба био је изнад његове стварне књижевне вредности.

ДИМИТРИЈЕ ДАВИДОВИЋ

Рођен је у Земуну 12. октобра 1789. Основну школу свршио је у Земуну, гимназију у Карловцима, Кежмарку и Пешти. У Пешти је почео учити медицину, и наставио је у Бечу. Ту је, са својим школским другом, Димитријем Фрушићем, 1813. покренуо *Новине сербске,* које је са великим тешкоћама издавао до 1821. Оптерећен дуговима, он те године пређе у Србију. Ту је до 1829. био секретар кнеза Милоша, и често су му поверавање дипломатске мисије, у којима је, по оцени кнеза Милоша, показивао »изврстан дипломатски таленат«. Он је био један од првих поборника уставности у Србији, и први српски устав од 1835. године дело је његових руку. Кратко време, у уставном режиму, био је министар унутрашњих дела и министар просвете. Када је кнез устав погазио, Давидовић падне у немилост и повуче се у Смедерево, где је умро 25. марта 1838.

Давидовићев чисто књижевни рад је незнатан. Као ђак публиковао је 1812. у Будиму два мала списа: *Списанія училищна* од И. Јагта, и *Наставленіе къ благонравію* од Ајзенмана. Он је оснивач првог српског листа у XIX веку *Новина сербскихъ,* које су у времену од 1813. До 1821. биле књижевни центар српски; он је био први уредник званичних новина у Србији, и кренуо је први алманах српски *забавникъ,* који је излазио у два маха, 1815—1821. и 1833—1836, и којем је био не само уредник но и готово једини сарадник. За неких двадесет година он је био главни организатор штампе и публикација српских.

Давидовић се бавио и српском историјом, не као научник но као практичан националан радник. »Из разних историка«, нарочито по Енгелу, који се махом ослањао на Рајића, он је израдио дело *Дѣянія къ исторіи србскога народа,* које је изишло у Бечу 1821. Ово дело, посвећено »роду и обшчеству србском«, имало је да представи »славу праотаца наших« — »чуствујући величину њину, а трудећи се да се и ми сравнимо њима у свему што су они добро и красно чинили, а клонимо се свега у чему су они погрешили«. Дело је писано доста добрим језиком, »онако као што у повседневном разговору«. Ово је била прва српска историја написана на народном језику и намењена народу, и као таква имала је великог успеха. 1846. изишло је у Београду ново издање, а 1848. и треће издање, са којим упоредо иде и француски превод А. Вињерона. До појаве Медаковићеве историје, 1851, Давидовићева историја била је главно дело у коме су се Срби упознавали са својом прошлошћу.

Давидовић није био књижевник, и он има више значаја као национални и просветни радник на општим пословима; у књижевности он је био оно што је за њ рекао Теодор Павловић: »ревностан словесности србске узбудитељ«.

ЂОРЂЕ МАГАРАШЕВИЋ

Родио се 10. септембра 1793. у селу Адашевцима, у Срему. Основну школу свршио је у месту рођења, гимназију у Карловцима, филозофију у Пешти. Једну годину богословије учио је у Карловцима. 1813. постао је професор у карловачкој богословији, а 1817. у Новом Саду. На том месту умро је 6. јануара 1831.

Магарашевић припада истом реду писаца у коме су Димитрије Давидовић, Теодор Павловић, Данило Медаковић, писцима који су више културни радници но прави књижевници. Вредан и врло родољубив човек, Магарашевић се бавио разним пословима. Он се нарочито бавио историјом, и написао неколико превода и компилација: *Нове историческе памятидостойности живота Наполеона Бонапарте,* Будим, 1822; *Исторіа найважніи политични европейски приключенія отъ Вїенскогъ мира 1809. до 1821. год.,* Беч, 1823; *Кратка всемірна историа* (Будим, 1831). Поред тога, Магарашевић је, као велики доситејевац, издао дело *Духъ списанія Доситеевы* (Будим, 1830), и прикупивши брижљиво са свих страна, издао *Писма Доситея Обрадовича* (Будим, 1829).

Магарашевић је 1827. године путовао по Србији и тај свој пут описао у *Писмима філосерба, у Сербскомъ лѣтопису54* за 1828—1829, која су, на дотераном језику, изишла у Народној библиотеци Браће Јовановића под насловом *Ђорђа Магарашевића путовање по Србији 1827. године.* Магарашевић је тај пут чинио са намером да испита старе споменике, али у интелигентној љубави према Србији он је посматрао и описивао цео живот у земљи, трудећи се да позна »праву својственост народа, његов начин мишљења и чувствовања, његов прави карактер«. Опис је сумаран и недовољан, али то је један од првих описа обновљене Србије и има значај доброг културног документа.

Велика заслуга Магарашевића је што је, по наговору Павла Шафарика, покренуо *Сербске лѣтописи,55* дао им широку словенску и општесрпску основицу, одредио књижевно-научни правац и прикупио српске писце тога времена.

ТЕОДОР ПАВЛОВИЋ

Рођио се 14. фебруара 1804. у Карлову, у Банату. Српску школу свршио је у месту рођења, гимназију у Темишвару, Великој Кикинди, Сегедину и Карловцима. Филозофију је свршио у Сегедину и Пожуну, а права у »питомом, музама повољном Пожуну«. Радио је у адвокатској канцеларији Михаила Витковића и сам постао адвокат. 1832. примио је уређивање *Сербскогъ лѣтописа,* потом је постао секретар Матице српске, коју је ставио на сигурну основицу. Он је покренуо два важна српска листа: *Сербскій народный листъ* 1835. и *Сербске народне новине* 1838, а потом и алманах *Драголюбъ* (1845—1847). Као публицист, уредник, посланик на Српском сабору, јако је утицао на културни, књижевни и политички развитак српски пред 1848. Оболевши душевно, умро је 12. августа 1854. у Карлову.

Чистом књижевношћу мало се бавио. Од њега су остала два превода од Виланда, »германског Волтера«: *Виландове симпатіе или разговори мудрогъ приятеля са сроднимъ душама* (Будим, 1829) и *О обхожденію съ людма* од Адолфа Книгеа (Будим, 1831). Његов рад је посредан. То је био културни радник и иницијатор, »духа народног будитељ«. Као уредник *Сербскогъ лѣтописа, Сербскогъ народногъ листа, Сербскихъ народнихъ новина* и *Драголюба* он је био од јаког утицаја на развој српске књижевности и српске народне мисили, и за угарске Србе четрдесетих година био што је шездесетих и седамдесетих година био Светозар Милетић.

СИМА МИЛУТИНОВИЋ САРАЈЛИЈА

ЖИВОТ. — Сима Милутиновић је први писац нове српске књижевности кога је Босна дала. Рођен је у Сарајеву 3. октобра 1791, од оца Милутина, трговца, који је тамо дошао из Србије. Због куге цела породица остави Сарајево и дође у Земун. Сима је учио школу у Сегедину, Карловцима, и, не свршивши ништа, неко време бавио се трговином поред оца. 1809. постао је писар код Правителствујушчег совјета у Београду. 1813. био је у чети Зеке Буљубаше на Дрини. По паду Србије пређе у Земун, лута по Угарској, иде до Беча, силази до Хрватске и Далмације; 1814. је у Србији, као писар код владике Дионисија у Благовештењу, и на том месту он је један од оних који у потаји спремају нов устанак у Србији. Кад је плануо устанак у 1815, он се у чети »голаћâ« туче под Цером и на Дубљу. Потом постаје писар код војводе Марка Штитарца,56 код Јована Обреновића, и при Народној канцеларији.

Немирна духа, не могући дуго да остане на једном месту пође у Русију да види своје родитеље, који су тамо пребегли 1813. Оставши без новца, заустави се у Видину. Ту је био прво чувар баште једног Турчина, потом учитељ у основној школе. 1817, због везе са грчким хетеристима, буде ухапшен и у затвору мучен. Пошто се једва спасао, он се враћа у Србију. 1818. је писар код Јеврема Обреновића. 1819. иде у Бесарабију до родитеља, који су као остали српски бегунци уживали руску помоћ. Тамо је остао до 1825, када са готовим рукописом *Сербианке* оде у Лајпциг да је штампа. У Лајпцигу је, поред штампања књиге, слушао филозофију код Круга, упознао се са Гетеом, Јаковом Гримом, Уландом и Талфијевом. 1827. остави Немачку и преко Трста оде у Црну Гору, где постане секретар Петра I, а затим учитељ његова синовца Рада, потоњега владике Петра II. Када је његов ученик 1830. постао владар, он је добио титулу »народа црногорскога секретар«. И ту није дуго остао. Побегавши из Црне Горе, врати се у Србију. 1831. је полицајац у Београду, заповедник (»бимбаша«) 2.000 Срба у Кључу, помоћник крајинског сердара, историограф кнеза Милоша, цариник, поверљива личност за дипломатске мисије у Црној Гори. 1836. ишао је у Лајпциг да штампа своју историју другог устанка. Свршивши тај посао, у повратку у Србију 1837, заустави се у Пешти, и ту подуже остане. У Будиму су га српски ђаци свечано крунисали за »класическог у Сербов поету«. Оженивши се у Будиму са једном поштоватељком своје поезије, врати се у Србију и ту постане директор основних школа. Политичке уставне борбе тада у Србији почињу, он улеће у њих, у редове »уставобранитеља«. 1842, по династичној промени, постаје секретар Министарства просвете, потом члан апелационог суда. 1846. води државне питомце у Русију, где остаје пет месеци. Као секретар Министарства просвете, оптерећен дуговима, готово у оскудици, умро је 30. децембра 1847. Сахрањен је свечано и ожаљен као највећи песник српски.

КАРАКТЕР. — Сима Милутиновић је један од најчуднијих, најзанимљивијих, најфантастичнијих типова у српској књижевности. То је рођен пустолов који се никада

није могао скрасити на једном месту и у једном послу. Рођен у Босни, он иде у Србију, бије се у устанку, лута по Угарској, Аустрији, Немачкој, Хрватској и Далмацији, ускаче у Црну Гору, бави се у Бугарској и Влашкој, у неколико махова иде у Русију. У Србији се зове Сарајлија, ван Србије се назива Србијанац, после бављења у Црној Гори — Црногорац. Он је у разним тренуцима свога бурног живота бивао: трговац, војник, писар, чувар баште, учитељ, историограф, песник, апелациони судија, пивар, трговац с платном. Он ништа редовно и потпуно није учио, а бавио се свим и свачим: читао је класичне и модерне песнике и бележио народне песме, спремао се да пише бугарску граматику и водио политику у Србији. У исти мах учио хомеопатију и филозофију, писао стихове и оснивао »водолечилишта«, измишљао нове плугове, радио са кошницама и са платном, оснивао пиваре.

Кроз живот иде као фантаст, одушевљен, занесен, и Вук Караџић га назива 1838. »лудим човјеком«, вазда у екстази. Он сам говори да код њега нема равнотеже у духу, и 1818. говори о свом »безумију« и »махнитости«. Носи се мимо цео свет: капут као душанка, широке »вицезуавске« панталоне, руска капа. »Бећар« је био у младости, такав је остао до краја у животу; не воли рад, не зна цену времену, неспособан је за ред и правац у животу, увек у оскудици. Навикао је да гладује кад пише; своју драму *Обилић* писао је за осам дана на Ловћену, и дневно пије по десет ока воде. Његове идеје мутне су, замршене, чудњачке. Он има своју етимологију и тумачења речи: реч Марко значи: кто мари, газда: гази да; пандур: бан дури; паорија; па ори ја. Србин долази од »Сербиш у Вавилоније ријеке«; Саконтала је: закон дала, Мухамед: муха и мед, пегаз: пегаш; Церберос, Керверос: Крварош; Морлак: онај који лако сноси море. Немачког преводиоца српских песама Герхарда уверио је да сви римски песници носе српска имена која су само писари и писци исквпарили, и чак да и у Србији има Герхарда, само се зову Ђеро.

Један такав необичан човек, који је тако необично живео, необично се носио, необично говорио и писао, који је толико одударао од осталих људи и од осталих писаца, допадао се млађем нараштају, који је у њему гледао генијалног песника, не само ван људи но и изнад људи.

ПЕСНИЧКИ РАД. — Милутиновић је почео писати врло рано, још око 1810, ако не и раније.57 Али главни његов песнички рад пада у доба од 1826. до 1844. Он сам себе је називао »крајњим филхелином и обожаватељем богодухновеног Омира«, писао је углавном по класичким узорима и никад није могао изаћи из класичне митологије. Његов песнички рад је и обилан и разностран. *Зорица (Будим,* 1827) садржи неколико алегоријских и лирских песама. Његове лирске песме без веће вредности издала је Српска књижевна задруга у Београду 1899. Као и сви песници његовог времена, писао је доста пригодних песама, нарочито политичких. Око 1840. године и четрдесетих година он је био бард уставобранитељске странке, као што су доцније Змај и Јакшић били барди омладинства, и написао је цео један низ »песама уставовачких«, династичких ода, стихованих брошура и памфлета, који су могли задовољити страсти онога доба, али који немају књижевне вредности. Оно што је главно код Милутиновића као песника то су његова епска и драмска дела.

ЕПСКИ ПЕСНИК. — По угледу на старе он се нарочито и радо бавио епом, и то епом историјске садржине. У том правцу дао је неколико дела: на првом месту епопеју

или управо низ епских песама из првог устанка *Сербианка* (Лајпциг, 1826), *Троєсестарство или Сербске тры милине* (Лајпциг, 1837), првобитан наслов *Три виле или грације,* апологија кнеза Милоша и другог устанка, и *Троєебратство то єсть родъ, путъ и народъ мужа* (Београд, 1844).

Од тих радова *Сербианка, Сербијада,* како се првобитно звала, долази на прво место. »Обожаватељ богодухновеног Омира«, он је хтео да дâ Илијаду првог српског устанка. Много ствари тога херојског доба он је лично видео; као писар у Совјету био стално поред главних војвода и вођа народних, затим живећи неколико година у Бесарабији са српским емигрантима, он је много штошта записивао, и не мислећи да пише спев. У свој спев, који је писао када је био у емиграцији, унео је сав тај обилан историјски материјал, мање био песник-уметник а више историчар-кроничар, који поставља за циљ: »окривљеност с невиног скинути, род свој утјешити...« У ствари, то није велики еп но низ историјско-епских песама о појединим људима и догађајима из устанка. Он често само суво и опширно излаже историјске догађаје. Спев је обилан: много лица, много догађаја. У ствари, то је у стихове стављен велики историјски материјал.

При писању *Сербианке* служио му је као узор, с једне стране, велики класични еп, а с друге стране, Андрија Качић Миошић. Као Качић он у стихове »у вкусу народњем« слаже историјске догађаје; од Омира му је остао митолошки речник. Иначе, спев је пун усиљених и мутних алегорија, опширних парафраза, бизарних идеја, нејасности и тамнине, писан често тешко разумљивим језиком. Књига је уопште непесничка, тешко разумљива, тако да су јој потребни нарочити коментари. Зато што је нејасна, дуго време мислило се да је дубока, као нека књига »са седам печата«. Данас *Сербианка,* увек много хваљена а мало читана, остаје као дело хладно, слабо, промашен покушај за стварање српскога епа. Од интереса је као први покушај своје врсте, по обиљу националнога духа и по местимичном угледању на народне песме, а нарочито као историјски и биографски материјал за доба првог устанка.

ДРАМАТИЧАР. — Од Милутиновића су остала два драмска рада: *Дійка црногорска* (Цетиње, 1835) и *Трагедіа Обилићъ* (Лајпциг, 1837).58 *Обилић* је један од најранијих покушаја у српској књижевности да се драматизује косовска *трагедија; Дійка црногорска* су драматизоване главне епизоде црногорске историје од Косова до владике Данила — »тровјека историја народа једнога«. Милутиновић пишући ове драме није имао узора у српској књижевности, нити су му били познати узори страних књижевности, и сам је, поводом *Дійке црногорске,* признавао своје »оскудно с овакога начина писања с Музама познанство«. Драме су поређане у епизоде, са много фантастичнога, историјски нетачнога и тамнога, и не само да нису за играње (никада нису ни игране) но нису ни за читање. Њихов значај је само књижевно-историјски. То су рани покушаји драме у српској књижевности, са мотивима из народне прошлости.

ИСТОРИЧАР. — Милутиновић је по својој оскудици равнотеже у духу и по свом тамном излагању био најмање позван да ради историју. А он је и на том радио, и био један од првих историчара обновљене Србије и Црне Горе. Кнез Милош му је дао титулу »историографа«. Он је издао у Београду 1835. дело *Исторія Церне Горе одъ искона до новіега времена.* При писању тога дела служио се народним предањима и народним песмама, а и извесним писменим документима. Као »историограф« кнеза

Милоша написао је историју другог устанка, под насловом *Исторія Сербіе одъ почетка 1813. до конца 1815. године* (Лајпциг, 1837; друго издање, Београд, 1888). Он је живео у том добу, учествовао и сам у том устанку, и ако није дао систематску и сигурну историју, дао је, као у *Сербианци,* низ корисних података којима су се доцније историчари и биографи корисно послужили.

Милутиновић као историчар је без спреме и без равнотеже у Духу, невешт у излагању, несигуран као извор, и зато јако подложан контроли. И само оскудицом у правим историчарима може се објаснити чудна одлука Друштва србске словесности када је њему, 1847, поверило да изради план за писање нове српске историје.

СКУПЉАЧ НАРОДНИХ ПЕСАМА. — Сима Милутиновић је рођен у крају и живео у земљи где се много и добро певало, и он је народне песме знао још из детињства. Патриот и романтичног духа, пријатељ Вука Караџића, он је народне песме још више почео волети и ценити. Још 1817. у Видину бележио је народне песме. У збирку *Census Неколике піеснице* (Лајпциг, 1826) унео је и неколико народних песама. По једном писању Вука Караџића излази да је Милутиновић »отишао у Црну Гору да купи пјесме«. Преводилац српских народних песама у немачкој књижевности Вилхелм Герхард причао је да га је Милутиносић увео »у златне руднике српске поезије«. 1828. скупљао је за Вука Караџића народне песме у Црној Гори. 1833. штампао је у Будиму велику збирку *Пѣваннія церногорска и херцеговачка* (друго, умножено, издање изишло је у Лајпцигу, 1837). Он је тврдио да је ове народне песме »чисто и верно« бележио »из устах казатеља«, али сва је прилика да је поправљао, дотеривао и уносио свога. О вредности ове збирке постоје разна мишљења: док једни, као на пример Јагић, тврде да је то слаб и несигуран посао, пун невештина и недоследности, дотле други, као на пример А. Серензен, сматрају је као важан документ за историју српске поезије, а филолози придају овој збирци знатну дијалектолошку вредност. У сваком случају, Сима Милутиновић је после Вука Караџића први од нових писаца српских који је увидео вредност народне поезије и који је радио на њезином скупљању.

ЊЕГОВ СТИЛ. — Он није био ведра глава, и довољно је зато читати његова чудњачка писма и пратити га у животу. Он врло често није знао шта говори, и сва је вероватноћа да је хотимично говорио заплетено и мутно да би давао утисак генијална човека. Стил му је тежак, нејасан, често сасвим неразумљив. Иако је добро знао народни језик, писао је неким нарочитим, својим језиком. Код њега има доста архаизама, знатан број провинцијализама, често врло грубих, али што је најгоре он је, пуст и без икакве владе над собом, сам ковао фантастичне речи. У њега је тих нових скованих речи тако много да се не може читати без коментара. Он, на пример, пише: идућност, снамјер, предњачар, скук, зив, довјерје, размождавац, кобељевац, љепштак, одривак, толк, шифљикар, марило, гонба, навјешћавка, счедност, разхор, глупеж, најважност, уплачење, обручност, крозност, наткачај, зборавица, безмождник, прикрич, чрезмјерац, стуж, свјерак, јуротак, фалац, дозбор, људскоћа, худница, суројка, итд. Он речима које имају свој смисао даје смисао који се њему свиди: свијест за њега значи грижа савести, а језа значи језик. Свему томе треба додати: реченице испрекидане, изломљене, сажимане, недовршене, уврнуту синтаксу, прекинута излагања мисли, невезаност у идејама, крајњу невештину у композицији, злоупотребљавање митологије, »безприкладне или паче чрезумне митологије греческе«.

Али о овом најзаплетенијем и најнејаснијем српском писцу нису сви савременици тако мислили. Већина од њих ту његову тамнину и збрканост схватили су као знак дубине, оригиналности и генијалности, и у то доба славили су људе који су умели да тумаче поједина места из *Сербианке*. Његош, који је сам био песник високе мисли и јаког надахнућа, певао му је:

Ђе се силни полет мјери, међу прве ти си, Симо:

Трудно те је и зазрети, камоли те проћи мимо!

Професори су се довијали да буду што досетљивији у тумачењу, и Милутиновић је код нас нашао својих коментара као Данте код Талијана. Један од ранијих критичара српских извео је целу једну теорију да објасни његов стил: код њега је »осећање јаче од речи«. »Симу хоће понекад осећање да угуши. Он не може да дође до речи. Кад је осећање на највишем врху, онда обично усахне поток од речи. У невољи Сима гради речи, нов језик; али тај језик слабо ко разуме. Симу убија његова снага, поезија му вене од унутрашње ватре.« На страну чињеница да има песника који су имали много више осећања и снаге, па опет су писали правилним језиком и разумљивим стилом, али ваља поменути да је Милутиновић такав исти не само када падне у песничку екстазу но и у обичном, свакидањем животу, када пише пословна писма о врло прозаичним стварима. То је био човек без икакве равнотеже у духу, пуст и пометен, и Вук Караџић, који је са њиме друговао, писао је за њ да је пошкропљен »лудотворном водом«.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Сима Милутиновић је био слављен као ретко ко од српских песника. Необавештени Гете препоручивао је да се *Сербианка* преведе на немачки; Јан Колар је Милутиновића и Мицкијевича називао »двома најглавнијем певцима садашњега века«; Мицкијевич је његовог *Обилића* стављао у исти ред са Пушкиновим *Димитријем.* И не само да су тако о њему судили страни писци, који нису знали или слабо знали српски, исте су похвале и код домаћих писаца. У српској књижевности чују се само претеране похвале: звали су га »српским Омиром« и »српским Осијаном«; Његош, који му је посветио *Лучу микрокозма,* назвао га је »дивним пјевцем српске народности«; Бранко Радичевић му је певао: »Бог је теби гром у руке дао«, Васа Живковић га је назвао »преузвишени Србин«, Јаков Игњатовић је говорио: »Овако је само Шекспир писао.« У времену од 1830. до 1850. он је сматран као највећи песник српски, и историчари књижевности су му дали једно од главних места у српској књижевности.

Данас Милутиновић не изгледа оно што је некада изгледао. То је песник разностран и плодан, плоднији но ико у његовом нараштају, са извесном снагом и замахом. И својим животом и својим изражавањем он је савременицима давао илузију онога што се звало »богодани песник«, *Песника,* једном речју; и свим својим бићем и свом својом поезијом одударао је од бирократа и црквених лица који су тада једнолико, свечано и укрућено певали у српској поезији. Затим, било је код њега врло много родољубља и он је цењен као национални песник. [Он је био радник на епу, један од првих историчара обновљене Србије, најзад учитељ Његошев и његов иницијатор у поезији.] Али то је била слаба и збуњена глава, невешт писац, уврнут таленат. Он се отимао између два правца: између класицизма, за који није имао

школску спрему, начитаност, обавештеност и доследност једног Мушицког, и између романтизма, где га је вукао нагон. Несређена духа, необуздане фантазије, мутне главе, у глумачкој жељи да игра улогу генија и да зачуђава читаоце, он је у корову своје разуздане фантазије угушио оно мало цветова свога песничког талента.

ЈОВАН СТ. ПОПОВИЋ

ЖИВОТ. — Јован Ст. Поповић родио се у Вршцу, у Банату, 1. јануара 1806. Отац му је био Грк, трговац, мати Српкиња, кћи српског живописца из XVIII века Николе Нешковића. Почео се школовати у Вршцу, али га отац извади из школе и да у трговину. С муком је успео да продужи школовање. У Темишвару, од 1824. до 1826, учио је гимназију, а 1826. продужио је у Пешти. Од 1828. до 1829. учио је права у Кежмарку. Затим се вратио у Вршац, и ту, у једној приватној средњој школи, постао професор латинског језика. 1835. постао је адвокат. Када се основао Лицеј у Крагујевцу, он буде позван за професора. На крагујевачком Лицеју предавао је, од 1840. до 1842, природно право. 1842. постане начелник (»столоначалник«) Министарства просвете. Као врло активан и користан просветни радник он је на том важном месту остао све до 1848. За то време радио је на заснивању наставе у Србији, на оснивању Друштва србске словесности, Народног позоришта и Народног музеја, писао школске уџбенике из разних предмета. Из разлога непознатих оставио је 1848. Србију и вратио се у место рођења. Није узео учешћа у покрету од 1848. Када је 1849. мађарска војска заузела Вршац, склонио се у Београд, и ту остао до краја буне. Потом се вратио у Вршац, где је болестан, у оскудици, повучен и незадовољан, остао до саме смрти. Умро је 26. фебруара 1856.

ПОЧЕТАК КЊИЖЕВНОГ РАДА. — Још као ђак средње школе у Вршцу Јован Ст. Поповић почео је писати. У његовој породици било је извесне књижевне традиције, дед му по матери, живописац Никола Нешковић, писао је стихове. Одушевљен романима Милована Видаковића, он је, како сам прича, добио »глад к читању«, читао и дању и ноћу све што му је до руку дошло и сам почео писати »нека поетична покушенија«. Као ђак у Темишвару штампао је 1825. спев *Слезы, ими же Болгарія, нещастіе лѣта 1374. сбывшееся оплакиваетъ*. 1825. објавио је да ће дати у штампу збирку преведених стихова *Седмостручны цвѣтакь борећимъ се Грцима*. Књига није изишла, али је сачувана у рукопису. По оцу грчкога порекла, Јован Ст. Поповић се био загрејао за грчки устанак, за који у доба општега јеленофилства у оно доба били су се загрејали и велики песници европски, као Бајрон и Виктор Иго. Поповић је на српски превео осам грчких патриотских песама, међу осталим три од револуционарног песника Риге из Фере, и две из Адамантиоса Кораиса.

У том почетку свога књижевнога рада он стоји под утицајем класичне поезије, нарочито Овидија, и ти први његови стихови иду у псевдокласичарску поезију којој је на челу био Лукијан Мушицки. Али Вук Караџић привлачи младога писца. Он 1825. пише оду у његову част,59 одушевљава се његовим радом, проучава народну поезију и стара се да пише народним језиком. Један Караџићев дописник, Димитрије Тирол, пише 1827. године Караџићу о Јовану Ст. Поповићу: »Он вас само брани, вас одобрава и народње српске пјесме тражи, да их читајући научи.«

Али у свем том првом периоду свога књижевнога рада, Јован Ст. Поповић, увек под туђим утицајима, тражи свој пут, и по првим његовим слабим и несигурним књижевним радовима није се могло слутити каквог је писца српска књижевност добила у њему.

РОМАНОПИСАЦ. — У почетку свога књижевнога рада Јован Ст. Поповић, одушевљен Милованом Видаковићем, почео је писати романе, у којима се угледао на свог узора. 1828. изишао је у Будиму његов роман *Бой на Косову или Миланъ Топлица и зораида*. Роман није оригиналан, сам Поповић признаје да је радио по »славном Г. Флоријану«. То је посрбљен роман Флоријана, француског писца из XVIII века, *Gonzalve de Cordoue ou Grenade reconquise*. Предмет романа, личности и целе стране узимане су из Флоријана, али је Поповић у свом посрбљавању употребио историју Јована Рајића, унео косовску причу из летописа XVIII века и користио се исто тако и народном традицијом. Роман је претеране романтичности, наиван, натегнут, историјски нетачан и недоследан у посрбљавању, и нема књижевне вредности. У истом правцу Поповић је написао још један историјски роман: *Дејан и Дамјанка или паденије босанског краљевства* (1830), који је остао у рукопису.

Почетнички период књижевног рада Поповића то је лутање, тражење пута, наивни романтични, сасвим младићки покушаји. Отприлике у доба око 1830. настаје преокрет у његовим идејама и књижевном раду. Он се духовно развио, читањем добрих страних писаца стекао знатну књижевну културу, и оставља романтику и прилази посматрању стварнога живота и рационалном реализму. У једном писму Вуку Ст. Караџићу он, 1832, поводом свога *Лаже и паралаже* (1830), пише: »Дакле после дугог тумарања и кривудања једва на правац изиђо, а надам се да нећу с овог пута сврнути...« Штавише, он исмејава правац којега се у почетку држао. Његов узор у писању романа није више Милован Видаковић, но Лесаж, Стерн и Виланд. 1838. изишао је у Новом Саду први део његовог »шаљивог романа« *Романъ безъ романа* писаног још 1832, у коме је, као Сервантес што је некада са *Дон Кихотом од Манче* ударио на витешке романе, исмејавао фантастичне и сентименталне романе врсте Милована Видаковића, све старинске »романције« какав је и сам из почетка био.60 При писању овог антиромантичног сатиричног романа доста се служио немачким сатиричарем Вилхелмом Рабенером (1714—1771), на којега се иначе и доцније доста угледао, као што је уопште радо читао немачке сатиричаре са краја XVIII века. Али је и сам показао духа, оштроумља, тачних идеја и општу критичност. Радња је у роману сасвим споредна, главне су дигресије и рефлексије, у којима се писац лако и неусиљено подсмева романима по »старом калупу« и »романцијама« врсте Милована Видаковића. Дело је први сатиричан роман у српској књижевности и значајно као први напад на старинску фантастичну романтику и болешљиву сентименталност.

ПОЗОРИШНИ ПИСАЦ. — И пре Јована Ст. Поповића било је људи који су писали драмске покушаје у српској књижевности, али све је остало само на невештим и несрећним покушајима. Први је Јован Ст. Поповић дао право позоришно дело и положио темељ српској драми и комедији. Његово основно схватање позоришта је исто онако рационалистичко као код Доситеја Обрадовића, који је у комедији тражио »у игри и шали прекрасне и превисоке науке«, као код Јоакима Вујића, за кога је позориште било »особито нужна школа«. Тако је и за Јована Ст. Поповића »театр школа где се људи уче«. Он пише или да сликањем славне прошлости национално

окрепи и подигне Србе, или да исмејавајући мане и ругобе ситне садашњости начини Србе бољим и разумнијим.

ИСТОРИЈСКА ДРАМА И ТРАГЕДИЈА. — Он је на драми почео радити врло млад, још као ђак, двадесетих година. Како је почео писати у времену када је историјско осећање почело све живље бивати, у време другог издања историје Јована Рајића и другог умноженог издања народних песама у збиркама Вука Ст. Караџића, имајући иначе много интереса за историју и народну прошлост, бацио се на историјску драму, на драматизовање појединих тренутака из српске народне историје и појединих народних песама. 1827. изишло је »жалостно позориште« *Невиность или Светиславъ и Милева,* а 1828. »јуначко позориште« *Милошъ Обилићъ*. Тако је 1830. издао *Наодъ Сумеонъ или несретно супружество,* драматизовану познату народну песму. Све су то младићки покушаји, врло романтични, врло сентиментални, са много љубави, уздаха и суза, са ритерским тирадама, са лаким ефектима, са наивним размишљањима, без знања позоришног заната и без животног искуства. Доцније, Поповић, сазрео и упућен у посао сам се отресао тих наивних покушаја и налазио у њима све »трагове недозрелости не само у плану него и у дијалогу«.

Када се развио и књижевно образовао, он је продужио писати историјске драме и трагедије, али са више смишљености и умешности. Још тридесетих година узео је да пише трагедију *Смртъ Стефана Дечанскогъ,* коју је непрестано исправљао, која се са великим успехом играла тек 1841, а штампана тек 1849. Почетком четрдесетих година он је са Атанасијем Николићем радио на стварању националног репертоара за српска позоришта која су ницала на све стране. Из тога доба су његови драмати: *Айуцы* (1842), израђени по народној песми; *Владиславъ* (1842), из бугарске и српске историје, стара историјска легенда о Владимиру и Косари; *Лаханъ* (1842), »жалосно позорије« са предметом из бугарске историје; и *Скенгербегъ*. забележен је још само наслов једног његовог комада, *Теранција,* који је пропао у пожару у Новом Саду 1849. године. Поред тога дао је и неколико пригодних патриотских комада: *Торжество Србије,* апотеоза обновљене Србије (1847), *Санъ Кралѣвића Марка* (1847), патриотска алегорија, у којој је позната химна *Устај, устај, Србине!* Сви ти послови означавају напредак када се упореде са драмским покушајима из доба пре 1830. Али и ту има много романтике, много сентименталности, много позоришног намештања и извештачености, авети, анђела, крви, отрова, мача, примитивне психологије, наивних објашњења, много тирада и лаких ефеката, мало природности, мало живота, мало историјске верности, мало стила и мало књижевности. Ти комади, својом историјском садржином и патриотском тенденцијом, писмено писани и пуни ефеката, задовољавали су једну потребу ондашње српске позорнице и имали су великог успеха код ондашњих српских гледалаца, који су мало тражили и код којих је најјаче било патриотско осећање. Њихов успех не одговара њиховој стварној вредности, и да су од Јована Ст. Поповића остали само његови историјски драмати, драматизације историјских легенди и народних песама, он никако не би заузео онако високо место у српској књижевности какво данас има.

КОМЕДИЈА. — После лутања и покушаја на пољу историјског романа и драме, Јован Ст. Поповић прелази на комедију, која је одговарала природи његова духа и талента и где је постигао велики успех. Он постаје први писац комедија у српској књижевности. Он је имао књижевног образовања више но иједан писац онога

времена, читао је најбоље драматичаре европске, и за његов књижевни укус је врло карактеристично да је 1842. превео на српски *Les fourberies de Scapin* од Молијера.61 Романтичар у драми и трагедији, он је реалист у комедији. Он полази од сасвим нове идеје да треба приказивати стварност и сликати типове који се сусрећу у савременом животу, али увек да треба изобличавати и поправљати зло у друштву и народу. Први његов оглед у томе правцу била је *Лажа и паралажа* (1830), мала комедија карактера, у којој се исмева лажно и површно туђинско васпитање, са много локалног, чисто српског, са лепо израженим типовима из савременог друштва, комедија која се може узети као прво реалистичко дело у српској књижевности.

1837. дао је Јован Ст. Поповић нову комедију, *Тврдицу,* која је доцније остала позната под именом главног јунака *Кир Јања.* Ово »шаљиво позориште« имало је великог успеха, још 1838. доживело је друго издање, доцније неколико пута прештампавано и до данас се стално одржало на репертоару српских позоришта. У тој комедији карактера, где је, као у Молијеровом *Тврдици,* оцртана страст тврдичења оличена у једном човеку, Поповић је дао своју меру и показао све своје посматрачке и списатељске способности. Поред извесних претеривања и вулгарности, комедија је рађена врло вешто и живо, типови су врло добро уочени и јасно обележени, радња је пуна покрета и интереса, и, што је нарочито важно, комад има сасвим српски колорит. Као *Лажа и паралажа* и *Тврдица,* тако је комедија карактера и *Зла жена* (1838), више лакрдија но комедија, израђена по једној немачкој оперети, са вулгарностима и неприродностима, али увек са добро уоченим типовима. Исто таква је комедија карактера *Покондирена тиква* (1838), са истим манама и врлинама претходнога комада.

Све дотле Јован Ст. Поповић је радио *комедију карактера,* цртајући поједине типове и изобличавајући у њима људске страсти код појединаца, сујету, тврдичење, пакост, напућеност. Али он иде и један корак даље и даје *комедију нарави,* комедију у којој су описани не појединци но поједине друштвене средине, не једна страст но људска душа уопште. Оштар посматрач, трезвен дух, са ретком способношћу да види слабе и смешне стране код људи, он је успео да врло лепо прикаже поједине стране нашега живота. У томе правцу најбољи су му радови: »позоришни одломци« *Женидба и удадба* (1841), разрађена сцена из *Романа безъ романа,* духовита и необично тачна, готово фотографска слика конвенционалних и буржоаских бракова из рачуна; *Београдъ некадъ и садъ* (1853), веран и пријатан приказ патријархалног нараштаја и новог нараштаја који је ушао у западну културу, слика верна, прецизна, која има знатну вредност једног историјског документа. Од нарочите су вредности *Родољупци,* дело снажно и разумно, плод његове духовне и књижевне зрелости, горка сатира лажног и фразеолошког патриотизма, приказ свега онога што се показало фантастично, неозбиљно, површно И ружно у српском друштву приликом покрета од 1848. »Настојеће позорије, вели он у значајном предговору, нисам измислио, него све што се у њему находи, пак и саме изразе и речи, покупио сам, које из живота, које из новина...« Та »приватна повесница српскога покрета« [, како је сам писац назива,] дело је једног проницљивог духа, оштрог посматрача, и рационалног родољуба, и као социјално-политичка слика целога једног периода иде у најбоље радове своје врсте у српској књижевности.

Рад Јована Ст. Поповића на комедији је врло обилан. У Београду четрдесетих година, јако занет за позориште, он је за та позоришта написао цео један низ малих позоришних комада, малих комедија, често лакрдија, не увек оригиналних, обично драматизоване анегдоте, каткад пародије, којима је, махом, био циљ забава публике. Такви су комади: *Превара за превару* (1842), *Волшебни магарац* (1842), *Симпатија и антипатија или чудновата болест* (1842), *Џандрљив муж* (1847). *Судбина једног разума* је лично разрачунавање са једним противником. Сви ти комади, слабије вредности, остали су у рукопису и штампани су тек у последње време (1909).

Јован Ст. Поповић је у основу био рационалист, књижевност је ценио само као средство а не циљ, и за њега, као за немачког драматичара Ифланда, позориште је било »школа практичне мудрости«. Он је о позоришту мислио исто онако као она личност у једној његовој комедији која вели да је »театр школа где се људи уче«. Своја схватања драме изнео је у предговору *Тврдици:* »Моје је намереније при писању *Тврдице* било, узимајући навластито на расужденије мало, боље рећи никакво число комедија на нашем језику, тактово дело напасати, које би читатеља или гледатеља (јер је време, мислим, да се и код нас театри заведу) на зевање не натерало, но паче часове му брига и домашњих незгода пуно разгалило, а при том — ако уши слишати има — и науку живлења придодало.« У својим делима он је разуман и добронамеран цензор нарави, изобличава личне и друштвене мане, хоће да морално подигне и појединца и цело српско друштво, и позориште за њега вазда остаје само згодно оруђе моралног и националног васпитања.

Али, он се није зауставио само на томе. Он је у своје комедије унео свој стваран и снажан таленат. Извесно, у његовим комедијама има много мана. Пре свега, он је сувише моралист и предикатор, и личности представља и интригу води ради поучнога свршетка и неизбежнога »наравоученија«. Радња му је намештена, одвећ брза, немотивисана, често и неприродна. Он нема много укуса, има вулгарности, грубости, карикатура, грубих ефеката, и из комедије често и лако силази у лакрдију. Најзад, он није увек оригиналан, и код њега се могу наћи не само подражавања но и позајмице из других писаца. Али он има књижевно образовање као нико пре њега у српској књижевности, он познаје велике узоре страних књижевности и има их на уму, нарочито Молијера (његов *Тврдица* подсећа, по замисли, на Молијерова *Тврдицу,* као што *Покондирена тиква* је далек одјек Молијерова *Пучанина као властелина).* Јака памет, ведра глава, он има осећање живота, на људе гледа критички и без илузија, има посматрачке способности и редак дар да слика речима, да живо и рељефно прикаже поједине типове и прилике из српског живота, да дâ пуну илузију стварности. У његовим делима се говори природним језиком, свака личност се изражава својим језиком, и тако нам се даје пријатна, верна и занимљива слика српског друштва из доба од 1825. до 1850. год. »Стерија је одиста један, можда несвесни, наш последник Молијеров. Није обухватио онако широку галерију порока и слабости људских као Молијер (Стеријина је збирка типова мала), али је у нас створио комедију карактера и нарави, и држао је на доброј висини. Избор оригиналних типова, локална боја у сликању, тачност посматрања и верно хватање црта из живота, доцније смелост, пуна искреност и осећан песимизам — то су особине Стеријине као писца комедија« (Павле Поповић).*

ПЕСНИК. — Јован Ст. Поповић је не само оснивач комедије српске но и добар песник, један од најбољих песника свога доба, један од најмисленијих песника српских уопште.

Као ђак, »реван питомац царице олимпске«, скретао је на се пажњу својим поетским покушајима, и још на ђачкој клупи називан је *poëtarum patriarcha*. Први његови стихови су често класичарски, и ако је доцније исмејавао »одаџије«, песнике класичних ода, он је до саме смрти остао под јаким утицајем класицизма. Прве песме су му писане сасвим по угледу на Лукијана Мушицког, и обликом, и речником, и језиком, и стиховима. Када је 1844. уређивао средњошколску наставу у Србији, он јој је дао потпуно класичарски и хуманистички карактер, и на латински и грчки језик и књижевност обратио нарочиту пажњу. И у последњим својим књижевним радовима, педесетих година, он је још преводио Хорација, употребљавао класичну метрику, и сневао да грчку прозодију пренесе у српску поезију.

У младости је написао известан број стихова, расејаних по разним часописима српским. Четрдесетих година, сав заузет радом на драми и комедији, слабо се бавио стиховима. Као песник у свој својој вредности, показао се тек у последњим годинама живота. 1854. изишла је у Новом Саду његова знаменита збирка *Даворѣ,* »пјеснословни производи у избору«, писана црквеном азбуком, са предговором у коме се осуђује грађанска азбука и тражи враћање црквеној азбуци. Насупрот осталим песницима српским, који су певали врло млади, духовно неразвијени, још на прагу живота, Поповић је са дефинитивном збирком стихова изишао као зрео човек, сталожен дух, са пуно животног искуства. И ти његови рефлексивни стихови иду у најинтелектуалније производе српске књижевности.

У *Даворју* песник мало говори о себи. Он пева општечовечанске теме, обраћајући се више духу и разуму но души и машти, са циљем да убеди а не да одушеви. Рационалист увек, он и овде, као и у позоришним делима, хоће да поучи појединце и да просвети народ: »моје је лечит́ род«, вели у једној песми. И човек од истине, искрен дух, он презире лаж, самообману, личну и националну сујету, фразу, »краснорјечија шум«, но казује нагу и тужну истину, ствари онакве какве јесу, неулепшавану »сушчност«.

Овај писац »веселих позорија« и велики забављач српске публике није био весео дух. Једном приликом је казао како је »главна черта мога темперамента меланхолија«. У ствари, он је био песимист, и готово сва његова збирка је испевана у том духу. Његов песимизам није био онај помодни романтичарски »светски бол«, једно накалемљено и туђе осећање, развијање једне конвенционалне књижевне теме. Живот га је начинио песимистом, и својим дубоким унутрашњим животом дошао је до закључка о ништавилу света и о величини бола. Несрећан у очинском дому, несрећан у брачном животу, рђаво прошавши у чиновничкој каријери, одбачен у једно мало место где га нико није разумевао, у тешком добу после угушене буне, у последњим годинама и у материјалној невољи, нарочито болестан — он није могао гледати ружичасто на живот. Он је био изгубио веру у идеје, у људе, у живот, и рад, и свуда је видео: »ништа, ништа, ништа«. У *Даворју* он ће дати израза тим својим осећањима: у озбиљним, хладним стиховима он ће певати пролазност свега на земљи и вечитост људског бола, плиткоћу људских страсти и дубину људске несреће, таштину свега

људскога, урођену и неизлечиву рђавштину људи, празнину речи, обмане идеја, излишност наде, победу зла над добрим код човека, који је син блата, и у људској историји, где мржња и насиље увек имају последњу реч. Човек је зла животиња која се не даје укротити и поправити; живот је прљава река у којој се човек поји бедом и јадом. Све је »сујета, сенка и дим«. Најбоље је и не доћи на овај свет, који је »долина суза«, а када се човеку већ деси несрећа да буде рођен, најбоље је умртвити своја чула, ништа не видети и не осећати, чекати гроб у који леже све и који једини даје одмор и мир. Те црне идеје, налик на посмртне псалме и молитве, казиване просто и непосредно, нису се допале савременицима који су се окретали френетичном и сјајном романтизму, и *Даворје* није имало онај успех који је по својој интелектуалној дубини требало имати.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Са Јованом Ст. Поповићем у српској књижевности десио се чудан случај. Рационалист и песимист није се могао допасти фантастичним и оптимистичним нараштајима романтичарским који су после њега дошли. У доба кад се волео гест, фраза, поклич, крајњи национализам, није се могао волети тај песник од дискретних и суморних идеја и непосредног и хладног изражавања, који је пре био склон песимизму, козмополитизму и резигнираном конзерватизму. Нарочито, није му се заборављало што се 1854. усудио штампати књигу црквеним правописом, што није писао чистим народним језиком и био против Вука Караџића. Поповић је тако шездесетих година изгубио од великог књижевног гласа који је за живота уживао, читаоци су га напуштали, а критичари одрицали или, што је још горе, заборављали. Он је остајао као писац неколико комедија, које су давали дилетанти и путничке позоришне дружине. Готово књижевно сахрањен, он је васкрсао код данашњих нараштаја. Време је казало своју пресудну реч у његову корист. Од краја деведесетих година, са променом књижевног укуса, а нарочито са променом идеја, и духови и читаоци почели су се враћати Јовану Ст. Поповићу. Нови историчари књижевности указали су не само на историјски значај његових драма и комедија и утврдили му стари глас »оца српске драме« но истакли у њему најбољег комедиографа српског кога ни данас још нико није претекао, »првог нашег модерног литерата у правом смислу те речи«. То је у исти мах један од књижевно најобразованијих и најумнијих људи који су на српском језику писали, [најранији] реалист у српској књижевности, најбољи песник такозване објективне поезије, и најбољи представник интелектуалне поезије уопште.

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ

ЖИВОТ. — Родио се 1. новембра 1813. године на Његушима, у Црној Гори.

Крштено име било му је Радивоје (Раде), а када се покалуђерио добио је име Петар. Стриц, владика Петар I, узео га је себи 1825. са намером да га школује.62 Школу је учио неко време у Боки Которској. Од 1827. до 1830. дошао му је за учитеља Сима Милутиновић, који га је васпитао на особит и чудњачки начин. После стричеве смрти би закалуђерен и предузе владу над Црном Гором. Одмах је почео борбу против домаће анархије, против племена која су се међусобно тукла и против крвне освете, стао централизовати државну власт, почео дизати школе, путеве, установљавати судове. Пошто је са великим напорима и жртвама увео нешто реда у земљи, 1833. оде у Петроград, где буде завладичен. Вративши се наставио је своју тешку владавину, с једне стране увек на ратној нози са херцеговачким муслиманима и скадарским пашама, с друге стране увек у сукобу са појединим племенима у земљи. 1836. поново је ишао у Русију, задржао се неко време у Бечу и тек 1837. стигао у Петроград. Остатак живота провео је у сталној борби и у тешкој владавини. 1846. ишао је државним послом у Беч, где се задржао до 1847. 1848. помаже Аустрију у Далмацији; 1849. закључује са Србима уговор о ослобођењу Босне и Херцеговине. 1850. се разболи, ради лека оде у Италију, где у Напуљу проведе зиму. Тешко оболео врати се на Цетиње и умре 19. октобра 1851.

КАРАКТЕР. — Његош је био владика особите врсте. Он се закалуђерио не зато што је осећао љубав према цркви но зато што је такав био ред, што по утврђеној традицији владар Црне Горе морао је бити владика. Он носи црквено одело само када служи архијерејску службу, а то бива врло ретко. Јака, жива духа, плаха карактера, он живи слободно као световњак. У својим религиозним идејама он нимало није догматичан. Он учи француски у Волтеровим списима, у својим списима исказује често скептичке, пантеистичке и деистичке, нимало ортодоксне идеје, стоји изнад вере и једном приликом пише:

Српствуј ђелом, вјеруј што вјерујеш,

Лактом вјере глупост чојка мјери...

Он стално ставља народност изнад вере. У својој сасвим доситејевској песми *Поздрав роду из Беча 1847. год.63* на којој се потписао *Владика црногорски,* он осуђује оне који у име вере сеју »адско сјеме братскога раздора«, и вели:

Не пита се ко се како крсти,

Но чија му крвца грије душу,

Чије га је мл̓еко задојило.

Политичко-национални интереси и страсти код њега су изнад еванђелских хришћанских учења, и он пева како му је турска крв као жртва милија »него уље из кандила и измирна и кадила«. Он има сасвим световно и философско образовање. Он је у првом реду световњак, владар, Србин, мислилац, па тек, у другом реду и формално, црквени човек. Онакав какав је он чини згодан прелаз од црквеног владара ка световном, од владике Петра I ка кнезу Данилу.

ДУХОВНО ОБРАЗОВАЊЕ. — Као Доситеј Обрадовић и Вук Караџић, Његош није прошао кроз редовне школе и сам се духовно образовао. Код бококоторских калуђера учио се само основној писмености. Први учитељ му је био Сима Милутиновић Сарајлија, који је и сам мало био учио, који је учио надохват и по случају и чије знање уопште је било невелико, несистематско; несигурно и хаотично. Оном што је сам знао и како је умео и могао, Милутиновић је учио свога ђака, више му отворио вољу на читање но што му је могао дати каква позитивна и сређена знања. Његош је доцније захвалио свом првом учитељу, *Луча микрокозма* посвећена је Милутиновићу, а у песми *Спроводъ праху С. Милутиновића* он је певао:

Ја сам теби много дужан — дужности су ове свете,

Ка олтару признаности64 нека вјечно оне лете.

Ти м̓ уведе поглед први у зрачнијем просторима,

у којим се зв̓језде тиће и шетају хоровима...

Милутиновић је у сваком случају отворио му вољу за писање. Његош га је у почетку имао за узор, и могу се изводити извесне формалне сличности између *Сербанке* и *Свободијаде* (Земун, 1854), *Дийке црногорске* и *Горског вијенца*. Извесно је да је Његошу од Милутиновића остало: мешавина народне поезије и митологије, митолошки речник, местимично коване речи, чести архаизми, а негде се осећају и мање реминисценције. Лукијан Мушицки, који је тридесетих година био на врхунцу свога књижевнога гласа, такође је један од његових песничких учитеља. Пример »митроносног« песника, плашког владике, утицао је на младог цетињског владику. 1833. писао је Вук Караџић Мушицком колико га уважава Његош, који и сам пише »стихове лепе«: *»Глас родољупца* вашега зна наизуст и обожава вас за ваше родољубиве мисли, него му је мало жао што још простије српски не пишете, јер он мисли да на свијету нема љепшега језика од нашега *народнога...«* Када је Мушицки умро, Његош је у песми *Нелажный знакъ памети праху Народолюбца* ожалио смрт »генија рода«, »житеља надоблачног, високолетећег«:

Храм се српских музах разруши на в̓ јеки.

Али његов класицизам се састоји само у речнику, никада у форми и садржини, и уколико више пева он га се све више ослобађа и постаје све слободнији и оригиналнији.

Сима Милутиновић му је улио вољу к читању, развио љубав за писање, дао му прве угладе. Мушицки му је послужио као пример и подстрек. Врло даровит, ретке природне интелигенције, Његош је продужио сам се образовати. У цетињској пустињи, сам, без игде икога, без икаквог интелектуалног друштва, он се баца на читање, размишљања и писања, и у духовном раду тражи разоноду и утеху. Као његов игуман Теодосије Мркојевић у *Шћепану Малом* он на звездама учи богословију. Путовања по Русији, Аустрији, Италији све више су ширила његов духовни видик. Он учи руски, француски и талијански, чита Дантеа, Петрарку, Милтона, Бајрона, Државина, Ламартина, Пушкина, »шчастљивог пјевца великог народа«. Он преводи један део *Илијаде, Слово Игорово, Химну ноћи* Ламартинову. Самосталним радом, непрекидним читањем великих писаца и мислилаца, он успева да стекне велико књижевно и филозофско образовање.

ПОЧЕТАК КЊИЖЕВНОГ РАДА. — Његош је пропевао још као дечак. Из доба од 1825—1827. помиње се једна његова несачувана »пресмијешна и више сатирична но исторична пјесна о некаквим ћеклићким сватовима«. У својој *Пѣванніи церногорской и херцеговачкой* (1833) Сима Милутиновић је унео пет песама за које тврди да их је Његош испевао у доба од 1828. до 1832 *(Нова пјесна црногорска о војни Русах и Тураках почетној у 1828-ом году, Мали Радојица, Бој на Мартиниће г. 1832, Бјелице, Кавајка).* Први његови стихови, често испевани уз гусле, имају сва обележја народне поезије и тешко их је разликовати од народних песама. Убрзо је изишла прва његова књига *Пустињак цетински,* првобитно названа *Глас каменштака,* написана 1833, а штампана, »у печатныи свободе црногорске на Цетинѣ«, 1834. Књига садржи десет песама, махом одâ великим и утицајним личностима у Русији, али ту има и песама које већ предсказују песника интелектуалног лиризма, као што је химна *Црногорац к свемогућему Богу* и поетска визија *Заробљен Црногорац од Виле.* У томе делу Његош из народне поезије прелази у уметничку поезију, под очевидним утицајем Симе Милутиновића. Чист језик из првих песама овде се меша славизмима и русизмима. 1834. године изишла је на Цетињу његова друга збирка стихова *Ліек ярости турске,* са четири песме испеване у народном духу, у којима се славе савремена јунаштва црногорска *(Пјесна за Вида и Мирчету, Ударац на Мартниће, Вук пријатељ овчи* и акростих *Нахције).65* Поред те две књижице, тридесетих година по српским часописима и листовима почињу се јављати мањи стихови Његошеви, махом пригодни и рефлексивни, често сасвим слаби. Оде и посланице, често личностима које ту част нису заслуживале, имају одвећ пригодни карактер, хладнога су тона, службене и облигатне. У рефлексивним песмама врсте *Црногорац к свемогућему Богу,* нарочито у песмама *Вјерни син ноћи пјева похвалу мислима, Ода сунцу, спјевати ноћу без мјесеца, Ноћ скупља вијека,* у *Мисли* (1844), високо религиозног и пантеистичког надахнућа, открива се будући песник *Луче микрокозма* и *Горског вијенца.* Његошева дела, не сва, и то некритично приређена, изишла су осамдесетих година прошлог века у издању Браће Јовановића у Панчеву. Његове мање песме прикупио је др Милан Решетар и критички издао 1912. године *(Мање пјесме владике црногорскога Петра II-га Петорвића Његоша,* Српска књижевна задруга, књ. 141).

СКУПЉАЧ НАРОДНИХ ПЕСАМА. — Рођен у крају где је народна традиција била врло јака и где су се не само чувале старе народне песме но и нове песме непрестано стварале, живећи у тренутку непрекидних борби са Турцима, васпитан од Симе Милутиновића који је занесено волео народну поезију, Његош је знао народне песме,

волео их, скупљао их и подражавао. Вук Караџић му је отворио очи и показао му вредност народне поезије, и он је народне песме у Црној Гори стао скупљати. Он почиње опевати црногорске бојеве, ређа песме слабе, једноставне, без поезије, по угледу на народне песме, и тако је испеван и *Лијек јарости турске,* и доцније издани спевови *Кула Ђуришића* и *Чардак Алексића* (Беч, 1850). Вук Караџић мисли да је и друге песме о новим бојевима црногорским испевао сам Његош и да су оне, испеване сасвим по народном, ушле у народ и остале као народне. Од њега је остала и једна збирка народних песама, *Огледало србско,* штампана у Београду 1845. Та збирка, у којој има и песама из Караџићеве и Милутиновићеве збирке, и у којој има врло вероватно и Његошевих песама испеваних у народном духу, али тако да је тешко распознати их, има знатан фолклоран и дијалектолошки интерес. Када је у младости преводио са руског поједине делове *Илијаде* и руског народног спева *Слово о полку Игорову,* он је то чинио у народноме десетерцу. У свим његовим познијим песмама утицај народне поезије остаје врло јак.

ГЛАВНА КЊИЖЕВНА ДЕЛА. — Његош се доста споро, али стално и јако развијао. Од имитација Милутиновића, Мушицкога и народних песама, он је прешао на оригинално књижевно стварање, и у последњим годинама живота дошао до пуне духовне и књижевне зрелости и почео стварати крупна дела. У доба од 1845. до 1851, последњих седам година живота, изишла су главна његова дела: *Луча микрокозма* (Београд, 1845), *Горскій віенацъ* (Беч, 1847), и *Лажни цар Шћепан Мали* (Загреб, 1851).

Уколико је излазио из прве младости, после многих читања и размишљања, Његош је улазио у једно високо религиозно расположење, и место полународног песника дневних борби јавља се у њему пантеистички мислилац и интелектуални песник. 1844, у песми *Философъ, астрономъ и поета* казивао је то своје основно расположење:

Ја сам предан слуга матере природе;

Њезина је књига, таине пунана,

Ради мога ока вјечно отворена.

Ја појући идем проз мрачну гробницу

У предјеле св̓јетле вјечите радости

Да глас моје лире с гласовима слијем

Лика бесмртнога код пр̓јестола Вишњег.

У том расположењу свога озбиљнога духа он је написао религиозно-алегоријски спев *Лучу микрокозма,* једино своје дело »чији предмет није из историје«, епопеју стварања света и човека, борбу Сатане против анђела, — најмање оригиналан свој велики рад. Његош је читао Милтонов *Изгубљени рај* и очевидно се надахну њиме када је писао свој спев. Иначе, спев има полета и замаха, визија је јака, идеја висока,

језик филозофски како ни у једном спеву српском дотле. Религиозно осећање је врло оригинално и дубоко и ми ни до данас немамо ниједног тако високог религиозног спева.

Вероватно под утицајем Пушкинова *Бориса Годунова* Његош је узео да драматизује српског самозванца Шћепана Малог. Он је прибрао све што жива народна традиција прича о овом занимљивом пустолову и 1847. у млетачком архиву нашао је архивске податке о њему. Дело је било написано 1847, али се појавило тек 1851. Цео посао Његош је радио као историчар и као политичар, сувише обраћао пажњу на историјске појединости и чинио политичке рефлексије сувременог човека. Црногорски живот је улепшан, а људи су идеализовани. Дело је израђено у драмском облику, али то је у ствари ређање дужих и краћих сцена без ближе везе. По облику и по склопу и начину излагања *Лажни цар Шћепан Мали* је истоветан са *Горским вијенцем,* али више драмски склопљен но *Горски вијенац,* често и са фразама из њега, но без његове поезије и величине. Дело није имало великог успеха код публике. Издавано је четири пута: 1851. у Загребу, у два издања осамдесетих година у Панчеву, и 1902. у Београду.

ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ. — Круна песничког стварања Његошева, главно дело његово, то је *Горски вијенац.* То дело радио је са особитом љубављу, врло пажљиво, и у њега унео своје највише способности. *Горски вијенац* је синтеза Његошева духа и ранијег песничког рада; ту песник националист иде заједно са песником мислиоцем, и цело дело је складна мешавина између народне уметности и рефлексивне поезије. Предмет је истрага потурица у Црној Гори, црногорско Бадње вече у почетку XVIII века, које је у његовим очима значило рађање слободе црногорске и српске (и зато се дело првобитно у рукопису звало *Извијање искре* — извиискра — извита искра) и зато је овај спев о ослобођењу Црне Горе посветио Карађорђу, ослободиоцу Србије. Историјски догађај дао је само оквир делу, али оно што је најлепше у њему то су високе рефлексије, филозофска дубина, снажан патриотизам, живи описи народних обичаја и традиција, рељефни херојски типови, лапидаран, пословички стил, у коме је кристализовано много филозофије и много поезије. По форми ово »историјско збитије осамнаестог вијека« је драма, али само формално. У ствари то је еп сведен у дијалоге, у којима има много високо лирског елемента, нарочито у мислима владике Данила, кроз чија уста је сам Његош говорио. Било је покушаја да се *Горски вијенац* игра на позорници (1897. у Карловцима, 1902. у Новом Саду), али без успеха. У *Горски вијенац* Његош је унео и лично себе, много свога. Када је писао *Горски вијенац* Црна Гора је преживљавала тешке дане, као у време владике Данила, и кроз уста владике Данила у свом спеву Његош је казивао своја суморна осећања и црне мисли о судбини српскога народа, као што је кроз уста игумана Стефана износио своје филозофске идеје. По неким лирским местима даје се оценити колико је штета што су изгубљене његове раније лирске песме.

Његош је успео у ономе што су многи и пре и после њега узалуд покушавали: да на основу народне поезије, са елементима народнога живота, из народне душе, створи велико и оригинално књижевно дело. Одмах после изласка *Огледала србског,* када му је још била »пуна глава народних песама«, он је узео да пише *Горски вијенац.* Он се служио и Милутиновићевом *Дійком црногорском* и његовом *Историјом Церне Горе,* и некојим записима, али поглавито народном традицијом и народном песмом, и то у

толикој мери да се могло рећи да је *Горски вијенац* »једна опсежна синтеза песама о Даниловом времену« (Павле Поповић). Размер и ритам је сасвим из народне поезије, а и слика нема, као готово у свима Његошевим песничким радовима. Има у *Горском вијенцу* веома много »живе старине« црногорске, народних предања, веровања, обичаја, филозофије и изрека, ту је сав народни живот Црне Горе који 1846. није био много другојачији но у почетку XVIII века. Његош је имао дубоко национално осећање и осетио је народну душу као ретко ко у српској књижевности. Отуда његово дело је у толикој мери национално, толико је блиско и разумљиво народу, и зато је овај производ високе литературе у исти мах и најпознатије дело српске књижевности, које има читалаца и у најширим слојевима народним.

Неочекивано, Његош се у *Горским вијенцу* показао као велики писац, надмашио све што је раније писао и све оне који су пре њега писали. Споредно је питање шта је управо *Горски вијенац,* јер је у њему складна мешавина и драме и епа и лирике. Епизоде можда немају велике везе са главном радњом и има празнина и прескакања у историјском излагању. Има много књижевних и историјских реминисценција, писано је гдегде у претерано сажетој, сасвим елиптичној форми, тако да су стручни коментари неопходно потребни. Али дело има својих великих естетичких, етичких и интелектуалних лепота, да се мањи недостаци сасвим губе. Не само по облику но по високом религиозно-моралном тону, по свечаном ритму и узвишеној простоти, оно подсећа на најбоље античке драме. Цео *Горски вијенац* испеван је у свечаном и високом тону највише поетске инспирације, у њ је Његош унео сав свој дух и сву своју душу, своју песимистичку и детерминистичку филозофију, свој бол човека који се бори на пучини судбине, свој дубок патриотизам и снажну веру у српски народ. Цело дело, пуно садржине, нема ниједне сувишне речи, чак би му се могла пребацити претерана концизност. Стил је силан и драматичан, језик богат, чист, афористичан, живописан, изразит, стихови збивени, метални, пуни снаге и израза. У том делу највише поезије Његош је умео да буде и веран сликар народног живота, дао много локалне боје, живо, рељефно и верно, готово би се могло рећи реалистички сликао људе и догађаје, тако да кроз цело дело читалац има утисак непосредне стварности и чини му се као да присуствује крвавој трагедији Вартоломејске ноћи у Црној Гори.

Ако има дела које је заслуживало велики успех, то је био одиста *Горски вијенац.* Тај најбољи спев српске књижевности у исти мах је и најпопуларнија, највише издавана и најчитанија српска књига. Од 1847. до 1913. доживела је 20 издања, од којих 4 латиницом. И то: 6 издања у Београду (1867, 1870, 1892, 1909, 1910, 1912), 5 у Новом Саду (1860, 1885, 1889, 1892, 1901), по 2 у Бечу (1847. и 1876), Задру (1868. и 1905) и у Загребу (1890. и 1904), по 1 у Панчеву (1881), на Цетињу (1913), Котору (1913). Као спев хрватскога песника Ивана Мажуранића *Смрт Смаил-аге Ченгића* тако је и Његошев *Горски вијенац* постао заједничко дело и српске и хрватске књижевности, једна књига која везује обе књижевности нашега језика. Превођена је готово на све словенске језике, у неким књижевностима по два пута (на руски 1887: бугарски 1891; чешки [1895] и 1897; словеначки 1907); преведена је, затим, на немачки 1886, на талијански 1902, мађарски 1902, шведски 1913. И одиста, српска књижевност, када има да изиђе пред страни свет, нема да покаже ништа веће, оригиналније и лепше него што је *Горски вијенац.*

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Његош је умро млад, када му није било ни четрдесет година, у напону снаге и зрелости свога талента, онда када је почео да ствара савршена дела. Но и по ономе што је урадио, нарочито по *Горском вијенцу,* он је заузео једно од првих места у српској књижевности. Он је имао више унутрашњег живота и духовне дубине но иједан српски песник; то је најмисаонији човек, најбоља филозофска глава, најјачи и најдубљи дух међу свима српским писцима. Он је песник трагике мисли, највише рефлексивне поезије и лирике духа. То је песник народни у највишем смислу речи, који је дубоко осетио и силно изразио целу српску расу, унео у себе, унутра разрадио и као цвет развио особине српског националног духа и зато остао песник елите и песник пука, тако да га данас учени људи изучавају а прост народ зна напамет, као што је случај са истински великим песницима светске књижевности. Он је и песник националне енергије и снаге, песник народне душе, народни песник у највишем смислу речи.

ЈОВАН СТЕЈИЋ

Јован Стејић је један од главних угарских Срба који су у Србију уносили »просвештеније« и један од карактеристичних писаца српских из прве половине XIX века. Рођен у Старом Араду, у Угарској, 1803, основну школу и неколико разреда гимназије учио је у месту рођења; гимназију је свршио у Пешти. Медицину је почео учити у Пешти, а довршио је 1829, када је постао доктор медицине. Свршивши студије, 1829, Стејић оде у Србију за личног лекара кнежева брата, Јеврема Обреновића. У два маха био је и лекар кнеза Милоша, али 1832. ћудљиви кнез га отпусти из своје службе и он исте године пређе у Земун. По измењеним политичким приликама, 1840, понова пређе у Србију и одмах постане начелник санитета у »попечитељству внутрених дела«. 1845. постао је главни секретар Државног савета. И као начелник санитета и као саветски секретар Стејић је радио на просветном напретку Србије и био један од главних покретача и радника Друштва србске словесности. Умро је у Београду 23. новембра 1853. године.

Стејићев обилан књижевни рад почиње врло рано, од 1824. Још као ђак дао је неколико књига. У Бечу, 1826, изишао је његов допуњен превод дела немачког писца Х. В. Хуфеланда *Макровіотика или наука о продуженію живота човеческогъ*. Две свеске *Забава за разумъ и срце* изишле су у Бечу и Будиму 1828. и 1831, *Саборъ истине и науке* доживео је два издања (Београд, 1832. и 1866). Од Стејића су остале још ове књиге: *Огледи умне науке* (Будим, 1836), *Новый прилогъ за душевну забаву* (Нови Сад, 1836), *Антропологія или наука о човеку* (Београд, 1850). Поред тога знатан број етичких, хигијенских и филолошких чланака по часописима и листовима. Његови *Скупљени списи* изашли су у Панчеву осамдесетих година, у издању књижаре Браће Јовановића.66

У маломе, он подсећа на Доситеја Обрадовића, са којим има заједничке идеје, програм и начин рада. Он је рационалист по идејама и лекар по професији, сав је васпитан у култу разума, како је то схватао XVIII век, и цео његов рад је давање савета како да се складно у човеку и народу одржава душевно и телесно здравље. Проблеми практичне етике у првом реду га занимају, и као циљ сваке науке он ставља: »добродетељ и наше дужности познавати, и радно време уважавати«. Своје идеје црпе из немачких популарних филозофа са краја XVIII и почетка XIX века, нарочито ученика Кантових. Али, он није педантски педагог и апстрактан филозоф, но излаже живо и јасно, своја развијања поткрепљује и илуструје изрекама и анегдотама не само из страних писаца свију времена но из српске народне уметности и српског народног живота. Он је човек нових и напредних идеја и његов поглед окренут је ка будућности. Он тражи да се народне масе не само душевно но и материјално подигну, осуђује интелигенцију што се довољно не одужује своме народу, тражи сувременију наставу и бољу школу, напада на верски фанатизам и верске предрасуде. Он чини оштру

критику стања савремене српске књижевности, осуђује неспрему и неозбиљност са којом се у њој ради, тражи да књижевност стане у службу општег народнога напретка, одриче Видаковића и Јоакима Вујића, препоручује Валтера Скота, преводи Лукијана Самосаћанина, Рабенера, Коцебуа.

Као готово сви српски писци онога времена и он се умешао у борбу око језика и правописа, и ту показао разумна и зрела схватања. Он је за народни језик, али држи да тај језик треба облагородити, пречистити, попунити, подићи на висину књижевног језика. Образовани људи имају више идеја и осећања, зато не могу писати језиком »баба-Санде«, и морају стварати нове речи, враћати у живот старе или позајмљивати из других језика. Стејићеве *Эзыкословне примѣтбе* о Караџићеву преводу *Новога завјета,* штампане 1849. у *Гласнику Друштва србске словесности* за 1849, јесу најтачнија и најбоља критика коју су савременици учинили Караџићу. Он ту тражи »да се народни језик диже на степен књижевнога достојанства, гди он показује и мора показивати више снаге, с прибавком нови или књижевни речи и више лепоте, с додатком писмене углађености слога, него колико и једне и друге у устима пука или простога народа има и имати може«. И сасвим тачно, Стејић сва спорна питања о језику и правопису у српској књижевности оставља на решавање »општем мњенију« и времену.

ЈОВАН ХАЏИЋ

Родио се у Сомбору, у Бачкој, 8. септембра 1799. године. Како је остао рано без родитеља, узео га је под своје ујак, бачки владика Гедеон Петровић, и брижљиво га школовао. Српску основну школу свршио је у Сомбору, немачку у селу Оџацима, гимназију у Карловцима и Пешти, права у Пешти и Бечу. У Пешти је 1826. положио докторат права и постао адвокат. Као ђак био је један од главних оснивача Матице српске у Пешти, 1830. постао је директор новосадске гимназије. Од 1830—1831. био је уредник *Сербскогъ лѣтописа* 1837. отишао је у Србију, на позив кнеза Милоша, и ту девет година израђивао законе. Он сам је израдио грађански закон и био главни организатор државних власти у Србији после Устава од 1838. Поред тога уређивао је *Голубицу* (1839. до 1844) и живо учествовао у уставној борби као »правни саветник уставобранитељске странке«, као »учитељ и пророк њен«. 1845. Грађански закон ступио је у живот, и 1846. дошавши у сукоб са Вучићем, вратио се у Нови Сад. 1847. је био посланик на мађарском сабору у Пожуну, а 1848. на српском сабору у Карловцима. 1850. постављен је за владиног комесара за судско уређење Војводине; 1854. је стављен у пензију. 1864. покренуо је, без успеха, часопис *Огледало србско,* а 1864. и 1865, такође без успеха, радио као посланик на српском сабору у Карловцима. Умро је у Новом Саду 23. априла 1869. године.

Јован Хаџић у »књижеству назван« Милош Светић, био је један од најактивнијих писаца српских свога доба. Образован човек и гипка духа, он се огледао на неколико поља. У почетку свога рада бавио се поезијом и око 1840. важио као један од најбољих песника српских. Почео је писати још 1821, одушевљен поезијом Лукијана Мушицког, и тада му је Мушицки певао: »О сродни душе духу ми мојему«. Вешто подражавајући свога узора, Хаџић је преводио Вергилија, Марцијала, Клопштока, Хердера, Гетеа, Шилера, а нарочито Хорација. 1827. превео је Хорацијеву посланицу *De arte poëtica,* под насловом *К. Орацiя Флакка о стихотворству книга*. Своје стихове, оригиналне и преведене, штампао је доцније под насловом *Дѣла Јована Хаџића, у књижеству названога Милоша Светића* (I—II, Нови Сад 1855, Карловци 1858).

Хаџић је велики поштовалац »древне вештине«, класичне поезије. Иако познаје и цени српску народну поезију, и каткада пише по узору народне песме, иако је Вергилија и Хорација преводио у размеру народних песама, ипак он држи да српска књижевност треба да има за узор класичне књижевности и нове књижевности које су се угледањем на њих развиле. Он има рационално схватање поезије, садржину истиче над формом, разум над маштом и осећањем, и зато је најрадије певао патриотске оде, пригодне песме, политичке басне. У току свог плодног књижевног рада он је показао и књижевно образовање и одређен књижеван програм, али знање, разумност и добра воља нису могли надокнадити оскудицу правог књижевног талента. Он је песник

главом, али не срцем, и, као човек од књижевног заната, остао тип »ученог стихотворца« нашег.

Бавећи се у Србији, скупљао је од још живих савременика грађу за историју првог српског устанка. Те белешке је средио и штампао под насловом: *Устанакъ србскій подъ Црнымъ Ђорђемъ* (Нови Сад, 1862). Синтетично *дело Духъ народа србскогъ* (Карловци, 1858) је дилетантски посао, где се на основу недовољне грађе хтело да праве велика уопштавања. Превео је и Лесинговог *Натана Мудрогъ* (Нови Сад, 1861).

Хаџић је нарочито остао познат као главни противник Вука Караџића. У почетку свога књижевнога рада он је био у добрим односима са Караџићем и опходио се према њему као ученик према учитељу. 1821. Караџић му је писао: »Ви сте већ отели Мушицкоме име Орацијево« и храбрио га да постане »српски Пиндар«. Почетком двадесетих година ова два, доцније љута противника били су тако блиски један другом да му је у једном писму Караџић говорио »о нашој партији«. Хаџић је тада био и остао присталица народнога језика, био један од првих српских писаца који су стално уважавали српску народну поезију, али он је мислио да искључив народни језик није у стању без позајмица и развијања да постане књижеван језик. Он је одлучно био да се очува стари и етимолошки правопис. Био је доследан у својим основним погледима, и »као год што је у питању правописа војевао противу народнога говора, тако је у области законодавства војевао противу обичајнога права« (Сл. Јовановић). Он је борбе против Вука Караџића водио у доба од 1837. па до 1847, и продужио их је шездесетих година, врло упорно, али са недовољним стручним знањем и са мало убедљивом аргументацијом.

То је био један од најобразованијих Срба свога времена, врло савестан радник и плодан писац, који је све постигао што се вредноћом и добром вољом може постићи. Али ни на једном пољу он није имао успеха. Имао је у један мах велики беснички глас, али од све његове хладне и учене поезије ништа није остало; његови историјски покушаји остали су само покушаји; његове филолошке полемике остале су без икаквог дејства. Његова је невоља што је у поезији после себе имао Змаја и Јакшића, а у филологији као противнике Вука Караџића и Ђуру Даничића. Али Јован Хаџић ипак више вреди но глас који су му створили његови огорчени противници.

ЂОРЂЕ МАЛЕТИЋ

Рођен у Јасенови, у Банату, 1. марта 1816. године. У месту рођења и у Белој Цркви учио је српску и немачку основну школу, у Ораовици и Карловцима гимназију, у Сегедину филозофију. 1838. прешао је у Србију и 1839. постао помоћник секретара суда у Крагујевцу и узео учешћа у политичким борбама. До 1842. служио је у дипломатској и просветној служби; после династичке промене од 1842. буде отпуштен и до 1847. живео је у Земуну. 1848. постане професор Лицеја, а 1859. директор гимназије у Београду, и на том месту остао је до 1878, када је стављен у пензију. Од 1856. до 1858. уређивао је у Земуну часопис *Подунавку,* а 1858, у друштву са Владимиром Вујићем, покренуо је »лист за распрострањавање полезних знања«, *Родолюбацъ*. Умро је у Београду 1. јануара 1888.

Ђорђе Малетић био је полиграф у пуном смислу те речи. Радио је на разним пољима, стално и обилно: био је песник, и лирски, и епски, и драмски, и драматург, и естетичар, и историчар, и политичар, и школски радник.

Са стиховима се од 1837. стално јављао по часописима и алманасима. У засебним књигама издао је ове песничке покушаје: *Три побратима* (Београд, 1844), *Песме,* две књиге (Београд, 1849. и 1855), поред тога неколико пригодних спевова, од којих су најважнији »позорје духова у једном дјејству« *Споменикъ Лукіяну Мушицкомъ* (Београд, 1845) и *Апотеоза великомъ Карађорђу* (Београд, 1850). Као и остали његови савременици он има рационално и етичко схватање поезије. Песник је за њега изабраник Провиђења који људе треба да води истини и моралном идеалу. Сва његова поезија је чисто дидактична, пригодна и родољубива. Правих лирских песама има врло мало, и када опева љубав то је безлично, као једно опште човечанско осећање, једну уобичајену књижевну тему. У правцу, он се колеба између псевдокласицизма који напушта, и утицаја народне поезије чији значај увиђа, али нарочито остаје ђак немачких песника, које је често и радо преводио. Са знатном књижевном културом, али без талента, он је давао дела хладна, безлична, општа, књишка, и само рђавим стањем српске поезије око 1850. може се објаснити зашто га је Љубомир П. Ненадовић у то доба називао највећим живим песником српским.

Његови епски покушаји: *Три побратима,* »истинити догађај у Босни« (Београд, 1844), и *Сватови* (1855), »народна приповетка«, израђени су по свима правилима естетике и реторике, али млитаво и бледо, без личног акцента и без књижевног обележја. Малетић се радо бавио позориштем, још 1844. превео Шилерова *Паразита,* а педесетих година бавио се и позоришном критиком, 1871. вршио је дужност управника Народног позоришта, 1884. издао је *Грађу за историју српског народног позоришта*. Од њега је остало и неколико драмских покушаја: *Апотеоза велкомъ Карађорђу67* (1850), *Преодница србске слободе или србски аідуци,* »жалостна игра у

пет делова« (Карловци, 1863), *Смрт цара Миіаила,* »жалосно позорије у пет делова« (Београд, 1866), поред тога повише пригодних инсценација. Све су то правилно и савесно рађени послови али без поезије и живота и без књижевне вредности.

Као и сви главни српски писци његова времена, Малетић улази у књижевност са одређеним догмама. Он је сав у идејама немачке идеалистичке филозофије и естетике, нарочито Шилера, кога радо преводи и често наводи и од кога је нарочито примио идеју о социјалној и моралној мисији уметности и идеалистичко схватање да треба да »привидност триумфује над стварношћу и уметност над природом«. Малетић је често и радо по листовима и часописима излагао идеје идеалистичке естетике и стекао глас првог српског естетичара четрдесетих година. Као дугогодишњи »професор србске словесности«, он је штампао *Теорію поезіє* (Београд, 1854, 1868) и *Риторику* (Београд, 1855—1856), које су остале као школске књиге све до седамдесетих година. Малетић је веровао у идеално Лепо, у вечне и сталне естетичке истине, у реторична правила и шаблоне и није хтео другу поезију до ону која је по естетичким правилима и која је рационална, рефлексивна и објективна.

Он врло добро представља српског литератора четрдесетих година: књижевно образован, сав у немачкој естетици, схватајући књижевност као рад на општем добру, склон да се огледа на свима књижевним родовима, мислећи да се по правилима и према реторичким упутствима може радити на књижевности. И у лирици, и у епу, и у драми он је тако спроводио своја догматичка начела и радио по реторичарским обрасцима, али не показујући нигде талента и не дочекавши правог успеха.

ЈОВАН СУБОТИЋ

Рођен је у Добринцима, у Срему, 30. јануара 1817. године. Основну школу учио је у месту рођења, гимназију у Карловцима и Сегедину, права у Пешти. 1836. добио је докторат филозофије на пештанском универзитету, а 1840. докторат права. Као адвокат остао је у Пешти до 1848, вршећи у исти мах дужности цензора за српске и румунске књиге. У један мах заступао је на пештанском универзитету професора римскога права. Живо је учествовао у народном покрету 1848. и био на Словенском конгресу у Прагу. После револуције живео је као адвокат у Пешти и Новом Саду. 1861. изабран је за поджупана сремске жупаније, а 1862. постао је члан Касационог суда у Загребу. 1865. изабран је за народног посланика на загребачком сабору, где је играо видну политичку улогу. 1867. ишао је на словенску етнографску изложбу у Москву, и због тога изгубио државну службу. 1870—1872. уређивао је политички лист *Народ* у Новом Саду, а 1873. постао је адвокат у Осеку.68 1884. преселио се у Земун, где је остао до смрти, 16. јануара 1886.

Јован Суботић радио је много, био један од најплоднијих и најразностранијих српских писаца свога доба, а у исто време један од најактивнијих јавних радника међу угарским Србима. Стиховима се јавио још 1834, збирка *Лира* изишла је у Пешти 1837, а *Босилѣ* у Будиму 1843. *Наука о србскомъ стіхотворству* изишла је 1845. Његова скупљена *Дела* изишла су од 1858. до 1873. у 8 свезака (1 свеска лирских песама, 2 епских, 4 драма, 1 приповедака). Од важнијих књижевних дела јесте еп *Краль Дечанскій* (Будим, 1846, друго издање 1860) и роман *Калуђер* (Нови Сад, 1881). Поред тога уређивао је *Сербски лѣтописъ* у два маха, 1842—1847. и 1850—1853; приредио је известан број школских књига, читанака и антологија, писао политичке расправе, граматичке огледе, биографије, беседе, и тако даље. Његова опширна аутобиографија, под насловом *Живот Д-ра Јована Суботића,* изишла је од 1901. до 1910. у Новом Саду, у пет свезака.

Јован Суботић је био, пре свега, вредан и вешт стихотворац. Из почетка је стајао под утицајем класичне поезије, а нарочито латинске, доцније је почео подражавати народну поезију. Неоригиналан дух, он се тако повијао под утицајима и давао непоетичне и хладне стихове. Он се нарочито одликовао као епски песник, написао неколико правилних епских песама, а међу њима и у своје доба слављени еп *Краљ Дечански*. И ту се показивао као књижевно образован, трудољубив и добронамеран писац, способан да ради по туђим обрасцима, али без оригиналности, без надахнућа, без поезије и полета, увек само вешт и хладан стихотворац.

Суботић је један од највреднијих и најобилнијих драматичара српских. Од њега су штампане драме: *Херцег Владислав* (1862), *Немања* (1863), *Звонимир* (1868), *Прехвала* (1868), *Бодин* (1868), трагедије: *Милош Обилић* (1868), *Краљица Јакинта*

(1871), »слике из прошлости« *Сан на јави* (1869), као и известан број пригодних прилога. Све његове основне мане огледају се и на његовом обилном драмском раду: његове драме су конструисане по свим правилима старе драмске естетике, родољубиве су у својим историјским мотивима, личности су врло достојанствене и говоре свечаним језиком, али речи су тешке, хладне, усиљене. Ти комади својом националном садржином и патриотским смером могли су се допадати одушевљеној публици шездесетих година и задовољавати потребе оскудног националног репертоара у позориштима у Новом Саду, Београду и Загребу, али су данас сасвим заборављени. Суботић је био један од најранијих приповедача српских и оставио приличан број историјских приповедака, у којима се или описује стари српски витешки живот, са очигледним угледањем на немачке списе те врсте, или се дају сентиментално—патриотске слике из савременог живота, из доба од 1848. Све су то само неуспели покушаји. Роман *Калуђер* је релативно бољи и садржи више живота и стварности.

Суботић је имао јаку радну снагу и велике амбиције, и што је један човек без талента и дух без оригиналности могао дати, то је он дао. Он је у српској књижевности остао као примерак одличног медиокритета.

НИКАНОР ГРУЈИЋ

Милутин, у калуђерству назван Никанор, Грујић родио се 1. децембра 1810. у Липови, у барањској жупанији у Угарској. Српску, немачку и мађарску основну школу свршио је у Липову, Мароку и Харшану. 1826. отишао је у гимназију у Мохач, а 1831. у Печуј, где је, свршивши вишу гимназију, остао до 1835. 1837. ступио је у карловачку богословију, коју је свршио 1840. 1841. покалуђерио се и до 1843. остао као искушеник у манастиру Кувеждину. Од 1843. био је придворни калуђер у митрополита Јосифа Рајачића. 1848. га је затекла као протосинђела, и тада се одликовао као велики беседник на Мајском сабору у Карловцима и на Словенском конгресу у Прагу. Од 1850. до 1864. био је архимандрит манастира Крушедола. 1861. постао је епископ. Као владика био је у Пакрацу, где је умро 8. априла 1887. године.

Још као ђаком почео је певати на латинском језику. Првим својим течним стиховима, који су носили потпис »Срб-Милутин«, одскакао је од гомиле многобројних »стихокресатеља« онога времена, и његове родољубиве и сентименталне песме привлачиле су општу пажњу. Он се нарочито интересовао за народни језик и народну поезију, и његове песме одликовале су се чистотом језика и народним духом. Педесетих година, под разним потписима, писао је пригодне и алегоричне песме, у којима је казивао велико политичко незадовољство српског народа против бечке реакције. 1861. изишао је његов епски спев *Св. Са́ва Немањић,* пун побожно-патриотских размишљања, али у тешким стиховима и без живости и поезије.

Грујић је доста писао у прози. Против Вука Караџића, који је без одобрења Синода издао 1847. свој превод *Новог завјета,* он је написао полемичке *Прим ѣтве* (Земун, 1852), у којима је не само критиковао тачност превода но и сумњичио Караџића да је у том послу »туђинско оруђе« у борби противу православља. И иначе, у целом свом прозном раду он је био црквени човек, богослов и моралист. Као писац у старости нарочито се бавио поуком и побожном књижевношћу. од њега је остало неколико превода и оригинала у том правцу: *Увод у тумачење Св. писма, Из живота светих угодника божјих,* две књиге (Нови Сад, 1885); *Приповетке мојој кћери* и Савети *мојој кћери,* од француског писца Ж. Н. Бујија (Нови Сад, 1883); *Два пријатеља,* од Лесажа (Нови Сад, 1886), итд. После његове смрти, тек 1907, изишла је његова *Автобиографија,* коју је писао у дубокој старости. То је у првом реду дело једног незадовољног калуђера који у црквеној каријери није дотерао донде докле би по својим способностима могао ићи; затим, то су полемике са либералним политичким противницима који су хтели у српској цркви да ограниче моћ епископа. Али у том спису има добрих описа сцена из младости; језик је леп и чист.

Као црквени беседник Никанор Грујић заслужује нарочити помен. Његове беседе, нарочито из 1848, имају широке речитости, и иду у најбоље ствари српскога црквеног беседништва. Неке од тих пригодних беседа штампане су у засебним књижицама.

Грујић је био писац од извесног талента, али је црквени човек и дидактичар и моралист угушио у њему песника. Од педесетих година његове песничке способности очевидно су почеле да слабе, и узалуд је Ђорђе Малетић, који је у њему гледао »достојног пријемника Мушицког«, изражавао наду да ће он »повратити дидактичку поезију у целој њеној красоти«. Он то није могао учинити, као владика и политички човек напустио је поезију и оставио трага само као црквени беседник.

ВАСА ЖИВКОВИЋ

Родио се 31. јануара 1819. у Панчеву, у Банату. Свршио је основну школу у месту рођења, и ту започео и средњу школу; гимназију је учио у Карловцима и Сегедину. Од 1838. учио је права у Пешти и Пожуну. 1841. дошао је у Вршац на богословију, и ту био један од оснивача дружине Србске слоге банатске. 1846. постао је парох у Панчеву и учествовао у 1848. Цео свој живот провео је у Панчеву као душа ондашњег Српства. Од 1864. био је неколико пута биран за народног посланика на Карловачком сабору. 1868. постао је протојереј. Умро је у Панчеву 25. јуна 1891.

Још као ђак, од 1838, почео се јављати својим стиховима у разним српским листовима и алманасима. Као и други песници његова нараштаја, он је колебљив у правцу. Он је одушевљен поклоник Лукијана Мушицкога, и има и код њега »ученог стихотворства«. Али он добро зна немачку књижевност, занесен је Гетеом и Шилером, које врло добро преводи, и на његовим стиховима, и у форми и у садржини, опажа се немачки утицај. Нарочито на њега утиче Шелер, који је хтео бити класичар, али који је и преко своје воље склизнуо у романтизам. Тај немачки утицај преовлађивао је, и он се сав подаје њему. И у том правцу он је један од првих песника четрдесетих година који су напустили стару класичарску поезију и према немачком узору стварали модерну поезију, са новом версификацијом и новим осећањима. Живковић је испевао знатан број моралних и сентименталних песама, од којих су неке, писане чистим језиком, у добрим стиховима и са извесном топлином, биле врло популарне и дуго се певале у народу. Али после тих песама, у којима се љубав певала као једно опште осећање, он је у времену од 1856—1858. испевао известан број љубавних песама, где је отворено и искрено опевао своја лична осећања, заносе своје маште и чула, сасвим субјективно и страсно, као што ће доцније романтичарски песници певати. Његове скупљене *Песме* изишле су у Београду 1907.

Живковић је био један од најпопуларнијих српских песника. Неколико његових родољубивих песама (као »Радо иде Србин у војнике...« и »Орʼо кликће са висине...«) постале су готово химне угарских Срба. Неколико његових сентименталних песама ушле су у народ и дуго се певале. Он је био један од људи који су у своје време писали најбоље стихове српске, и својим радом он везује »објективне« песнике четрдесетих година са романтичарским песницима шездесетих година.

МАТИЈА БАН

У првој половини XIX века дубровачка књижевност, као целина, гаси се, и дубровачки писци прилазе или српској или хрватској књижевности. Двојица од најпознатијих дубровачких писаца из доба око 1840, Матија Бан и Медо Пуцић, опредељују се за српску књижевност.

Матија Бан родио се 4. децембра 1818. године у Петрову Селу код Дубровника. 1834. ступао је у фрањевачки ред,69 из кога је изишао брзо, већ 1836. Он оставља завичај, иде на Исток, постаје учитељ језика у грчкој школи на острву Халки, потом у Цариграду и Бруси. 1844. долази у Србију, и 1845. је васпитач кћери кнеза Александра Карађорђевића. Српска влада га често употребљава у дипломатским мисијама и у пословима националне пропаганде. Око 1848. обилазио је Нови Сад, Загреб, Задар, Дубровник, Цетиње. 1850. постао је професор францускога језика на Лицеју у Београду. Приликом династичке промене, 1858, изгубио је државну службу. 1861. постао је шеф пресбироа и на томе месту остао је до 1880, када је стављен у пензију.70 Умро је у Београду, у дубокој старости, 1. марта 1903.

Бан је почео писати рано, још око 1834, и на српском и на талијанском. Од четрдесетих година настаје његов врло жив и плодан књижеван рад. За више од пола века написао је, како се рачуна, преко 40.000 стихова. На српском и француском језику написао је неколико политичких расправа и педагошких списа, чак и војних расправа, остављајући на страну обилан новинарски рад.

1853. и 1861. изишле су у Београду две свеске његових *Различнихъ пѣсама*. У њима се види чисто рационално схватање књижевности. Целом своом раду Бан поставља за задатак: »развој свијести и моралности нашега народа, као и његов углед пред свијетом«. Без талента, без икакве песничке маште, у основу свога бића хладан и вазда учитељски моралист, он је неуморно писао слабе стихове, конвенционалне и укочене.

Релативно важнији је његов рад на драми. Он је један од најплоднијих драмских песника српских. Од њега је остало 13 драма и трагедија: *Мејрима* (1849), *Милијенко и Добрила* (1850), *Смрт кнеза Доброслава* (1851), *Смрт Уроша V или последњи Немањићи* (1857), *Краљ Вукашин* (1857), *Цар Лазар* (1858), *Цвијети србске* (1865), *Ванда* (1868), *Кобна тајна* (1869), *Марта Посадница* (1871), *Маројица Кабога* (1879), *Јан Хус* (1880), *Кнез Никола зрињски* (1888). Сви ти комади, са предметима из словенске, нарочито српске историје, имају много словенског и српског патриотизма, али мало уметности и поезије. То су кабинетски радови, у којима писац показује оскудно надахнуће, слабу машту, недостатак осећања, површну психологију. Радња је трома, излагање суво, стихови слаби, цели комади крајње досадни. Данас је тешко

схватити како су такви комади могли имати не само позоришнога но и књижевнога успеха. У своје време Бан је, сасвим озбиљно, био поређен са Шекспиром и његове драме превођене на неколико словенских језика. Романтична драма, живља и већма песничка, потисла је његову суву кабинетску драму, и он се од седамдесетих година и као драматичар и песник почео губити. Умро је готово сасвим заборављен.

МЕДО ПУЦИЋ

Бранов друг и пријатељ, дубровачки властелин Медо (Орсат) Пуцић родио се марта 1821. године у Дубровнику, у једној од најстаријих и најугледнијих породица дубровачких. Као што је тада владао обичај у дубровачким патрицијским породицама, школовао се у Италији. Лицеј је свршио у Млецима, права у Падови и Бечу. Неко време био је коморник на двору војводе од Луке, у Италији, а од 1868. до 1872. био је наставник кнеза Милана Обреновића у Београду. Више но ико Медо Пуцић је учинио на буђењу и развијању народне свести у Дубровнику, и био душа српског покрета код далматинских католика и центар целога једнога круга писаца и јавних радника. Увек на гласу и јако цењен, умро је у Дубровнику 30. јуна 1882. године.

У Италији, у којој се школовао за време најживљег националног покрета талијанског, Пуцић се загрејао прво за ствар националне слободе уопште, за словенске и српске идеале потом. Упознавши се 1841. са Јаном Коларом, он је постао велики словенски родољуб. Слободнога и либералнога духа, одвајајући веру од народности, он је постао убеђен и одушевљен Србин. У том основном српском и словенском осећању, занесен поклоник народне поезије, он је певао народољубиве и слободољубиве песме, које су врло јако утицале на млађи нараштај у Далмацији. 1844. издао је у Бечу *Slavjansku antologiju,* избор из дубровачкога песништва. 1848. дао је у Загребу збирку елегија *Talijanke.* 1858. издао је у Београду врло важне *Споменике србске од 1395. до 1423.71* 1862. изишла је у Карловцу његова збирка *Pjesme.* Најглавнији његови књижевни радови јесу: *Босанске даворије,* патриотска призивања Срба на обнављање »порушене старе славе«; *Карађурђевка,* опевања Карађорђева јунаштва и обнављања Србије; затим дубровачка песничка приповетка *Цвијета* (Беч, 1864), најбољи од његових књижевних послова, и *Пома,* цела једна програмна песма српског национализма. Његове скупљене песме изишле су 1881. у Панчеву.

Као код готово свију српских песника четрдесетих година, и код Меда Пуцића има више добрих намера но праве поезије, више лепих мисли но добрих стихова, више родољубља но уметности. Он је, уопште, био више апостол словенске и српске идеје но књижевник у правом смислу речи. Овај заслужни јавни радник био је »последњи бард дубровачки«, за тренут је васкрсавао из прошлости стару дубровачку књижевност и везивао је са новом српском књижевношћу.

ДАНИЛО МЕДАКОВИЋ

Рођен 17. децембра 1819. у Зрмањи, у Лици, где је свршио немачку основну школу. У Задру је свршио гимназију 1838. До 1839. био је у Србији учитељ кнежеве деце и чиновник у државној служби, а потом, до 1845, секретар кнеза Михаила. 1845. оде на студије у Берлин и 1847. постане доктор филозофије. 1847. отворио је српску штампарију у Новом Саду, улази у политику и јавни рад. Он креће цео један низ српских листова: 1848. *Напредак, Србски дневникъ* од 1852. до 1859, *Седмицу* од 1852—1858, алманахе *Ласту* и *Годишњак,* постаје главни публицист српски педесетих година. 1859, после династичке промене, прелази у Србију и ту остаје до 1862. Враћа се у Нови Сад, 1863. поново креће *Напредак* и безуспешно покушава да настави политички рад. Повучен из јавнога рада, умро је у Загребу 5. новембра 1881.

Медаковић је био активан јавни радник и за Србе педесетих година био оно што је око 1820. био Димитрије Давидовић, око 1840. Теодор Павловић, око 1865. Светозар Милетић. Он је створио читалачку публику српску, био један од главних будитеља народне свести у тешким временима, и организатор књижевног рада српског педесетих година.

Од њега је остало дело *Повѣстница србског народа од найстаріи времена до године 1850* (I—IV, Нови Сад, 1851. до 1852). Медаковић је тим делом допунио једну велику празнину у српској књижевности: дао је популарну целокупну историју српског народа. Он је тај посао узео да ради не као научник, но као национални радник. Његов циљ је био у народу пробудити: »топло чувство и достојну памет спрам наши исторични хероја, спрам свију славни дела наши прародитеља. Понос народни, љубав свом народу, живо осећање спрам свега онога, што је велико, сјајно, славно и Богу угодно...« Као таква, ова књига је образац патриотске историје, и утицала је на буђење свести кад широких слојева народних и на историјско васпитање нашега романтичарског нараштаја.

ЉУБОМИР П. НЕНАДОВИЋ

ЖИВОТ. — Унук кнеза Алексе Ненадовића и син проте Матије Ненадовића, Љубомир Ненадовић се родио 14. септембра 1826. године у Бранковини, у ваљевском округу. Гимназију је свршио у Београду, и ту је почео учити и Лицеј. Од 1844. до 1848. био је студент на универзитетима у Прагу, Берлину и Хајделбергу, и тада је путовао у Швајцарску и у Париз. По повратку, 1848, постао је професор београдског Лицеја. 1851, због листа *Шумадинке* који је покренуо, дође у сукоб са влашћу, и, добивши одсуство, оде у Италију и Француску. До 1857. служио је у Министарству просвете и унутрашњих дела. 1857. био је на Цетињу; 1858. био је секретар српскога посланства у Цариграду, 1859. постао је начелник Министарства просвете. 1868. буде стављен у пензију, и до 1874. живео као пензионер у Ваљеву. Од 1874. до 1878. бавио се у Црној Гори. 1878. вратио се у Србију и настанио се у свом родном месту, у Ваљеву. 1892. Народна скупштина, у знак народнога признања, одредила му је годишњу помоћ од 4.000 динара. Умро је у Ваљеву 21. јануара 1895. године.

КЊИЖЕВНИ РАД. — Ненадовић се јавио у књижевности још врло млад и на њој је радио до саме смрти. Прве две књиге песама изишле су му 1849: *Песме* у Земуну, и *Славенска вила,* ћирилицом у Карловцима, латиницом у Загребу. Ново издање песама изишло је у Земуну 1860. Спев *Дойчиновићъ Воин,* изишао је у Земуну 1861. Од 1850. до 1857, са прекидима, издавао је у Београду врло популарну *Шумадинку,* где је изишао велики део његових песничких радова и путописа. Издао је такође и две књиге алманаха *Шумадинче* (Земун, 1852. и 1853). Као своју академску беседу штампао је у Београду 1889. *Поглед на поезију и њен утицај на човечанство.* Од његових превода вреде помена: драма *Наполеонъ Бонапарта* (1850) од Александра Диме Оца и *Историја француске револуције* (1863) од А. Мињеа, дело у своје доба јако омиљено и много читано у либералним омладинским редовима. Ненадовић је издао и један део заоставштине свога оца: *Мемоаре проте Матије Ненадовића* (Београд, 1867; друго издање *Српске* књижевне задруге, Београд, 1893) и његова писма о ратовању на Дрини 1811—1813 (Београд, 1861).

Скупљена оригинална дела Љубомира П. Ненадовића изишла су у два непотпуна издања, оба у Београду; једно у 13 свезака, од 1881. до 1885, друго у 20 свезака, од 1892. до 1895.

ПЕСНИК. — Ненадовић је један од првих Србијанаца који су се школовали на страни и започели радити на књижевности. Откако је почео писати, 1843, у београдској *Подунавци,* па до саме смрти радио је без прекида и озбиљно. Он је ушао у књижевност са извесним филозофским образовањем, био присталица рационалне филозофије и поштовалац Доситеја Обрадовића, и његова поезија је рационална,

дидактична и етичка. У ствари, он је на књижевност гледао увек као на средство за ширење истине и добра међу људима, био морализатор, у том духу уређивао *Шумадинку,* писао поучне списе као *Свештенство и ратарство,* и у старости написао цео један низ поучних прича за народ (као *Први лонац, Зле очи, Нека је срећа ма и луда била).* Као Обрадовић он пише басне, стављa их у просте и прозаичне стихове, додаје им »наравоученија«, а у *Записима* даје опште моралне поуке и савете за живот. По угледу на Шилерово *Звоно* написао је неколико већих песама, као што су *Попара, Кузман, Манити глумац, Столар, Једна ноћ, Бербер Трајко,* — песме проткане размишљањима, изрекама, општим мислима популарне филозофије о пролазности свега на земљи, о ништавилу живота, о правди, о слози, о слободи, о народности, о љубави према људима, о безмерности простора, и тако даље. Све је то казивано да поучи и да упути. То је поука у оквиру поезије.

Његови стихови су прости и развучени, сликови врло обични и слаби, цела поезија одвећ налик на прозу. Ненадовић је био образован човек, пун лепих идеја и добрих намера, али хладан, без осећања и без песничког талента. Све то могло је занимати полукњижевну публику, код које је он кроз цео свој живот остао врло популаран, али као поезија није се могло одржати.

ПУТОПИСИ. — Од своје младости Ненадовић је волео путовати и добар део својих путовања описао је у лепим путничким писмима (у *Шумадинци:* 1850. писма из северне Немачке, 1852. и 1855. писма из Швајцарске, 1855. писма из Париза). Млад, здрав, имућан, он је чило и весело облетао Европу и своја путовања описивао у занимљивим писмима која одликује занимљивост, хумор, ведрина и природност. Писма из Швајцарске и прва писма из Немачке одају ведар дух, младићко расположење и животну радост: писма из Италије више су посвећена владици Његошу, са којим се Ненадовић на путу сусрео; друга писма из Немачке показују већ зрелије духовно стање и извесну скептичну филозофију. Писма о Црногорцима су опевање Црне Горе и њених становника, слика одушевљена и идеализована, али занимљива, пуна анегдота и духа.

Сва та писма имају пријатан интимни карактер. За своја путничка писма из Швајцарске рекао је Ненадовић 1852. у *Шумадинци:* »Ова путничка писма нису писана с том намером да се игде печатају, које ће се из њиовог простог и сасвим искреног приповедања видити — но кад се у свет пуштају, сваки читатељ, коме је воља, може држати да су управо њему писана, почем њега ради само се и печатају.« То се може проширити и на сва Ненадовићева писма. у свим својим путописима он није уметник утанчаног укуса и више осетљивости који казује своје утиске и даје књижевне описе — но срдачан и природан човек који добродушно и духовито прича шта је видео и како је кроза свет пролазио. Њега не занима толико сама природа и утисци које она буди у њему, но у првом реду људи, њихов живот, нарави, уредбе. Он не удара у неку високу филозофију, но насмејано прича шта му се на путу дешавало, онако као што пријатељ пише пријатељу у интимном писму. И то је оно што се допадало у његовим путописима: лака филозофија живота, добродушна и ведра шала, љубав према људима, према слободи и правди. Сва та пријатна, ведра и разумна причања имају нарочити чар који долази од лепе душе самога писца. Ненадовићеви путописи су први добри покушаји своје врсте у српској књижевности, са разлогом су имали великога успеха, и данас се још могу пријатно читати и сачували су књижевну вредност.

Ненадовић је један од најпопуларнијих старијих писаца српских, и у широј књижевној публици он је стекао готово исте симпатије на које је раније наишао Доситеј Обрадовић, са којим иначе има толиког заједничког. »У своје време — писао је 1887. Милорад Шапчанин — учинили су Ненадовића *Попара* и Јована Илића *Хасан Пепељар* толики утисак да су их наизуст знале чак и старе судије и помоћници начелства.« Искрен патриот, словенофил, слободњак, моралист, добар човек, лак и пријатан писац — он је привлачио и својим идејама и својим писањем. Као песник није се могао одржати, али је остао као уредник популарне *Шумадинке,* једног од најранијих и најбољих књижевних листова у Србији, и као писац ведрих и пријатних путописа, где се показао добар стилист и један од оснивача данашњег књижевног стила српског.

МИЛИЦА СТОЈАДИНОВИЋ СРБКИЊА

Рођена је у селу Буковцу, у Срему, 1830. године. Школе је мало учила; у родитељској кући, поред оца сеоског свештеника, сама се образовала великим читањем и општењем са људима од пера. После очеве смрти дошли су за њену породицу рђави дани. Она одлази у Србију, где живи код пријатеља. 1878. умрла је у Београду заборављена и у беди.72

Као готово сви људи њенога нараштаја она се огледала на поезији. Почела је певање још као млада девојка, 1847, и јављала се готово по свима листовима српским онога времена. Издала је три књиге *Песама* (1850, 1855. и 1869), готово искључиво патриотске и моралне садржине. У своје доба, као прва жена која је живље ушла у књижевност, слављена је као велика песникиња. Била је у пријатељству са свима главним песницима српским, дописивала се и са појединим немачким и чешким писцима, имала велики глас у целом књижевном свету српском. И као девојка која је морала водити обзире, и као присталица објективне лирике где се интимна осећања имала крити, она пева опште песничке теме, општа места старинске поезије. Али, њена је поезија безлична, безизразна, општа, сувише пригодна и конвенционална. Она нема осећања ни за језик, ни за стил, ни за ритам. У њеним стиховима има много патриотизма, много морала и поуке, много љубави за књижевност, али нема поезије.

Значајније је њено дело У *Фрушкој гори,* дневник писан 1854. године, које је штампано у три свеске (Нови Сад, 1861; Земун, 1862; Нови Сад, 1866). То су интимне белешке хватане с дана на дан, исповести једне идеалисткиње коју живот немилосрдно обмањује, у којима има нежности, сањарија и топлине, и један леп документ за интимно познавање душа тога доба.

Милица Стојадиновић је уопште занимљивија као појава но као књижевница. То је прва српска жена која се огледа у оригиналном књижевном раду и њен живот поетичнији је но њено дело.

III РОМАНТИЗАМ

КУЛТУРНЕ И КЊИЖЕВНЕ ПРИЛИКЕ

РЕАКЦИЈА ПОСЛЕ 1848

1848. у »обе Србије«, у српској јужној Угарској и у Кнежевини Србији, осећао се јак покрет у омладини, револуционарно—националан, панславистички и великосрпски у политичким тежњама, романтично-националан у књижевном погледу. Млади су узимали у своје руке водство над српским духовима, и у књижевности су увелико почели сузбијати старе идеје. Али сав тај напредак био је нагло угушен политичком реакцијом после 1848. У целој Европи владари и владе стали су угушивати тежње за политичким слободама, друштвеном правдом и националном независношћу, и што су осетили остали европски народи осетили су и Срби, не само у Аустрији но и у Србији. Србима у Аустрији после 1849. била је дата нека врста националне самоуправе, такозвана Српска Војводина, али тако удешена да су Срби у њој били мањина, и тако управљана да су били и политички и национално притиснути, лишени свих грађанских права, гоњени и као народност и као грађани, под пуним притиском сурове полиције и бруталне централне власти са германизаторским тежњама. У Србији је сав омладински, либерални и национални покрет око 1848. насилно угушен и отпочела је владавина цензуре и бирократског угњетавања. У то време, педесетих година, »обе Србије« падају у тежак положај. Јаван живот потпуно је обустављен, строга цензура гуши сваку слободнију и напреднију мисао, књижевни рад се једва осећа, публика је заплашена или равнодушна, и тих десетак година иду у најнеплодније и најпразније године српске књижевности.

ЦЕНТРИ СРПСКЕ АКТИВНОСТИ

У овом периоду дешава се једна знатна промена: центар српске духовне активности који је до краја XVIII века био у Бечу, потом до пред 1848. у Пешти, помиче се ка југу и прелази у Нови Сад. Од XIV века, склањајући се од турске навале, Срби су свој центар стално повлачили ка северу: после Скопља, крајем XIV века, такав центар постао је Крушевац, у XV веку Смедерево. На крају XVIII века такав центар је Беч. Уколико су Турци сузбијани, српски центар се помицао на југ. Око 1825. такав центар постаје Пешта, од четрдесетих година ту улогу почиње преузимати Нови Сад. Доста велико место, са врло предузимљивим српским становништвом, »највеће српско опшчество на свијету« како га је Вук Караџић назвао још 1817, на згодном географском положају, у центру Српства у Угарској, недалеко од Србије, Нови Сад постаје српски центар. 1816. добија српску гимназију,73 од 1831. прорадила је у њему српска штампарија, а четрдесетих година и друга. Учени људи и писци почињу се стицати у њему. Пред 1840. он има на 10.000 српских становника, трговина и земља су у српским рукама, национална свест је врло јако развијена. Педесетих година, када је Војводина отцепљена од Угарске, Пешта губи значај који је некада имала за Србе. Нови Сад постаје средиште духовног живота српског, »отечество учених Србаља«. Педесетих година у њему се крећу и политички и књижевни листови: *Србски дневникъ, Южна пчела, Войвођанка, Седмица.*

Духовни живот у Новом Саду се развио нарочито шездесетих година, од увођења уставног живота. 1864. преноси се из Пеште у Нови Сад Матица српска, што је било од великог значаја; оснива се Српско народно позориште; 1865. гимназија постаје велика. Највећи део српских листова и књига штампа се ту. Књижевни листови ту излазе: *Даница, Јавор, Матица*. Главни српски писци станују у Новом Саду. Новосадски политички листови, *Србски дневник* и *Застава,* дају правац у целом српском народу. Књижевне прославе, велики национални скупови, културне установе прво отпочињу у Новом Саду, који игра улогу »Српске Атине« све до почетка седамдесетих година, када духовна хегемонија српска прелази на Београд.

НЕМАЧКИ РОМАНТИЗАМ И СЛОВЕНСКИ РОМАНТИЧАРИ

Од краја XVIII века па до половине XIX романтизам је захватио све европске земље, из Скандинавије и Немачке прешао је на латинске земље Француску и Италију, па и на словенске. Аустријским Словенима, па и Србима, романтизам, као и рационализам, дошао је из немачких извора. Србима је дошао и посредним путем, преко чешких, словачких и словеначких романтичара.

Аустријски Словени, који су стално стајали под духовним утицајем немачке културе и књижевности, усвајали су ту нову књижевно-националну струју. Нарочито они који су се школовали у Немачкој, махом протестанти, после 1810. прихватили су идеје немачког романтизма, који је у то доба вршио духовни и књижевни преображај немачког народа. Они су оно што су налазили код Немаца преносили на Словене, место *Germania* или *Teutonia* стављали *Slávia,* место *Deutschheit — Slovanost,* место *Alldeutschland — Všeslávia*. Онај исти култ прошлости и историјски национализам који су немачки препородитељи проповедали свом народу у борби против Француза и њихове културе, почели су, изменивши само имена, словенски препородитељи проповедати својим словенским сународницима, којима је грозила опасност од Немаца и Мађара.

Људи који су у том правцу не само посредно но и непосредно утицали на Србе били су: Јосиф Добровски, Јернеј Копитар, Павле Шафарик, Јан Колар и Људевит Штур.

Почетак XIX века је доба упоредног изучавања језика, религија, митологија и књижевности, и у том општем покрету почело се изучавати и Словенство. Д о б р о в с к и, »патријарх и отац славистике«, почео је научно изучавати словенску прошлост, хватати везе које постоје између разних словенских језика. Иако сам лично није веровао у будућност Словена и своја дела писао на немачком језику, он је својим научним проучавањима дао Словенима једну идеју о њиховој прошлости, казао им оно што су некада били. Други су после њега дошли и до краја ишли у његовим идејама, из те заједнице у прошлости и заједнице језика извлачили закључке душевне заједнице и заједничког рада у садашњости. Добровски у својим проучавањима, нарочито када је изучавао питање ћирилице и латинице, стао се јако занимати Јужним Словенима, у првом реду Србима и Хрватима. Он је имао и личних веза са Србима, својим саветима помагао покретаче *Новина сербскихъ* 1813, као и Вука Караџића у првом почетку његова рада. Из његових списа, често навођених и делимично превођених у српској књижевности у почетку XIX века, Срби су се упознали са словенском прошлошћу и

односима између разних словенских језика, стицали осећање словенске заједнице и солидарности.

Словенац Ј е р н е ј К о п и т а р био је од врло великог и непосредног значаја по развитак идеја и књижевности код Срба у првим десетинама XIX века. Још млад, он је сасвим ушао у идеје немачког романтизма, и у своме народу почео се бавити народним језиком и народном поезијом. Као цензор словенских књига у Бечу и као сарадник бечких романтичарских листова за словенске књижевности, он се још пре 1810. јако заинтересовао за Србе и Хрвате, тражио људе који ће га обавестити о српскохрватском језику и прикупљати народне песме, о којима се у западном свету било већ чуло. Он се ради тога обраћао на све стране. Његова срећа и срећа по српску књижевност била је што је 1813. наишао на Вука Караџића, кога је увео у своје идеје и планове, упутио га у граматичарски и сакупљачки посао, руководио га у свима његовим пословима. Копитар је уверио Караџића да народни језик треба да потисне црквени и обавестио га о правој вредности народних песама, подржавао га и морално и материјално у тешким борбама које је овај имао да издржи са својим противницима. Он је Караџићеве резултате саопштавао западном научном и књижевном свету, преко Грима и Гетеа створио интересовање за српски језик, и њему лично има се захвалити што је српска народна поезија стекла европски глас.

Утицај Ј а н а К о л а р а на Србе био је још непосреднији и живљи. Било је мало људи који су имали тако широко словенско осећање као што је то био случај са Јаном Коларом. Под речју »наш народ« он је обухватио сва словенска племена без разлике. за Србе он је имао нарочитих симпатија, и српски језик и српска народна поезија су га особито интересовали. У Србима је гледао један од етнички најчистијих и најсвеснијих словенских народа, код којега су најбоље сачуване старе словенске особине. Тражећи словенску концентрацију, он је српски језик, са руским, чешким и пољским, сматрао као један од четири главна словенска језика и тражио да сви Јужни Словени прихвате српски језик као свој. Као парох словачке протестантске општине у Пешти, он је имао великих веза са Србима, нарочито са Вуком Караџићем и Теодором Павловићем. После свог знаменитог спева *Slávy Dcera* он је постао главни идеолог и теоретичар »Славјанства«, културно-књижевног по форми, национално-политичког у ствари, и у њему се и код Срба гледао пророк нове словенске вере. Он је врло често навођен и превођен код Срба. Његов знаменити чланак *О књижевној узајамности међу народима и наречјима словенским,* манифест књижевног панславизма, изишао је прво на српском, у једном српском листу, у 1835, у *Сербскомъ народномъ листу*. У Пешти он је имао сталног додира са родољубивом српском ђачком омладином, јако утицао на њу и развијао у њој ону веру у Словенство која одликује српско поколење пред 1848.

П а в л е Ш а ф а р и к је радио у самој српској средини. Као протестант и немачки ђак није могао добити службу у свом завичају, и 1819. дође за професора српске гимназије, у Нови Сад, где је остао све до 1833. Он се баца на проучавања југословенске, нарочито српске прошлости. Он има двострук циљ: да код Срба развије осећање словенске свести и солидарности и да западни словенски свет упозна са Србима и Хрватима. У оба правца он је имао пуно успеха. Он је више но ико учинио, нарочито преко *Сербскогъ лѣтописа,* којем је и у ствари био главни покретач, да се Срби упознају са словенском прошлошћу, да стекну појам о савременом стању

Словенства, и да преко тих општих научних знања дођу до словенске свести. Са друге стране, живећи међу Србима, он је први научно почео проучавати српску прошлост и српски језик, први стао испитивати старе српске споменике и прикупљати грађу за историју српске књижевности, и у том погледу имао толике заслуге да га је *Србски летопис* 1863, забележивши његову смрт, упоредио са словенским апостолима Ћирилом и Методијем.

Добровски и Шафарик били су више научењаци, Колар више идеолог и теоретичар, Словак Љ у д е в и т Ш т у р био је практични радник, организатор, агитатор словенски, човек који је непосредно образовао српску младеж пред 1848. Кнез Михаило га је школовао у Немачкој и издржавао као професора на пожунском лицеју. На том месту Штур је постао духовни вођ и васпитач све словенске омладине, уливао у њу не само словенско осећање но готово словенски фанатизам. Под његовим утицајем створене су прве српске ђачке дружине и васпитало се неколико важних људи, међу којима прво место заузима Светозар Милетић. Он је својим ученицима уливао не само широко осећање словенске солидарности но им је нарочито развијао љубав према народној поезији уопште, дајући српској народној поезији једно од главних места. Његова књига о словенским народним песмама, коју је 1857. Јован Бошковић превео на српски, јако је утицала на књижевно-романтично васпитање младог нараштаја српског.

Под свим тим утицајем тих словенских будитеља развило се у млађем српском нараштају, нарочито четрдесетих година, врло живо словенско осећање и јак књижевно-национални покрет, чије је главно обележје: словенски национализам у политици, романтизам у књижевности. Под непосредним утицајем Колара и Штура оснивају се ђачке дружине српске, које имају своје писане књижевне органе. 1846. те дружине ступају у везу и издају 1847. збирку панславистичко-романтичких радова *Славянка*. У покрету од 1848. та омладина, груписана око листа *Напретка,* игра врло революционарну улогу. Покрет је захватио и Србију. Око Дружине младежи српске групише се не само лицејска омладина у Београду но и сви млађи напредни људи. Друштво постаје средиште словенске активности, српске националне пропаганде и либералног покрета у целој Србији. У свом алманаху *Невену слоге* (1849) они су изнели сав свој програм »славјанства« и »србскости«, »слободе« и »равенства«.

УЈЕДИЊЕЊА ОМЛАДИНА СРПСКА

Од шездесетих година настаје велики преокрет и у јавном животу и у књижевности. 1859. године Аустрија је побеђена на Мађенти и Солферину и принуђена, ради унутрашњега мира, да даје уставне слободе и да попушта народностима. Од 1860. враћа се уставно стање, а са њиме и бољи услови за јаван живот. У Србији династичка промена од 1858. није била само смењивање на престолу но унеколико и победа уставних идеја. Иако се нису испунила сва очекивања младих либерала, ипак су се услови за јаван рад релативно поправили, нарочито од 1860, када је на престо дошао кнез Михаило. И у Србији и у Војводини јавни живот се буди, и наставља се оно што је насилно прекинуто 1849.

Прву реч у народу сада узима омладина. Већ доста многобројни српски ђаци у Бечу и Пешти почињу се прикупљати и започињати један политички и национални покрет. 1861. оснива се у Пешти ђачко друштво Преодница, 1863. у Бечу Зора. И та два активна ђачка друштва постају средишта живога омладинског рада и у политици и у књижевности. Ђачки и омладински покрет нагло захвата сва места где је било српских ђака и по вишим и по средњим школама. Између свих тих ђачких дружина одржавала се стална веза. И природно се помислило и на једну заједничку организацију. По угледу на немачки Tugendbund и на талијанску Младу Италију оснива се свечано, 1866, у Новом Саду савез »Младога Српства«, Уједињена омладина српска.

Друштво је основано са циљем да буди народни дух и да шири српску књижевност. У њу су ушли не само ђаци но и млађа интелигенција, трговци, занатлије; у један мах она је била не само савез ђачких дружина но и певачких, учитељских, трговачких и занатлијских. Покрет је захватио нарочито Војводину и Србију: у Војводини, он се окренуо у једну националну и антиклерикалну странку; у Србији, где је због мање повољних политичких прилика мање имао маха, добио је карактер једне либералне, антиапсолутистичке и национално одлучне странке. Доцније, око 1870. године, покрет се, у много мањем обиму, проширио и на Хрватску, Далмацију и на Црну Гору.

Организација Уједињене омладине српске почела се живље изводити тек 1867. Али те године, на другој омладинској скупштини у Београду, због либералних манифестација, дошло се у сукоб са реакционарном српском владом и тиме рад у Србији буде отежан. 1868, после убиства кнеза Михаила, Омладина, осумњичена да је била духовни подстрекач тога дела, била је прогоњена у Србији и у Војводини, и њен рад је био за неко време заустављен. Али омладинске скупштине се стално држе: 1868. у Великом Бечкереку, 1869. у Великој Кикинди, 1870. у Новом Саду, 1871. у Вршцу. И српске, а нарочито мађарске владе су са неповерењем гледале на овај покрет, и 1871. и 1872. он је угушен. Било је тешко са једним програмом радити у две разне земље, у

Србији и у Аустро-Угарској. Поред тога, у самој Омладини било је, поред личних размирица, и сукоба локалне природе, између војвођанских и србијанских омладинаца, и сукоба начелне природе, између старијих и умеренијих либерала и млађих, напреднијих социјалиста. Гоњена и од пештанске и од београдске владе, растрзана унутрашњим борбама, без сигурне материјалне подлоге и одређеног програма рада, Омладина није могла бити дуга века. Престанак друштвеног органа *Младе Србадије,* 1872, значио је крај омладинске организације.

Уједињена омладина српска отпочела је као савез ђачких друштава, потом је постала организација целог млађег нараштаја ради културно-националних циљева, најзад је постала национално-политичка странка, која је стала на чело целог српског народа. Захвативши готово све крајеве и све сталеже српске, она је започела обилан рад у свима правцима. Предавањима, »беседама«, часописима, књигама, алманасима, она је радила на националном васпитању српског народа, на национализацији целокупног живота српског. Године њеног рада биле су узбуркана доба када су се потлачене нације буниле и када су се националне државе стварале: то је било доба устанка Луке Вукаловића (1861), бомбардовања Београда (1862), пољског устанка (1863), грчког устанка на Криту (1866) и кривошијског устанка у Боки Которској, очишћења градова у Србији од последњих турских посада (1867), доба стварања уједињене Италије (1859. и 1870) и уједињене Немачке (1866. и 1870—1871). У тој атмосфери мислило се да је куцнуо »извесни час« српског ослобођења и уједињења, прекоравала се Србија што педесет година остаје у »блатомиру«, обожавала се Црна Гора која је непрестано на ратној нози, и Омладина је српске духове позивала за блиско дело националног ослобођења и уједињења.

Омладина је у посао ушла са широким програмом и великим плановима. То је било доба полета, заноса, наде и вере у победу. Али успех није одговарао великим очекивањима. Пре свега, Омладина, која је означавала једну општу, прилично магловиту тежњу за националним и човечанским напретком, обухватила је људе од разних, чак и супротних праваца. Било је у њој старијих људи, васпитаних у »славјанском духу«, који нису ишли даље од поетскога панславизма; било је млаких либерала, који су тражили скромну уставност и рад на »српској култури«; било је идеолошких демократа, који су сневали једну балканску републику као саставни део велике демократске републике Сједињених Држава Европских; било је, најзад, и социјалиста, који су сматрали да је политичка и национална слобода само услов рада на економском ослобођењу радних маса, да је уједињење и ослобођење Српства само »један колут на ланцу других слобода«. За тако постављене велике задатке није било довољно снаге, и све се више сводило на речи и на почетке и покушаје. Али то не умањава значај овога покрета. То је први духовни покрет који је захватио цео српски народ, у коме се упоредно и споразумно радило и у Србији и у Војводини. То је први пут да једно српско поколење у целини уђе у јаван живот. Тада су се створиле прве политичке, либералне, странке и у Војводини и у Србији, тада се израдиле идеје које ће дуго међу Србима живети и започео цео један књижеван покрет који ће дати људе и дела од вредности. Све што је у српском јавном животу и књижевности вредело, и у политици и у књижевности и у науци, прошло је кроз школу Уједињене омладине српске. Ако се ни изблиза није остварило све оно што је Уједињена омладина српска маштала, остало је ипак несумњивих резултата: цела једна национално-либерална идеологија, либералне странке и у Србији и у Војводини, романтични национализам,

и цела једна књижевност, романтична књижевност, која је дала велики број писаца, међу којима је било неколико првога реда.

ОМЛАДИНСКА ИДЕОЛОГИЈА

Пред 1848, Срби, у идејама својих непосредних учитеља Јана Колара и Људевита Штура, зову се »Славјани« и сневају о »великој Славији« и »Славјанском Царству«, али и осећање »србства« и идеал »србскости« увек су јаки. 1848. је врхунац словенског осећања код Срба; после тога то осећање слаби, а искључиво српско национално осећање јача. Свакако, словенско осећање код Срба и доцније је јако, и то се видело приликом кримског рата (1853—1856), приликом словенске етнографске изложбе у Москви (1867), томе су сведок братске везе са руском омладином, заједнички рад са бугарском емиграцијом и хрватским и словеначким родољубима, али поред свега тога завлађује оно што је Штур горко називао »себично родољубље«. Место идеала »Славјанског Царства« долази идеал »Душановог Царства«, и из панславизма четрдесетих година излази ужи српски национализам.

У духу романтизма, исто онако као што су немачки романтичари идеализовали стару Германију и Теутонију, као што су чешки и словачки романтичари идеализовали старо, претхришћанско словенство — и српски романтичарски омладинци почињу идеализовати српску прошлост, српску историју, коју, по речима Ламартина, »треба певати а не писати« и која је »песма што још није готова«. Они схватају историју као и немачка историјска хајделбершка школа: да је њен задатак да диже национални понос. Историјско осећање било је увек врло живо код Срба, народна поезија сачувала је све успомене на прошлост, и нови нараштај сав се окренуо слављењу историјске прошлости, налазећи у њој не само утехе за садашњост но и снаге за борбе у садашњости и вере у бољу народну будућност.

Европски романтичари су прихватили идеју Жан-Жака Русоа: да цивилизација квари човека, да је човек најбољи у примитивном стању и да се зато треба »враћати к природи«. Српски национални романтичари, у томе смислу, стварају култ простог народа, коме придају све могуће духовне, моралне и националне врлине. За њих је српски народ најблагороднији, најјуначнији, најбољи народ на свету. »Српски је прост народ, вели Вук Караџић, поштенији, паметнији и просвјештенији од свију народа које сам ја до данас виђао, а *виша класа* нашега народа онаква је као што је њено воспитаније...« Као што су немачки романтичари устали на туђинску, нарочито француску културу, на оно што је Фихте презриво називао die *Ausländerei,* тако српски романтичари устају на »трули Запад«, од кога долазе сва зла и несреће. Зато се идеализује народни живот, село, задруга, народна поезија, народна философија, устаје се против »више класе«, истиче се идеал: бити што ближи народу, осећати, говорити као он, носити се, живети као он, једном речју: бити чист, сиров Србин, *Србенда.*

На све стране хоће се национализација. Почиње се носити или средњовековно одело, *душанке* и *лазарице,* или сељачко одело. Не зове се више *господине, госпођо,*

госпођице — но *брате Србине, сестро Српкињо;* место *ви* цео свет почиње говорити једно другом *ти*. Народна имена, која је црква раније прогонила намећући календарска, почињу се давати деци. Они који су при крштењу добили календарска имена окрећу их у народна. Тимотије Атанацковић постаје Богобој Атанацковић, Алексије Радичевић — Бранко Радичевић, Ђорђе Поповић — Ђуро Даничић, Коста Новаковић — Стојан Новаковић, Јанићије Кујунџић — Милан Кујунџић, Јован Грчки — Јован Грчић. Ко се звао Ђорђе зове се Ђурђе или Ђурађ или Ђорђије; Димитрије постаје Дмитар или Гмитар. Иде се тако далеко да се посрбљавају и имена страних писаца. Фридрих Готлиб Клопшток назива се Љубомир Богољуб Клопшток. Посрбљавају се имена празника: Св. Георгије, Јован Крститељ, Вознесеније, Рождество Христово, Воскресеније — постају Ђурђевдан, Ивањдан, Спасовдан, Божић, Ускрс. Славе се и црвеним словима пишу у календару српски свеци: св. Сава, Арсеније I, Василије Острошки, Петар I Цетињски, Мајка Ангелина, Стефан Пиперски, Ђорђе Кратовац, итд. И људи из источних крајева почињу писати јужним наречјем. Из језика се избацују речи туђинског порекла. Играју се народне игре, скупљају се и певају народне мелодије. Општи идеал постаје бити Србин од главе до пете, у свим унутрашњим и спољашњим манифестацијама свога бића, *Сав Србин.*

Као романтичарски национални покрети код других народа, као што је било уопште око 1848, тако је и српски национални романтичарски покрет имао либерално обележје. Српски омладинци су обожаваоци Гарибалдија и Мацинија и њиховог републиканског национализма: они симпатишу Међународној лиги за мир и слободу, која је око 1870. године била средиште републиканског и демократског покрета у Европи. Омладина је са великом љубављу пратила републиканске покрете у Француској и Шпанији. У унутрашњој политици омладинци су уставовци и либерали: борећи се против апсолутизма кнеза Михаила, траже уставну слободу, »народну владу« у Србији, демократизацију и националну аутономију у Аустро-Угарској, која има да постане нека врста источноевропске Швајцарске. Они хоће један федеративан савез са балканским народима, са крајњим циљем: Савез Балканских Земаља или и Савез Дунавских Држава.

Док је старији нараштај, у коме је било толико *црквара* и *православаца,* био окупљен око митрополита и патријарха, омладински нараштај, иако деистички, кида са црквеним предрасудама, постаје одсудно антиклерикалан, али не антирелигиозан. Нарочито у Угарској, у оквиру српске црквено-школске аутономије, омладинци воде живу борбу против црквене јерархије. У то доба, и под утицајем тих нових слободњачких и слободоумних идеја, на чело народа место црквених великодостојника долазе млади либерални световњаци. Оно што је некад за угарске Србе био митрополит Стеван Стратимировић и патријарх Рајачић постаје у новоме добу млади адвокат и новинар Светозар Милетић.

Шездесетих година три главне идеје владају у младим духовима српским и изражавају се у српској књижевности: крајњи српски национализам, политички либерализам и световњачки антиклерикализам.

ЛИСТОВИ, ЧАСОПИСИ И АЛМАНАСИ

Као и све, тако и часописи у романтичарском периоду постају бољи и књижевнији. У то доба се врши деоба између публицистике и књижевности, између политичких листова и књижевних часописа и јављају се први прави књижевни часописи српски.

Не значи то да штампа није напредовала. Листови, нарочито од шездесетих година, све су многобројнији, и све бољи. 1852. године Данило Медаковић је у Новом Саду кренуо *Србски дневникъ,* један од ретких словенских политичких листова у Аустрији, који ће за неких дванаестак година, до 1864, остати главни орган српскога народа. Лист је уређиван у патриотском и словенском духу, и, савлађујући велике тешкоће од стране цензуре, имао је успеха, дотерао до 2000 претплатника, што је за оно време био незапамћен број. Медаковић је својим *Србскимъ дневникомъ* створио читалачку публику познијим политичким листовима српским. Шездесетих година јавља се неколико добрих политичких листова српских, конзервативни *Видовданъ* у Београду (1861—1876), у коме се, нарочито у почетку, поклањало много пажње књижевности, и два либерална органа, *Застава* Светозара Милетића (прво у Пешти, потом у Новом Саду, од 1866. до данас)74 и *Србија* Љубомора Каљевића у Београду (1867—1870). Оба добро уређена листа били су политички органи Уједињене омладине српске, уређивани су врло начелно и књижевно, и остали су као пример идеолошких листова. Други листови имају све мању везу са књижевношћу, и штампа се одваја и развија независно од књижевности.

Књижевни листови се тек поступно ослобађају од дневне политике и зависности према политичким листовима. Педесетих година, као и четрдесетих, часописи су или као додаци политичким листовима, или су мешавина између дневне политике и лаке литературе. 1851. Милорад Медаковић кренуо је у Земуну *Војвођанку,* »лист за књижевност, забаву и живот«, у коме се поред Његоша јављао и Јован Ст. Поповић и Јован Илић. Одзив је био слаб, а када му је забрањен прелаз у Србију, престао је излазити. Медаковић није имао више среће ни са листом *Јужном пчелом* (1852),75 на чијем књижевном додатку радили су: Јован Ст. Поповић, Богобој Атанацковић, Јован Хаџић и Јован Сундечић. Лист није имао успеха и престао је исте године. Дужег века и већег утицаја била је *Седмица,* »лист за науку и забаву«, коју је данило Медаковић кренуо 1852. у Новом Саду, као додатак *Србскомъ дневнику*. Медаковић јој је био уредник до 1854, отада па до престанка, 1858, излазила је под једним одбором млађих писаца, у коме су, између осталих, били и Ђорђе Поповић и Јован Ђорђевић. *Седмица* је имала велики књижевни успех, и за кратко време стекло се у њој све оно што је имало гласа у тадашњој српској књижевности. У њој су радили не само старији писци, као Јован Ст. Поповић и Јоксим Новић Оточанин, но и млађи, као Јован Илић, Јован Јовановић, Ђура Јакшић, Стеван Влад. Каћански. Оно што је била *Седмица* за

Војводину била је *Шумадинка* за Србију. Љубомир П. Ненадовић, тада већ писац од гласа, кренуо је тај лист 1850. у Београду, и са прекидима издавао до 1857 (1850, 1852, 1854—1857). Лист занимљив, разноврстан, често духовито писан, са добрим сарадницима (међу осталима, Његош, Јован Ст. Поповић, Јован Илић), националан и либералан, имао је лепог успеха и оставио је трага и добрих успомена. Ђорђе Малетић је у два маха покушао да крене часопис: од 1856. до 1858. уређивао је земунску *Подунавку,* а 1858. у Београду, заједно са Владимиром Вујићем, поучни лист *Родолюбацъ.* Сви ти листови, иако су неки од њих као *Седмица* и *Шумадинка* били знатно књижевнији, нису били још прави књижевни часописи, но мешавина између политичко-поучног листа и књижевног часописа.

Тек од шездесетих година, откако је романтизам преовладао у српској књижевности, јављају се и прави књижевни часописи. 1860. године, под уредништвом Ђорђа Поповића, почела је у Новом Саду излазити *Даница,* први чисто књижевни часопис у српској књижевности. Штампана новим правописом, искључиво књижевна и забавна, она је прикупила око себе готово све млађе писце српске, и што је у оно доба српска књижевност могла дати, то је *Даница* давала. У њеном уредништву су били Јован Јовановић и Лаза Костић, и на њој су поред те двојице радили: Ђура Јакшић, Јован Илић, Стеван Каћански, Јаков Игњатовић, Љубомир П. Ненадовић, Јоксим Новић Оточанин и цео један низ мањих омладинских писаца, нарочито песника. Она је из почетка била нека врста књижевнога органа омладинског романтизма, али већ од 1862, откако се уредник у политици одвојио од омладинских вођа, млађи се почињу одбијати од *Данице,* која је садржином све слабија, наилази на све мањи одзив, последњих година сасвим пада, и гаси се 1871. године. Насупрот *Даници* омладинци су кренули *Јавор,* који је 1862—1863. излазио у Новом Саду под уредништвом Јована Јовановића. Како се *Јавор* није могао одржати, то је Омладина 1865. кренула *Матицу,* која је, у издању Матице српске, излазила у Новом Саду до 1870, под уредништвом Антонија Хаџића. *Матица* је имала карактер омладинског књижевног органа, у коме се скупљали готово сви млађи писци српски, али је дала места и популаризацији наука и отворила врата новом реалистичком покрету. *Млада Србадија,* идеолошки орган Уједињене омладине српске, заменила је *Матицу,* и излазила прво у Новом Саду, потом у Београду, од 1879. до 1872, док је, због одлучног националног и либералног писања нису угушиле владе у Угарској и Србији. Србија, од престанка *Шумадинке* 1857, није имала књижевног листа све до 1865, док Стојан Новаковић није покренуо у Београду *Вилу,* која је за србијанске омладинце била оно што је *Матица* била за војвођанске омладинце, али са нешто научнијим карактером и модернијим идејама. *Вила* је, услед слабог одзива, престала излазити 1868. Уопште говорећи, књижевни часописи из доба омладинскога романтизма означавају велики напредак, и тек са њима српска књижевност долази до правих часописа.

Карактеристично је да у овом периоду српске књижевности јављају се многобројни хумористични и сатирични листови, најчешће са политичким либералним и антиклерикалним тенденцијама, од којих су неки имали и књижевнога елемента, као *Комарац* (1861—1869), *Змај* (1864—1871) и *Жижа* (1871—1874).

Алманаси су изгубили онај значај који су имали у првој половини XIX века. Али, јављају се још, као *Шумадинче* Љубомора П. Ненадовића (1852—1853) и омладински

алманаси: *Лицејка* лицејске омладине у Београду (1862—1864) и *Преодница* српске омладине у Пешти (1863).

КЊИЖЕВНИ УТИЦАЈИ

У XVIII веку Срби су били под јаким руским утицајем; од краја тога века осећа се и све више расте немачки утицај. Тај утицај био је посредан и непосредан: преко аустријских Словена, чешких и словачких панслависта, и непосредан, право од немачке школе и немачке књижевности. Шафарик, Колар, Штур, Копитар, ученици немачке науке и књижевности, били су главни научни, књижевни и уопште идејни васпитачи Срба у првој половини XIX века. Будући у једној немачкој земљи (све до почетка XIX века Срби у Србији звали су Аустрију *Немачка),* где су школе, као у Војној граници, биле немачке, и где је виша настава била немачка, сва српска интелигенција у Угарској добијала је немачко васпитање. Немачке књиге се почињу обилно читати, немачки писци подражавати. Филозофија се зна по Хегелу и по Кругу, књижевност по Гетеу, Шилеру и Геснеру. Шелер, кога је »Млада Немачка« више волела но Гетеа, јесте главни піснички узор песницима четрдесетих година; шездесетих година Хајне постаје узор младим српским песницима. Српски песници, Бранко Радичевић, Јован Суботић, Лаза Костић, почињу писањем немачких стихова. Немачка оријенталистичка поезија успешно се пресађује у српску књижевност. Немачка версификација завлађује у српској поезији. Књижевни романтизам код Срба углавном је немачког порекла.

Доста јак био је и мађарски утицај. Живећи међу Мађарима, идући често у мађарске школе, Срби су их често узимали за узор, нарочито у национално-политичким покретима. Мађарска политичка и књижевна обнова око 1825. имала је одјека и међу Србима, и по мађарском примеру Срби су стали национализовати и свој живот и своју књижевност, стварати књижевне и уметничке установе. Романтичари се упознају са цветном мађарском књижевношћу око 1850. и 1860. године, мађарски писци, песници, занесени патриоти и слободњаци, нарочито Петефи, читају се, преводе и утичу на српске песнике шездесетих година.

Европски романтизам је нарочито волео три велика песника: Дантеа, Калдерона и Шекспира, нарочито Шекспира. Од шездесетих година у српској књижевности се ствара култ Шекспира, она карактеристична *шекспиролатрија* романтичарских покрета. Шекспир се почео славити, преводити и подражавати. Бајрон, чији утицај је био тако јак и пресудан у пољској и руској књижевности, код Срба утиче мање и посредније, али ипак осетно.

КЊИЖЕВНЕ ИДЕЈЕ

Романтизам, уопште, у књижевности значи превласт осећања и маште над разумом, пуну противност ранијем рационализму и класицизму. Док се у немачкој књижевности јавио нарочито у виду култа средњега века, у Француској у облику индивидуализма, код Срба се јавио у виду ослобођења од школске литературе и педагогије, јаког национализма, словенског и српског, враћања ка народу, култа народне прошлости и народне поезије, субјективизма, владе »божанствене страсти« у поезији. Још у првој половини XIX века има ознака и предзнака романтизма у српској књижевности: у сентименталној идеализацији народне прошлости код Милована Видаковића, у необузданој, прекипелој поезији Симе Милутиновића, у Његошевој љубави за народну поезију, у плачевности песника четрдесетих година и њиховом подражавању народне поезије. Естетичар старе школе Ђорђе Малетић већ почетком четрдесетих година се жали што млади песници »у сањаријама усладе налазе и у лепој вештини неуким читатељима мозак завртети желе«.

Нов нараштај, онај који је пропевао педесетих година и пуну своју меру дао шездесетих година, сав улази у романтичарска осећања и идеје. Настаје ослобођење од старе, школске, псевдокласичне књижевности, отрже се од »глођане огромне коске коју су Римљани са своје гозбе бацили«, како је говорио један немачки романтичарски песник. Нови песници не држе се старе објективне, безличне, умерене и поучне поезије, но отпочињу поезију своје личности, необуздане и безобзирне страсти, казују сва своја осећања не да поуче но да олакшавају своме срцу, не да просвете но да занесу. [Цео један циклус песама Јована Илића носи наслов *Ох,* и тај наслов могао би се проширити на целу српску романтичарску поезију.] То нису више црквена лица или бирократи као у ранијем добу, као Лукијан Мушицки, Његош, Никанор Грујић, Јован Хаџић, Ђорђе Малетић, Јован Суботић, но или пропали ђаци, или чергаши који се нигде нису могли станити, махом људи који су изишли из обичних колосека живота. Они хоће одушевљење, и да би »свети пламен«, увек буктао у њиним грудима, они пијанство постављају као једну књижевну потребу, алкохолизам сматрају као атрибут »богоданог« песника. Њихова поезија има више одушевљења но мере и укуса. Она често има карактер грубог анакреонтства и алкохоличарског одушевљења. Они певају силну, чулну љубав, душевна очајања, егзалтацију и пароксизме осећања, побуну личности, мржњу на баналне људе, на вулгарност и прозаичност живота; за њих је аксиома Бајронова реч: »поезија је само страст«. Они су у сталној егзалтацији маште, у хипертрофији осећања, у пуној »френетичној поезији«.

У европском романтизму нарочито је цветала лирска поезија и драма. Исти случај био је у српској књижевности. Наши романтичари су у првом реду и изнад свега песници, и то песници вреле, реторичне, емфатичне лирске поезије. Еп се напушта, комедија се готово никако не обделава, драма се у стиху пише, не само приповетка но

и историја се поетизује. Пева се више и боље но икада у српској књижевности. За кратко време млади освајају, потискују старије, некада слављене песнике: Малетића, Бана, Суботића, Хаџића, Никанора Грујића. Два песника првог реда, Змај Јован Јовановић и Ђура Јакшић, дижу српску лирику на висину на каквој дотле није била, за њима се јавља знатан број песника другога и трећега реда, који такође проширују, усавршавају српску поезију. Тек тада српска књижевност долази до праве, субјективне, чисте лирике, ствара се дефинитивно српска версификација, стиче се један поетски језик. Највећа тековина српскога романтизма била је на пољу лирске поезије.

Али набрзо долази се до песничких злоупотреба. Одметнувши се сасвим од контроле разума, песници падају у оргије маште и речи, у болесна фантазирања или отужна сентименталисања, у празан вербализам и фразеологију. Природност се сматра као баналност, и пева се одвећ подигнутом нотом, у лажном тону. Ствара се један шаблон певања и нарочити »појетски« језик. »Војно«, »љуба«, »селе«, »чедо«, »лане«, »лаор« или »лаорић«, »миомир«, »бајна нева«, »росно цвеће«, »умилни славујак«, румена зора«, »тајни уздисај«, »слатки пољубац«, »чаробни снови«, »гусле јаворове«, »кости прађедовске«, »ране косовске«, »тија нојца«, »горке сузе«. Ту су диминутиви као: »сићан«, »млађан«, »блеђан«, »тијан«, »росица«, »горица«, »песмица«, »звездица«, и тако даље. Пише се натегнутим, свечаним, одвећ китњастим стилом. И тако певају сви изреда, и они који немају никаква талента, увек по једном истом калупу.

Та романтичарска лирика дала је неколико песника од вредности, али и знатан број стихотвораца и песничких симуланата. Ограничивши се на уздисаје, пренемагања, изјаве љубави, алкохоличарске заносе, реторичке клетве, новинарске тираде — она је људе од укуса и духа почела изазивати против себе. Још у пуном добу њеног цветања, половином шездесетих година, почели су се из самих романтичарских редова чути гласови критике и протеста. Крајем шездесетих година злоупотребе те поезије биле су толике, незадовољство је било тако велико да су оштре критике Љубена Каравелова и Светозара Марковића дошле не толико као нова схватања поезије, но као израз општег незадовољства са једном натегнутом, неискреном и вербалном поезијом.

КУЛТ НАРОДНЕ ПОЕЗИЈЕ

Једна од главних одлика српскога романтизма била је љубав према народној поезији.

То је била једна од општих одлика европског романтизма у почетку XIX века. Од друге половине XVIII века из Енглеске се разнела љубав према старим народним баладама. Збирка владике Томе Персија (*Reliques of Ancient English Poetry,* 1765) почела је тај нови покрет. Књижевни песници који су дотле радили према класичним узорима, почињу у своју поезију уносити елементе из народне поезије. После Макферсонове полумистификације (1760) и огромног успеха његових тобож народних шкотских балада, настала је у Европи »осијанска грозница«. У немачкој књижевности, Хердер у народној поезији гледа првобитну форму религије, филозофије и историје, која даје слику правог, природног човека, неисквареног цивилизацијом. Он развија целу једну нову теорију: да је народна поезија »једина права поезија« и тврди: да уколико је један народ примитивнији, ближи природи, утолико је његова поезија слободнија, пунија живота, лиризма и драматичности. 1778—1779. излази његова збирка народних песама разних народа, »поетски Пантеон«, *Stimmen der Völker in Liedern,* која чини датум у историји народне поезије. Немачки романтичари установљавају књижевну теорију да су народне песме, безименог и заједничког порекла, најбољи израз »народне душе«, онога што је најсамониклије, најособеније и најинтимније у једном народу. Целе песничке групе и школе, идући за Жан-Жаком Русоом, гледају на пук као на »здрав и песнички део народа«, хоће да обнове и књижевни језик и уметничку књижевност ослањањем на народ. Романтичари свију народа скупљају и подражавају народне песме, у књижевним круговима интересују се врло много за народне епопеје егзотичних народа, пиринејских Баска, грчких острвљана, српских примораца и брђана.

У том све већем интересовању за књижевни егзотизам и фолклоризам још доста рано обраћена је пажња и на оригиналну и свежу српску поезију. Још 1768. Клопшток се заинтересовао за српске народне песме; 1774. талијански опат Алберто Фортис, својим делом *Viaggio in Dalmazia,* одмах преведеним на немачки и француски, скренуо је пажњу на далматинске »Морлаке« и њихову поезију; Хердер је неке српске песме унео у своју збирку; Гете их је стао преводити, и само у доба од 1825—1827. у *Kunst und Alterthum* десетак пута говорио о српским народним песмама; Валтер Скот исто тако их је преводио; Гђа де Стал са пажњом говори о »далматинским импровизаторима«, а лорд Бајрон о »босанским песмама«. Али све до Вука Караџића о српској народној поезији знало се мало, у одломцима и неодређено. Копитар је упознао Гетеа и Јакова Грима са великим благом у Караџићевим збиркама. Нарочито Грим је био неисцрпан у похвалама »прекрасних песама« »природног народа« српског, тврдио да се од Омира ништа тако значајно у свом роду није јавило, да је

вредност српских песама толико општега значаја да ће због њих Европа учити српски. 1827. француски романтичарски часопис *Le Globe* писао је да је српски језик »један од најлепших језика на свету« и да ће српске гусле »наскоро постати тако славне као Осијанова харфа«. За српске песме се интересују Вилхелм Хумболт и Ламартин, који је дао ову поетску слику »дивног дунавског цвећа«, српске народне поезије: »Њена одлика је љупкост у снази и сласт у смрти. Кад би требало наћи за ове песме какву аналогију или слику, ја бих их упоредио с оним источњачким сабљама димискијама, чија оштрица сече главе, а чији рез блиста као огледало.« После Хердера, Гетеа и Валтера Скота српске народне песме преводе Шарл Нодје, Проспер Мериме, Пушкин, Мицкијевич. Само једна песма, песма о Хасанагиници, преведена је на стране језике тридесет пута, од чега тринаест пута само на француски. Око 1830. године српска народна поезија ужива европски глас.

И код учених Срба, који су дотле знали само за школске класичне узоре, под утиском тог европског гласа, почиње се ценити народна поезија. Још 1818. *Новине сербске* писале су: »Нас мрави подилазе кад јуначке наше песме слушамо, и коса нам расти, а очи се сузама пуне кад нам слепац српски (песме) наше запева.« После Вука Караџића први српски песници свога доба, Сима Милутиновић и Његош, скупљају народне песме, а за њима цео један низ мање познатих, тако да до сада има преко 70 збирки српских народних песама. Народна уметност ставља се изнад књижевности образованих људи. Јан Колар је писао: »Као што у другим земљама писци певају за народ, тако на југу од Дунава народ пева за песнике.« Вук Караџић напада »вишу класу«, вели да су »умотворине нашијех ученијех људи такове да им се свак ко их позна мора смијати и жалити народ што нема према себи ученијих класа«, и велича народне песме као »вјечно благо и украшеније литературе наше«. Прецизирајући Караџићеву идеју, Ђуро Даничић писао је 1847: »Но у данашња времена ријетко може ко постати књижевник, а да не изгуби много од своје народности, особито у нас Срба, — па и с ову и с ону страну Саве. Тога ради су нам за народну књижевност од велике потребе и од неисказане користи народне пјесме и друге народне умотворине. Овдје већ не гледаш духа на огледало, не гледаш слике његове, него њега сама; не казује ти га други, него ти он сам збори, он се сам с тобом разговара... Народне су умотворине сјеме: из тога сјемена треба да нам никне књижевност; то ће само бити права књижевност...« Песници и драматичари узимају мотиве из народне поезије, у народном стилу преводе се и Вергилије, и Хорације, и Ариосто, и Гете, и Бајрон. Ствара се култ гуслара, религија народне поезије. У народној поезији се тражи не само естетика но и етика и директива за савремени живот — она за српске романтичаре постаје »Народно Јеванђеље«.

ОСНИВАЊЕ СТАЛНИХ НАРОДНИХ ПОЗОРИШТА

Напредак у позоришној уметности, знатан у првој половини XIX века, продужује се и даље и Срби долазе до сталних позоришта и до позоришне уметности. 1848. прекинут је жив рад у томе правцу, и педесетих година јављају се овде-онде, по Угарској и Србији, дилетантске и путничке позоришне дружине. Млади омладински нараштај нарочито се загрејао за позоришну уметност. »Долази време, писао је Лаза Костић, да се бојишта прерушe у позоришта.« Покрећући 1862. *Јавор,* Змај Јован Јовановић ставља као главни задатак свога листа развијање »новог народног позоришта и драматичке литературе«. Уједињена омладина српска поставила је такође као један од својих првих циљева »ширење уметности у све редове народне«, и то »у првом реду позоришне уметности«. И омладинци и у Војводини и у Србији живо раде на оснивању народних позоришта, и најзад и успевају у тој својој намери. Око 1860. била је у Банату једна прилична дружина глумачка српска, од које се могла створити стална позоришна трупа. Јован Ђорђевић, одушевљен позоришни човек, имајући ту дружину на уму, почео је писати у *Србском дневнику* низ чланака доказујући »ствар преко нужну«: националну и књижевну потребу једног сталног народног позоришта. 1861. Српска читаоница у Новом Саду одлучи да цео посао узме у своје руке, стану се прикупљати народни прилози, саставе се правила и трупа почне свој рад још 1861. Репертоар је постао знатно шири и књижевнији, и Шекспиру и националној драми дато је нарочито место. У том позоришту свечано је 1864. године прослављена тристагодишњица Шекспирова. Из те новосадске трупе изишли су и први београдски глумци, као и известан број загребачких глумаца. Новосадско позориште од свога постанка стално је обилазило сва већа српска места у Аустро-Угарској, вршећи корисно свој национални задатак. Дилетантске представе ђака и младих чиновника даване су не само у Београду но у свим већим местима у Србији. У Србији, где је још од 1835. Јоаким Вујић давао представе, и где је четрдесетих година било честих позоришних представа, развила се љубав за »театор«. 1851. »љубитељи народне просвете« образовали су у Београду нарочити одбор за подизање сталног позоришта, прикупили приличну суму, и отпочне зидање и саме зграде. Али како је зидање почело на рђавом земљишту, и како није било довољно новаца, цео посао буде обустављен. Шездесетих година играле су путничке дружине, каткада и немачке — што је особито бунило родољубиве омладинце — и београдска општина и држава чиниле су зато кораке за оснивање позоришта. Кнез Михаило нарочито се заинтересовао, и његовим настојавањем и обилном помоћу подигнута је у Београду зграда Народног позоришта, која и данас постоји. 30. октобра 1869. свечано је отворено Народно позориште у Београду, које је постало главно огњиште српске позоришне уметности.

Са оснивањем сталних народних позоришта почиње живљи и систематичнији рад на драмској књижевности, преводној и оригиналној, као и на драмској критици.

ЈЕЗИК И ПРАВОПИС

У првој половини XIX века бију се велике борбе у српској књижевности око језика и правописа, и у том добу ствара се нови књижевни језик и правопис српски.

У почетку свога рада, борећи се за народни језик и упрошћен фонетички правопис, Вук Караџић је наишао на оштар отпор у књижевним, црквеним и службеним круговима. Црквени људи су га сумњичили да је у служби римокатоличке пропаганде, књижевни људи су упорно бранили књижевну традицију, власти су чиниле сметње ширењу новог књижевног језика и правописа. 1832. године званично је забрањено у Србији штампати књиге новим правописом, и та забрана пооштравана је 1850. и 1852. У Војводини, јерархија је прогонила нови правопис, гледајући у њему јерес и опасност по православље. Још педесетих година, штампали су се за народне школе рускословенски буквари, а до почетка шездесетих година катихизис у школама предавао се на црквеном језику.

Али време је давало за право Караџићу. Крајем четрдесетих година он добија два добра помагача: Ђуру Даничића и Бранка Радичевића. Даничић, својим знаменитим *Ратом за српски језик и правопис* (1847) даје научну основу и аргументацију Караџићевим реформним идејама, док на противничкој страни нема никога који је у стању та питања научно дискутовати. Исте године, 1847, јавља се Бранко Радичевић својим *Песмама,* које су не само израз једног јаког младог талента но и књижевна примена Караџићевих идеја о језику, непосредни доказ како се на »говедарском језику« даје уметност лепо неговати. 1848. већ се јавља лист писан новим језиком и правописом *(Напредак)*. Од половине XIX века, откако су млађи нараштаји стали пристизати, нови језик и нови правопис завлађују. Писци пишу све бољим језиком, и књиге штампане новим правописом све су чешће. 1849. Друштво србске словесности у Београду тражи да се дигне званична забрана новога правописа. 1859. та забрана се диже, сем за школске књиге и службена издања. Ђуро Даничић, професор на Лицеју, доцније Великој школи, од 1859. до 1865, васпита нови нараштај у Караџићевим и својим идејама. Код таквих учитеља, под утицајем народне књижевности, Вука Караџића и Ђуре Даничића, који су нарочито својим преводима Библије дали обрасце књижевног језика, млади писци, место заплетеног, макаронског, књижевног, школског и канцеларијског језика старијих нараштаја, почињу писати природније, јасније, простије. Добар књижеван стил српски увелико се ствара. У Србији народни језик у књижевности сасвим осваја, 1865. нови правопис постаје службени на Великој школи, 1868. диже се последње ограничење новога правописа у Србији, и Караџићев правопис постаје званичан.

У Војводини напредак је у истом правцу. Омладински нараштај од шездесетих година, »Вукова омладина«, доследан свом национализму и антиклерикализму, [напушта туђ и црквени језик и] усваја потпуно народни. Када је 1865. Матица српска дошла у руке младих, пала је и последња брана новом правопису. Од краја шездесетих година нов правопис је општи правопис српске књижевности, и народни језик сасвим преовлађује. Језик се чисти од страних речи, и у томе пуританству иде се до крајности и до осиромашавања књижевнога језика. Победиоци постају искључиви и неправедни, и, по речима Милице Стојадиновић, на сваку књигу која није написана према Вуковим идејама »бацају анатему као калуђери на Доситејева дела«. Чистоти језика даје се толико значаја да се књижевна дела врло често суде искључиво са језичке тачке гледишта, и у томе добу многи писци су проглашени за велике зато што су били присталице Вука Караџића, а извесни добри писци сасвим потиснути зато што су били противници простонароднога језика и правописне реформе.

Победа, бар уколико се тиче књижевнога језика, ипак није потпуна и није извојевана без компромиса и ограничења. Није се потпуно испунила жеља Караџићева да народски, простонародни језик постане књижевни. Узет је за књижевни језик народни језик, али са знатним позајмицама из старог, рускословенског језика, нарочито у апстрактној терминологији, и језик се стао развијати многим неологизмима, који се без престанка стварају. Народни језик и књижевни језик не поклапају се потпуно, и, обратно оном што је Караџић очекивао, књижевни језик, школом и књигом, знатно утиче на народни језик. Затим, јужно наречје, којим је писао Караџић и које је он предлагао за књижевно наречје, које су усвојили не само писци из западних крајева као Његош, Јоксим Новић, Матија Бан, Медо Пуцић, Јован Сундечић и Стјепан М. Љубиша, но и писци из источних крајева, као Ђуро Даничић и Јован Илић и неки омладински писци, јужно наречје није преовладало. Услед политичке и културне надмоћности североисточних крајева српских, Србије и Војводине, источно екавско наречје остало је владајуће наречје у српској књижевности.

ВУК СТ. КАРАЏИЋ

I. ЖИВОТ

Породица Караџића је из Херцеговине, од племена Дробњака, и око 1739. доселила се у Јадар, у Србију. 26. октобра 1787, у селу Тршићу, од оца Стефана и матере Јегде, рођене Зрнић, родио се Вук Караџић. Читати и писати научио је од рођака Јевте Савића—Чотрића, који ће играти извесну улогу у првом устанку. 1795. отишао је у основну школу у Лозницу, затим се као манастирски ђак учио у манастиру Троноши. Из то мало школе изнео је знање да може читати и писати, вратио се у село, до устанка седео дома, и био у својој околини најписменији човек и писар.

Када је букнуо устанак 1804, он постаје писар у чети војводе Ђорђа Ћурчије, и ту остаје неко време. Жељан да што више научи, он пређе у »Немачку«, у Карловце. Ту је, како сам вели, на своју »велику и незаборављену жалост познао, да има на свијету још и више наука осим нашега псалтира и часослова«. Како га због година нису примили у гимназију, он ту две године приватно учи немачки, латински и словенски. Неко време био је ради учења немачког језика у Петрињи, у Хрватској. 1807. врати се у Србију, постаје писар код ваљевског војводе Јакова Ненадовића, затим писар у Правитељствујушчем совјету у Београду. Он је један од најранијих ђака Велике школе Доситеја Обрадовића, али се и сам образује, утврђује се у немачком и чита све што му до руку дође.

1808. разболе се и отиде на боловање у Тршић. Ради лека 1809. године ишао је у Нови Сад и Будим (1810). Од лечења је било само делимичног успеха; остао је хром, и то је било од значаја по цео ток његова живота. »Са штулом, писао је он доцније, не могох више мислити ни на коње ни на рат, морадох се навикавати, како могах, на сједење код куће. Да ми није било ове моје штуле, ја бих одавна већ погинуо био од Турака, као што су сила другијех мојих вршњака, а овако ме штула моја натјерала да сједим с миром и на миру књиге читам, и на миру биљежим на хартији што су ми уши слушале и очи видјеле...«

1810. Караџић је у Београду, као учитељ основне школе, и ту остаје до 1811. Те године отишао је за писара код свога рођака Јевте Чотрића, који је узео под закуп скелу у Кладову. 1812. и 1813. био је цариник и судија у Брзој Паланци у Крајини, а када су Турци надирали у Србију, он је заповедао једним мањим одредом војске. 1813, као готово све народне старешине, и он је пребегао у Аустрију. У јесен исте године већ је био у Бечу.

Долазак у Беч био је одсудан тренутак у његовом животу. Ту је дошао у додир са образованим српским псцима који су се скупљали око тек покренутих *Новина*

сербскихъ, ту се, што је нарочито важно, упознао са Копитарем, који га је увео у књижевни рад. Од 1814. Караџић већ почиње свој посао. 1814—1815. је у »доњим крајевима«, у Карловцима и у Фрушкој гори, где бележи народне песме и скупља речи за свој речник. 1817. оженио се у Бечу, и та женидба са Немицом, која се никада није могла навићи на живот у српским крајевима, била је главни узрок да је он готово сав свој живот провео у Бечу.

Када се после појаве *Српског рјечника* дигла повика на њега, он 1819. пође у Русију, са намером да тамо нађе и моралне и материјалне помоћи за свој даљи књижевни рад. Преко Кракова, Варшаве, Вилне и Пскова дође у Петроград. Добро примљен, упознао се са најзнатнијим људима ондашње Русије: Карамзином, Жуковским, Аделунгом, Шишковом, Румјанцовом. »Общество любителей россiской словесности« изабрало га је за свога члана; Шишков га је на једној седници представио члановима Руске академије. Више почаствован но награђен, он је у Русији, нарочито у Петрограду, а неко време и у Москви, провео девет месеци. Вратио се преко Новгорода, Твера, Туле, Кијева и Кишињева, где се неко време задржао. У јесен 1819. налази се у Бечу. Без сталних средстава, живећи тешко у туђини, реши се да се врати у Србију. Средином 1820. дође у отаџбину, у Крагујевац, али непросвећена околина кнеза Милоша није трпела образована и просвећена човека, и он, у рђавим материјалним приликама, по други пут напусти Србију.

На страни његов рад почиње бивати цењен. 1823. добија од јенског универзитета почасни докторат филозофије, 1824. постаје члан Ученог друштва у Гетингену. У страном књижевном и научном свету почиње се говорити о његовом раду. Али, он је још увек материјално необезбеђен. Помоћ од кнеза Милоша, коју је добио за писање кнежеве биографије, била је недовољна. Пошто је неко време, 1822, нашао склоништа код својих пријатеља у селу Пањеви, код Темишвара, у Банату, он 1823, преко Прага, пође у Немачку да учи медицину. У Немачкој, бавећи се нарочито у Лајпцигу и Халеу, а нешто мало и у Каселу, Вајмару и Гетингену, напустио је своју намеру да учи медицину. Како у Бечу цензура кнеза Метерниха, који је подржавао Турску и попреко гледао новостворену Србију, није допуштала даље штампање српских народних песама у којима су се певали српски бојеви са Турцима, Караџић се користи својим бављењем у Немачкој, и ту штампа друго издање својих збирки народних песама. Он се, уопште, у Немачкој бавио штампањем својих књига и упознавањем са научним и књижевним радницима немачким (међу осталима и са Јаковом Гримом, који се и раније особито интересовао за њега, и Гетеом, који га је у Вајмару лепо примио). Али Караџић није имао средстава да продужи тај живот, породичне обавезе позивале су га натраг, и после једногодишњег бављења у Немачкој, 1824. врати се у Беч. Ту га је очекивао стари оскудан живот књижевника без сталних и сигурних прихода. 29. децембра 1825. писао је он из Беча једном пријатељу: »Не могу вам казати, у каквој сам ја сад невољи. Вјерујте ми, да на Божић нијесам имао зашто купити фунте меса, а камо ли печенице! Мислећи, који је онда дан, и гледајући на ђецу моју, плакао сам као лудо дијете. Све, што се могло продати или заложити, заложио сам или продао; сад не знам шта ћу чинити са женом и *троје нејаке ђеце*. Зимно доба, а дрва нема, леба нема...« Тек када је 1826. добио од руске владе пензију од 100 дуката годишње, »за заслуге за словенску књижевност«, почео је нешто боље живети, али и то је још увек био тежак живот.

1828. учинио је нов покушај да живи у Србији. Он постаје прво члан »Законодателне комисије«, чији је главни задатак био да преводи законе за Србију. Караџићев посао био је да са немачкога преводи Наполеонов законик. Потом постаје судија, а 1831. председник суда у Београду (»президент славнога магистрата наије и вароши београдске«). Средина у коју је запао била је груба и сурова. Он је бивао кињен, вређан, и најзад разболевши се и дошавши у сукоб са самим кнезом Милошем, 1831. напусти Србију, поневши собом као једину зараду знатан број нових народних песама и речи за речник. У крајњој оскудици, гањан од кнеза Милоша, осумњичен код руске владе као аустријски и католички агент, а код аустријске владе као руски човек, опасан демагог и члан »тајних друштава«, одвојен од породице која се у оскудици налазила у Бечу, он је провео осам месеци у Земуну, као у неком полузаточењу. »Ја сам сад у највећем очајанију, писао је он у Земуну у пролеће 1832: овака гоњенија, на врату жена и четворо ђеце, а сувише слабо здравље и сиромаштво!« Тек у априлу добио је од аустријских војних власти допуштење да може живети прво у Будиму, потом у Бечу. Али новчана оскудица га је непрестано пратила. 1833. родољубива српска општина у Трсту, која је раније помагала Доситеја Обрадовића, Атанасија Стојковића и Павла Соларића, одредила му је извесну новчану помоћ.

1834, помогнут од Руске академије, он пође на научно путовање у југозападне крајеве. Преко Трста дође на Цетиње; 1835. био је у Боки Которској. Те године, обогаћен материјалом и са ширим и потпунијим познавањем народнога живота, враћа се у Беч. 1835. године успева да добије малу пензију од Србије (прво од 200, после од 400 талира годишње). 1837. путује по Срему и Хрватској, где су га Илирци лепо дочекали, и по Далмацији. Приликом династичке промене у Србији 1842. изгубио је пензију, која му је враћена тек 1845.

После неких тридесет година напорног рада и тешког живота дошли су му мирнији, лакши и сигурнији дани. Он, углавном обезбеђен материјално, прослављен као писац, члан многих страних учених друштава, живи у Бечу, непрекидно ради и објављује своја дела, с времена на време учини по какво путовање. 1841. са руским путницима Надеждином и Књажевичем путује по Хрватској, Далмацији, Црној Гори, Србији; 1843. био је у Прагу и Берлину. Од 1844. помаже га и кнез Михаило Обреновић. 1845. опет је био у Србији и том приликом израдио повратак своје пензије.76 1848. узео је учешћа на Словенском конгресу у Прагу. Потом 1849. био је у свом родном месту. Србију је обишао опет 1852. 1850. берлинска Академија изабрала га је за свога дописнога члана; 1854. и 1856. ишао је у Берлин. Од 1859. до 1861. неколико пута је долазио у Србију. 1861. године кнез Михаило га је по једној политичкој мисији слао у Црну Гору.

Цењен, признат у страном научном свету више но иједан Србин пре њега, слављен као нико до њега у младом нараштају, дочекавши да види готово пуну победу својих идеја за које се толико борио, Караџић је доживео да се 1863. свечано прослави педесетогодишњица његовог плодног и сталног рада. Али и у старости, и постигавши готово све чему је тежио, он је непрестано радио, није се предавао старости и болести, »е да би се јоште шта отело од смрти«. Умро је у Бечу 26. јануара 1864. 1897, са великим свечаностима пренесене су му кости У Београд.

II. СКУПЉАЊЕ НАРОДНИХ УМОТВОРИНА И ОПИСИВАЊЕ НАРОДНОГА ЖИВОТА

ЈЕРНЕЈ КОПИТАР И ВУК КАРАЏИЋ. — Не само почетак рада Вука Караџића но и цео његов рад немогућно је оделити од личности Словенца Јернеја Копитара (1780—1844). Сам Караџић је једном учинио ову одсечну изјаву: »Главни узрок да сам ја данас списатељ остаће довијека Копитар; у том сам му дужник, ако не у свему, а оно у многом, врло многом.«

Широког духа и велике научне радозналости, Копитар је имао врло опсежно знање: monstrum scientiarum, називао га је Јаков Грим. Иако јоште млад, Копитар је већ био на гласу у уском кругу људи који су се онда бавили словенском филологијом. 1808. године изишла је у Љубљани његова граматика словеначког језика, *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnthen und Steyermark*. Словеначки језик је проучавао на широј компаративној основи, и природно се стао занимати и осталим југословенским језицима, нарочито српским. Од 1809. он хвата везе са Србима и тражи податке и објашњења о правом српском језику. Од 1811. он је у преписци са Лукијаном Мушицким и са митрополитом Стратимировићем. 1810, поставши цензор словенских књига у Бечу, он међу Србима тражи човека који ће га обавестити о правој природи српскога језика, о томе: да ли је тај језик онакав како су га писали славеносрпски писци или онакав како је писао Доситеј Обрадовић, да ли је ближи руском језику или језику далматинских и славонских писаца. Убеђен романтичар, сељачко дете, дајући много значаја народним умотворинама, он је тражио међу Србима и једног »бољег Качића«, неког ко ће му прикупљати српске народне песме. После дужег тражења он је наишао на таквог човека у Вуку Караџићу. Копитару као цензору дошао је на преглед један Караџићев чланак о паду Србије 1813, намењен Давидовићевим и Фрушићевим *Новинама сербскимъ*. Он је у том језику видео прави српски језик, осетио доброг познаваоца народног језика, народног човека којега књиге нису збуниле. У почетку 1814. пише он једном пријатељу: »Овде је неки Вук који прекрасно пише српски.« И он се одмах упознаје са Караџићем, узима га у своје руке и упућује у посао.

Копитар је увидео необичне природне способности Караџићеве, и одмах га огласио за »најбољу главу« на коју је он међу Србима наишао. 1815. он са учитељским поносом вели: »мој Вук«; Добровски тада пише да Копитару »Вук је изнад свега«. Копитар је Караџића обавестио о значају народнога језика и народних умотворина, дао му не само прва упутства но и активно сарађивао на његовим првим радовима, извесне ствари са њиме заједно писао. Караџић сам прича како је Копитар у њему познао »човјека од народа«, »друкчијег од свију Срба које је он донде виђао и познавао«. »И тако познавши се са мном, наговори ме мало по мало не само да пишем народне пјесме, него и ријечи и Граматику... Тако што се тиче првога узрока и почетка мога скупљања нашијех народнијех пјесама, ријечи и правила у језику, то је једина заслуга Г. Копитара.« Копитар му је дао не само прва упутства него га поучавао стално, подржавао, развијао у народном правцу. »Ово је трећа година, писао је 1816. Караџић Копитару, одкако сам се ја с вама познао; од онда сам натраг почео ићи, и приближавати се говору народном, и јошт нисам на право мјесто дошао...« Он је са

њиме оснивао оно што је називао »наша партија«. Када је у један мах посумњао и пољуљао се у својим уверењима, Копитар га је у тим тешким часовима подржавао.

Караџић не би могао продрети у европску јавност без Копитара, који је био у пријатељским односима са Гетеом, В. Хумболтом, Ф. А. Волфом, Ј. Гримом и Ф. Шлегелом. Он му је створио везе у Русији и помогао му да тамо нађе признања и помоћи. Он је Грима и немачке писце заинтересовао за српску народну поезију; он је за Гетеа преводио на немачки читаве народне песме; он је био тај који је и непосредно српској народној поезији стварао европски глас. Његови чланци о српским стварима и прикази о српској књижевности *у* бечким часописима као што су: *Annalen der Literatur und Kunst, Vaterländische Blätter, Wienner Allgemeine Zeitung, Archiv für Geographie, Historie, Staabs- und Kriegskunsi, Oesterreichischer Beobachter, Jahrbücher der Literatur,* — сви ти чланци, прикази и преводи српских народних песама, писани са разумевањем и са симпатијама, привукли су пажњу западног, нарочито немачког, књижевног и научног света на Србе.

Од Копитара произлазе три главне идеје Караџићеве језичке и правописне реформе: народни језик као књижевни језик; фонетички правопис; усавршавање графике. Стално бораваљење Копитарево у Бечу у вези је са Караџићевом привезаношћу Бечу. Кроз цео живот Копитар му је остао пријатељ, заштитник, саветник, па и сарадник, и рад Вука Караџића није могуће замислити без велике сарадње Јернеја Копитара.

СКУПЉАЊЕ НАРОДНИХ ПЕСАМА. — Копитар, припадајући романтичарском бечком кругу, сарадник аустријских романтичарских листова, волео је народну поезију уопште. Још док је био у Љубљани он је знао за српску народну поезију, и стално је тражио човека међу Србима који ће га изближе са њоме упознати. Код Хрвата је нашао помагача у родољубивом загребачком бискупу Максимилијану Врховцу, који је 1813. издао подручном свештенству окружницу за скупљање народних песама. Али код Срба таквог човека није налазио, и он се вајкао што тако остаје у тами »благо како може бити нема ниједан народ...« Наишавши на Караџића, пошто га је подсетио на Качићеву збирку и показао му Хердерове *Stimmen der Völker,* убедио га да он треба да започне тај посао међу Србима. Већ 1814. Караџић је забележио известан број народних песама српских којих се сам саћао, поред тога још неколико које је чуо од једне своје рођаке. Тако је у јулу 1814. изишла *Мала простонародња славено-сербска песнарица,* прва књига Вука Караџића. Она садржи 100 лирских, »женских«, и 8 епских, »мушких« песама. (»Песне мужеске су оне које се уз гусле певају«; »све оне песне које нијесу од десет слогова и не могу се уз гусле певати, зову прости Сербљи женске песне.«)

Када је Караџић издао ову прву збирку народних песама, још није био начисто о правој природи и значају овога посла. Доцније, 1842, пишући о тој првој збирци својој, рекао је сам: »Да ја оне вриједности нашијех народнијех пјесама, које су Грим и Гете и Копитар у њима нашли и свијету је казали, нијесам познавао ни онда када сам прву ону књижицу штампао, то је цијела истина...« Тек доцније он ће у њима видети »највећу драгоцјеност« српскога народа, »једино и вјечно украшеније литературе наше«, и истицаће их високо због »најдрагоцјеније чистоте и сладости нашега језика...« У први мах, он је тај посао радио из општег родољубивог осећања, из »гореће

љубави к роду сербскоме«, за »сваког оног Сербљина који националисмус свога рода љуби«. То је била уопште једна *песмарица,* како јој и само име каже, и то на језику који није био чисто народни но унеколико дотериван. Караџић је све то сматрао само као грађу којом ће се доцније служити уметнички песник српски: »Пак ће се онда који нађи којега је Бог даром песнотворства обдарио и дао му случај да може на латинском, или на њемецком језику правила тога разумети; онај ће покупити сва ова собрања и претрести; а неке песне и сам по вкусу и по начину рода свога сочинити, и тако од свију они мали собрања једно велико цело начинити...«

1814—1815. он је продужио скупљање народних песама, нарочито за време свога бављења у Срему. Друга збирка народних песама изишла је у Бечу 1815. године, под насловом *Народна србска пѣснарица,* са 101 »женском« и 17 »мушких« песама. Ту су биле песме које је покупио по Срему, међу осталим и дивне песме које је чуо од великих народних певача Тешана Подруговића и Филипа Вишњића, и које иду у најбоље производе српске народне поезије. Овога пута Караџић је бележио верно, онако како их је »преписивао из уста Срба и Српкиња«. Али циљ скупљања тих песама још му није довољно јасан, и он у ову збирку уноси »неколико нових пјесама које су учени људи састављали«. Језик ове књиге био је много чистији, и Копитар и Караџић сматрали су *Народну србску пъснарицу* од 1815. за »прву књигу српску«, прво дело написано чистим народним језиком.

Ове две збирке сматрају се као прво издање српских народних песама. Отада се почиње стварати велики глас српских народних песама у европској књижевности. Копитар, стручан референт бечких романтичарских листова за словенске књижевности, поводом Караџићевих збирки стао је Немцима скретати пажњу на нову, оригиналну и снажну српску народну поезију. Он је за Гетеа лично превео Караџићеву *Пѐснарицу* из 1814, у бечким часописима штампао своје преводе народних песама, међу осталима и познату Вишњићеву песму *Почетак буне на дахије*. Он је исто тако писао о разним преводима српских народних песама у страним књижевностима. Јаков Грим, убеђен поштовалац старине и традиција, уверен у тесну везу између прошлости и садашњости, који се у свом проучавању старе Германије јако занимао »живом старином« уопште, особито се заинтересовао за српски језик и српску народну поезију, давао Караџићу упутства како да ради, и одушевљеним изразима почео писати о »прекрасној поезији« српској. Он је за српску поезију у Немачкој почео правити читаву пропаганду, и Мушицки га је због тога звао: »честити, храбри, одлични сербофил«. И од тога доба успех српске народне поезије у западном свету само расте. Охрабрен тим неочекиваним успехом, Караџић продужује започети посао и не напушта га до краја свога живота. Копитар га је стално подстицао на непрекидан рад у скупљању народних песама. 1822. писао је он Караџићу: *»Песмарицу* пре свега! Таквих песама ниједан народ нема нити је имао.« И Караџић је стално скупљао песме и увећавао своје збирке. 1830, када их је бележио од посланика прве народне скупштине у Крагујевцу, писао је да је то његов »прави и најмилији посао«.

Велики посао око *Српског рјечника* прекинуо је за неко време Караџића у објављивању народних песама. Али он стално прикупља материјал, бележи га сам лично, или набавља преко пријатеља из све ширега круга српских земаља. Од двадесетих година излази ново издање његових скупљених народних песама, три књиге у Лајпцигу, од 1823. до 1824 (књига III — 1823, књ. II. »у којој су пјесме јуначке

најстарије« 1823, књ. I — крајем 1823);77 књ. IV, »у којој су различне пјесме јуначке«, изишла је у Бечу 1833. Ту су песме које су биле у збиркама из 1814. и 1815, али допуњене многим новим. Песме су имале успеха и код Срба, јер су простијем свету чиниле задовољство као да их од гуслара слуша, а образованим људима страна критика је казивала њихову високу уметничку вредност. И четрдесетих година отпочиње ново издање (I књига 1841, II — 1845, III — 1846, IV — 1862, V — 1865, VI — 1866). У значајном предговору Караџић је дао корисне и опширније податке о начину певања тих народних песама и о савременом стању српске народне поезије.

Караџић није никако остављао издавање песама. Скупљао их је стално, организовао посао око скупљања и нашао и извежбао скупљаче готово по свима српским крајевима. Штавише, враћајући се 1819. из Русије, он је у орловској губернији забележио и неколико руских народних песама, а 1822. издао је и неколико бугарских народних песама. Караџић је стигао да бележи чак и румунске народне песме. Румунски фолклористи бележе да је он први направио збирку народних румунских песама, сакупљених по Влашкој, Ердељу и Банату. Та његова збирка, коју је предао Асакију, изгорела је у једном пожару у Јашу 1827. године. Иначе, он је и надаље стално и систематски скупљао српске народне песме. С времена иа време публиковао је по коју нову збирку народних песама, и за собом је оставио прикупљен материјал који је после његове смрти издаван. Целокупно издање народних песама које је он прикупио отпочело је излазити 1891. године (књига I — 1891, књ. II — 1895, III — 1894, IV — 1896, V — 1898, VI — 1899, VII и VIII — 1900, IX — 1902). Поред тога изишао је, по свима српскохрватским крајевима, ћирилицом и латиницом, велики број популарних издања појединих народних песама из његових збирки.

Као скупљач народних песама Караџић има врло великих заслуга. Он је пре свега живео у доба када је народна поезија била у пуном цвету, и лично је познавао народне гусларе-песнике, као што је био слепац Филип Вишњић, који је опевао први устанак. Сам он имао је у себи нечег дубоко народног, и после педесетогодишњег бављења у туђини остао је народни човек. Народну поезију је осећао у дубини своје душе и разумевао је боље но ико од савремених писаца српских. Најзад, он је имао књижевнога укуса, и из великог броја народних песама које су му до руку биле дошле, он је умео да одабере оно што је најлепше. Извесно је данас да је он те песме, ако не дотеривао, а оно свакако одабирао и сређивао, избацивао оно што је вређало укус, изједначавао метрику, изостављао понављања, уносио ред и јединство. У предговору другог издања *Српских народних прповиједака,* 1853, он моли своје скупљаче да ништа не изостављају, но да оставе онако како су чули од народа, »па гдје буде потребно да се која ријеч премјести или дода, или изостави, то ћу ја чинити, као што сам радио и у овима свима које сам написане добио...« Као и са приповеткама радио је и са песмама. Тако је радио уосталом Јаков Грим, скупљајући немачке народне приповетке, тако немачки романтички песници Арним и Брентано, скупљајући немачке народне песме. Караџићеве збирке су најбоље не само зато што их је он почео скупљати у време цветања народне поезије и када је у множини непокупљених песама могао одабирати најлепше, но и зато што је био уређивач који је имао и укуса и смисла за тај посао, био у неку руку и сарадник народних певача. И Караџић је до данас остао најбољи скупљач народних песама не само код Срба но и у целокупном Словенству.

СКУПЉАЊЕ НАРОДНИХ ПРИПОВЕДАКА И ПОСЛОВИЦА. — У току свога плоднога живота Караџић је непрестано проширивао круг свога рада. Од скупљања народних умотворина у стиху природно је прешао на скупљање народних умотворина у прози.

По савету Јакова Грима, који је са својим братом од 1812. почео скупљати немачке народне бајке, Караџић је почео прикупљати и српске народне приповетке. У Бечу 1812. изишле су његове *Народне српске приповијетке.* У нарочитом предговору он је писао програм целог свога рада: »Нека родољубиви Мушицки лети за Пиндаром и Орацијем, нека се дружи и пореди с Рамлером, с Клопштоком, с Державином, с Дмитријевим; нека дубоко замишљени Соралић истражује и доказује какијем су језиком говорили земљаци и врсници Рема и Ромула; коме Србину српски језик не ваља, нека га *поправља по своме вкусу,* и нови нека гради; не завидим, на част сваком своје; — а ја ћу само готово да скупљам оно што је народ српски већ измислио.« Он ће да прикупља народне умотворине »док се нијесу просвјештенијем и новим модама загушиле и искоријениле«. Том приликом Караџић чини и ову значајну исповест како он схвата скупљачки посао: »Пјесме, загонетке и приповијести, то је готово народно књижество, коме ништа више не треба него га *вјерно, чисто* и *непокварено* скупити. Али у писању приповијетки већ треба мислити и ријечи намјештати (али опет не *по своме вкусу,* него по својству српскога језика), да не би ни с једне стране било прећерано, него да би могао и учен чатити и прост слушати...«

У овом издању било је 12 дужих и краћих приповедака и анегдота, уз које је додао и 166 одгонетнутих народних загонетка. Уметничка вредност и оригиналност народних приповедака очигледно је несразмерно мања но народних песама. Друго издање, проширено, са 50 приповедака, изишло је у Бечу, 1853, посвећено »славном Нијемцу Јакову Гриму«. У предговору Караџић и приповетке дели на мушке и женске. »Женске су приповијетке оне у којима се приповиједају којекаква чудеса што не може бити, и по свој прилици само ће за њих бити ријеч *гатка,* њемачки Märchen; а мушке су оне у којима нема чудеса, него оно што се приповиједа рекао би човјек да је заиста могло бити.« Ту збирку превела је на немачки Караџићева кћи Вилхелмина, и, са нарочитим предговором Јакова Грима, издала у Бечу 1845. Треће издање, умножено (од 50 приповедака у другом издању овде се попело на 111), изишло је у Бечу 1870, а четврто, опет умножено (70 приповедака и 50 »шаљивих прича«, заједно са 782 загонетке), у Београду 1897.

У скупљању *народних пословица* Караџић је имао претходника: поред Јована Мушкатировића, који их је скупљао још у XVIII веку, и два писца из почетка XIX века, сомборског пароха Стефана Беренчевића и игумана манастира Гомирја Севастијана Илића, који су своје мале збирке штампали у *Новинама сербским* за 1818. и 1820. Али ти послови су рађени непотпуно и делимично. Први Караџић је дао једну целокупну збирку народних пословица. Он их је почео скупљати још од 1816, и када је прикупио довољан број издао је 1836. на Цетињу *Народне српске пословице и друге различне, као оне у обичај узете ријечи.* Пословице је уредио азбучним редом, и где је било потребно објаснио их анегдотама које су за њих везане. Као и остале своје сличне послове, тако је и ову збирку попуњавао новом грађом. 1849. дао је ново, проширено издање. 1900. изишло је ново, допуњено издање.

ОПИСИВАЊЕ НАРОДНИХ ОБИЧАЈА. — Наши писци XVIII века, са рационалистичким и козмополитским идеалом свога века, са тежњом ка просветном изједначивању свију људи и ка једној вишој општечовечанској цивилизацији, нису марили за народне обичаје и традиције. Они су у њиховим очима били заостаци варварства, и називали су их: предрасудама, заблудама и празноверицама. Матија Рељковић, који је из свог бављења у Немачкој донео један виши идеал европске културе, гледа на особине народног живота у Славонији, на народне обичаје и традиције, као на заостатке робовања под Турцима, назива их »турском скулом« и »хадетима мрским«. Доситеј Обрадовић хоће да код Срба искорени »стара мњенија и обикновенија«, »старе плесњиве и зарђате обичаје«, и хвали једног српског епископа у Банату што је прогонио обичај коледа. Јован Мушкатировић осуђује народне обичаје »от идолопоклоников заоставше« и »сујеверије од Турака узајмљено«; тако и Алексије Везилић жигоше народне обичаје у народу, »стаду простодушном«.

Вук Караџић о народним обичајима има сасвим друге погледе. Он је у идејама савременог романтизма, који, идући за Жан-Жаком Русоом, сматра да је примитивни човек много бољи и лепши и да је народни живот прави и нормални живот људски. За Караџића народни обичаји су »жива старина«, оно што одликује један народ и обележава његову оригиналност. У полемици са Милованом Видаковећем он га осуђује што његов јунак у роману *Любомиръ у Елїсїуму* говори против народних обичаја. Љубомир, вели он, показује »магарећу памет« када се жали на оно што чини »светињу«. »...Наш Љубомир ваљада је чуо гдје *Доситеј* и *Рељковић* (и јошт гдјекоји) вичу на обичаје народне, а није знао расудити, да су они у том сви лудовали.« Насупрот рационалистима XVIII века, Караџић истиче ново, сасвим романтичарско схватање: »Код свакога су народа најсветије ове три ствари: *закон, језик и обичаји:* тим се народи један с другим рођакају, и један од другог разликују. Како народ изгуби те три светине, он изгуби и своје име.«

Схватајући тако народне обичаје, он их је још врло рано почео прикупљати, и то опет по савету Јернеја Копитара. »У Рјечнику ће српском, пише Караџић, бити описани скоро сви обичаји српски. Копитар ме на то наћерао.« У *Српском рјечнику* из 1818. поред великог броја речи има краћих и дужих описа народних обичаја, и тиме је ово знаменито дело добило и велику фолклорну вредност. 1849. изишла је у Бечу Караџићева књига *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона,* у којој има и етнографског материјала. У важном чланку *Срби сви и свуда* он сасвим русовљевски напада »вишу класу« српску, образоване људе што су се »потуђили од свога народа и његовијех обичаја« и »друкчије од народа носе се и живе«, и велича »просту класу народа нашега«, која чува народно име, језик и обележје.

Караџић је непрекидно и систематски прикупљао грађу за опис народног живота с намером, како је сам говорио, да изнесе српске »обичаје, сујеверје, митологију и домаћи живот«. Он бележи не само народне обредне песме но хоће да опише целокупан народни живот у свим његовим појавама. После његове смрти остао је рукопис *Живот и обичаји народа српског,* који је штампан у Бечу 1867. То још недовршено дело имало је да опише сав народни живот, да у српском фолклору буде оно што је у српској лексикологији био *Српски рјечник.* Иако недовршена, ова књига је драгоцен прилог испитивању народног живота. У засебним поглављима Караџић је описао народне обичаје, традиције, веровања, изнео начин живота у кући, у селу, у

општини. Када се види како је на ширем основу схватио тај посао, као неки компендијум за етнографију српског народа, онда се мора жалити што је остао недовршен. Он је дао пример, и за њим су дошли ученици који су посао настављали. Одмах за њим Вук Врчевић је стао описивати живот српскога народа у Херцеговини, а Милан Ђ. Милићевић у Србији. По његовом имену, *Караџић* звао се етнографски »лист за српски народни живот, обичаје и предања« који је излазио у Алексинцу 1899—1901. и 1903. године.

III. РЕФОРМА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА И ПРАВОПИСА

ПОЧЕТАК РАДА НА РЕФОРМИ ЈЕЗИКА И ПРАВОПИСА. — Када је већ изишао на глас, Караџић је тврдио да се врло рано, још док је са службом био у Србији, за време устанка, почео бавити народним језиком. Још 1810, тврдио је он, другови у Београду сматрали су га за »зналца српскога језика«, а 1813, када је био са службом у Брзој Паланци, он је обраћао пажњу на народни говор и бележио што му се »чинило да треба знати«. Али све је то радио »без икакве књижевне намере... него само за себе«.

То његово тврђење у целини није сигурно; али је извесно да је у доба око 1813. он врло добро знао српски језик. Рођен у једном крају где се лепо и чисто говори, не прошавши кроз школе у којима се предавао славеносербски, он је својим знањем народног језика одскакао од осталих.

Копитар, у то време када су се филолози са одушевљењем бацали на компаративно изучавање индоевропских језика, тражио је човека код којега ће се моћи обавестити о правој природи српскога језика. У уском кругу ондашњих словенских филолога још није било решено питање шта је управо српски језик, дијалекат руског или засебан словенски језик. Још 1809. Копитар је писао о »неопходности новосрпске граматике«. О вештачки створеном језику ондашње српске књижевности писао је да је »plane barbara, nulla, ficta, stulta, ridicula«. Он је са највећом похвалом дочекао реформаторску књижицу Саве Мркаља *Сало дебелог ера, либо азбукопротрес* (1810) и писао да у њених двеестак страница има више »лингвистичке филозофије но у другој дебелој граматици«. Другом приликом је писао: »Срби очекују још свога Херкула-Кораиса који ће очистити ову Аугијасову шталу, и који ће и старом мртвом црквеном језику, и новом, живом, народном, зајемчити њихова узајамна права. Он ће доћи, тај Херкул-Кораис.« Када му је 1813. дошао у руке Караџићев чланак намењен за *Новине сербске,* упознавши лично Караџића, оценивши његову велику личну вредност, он је видео да је наишао на човека који му је требао, прогласио га »најбољом главом међу свима Србима« и 1814. писао своме пријатељу Словенцу Жупану: »Срби ће вас све за собом оставити! Овде је неки Вук који прекрасно пише српски.«

Караџић је тада потпао под његов пун духовни утицај. Без школа и без школских предрасуда, природно бистар и проницљив, Караџић је лако прихватио његове идеје.

И Копитар идеје које је проповедао и спроводио код Словенаца, преко свога ученика преноси и код Срба. У то време код словенских народа водиле су се борбе за народни језик у књижевности и за прилагођивање правописа природи појединих језика, — то је била такозвана »абецедна војна«. Копитар се код Словенаца борио за народни језик, написао граматику народног језика, и радио на упрошћавању словеначког правописа. Он је и Караџића увео у своје идеје и начинио га њиховим апостолом код Срба. Караџић му је писао: »Нити ја знам како би вама за то возблагодарити могао што сте ви мене удостоили участником бити тога славнога, и сваку человеческу похвалу превосходећега вашега предпријатија.«

Било би погрешно мислити да се Вук Караџић одједном развио у оно што је доцније постао, да је од првога почетка свога рада писао чистим народним језиком и упрошћеним фонетичким правописом. Он истина још 1814. истиче »матерњи језик« као »најдрагоценије благо«, жали се на хаос који влада у српском књижевном језику и правопису, и тражи реда и јединства, граматику и речник којих би се сви обавезно држали. Али је и он у првој књизи својој био под утицајем ранијих старијих писаца, још писао старим правописом и уносио многе старинске и туђе речи против којих ће се доцније одсудно борити (као: госпожа, примјечаније, чувствителан, сердце, сербски, нижајши, расуждавати, просвјешченије, вкус, чрез, битије, и тако даље). Чак и у приватним писмима из 1814. он се служи многим старинским речима и старим правописом. Копитар га је од тога одучавао, и успео да га одучи.

СРПСКА ГРАМАТИКА. — Копитар је Караџића још 1814. убедио о потреби да напише граматику простог српског, народног језика, како би остали српски писци могли видети шта је прави српски језик. Караџић је одмах схватио да без граматике народног језика не може народни језик постати књижевни, и да се без ње не могу поставити чврсти основи народној књижевности. »Док се не почне, писао је он нешто доцније, српска граматика учити по школама, ништа неће бити од наши списатеља.« 1814. изишла је у Бечу *Писменица сербскога језика, по говору простога народа написана*. Караџић је ту у граматичка правила свео »говор оних Сербаља који живе по селима далеко од градова«, и то је била прва граматика народног језика српског.

Он није имао потребне спреме за један овакав посао, и овај покушај учинио је »из ревности к сербском књижеству и из љубави к матерњем језику«, али потпуно свестан својих »малих сила знања«. »Ова је моја писменица само један перви опит, у којему сам се ја потрудио, по силама знања мога, само нека правила о склањању имена и мјестоимјенија, и о спрезању глагола, у једно саставити, и со тим, ако не внутрење вештество, а оно барем вид Сербске Писменице предложити.« Он ју је написао по верном угледу на славено-сербску граматику Аврама Мразовића из XVIII века, која је опет била написана према руским граматикама XVII века. Он је задржао стару граматичарску терминологију и начин излагања, и у старе калупе прелио живи народни говор. Али иако је књига у изради несавршена, она је имала неколико важних новина и означавала велики напредак. Кроз њу је спроведено начело: *»пиши као што говориш, а читај као што је написано«,* начело фонетичког правописа и упрошћене азбуке.

И код ранијих писаца опажала се склоност за упрошћавање одвећ сложене словенске азбуке, пуне за српски језик излишних и паразитских слова. Доситеј

Обрадовић изоставља *ы,* не прави разлику између ъ и ь, уноси *ћ,* којим обележава не само глас *ћ* но каткада и *ђ; ђ, њ* и *љ* пише са *дь, нь, ль.* Емануило Јанковић изоставља *ь, њ* и *љ* пише са *н́* и *л́,* жели да избаци и *ъ,* као и »многа друга слова ...из нашег алфабета«. Атанасије Стојковић је писао да је ъ »пети точак у колима«; Сава Текелија је штампао своје *Римляне у Шпанїи* (1805) без *ъ;* Павле Соларић у појединим својим списима изоставља на крају речи и ъ и ь, само задржава ь као знак за умекшавање. Мушицки у појединим својим одама изоставља оба јера. У тој »буни у славенским писменима« најдаље је ишао Сава Мркаљ, који је у својој књижици *Сало дебелога єра, либо азбукопротрес* учинио одлучан корак ка упрошћавању азбуке. Мркаљ је у својој новој азбуци избацио велики број непотребних слова, место *ѣ, ю, я,* писао *іе, іу, ја,* тражио нарочите знаке за гласове *љ, њ, ђ, ћ,* избацио не само *ζ, γ, ω, щ, ψ, ω, ω, ξ, Θ, ν* но и дотле редовно употребљавана слова: *ы, є.* Караџић у томе правцу своди српску азбуку на 29 слова: *а, б, в, г, д,* дь, *е, ж, з, и, ї к, л, љ, м, н, њ, о, п, р, с, т, ћ, у, ф, х, ц, ч, ш.* Он сам саставља слова *дь (д + ь), љ (л + ь)* и *њ (н + ь); ћ* је узео из старих српских књига; словима *ф* и *х,* за која је мислио да се у народу не изговарају, служиће се тек доцније (слово *х,* уверивши се да се изговара у народу, почео је употребљавати тек од 1836. у *Народним српским пословицама);* глас *ђ* узеће од Лукијана Мушицкога; слово *ї* замениће јотом *(j).* Тако је он, додавши и тридесето слово *џ,* створио своју нову азбуку, за коју је са разлогом могао рећи да у њој »ниједно (слово) није сувише, ниједно звукопремјенљиво, нити које недостаје, него и је таман онолико колико својство сербског језика изискује«, азбуку за коју је 1832. са поносом писао да је »правилнија и паметнија од ортографија свију народа и језика европејских«.

Копитар је са похвалом дочекао ову граматику. 1815. у једном бечком листу писао је он: »Добро дошла, прва српска граматико ћирилским писменима! И двапут нам добро дошла што си верно по говору простога народа написана!« Али му је Копитар учинио и извесне примедбе. Сам Караџић није био задовољан овом »жалосном пробом српске граматике«, како је доцније скромно називао и изјављивао да је се стиди. Као разуман човек он је примио примедбе Копитара, а исто тако и других личних и књижевних пријатеља, користио се искуством, и 1818, уз *Српски рјечник,* дао ново попуњено и поправљено, далеко боље издање те своје граматике. 1824. Грим ју је превео на немачки, и као учен филолог учинио неке исправке и допуне.

1827. у *Даници* Караџић је написао *Први српске буквар,* који је први буквар простонародног српског језика.

»СРПСКИ РЈЕЧНИК«. — И пре Караџића било је речника српско-хрватскога језика. Тако речник Јакова Микаље изишао је 1649, Јурја Хабделића 1670, Арделија дела Беле 1728, Белостенца 1740, Андрије Јамбрешића 1742, Јозе Волтиџија 1802, Јоакима Стулија 1801—1810. Али све су то били речници говора северозападнога дела нашега народа, штампани латиницом, и као такви нису допирали у крајеве где су православни Срби живели.

Копитар је убедио Караџића да поред граматике треба дати и речник српског народног језика. Чим га је Копитар упознао, он га је увео у тај посао, и чак му донео листиће за исписивање речи. Од краја 1814. Караџић је почео да бележи. »Било је онда, прича он, ученијех Срба у Бечу који су сав овај посао држали за беспослицу и говорили ми у очи да не кварим хартије узалуд; но мени се учини боље и милије

послушати Г. Копитара него њих.« Од 1815. он живље почиње радити, уверен да ради један посао од историјског значаја. »Рјечник ће бити прво дјело у србском књижеству; он ће бити триумф србскога језика.« У један мах намеравао је да унесе све речи из ранијих поменутих »шокачких речника«, исто тако мислио је да дâ два речника, један речник ученог, словенског језика, и један речник простог народног, па да се доцније оба речника слију у један. Али се најзад задржао само на речима које је сам чуо да се говоре у народу. Када је прикупио довољну грађу, од краја 1816. дао се са Копитарем на посао. Све своје слободно време 1816. и 1817. Копитар је посветио активној сарадњи на *Српском рјечнику*. Он је Караџићу долазио свако вече, и дубоко у ноћ Караџић је читао забележене речи, објашњавао их, а Копитар преводио на немачки и латински. »То време, писао је доцније Караџић, свакидашње разговоре с Копитарем нећу да заборавим никада и довека; ту је моје пређашње опширно, али несавршено знање српскога језика правилима оживело.«

Предузеће је било велико, захтевало је доста материјалних жртава. Копитар је у бечким часописима и у преписци са славистима скретао пажњу на овај значајан посао. Са штампањем самога дела ишло је врло тешко. Трошкови су били велики, а Караџић је био без средстава. Позив за претплату није нашао довољног одзива, и без неколико родољубивих меценатa дело не би могло изићи. Најзад, 1818, угледао је света *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима*.

То је био огроман посао. У том речнику је било преко 26.000 речи, акцентованих и истумачених немачким и латинским речима, често пропраћених етнографским, историјским и географским објашњењима. Речи су покупљене само из оних српских крајева које је Караџић знао, из Србије, Срема и јужне Угарске. Многобројне, чисто народне речи из наших западних крајева, које се налазе у ранијим »шокачким речницима«, овде нису унете.

Чим је дело изишло Караџић је осећао његове непотпуности. Он је продужио скупљање језичког материјала, добијао читаве збирке речи из разних српскохрватских крајева и ревносно спремао друго издање, при чему му је помагао Ђуро Даничић. То друго издање, много допуњено прикупљеним новим речима из Црне Горе, Далмације, Хрватске, па и из Старе Србије, садржавајући преко 47.000 речи, изишло је у Бечу 1852. Но ни то издање он није сматрао за дефинитивно, скупљао је непрестано нов материјал и за собом оставио нову грађу. Тај материјал је сређен и 1898. у Београду Пера П. Ђорђевић и Љубомир Стојановић приредили су треће, исправљено и допуњено издање *Српскога рјечника*.

БОРБА ЗА НАРОДНИ ЈЕЗИК И НОВИ ПРАВОПИС. — Караџић ни по својој спреми ни по својој природи није био кабинетски научник, који би се задовољавао да износи своје теорије и да остави времену да им оно извојује победу и примену. Он је био практичан радник, енергичан борац, који је у стопу гонио своје противнике и безобзирно наметао своје идеје. Од 1815. он се баца у велике и страсне полемике, које ће водити неких четрдесет година. Критикујући Милована Видаковића не толико због садржине његових романа колико због језика којим је писао, као и у осталим многобројним полемикама које је пред 1820. годину заподео, он је одлучно напао на савремене српске писце и њихов рђав књижевни језик, и сав се заложио за народни језик. Он је одлучан противник писаца старе школе, »оних списатеља који су ради да

Србе претворе у старе Славене«. Он констатује анархију у српском књижевном језику. Има писаца који још пишу рускословенским, али њих је све мање, и када пишу они то чине недоследно, без довољног знања словенске граматике, са већим или мањим додацима српскога језика, и то називају »високо сербски«. Има их који хоће да пишу народним језиком, али они тај језик не знају, јер нису из крајева где се чисто српски говори и немају српске граматике по којој би писали. Још најгори су они, најмногобројнији, који не пишу ни словенски ни српски но *»средњим слогом«,* произвољном мешавином између рускословенског и српског, мешовитим речником, збрканом граматиком, удешавајући језик сваки по свом »вкусу«, додајући српским коренима речи словенске флексије и, обратно, словенским коренима српске флексије. »Што не знаш српски, метни славенски; што не знаш славенски, метни српски; а што не знаш ни српски ни славенски, метни како ти драго (што ти прије на ум падне).«

Караџић најодлучније устаје противу тога. Он доказује да црквенословенски није старословенски, но да су то два разна језика. Словенски језик је језик цркве и њега треба оставити цркви, као што је у Европи латински језик, који је у средњем веку био општи научни и књижевни језик, данас остављен само у цркви. »Средњи слог«, скрпљен »српски по славенској граматици«, јесте једна језична бесмислица, доказ незнања и српског и црквенословенског. Као и у целом просвећеном свету, као што су већ учинили Немци, Талијани, Французи и Руси, и Срби треба да усвоје за књижевни језик свој народни језик, ваља примити »чист и непокварен говор народа српског«, »језик орача и копача«, језик крајева где се лепо и чисто говори, западне Србије, Босне и Херцеговине. Своје начело »пиши као што говориш«, он прецизује: »пиши као што народ говори«. Између народног језика и књижевног језика не сме бити разлике: »што год у језику нашему није народно оно није ни српско«. И Караџић упућује писце на своју граматику, на свој речник, на своје збирке српских народних песама.

Те просте идеје у оно доба значиле су велику јерес и против Караџића се подигла силна бура. Он је у првом реду стекао непријатеље у црквеним људима, нарочито у јерархији, у онима које су његови пријатељи називали »црквари«, »црквењаци« и »обскуранти«. За њих је словенски језик био »свештени, свети језик«, за митрополита Стевана Стратимировића »неоцјеноје церкве наше сокровишче« и »котва Православија«. Одступати од тога религијом освештаног језика, допустити да се »кирилеческа слова штроје«, значило је за »славенољубитеље« одступати од православља и словенства и ићи у сусрет туђинству. Они су се сећали покушаја католичке цркве и аустријских власти, чињених не само у XVIII веку но још у првим десетинама XIX века,* и као почетак уније гледали су напуштање у азбуци карактеристичних словенских слова и уношење слова из латинице, као што је *j,* злосрећна *јота,* коју је митрополит Стратимировић 1831. прогласио за »срп Нечастивога«. Српска јерархија је са крајњим неповерењем гледала на Караџића због његових веза са Копитарем, »словенским Мефистофелом«, по Шафариковим речима, којег су у Прагу називали »Hofslavist«, који је био цензор словенских књига у Бечу, познат као велики Аустријанац и ревностан католик, који је желео да сви Словени приме латинску азбуку, имао сталну идеју да насупрот православном [руском] словенству треба ставити католичко, аустријско словенство. И због тога је Караџић још у почетку свога рада био осумњичен да је преко Копитара у служби католичке

пропаганде, проглашен је за »антихриста«, агента кнеза Метерниха, и та тешка оптужба против њега се стално понављала и он се против ње са гнушањем бранио.

На не мање огорчене противнике наишао је у књижевним круговима и у такозваној »благоображеној публици«. Главни напад учинио је он на њих, показао им како не знају да пишу, и упутио их у школу простога народа. Писци, који су имали професионалног поноса и кастинског духа, толико држали на »виспреност« и »високопарност« својих списа, били су увређени тим лекцијама једног нешколованог, неквалификованог, у књижевности новог човека, тим упућивањем на »покварен србски« језик из »турских провинција«. Јоаким Вујић је, усиљавајући се да буде духовит, писао недотупавне нападе на »курта-херо-шијачку граматику г. Вука Стефановича« и на његов »неслано-мастни-арнаут-турско-херо-шијачки-Ћор-Дилбер-Ђиди чауша Рјечник«. Павле Кенђелац је са пуно презирања говорио о том »славено-сербо-немецко-мађаро-турско-циганском« језику. Милован Видаковић се бунио против писања »онако као што наше баке говоре«.

Глуп Србљин буди, говедарски

говори, онда си ти Вуков Србљин.

Ако ли лепше што пером написа

неѓ што је бака изрекла крезуба,

Србски то није.

— певао је 1821. Сава Текелија.

А један други стари писац узвикивао је:

Слепачке гусле Орфеју зар лира да буду?

Књижевна традиција била је већ доста јека, стари језик владао је у цркви и школи неких осамдесет година, образовани људи су њиме не само писали но унеколико и говорили, и Караџићев језик њима је одиста изгледао низак, простачки, недостојан књиге и образованих људи. Са незнатним изузетком угарски Срби који су били прешли у Србију и заузимали висока места у српској администрацији, они које је он у љутини називао »Швабуријом«, били су љути противници Караџићеви.

И Караџић од 1815. развија полемике са својим противницима. До 1817. он их је водио у *Новинама сербскимъ,* показујући чврсто убеђење, упорност, полемичку вештину да обиђе питања која су била незгодна за њега и да се сав баци на питање где је право очевидно било на његовој страни. Нарочито је показивао безобзирност и насртљивост која је застрашивала. Око 1826. Павле Шафарик у Новом Саду покушавао је да измири Караџића и његове противнике, да нађе неки компромис између оба гледишта, али Караџић није хтео ни да чује за попуштање и мир и продужио рат са »надрикњигама и благородним простацима«. Али углавноме имао је два периода

великих полемика, доба између 1815—1821, у почетку свога књижевнога рада, и доба око 1840, када је требало задобити последњу и одлучну битку.

Тада се сукобио са највећим својим противником Јованом Хаџићем. Хаџић је двадесетих година био са њим у добрим односима, али када је прешао у Србију он се ставио на чело оних који су радили против Караџића. Односи су постали затегнути, и рат је отпочео 1837. Хаџић је те године издао у Новом Саду књигу *Ситнице Єзыкословне,* где је осуђивао брз, несмишљен рад на реформи језика и правописа, тражио да те ствари не пресуђује један човек, но цело једно тело учених људи, и то после дугих стручних претресања и саветовања. 1839. Караџић је написао *Одговор на Ситнице језикословне Г. Ј. Хаџића — М. Светића,* где је оштро напао свог противника, упућујући га да пре но што отпочне давати савете другом сам добро научи српски. И отада се јавља цео један низ полемичких брошура, три *Утука* Јована Хаџића и оштри одговори Караџићеви. (Ј. Хаџић: *Утукъ, или Одговоръ на Одговоръ на Ситнице Єзыкословне,* 1839; — *Вуков одговор на Утук Г. М. Светића,* 1843; — Ј. Хаџић: *Утук III Єзыкословный. О єзыку и правопису србскомъ,* 1846; — В. Караџић: *»Утукъ III єзыкословныи одъ М. Светића,«* 1847.) У борби се са научног поља прешло на груба лична вређања. Хаџић је Караџића називао пуком незналицом и простим »преписачем« оног што му други дају и диктују; Караџић је Хаџића проглашавао за »фушера и шрлатана«, и стављао га у гомилу српских писаца који чим почну да говоре о језику и књижевности изгледају као да су »избјегли из луднице«. Најзад, цела та борба, у којој се раздражени противници ни најмање нису штедели, свршила се 1845, углавном Караџићевом победом.

Своје дефинитивно мишљење о књижевном језику Караџић је казао у важној својој брошури Вука Ст. Караџића и Саве Текелије писма високопреосвештеноме господину Платону Атанацковићу, православноме владици будимскоме, о српскоме правопису, са особитијем додацима о српском језику (Беч, 1845). Ту више није тако одлучан као раније у борби против речи словенскога порекла. Он допушта да се оне могу употребити када их нема у народном речнику, али обазриво и у најмањој мери. Ту се тек потпуно изјашњава да треба усвојити јужно наречје као књижевно. Раније, иако је сам увек писао јужним наречјем, допуштао је да сваки може писати својим наречјем, али сада је истакао јужно наречје као књижевно, из разлога што њиме говори велики део српскога народа, што су њиме испеване готово све наше народне песме, што су њиме писали и дубровачки писци, што је он најближи словенском, и што се само »чрез њега можемо ујединити с нашом браћом римскога закона«.

(Караџићева полемика, растурена у брошурама, часописима и листовима, у новије време прикупљена је. У државном издању почели су излазити *Граматички и полемички списи* Караџићеви. Досада су изишле 3 књиге (I, која обухвата време од 1814—1818, изишла је 1894; II, 1818—1835, 1894. и 1895; III, у две свеске, 1836—1847, 1847—1864, 1896). IV књига је у штампи.78)

Примену свих својих идеја о језику и правопису Караџић је дао у свом преводу *Новог завјета.* Он је тај посао покушао још 1815. 1819, када је био у Петрограду, уговори са Руским библијским друштвом да Нови завет преведе на српски. 1820. посао је био готов и рукопис буде послат на преглед Атанасију Стојковићу. Стојковић, поборник старога језика, да мишљење да овај превод на простонародни говор није

добар и понуди се да сам дâ нов превод. Искваривши Караџићев превод, не само у језику но и у смислу, он га штампа у Петрограду 1824. Када се у Петрограду чуло да је Стојковић превео не на српски но у једној рускосрпско-црквенословенској збрци, забрани се даље растурање књиге. Енглеско библијско друштво прештампало је Стојковићев превод 1834. у Лајпцигу. Караџић, увређен и оштећен, није дизао руке од свога превода. 1824. штампао је у Лајпцигу један део свога посла под насловом *Огледи Светог писма на српском језику*. Тек 1847. изишло је у Бечу цело дело *Нови завјет господа нашега Исуса Христа,* »Вуково Евангелије«, како се око 1850. године говорило. Превод је изишао без дозволе црквених власти. Црквени људи и иначе су осуђивали језичку и правописну реформу Караџићеву, а када се он дрзнуо да на свој језик преводи и својим правописом штампа чак и »вешчи церковне и свјашчене«, то им је изгледало као опасна јерес коју је требало одлучно сузбијати. Синод српске православне цркве је уложио протест у Бечу и тражио да се забрани растурање те јеретичне књиге; у јавности је изишло неколико напада, међу осталима и од Јована Стејића. Архимандрит Никанор Грујић, иако пријатељ Караџићев, штампао је 1852. нарочито дело *Примѣтве,* у коме је доказивао нетачност превода и сумњичио Караџића да се тим послом ставио у службу римске пропаганде.

Не знајући ни грчки ни латински, Караџић је преводио са старијих словенских превода, а Копитар је поредио његов превод са грчким оригиналом, исто тако помагао му је и Миклошић. У погледу тачности превод није потпуно веран, али у погледу језика то је мајсторски посао, образац данашњег књижевног језика српског. Али Караџић је у том послу био принуђен да одступи од своје раније апсолутне идеје: да је народни језик сам себи довољан. (1821, наводећи за пример стари грчки језик, он је писао: »Зар се језик *сам по себи* не може изобразити и уљепшати без туђи језика?«) Док је скупљао народне песме и обичаје, народни језик му је могао бити довољан, али како је почео радити послове више врсте, он је на пракси одступио од своје идеје. У предговору *Новог завјета* сам признаје да је позајмио из словенског и руског језика знатан број речи, или их посрбио. (На пример: словенске речи: спаситељ, законик, заступник, преступник, праведник, жртва, ближњи, проповедник, јединство, духовни, животни, величати, итд. итд.; посрбљене словенске речи: стрелац, обиље, човекољубље, савршенство, будући, новорођени, пријатан, искушење, итд.; руске речи: посредник, постојан, природа, итд.) Он признаје да је сам створио нове речи, као: викач, мењач, сејач, трубач, избраник, виноградар, вртар, незнабоштво, смерност, гостољубивост, познање, понижење, потврђење, неосетљив, неразумљив, свадљив, итд. На тај начин он је делимично признао оно против чега се толико борио: да народни језик није сасвим довољан, да се морају чинити позајмице из развијенијих језика и да књижевници имају права стварати нове речи. 1857. изишло је ново издање *Новог завјета,* са мањим изменама; познија издања су проста прештампавања.

Крајем четрдесетих година борба између »јотовића« и »јеровића« клонила се крају, победа је била на Караџићевој страни. Полемика Јована Хаџића била је последњи трзај старе школе; превод *Новог завјета* био је последња реч Караџићева. Он је осећао да старији нараштај, васпитан у старим идејама, не може приволети на своју страну, и сву своју наду, у часу најљућих полемика, полагао је на млађи нараштај. »Оваки се људи не могу поправити, него само *младеж* може избавити нас од ове срамоте и језик наш сачувати од пропасти...« Крајем четрдесетих година пристигао је тај очекивани нараштај. 1847. почињу рад два млада »вуковца«: Ђуро Даничић, који

својим *Ратом за српски језик и правопис* даје научно образложење Караџићевим идејама, и Бранко Радичевић, који својим *Песмама* уноси његове идеје у лепу књижевност. 1848. почиње излазити први лист новим правописом, *Напредак*. 1850, Вук Караџић, Фрањо Миклошић, Ђуро Даничић, Иван Кукуљевић Сакцински, Иван Мажуранић, Димитрије Деметер — да се помену само најглавнији — закључили су *Књижевни договор*. Пошавши од гледишта »да *један* народ треба једну књижевност да има«, они су прогласили да јужно херцеговачко наречје, фонетички изражено, треба да постане књижевни језик Срба и Хрвата, и оставили Караџићу да он напише правила тога језика.

Последње препоне су падале, нови нараштаји су придолазили и прихватали његове идеје. И Караџићева идеја углавном је победила: тај језик је остао књижевни језик Срба и Хрвата, са оградом да се није остало на сировом народном језику но да су чињене позајмице и коване нове речи и да је источно наречје остало у већем делу српске књижевности.

Караџић је нашао времена да се позабави и бугарским језиком, тада потпуно непознатим научном свету. 1822. године, у већем чланку *Додатак к санктпетербургским сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечија с особитим огледима бугарског језика* по посредном сазнању изнео је главне особине бугарског народног језика и дао неколико примерака бугарске народне поезије.

ОСТАЛИ РАД. — У своме раду на језику Караџић се није задовољио само граматиком и речником и полемичком борбом за начела која је ту изнео. Он је осећао своје недовољно знање и трудио се да што боље уђе у питање словенских језика и историје српскога језика. Његово формално, више дескриптивно знање српскога језика није му више било довољно, он је осетио потребу да тај језик позна научно, на темељу историјске граматике, зато је читао старе српске споменике, још од двадесетих година скупљао србуље, писао о односима старог и новог српског језика (1826, 1845), и издао *Примјере српско-славенскога језика* (Беч, 1857). У засебним чланцима (*Примѣчаніе о дателномъ и творителномъ падежу србскомъ мушикí и средньí имена,* 1818; *Главне разлике између данашњега славенскога и српскога језика,* 1826; *Главна свршивања суштествителни́ и прилагателни́ имена у српском језику,* 1828) он прелази на поједина питања из српске граматике и носи се мишљу да напише опширну научну граматику српског језика. Путујући по разним српским крајевима које у почетку свога рада није био видео, и знајући не само садашњост но и прошлост српскога језика, он је своје знање знатно проширио, и када је водио своје последње полемике и научна надмоћност над школованијим противницима била је несумњиво на његовој страни.

Караџић је био човек велике радне снаге и вредноће, и огледао се на више разних поља. Он се бавио и историјом и био један од најранијих историчара нове Србије и први биограф њених хероја. Он је својим очима гледао велику националну драму од 1804. до 1813, и намеравао је да напише целокупну историју првога устанка. Око 1822. спремао се да ради, како сам вели, »српску историју нашега времена, или управо рећи од године 1791, од када буна српска почетак свој има«. За тај »Српски Плутарх« спремио је обилан биографски материјал о главним јунацима оба устанка. 1828. тражио је од кнеза Милоша да га постави за »српског историографа«. 1849. објавио је

да ће изићи његово дело *Историја народа нашега у Србији за владања Карађорђијева од године* 1804. до 1814. Одломак из тога дела је књига *»Правителствующій совѣтъ сербскій« за времена Кара-Ђорђијева, или отимање ондашњијех великаша око власти* (Беч, 1860). Од њега је остало неколико лепих биографија људи из тога доба, међу осталим Хајдук-Вељка, Миленка Стојковића, Милоја Петровића, Петра Добрњца, Милоша Стојићевића, Ивана Југовића, Хаџи—Рувима, Ива Кнежевића »кнеза од Семберије« итд. 1820. скупио је у Србији материјал за биографију кнеза Милоша. 1822. књига је била готова и требало је да изиђе на српском и немачком. Агент кнеза Милоша у Петрограду, Михаило Герман, докопа се немачкога текста и 1825. анонимно га изда у руском преводу. Караџић је протестовао против тога плагијата и у Будиму 1828. издао свој српски оригинал *Милош Обреновић князъ Сербіи или грађа за српску историју нашега времена*. Знаменити немачки историчар Леополд Ранке по његовим подацима и причању написао је своје дело *Die Serbische Revolution aus serbischen Papieren und Mitteilungen* (1829), за коју је Нибур рекао да је најбоље историјско дело на немачком језику. Ранке се обраћа Караџићу и за податке о доцнијем животу Србије, и према материјалу који му је Караџић усмено и писмено дао написао је своје потпуно дело *Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert* (Лајпциг, 1879). (*Скупљени историјски и етнографски списи* Караџићеви почели су излазити у државном издању. 1898. изишла је прва књига, и има да изиђу још три књиге.)

Караџић није био историчар у правом смислу речи, но кроничар који је бележио што је сам видео и запамтио. »Ја не тражим, писао је он 1822, у овој историји мојој да оставим примјер српским реторима и историцима, него сам се трудио да опишем све онако просто, без икаке мајсторије и философије, као што би Србин Србину приповиједао; а закон сам себи поставио да нити кога *валим* ни *кудим,* нити да се чему *подсмијевам* ни *чудим,* него само да кажем како је било, па читатељи сами нека суде што је за валу, што ли за куђење, што ли је за чудо, што ли за подсмије(х).«

За дуг низ година он је био »главни референт на западу за све српске ствари« (Љубомир Стојановић), и кад год се прилика и потреба указала, упознавао је Европу са стварима српског народа. Познати испитивач Балканскога полуострва француски географ Ами Буе добивао је непосредно од Караџића податке и упутства. На немачком језику остало је неколико етнографских и политичких списа Караџићевих. У немачкој збирци *Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neuesten Zeit* изишао је, анонимно, 1837. његов географско-етнографски спис *Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes,* један од најранијих и најпотпунијих описа Црне Горе, њене земље, прошлости, народа, просвете и обичаја. 1853. изишла је у Бечу његова књижица *Die Christen in Bosnien.*79

Неколико година (1826—1829) издавао је алманах *Даницу,* који је готово сам попуњавао својим корисним прилозима. *Даница* је имала више научан но забаван карактер, и то је први научни алманах српски.80

Од Караџића је остала и врло велика и особито важна преписка са најглавнијим људима у српском народу и са многим знатним људима у словенском и страном свету. Та преписка остала је као својина српске државе, и у редакцији Љубомира Стојановића

почела се издавати од 1907. године. Досада је од те *Вукове преписке* изишло седам великих томова (I — 1907, II — 1908, III и IV — 1909, V — 1910, VI — 1912, VII — 1913). У збирци има писама неједнаке вредности, али у целини то је драгоцена ризница српске и словенске науке и књижевности. Међу осталим ту је преписка са: Копитарем, Јаковом Гримом, Гетеом, Већеславом Ханком, Павлом Шафариком, А. С. Шишковом, Лукијаном Мушицким, Савом Текелијом, Павлом Соларићем, Симом Милутиновићем, Јованом Ст. Поповићем, Његошем, Милошем Обреновићем, Јоксимом Новићем. Она боље но ишта осветљава цео живот, интимну личност и многоструки рад Вука Караџића, а исто тако и целу прву половину XIX века у књижевном и културном животу српскога народа, књижевне и културне нарави, интимну историју српских духова тих времена.

IV. ОПШТИ ПОГЛЕД НА ЊЕГОВ РАД

Вук Караџић је једна од најоригиналнијих и најјачих личности целе српске књижевности. Он је свој човек и самосталан дух; он уме и сме да мисли својом главом, без обзира на то шта ће други рећи. »Кад би се ја, писао је 1820. године, поводио за читатељима, ја би морао постати луд као и они што су, па би напошљетку виђео да им не могу угодити.« Самоук, без школских и књижевних традиција, духовно слободан и смео, он напушта старе стазе којима се дотле ишло у српској књижевности и започиње један нов покрет, који би се могао назвати књижевном револуцијом. Романтичар по идејама, он има рационалистички дух. »То је највећа разлика између човјека паметна и између простака, што паметан човјек једнако жели и труди се да што *боље* научи или измисли, и да он буде паметнији од својије стари, а његова ђеца од њега; простак пак све је рад да остане као што су му и стари били, а његова ђеца као и он што је. Какав би јадан и жалостан род људски и овај свијет био да су сви људи остајали онаки као што су и њиови стари били!« Он је ушао у књижевну борбу са осећањем да старе ствари никако не ваљају и да су потребне велике, корените реформе. Са пуно свести о сопственој вредности и о задацима који му предстоје, он је 1819. писао Лукијану Мушицком: »Ми смо Платони и Аристотели у данашњему народу нашему...«

И у тај велики посао он ће унети своју ретку снагу и истрајност. Он је по својој здравој памети осетио да је плодан рад најбољи одговор неправедним критикама, и непрекидни рад и стварање у његовим очима су били »једини начин благородно се осветити непријатељима, или их посрамити«. Препреке му нису сметале, и противници су га само подстрекавали на живљи рад. »Премда је у свакоме паметном почетку, писао је он 1820, више луди људи неголи паметни, али у напредак, од дана до дана, све друштво паметни расте, а лудије се умаљује, и тако разум и истина с временом надвлађују.« Требало је имати много самопоуздања и храбрости, па ударити на јаку традицију, и књижевну и црквену, заратити са готово свим образованим људима у српском народу, изложити се најстрашнијим оптужбама и беспрекидним гањањима. Караџић је имао борбени дух свих великих рушилаца. Без илузија о људима, не кријући нимало своје презирање према »надрикњигама« и »благоображеној простоти«, он је знао да у боју »ваља зубе показати«. И он ће се

показати као полемичар првога реда, неукротив, нетрпљив, по потреби суров, неправедан често, али увек готов на борбу. Само човек такве борбене снаге и истрајности, дубоко убеђен да »истина мора, мало раније или доцније, надвладати«, могао је издржати толике борбе и готово сам извојевати једну од највећих победа у српској књижевности.

Но он није имао само тих борбених способности. То је био и један од најдаровитијих људи који су постојали у српском народу. Он је припадао оном јаком нараштају који је у почетку XIX века створио данашњу Србију, нараштају толиких генијалних војсковођа и дипломата. Он је имао природну бистрину и оштроумље србијанског сељака, ванредно асимилативан дух, способност да ствари брзо схвати и прими, и да самостално и доследно изводи закључке. Копитар је од првога дана видео његове природне способности, и одмах га назвао »најбољом главом« међу Србима које је познавао; доцније, када је видео како је овај човек који ни основну школу није свршио, брзо ушао у науку о језику, он га је без устезања назвао »граматичарским генијем«. У сваком случају код њега је била велика духовна енергија, јака памет, оштар критички дух, природан здрав разум и Мушицки га је са разлогом називао *бодрим и крилатим Вуком*.

Његов посао је огроман, и у погледу плодности Караџић стоји на првом месту у српској књижевности. Почео је писати млад, и кроз цео живот није напуштао посао. За пола века неуморне и непрекидне делатности он је извршио неколико великих послова, од којих би сваки за се био довољан за живот другога човека. Највећи део његова посла то је прибирање народних умотворина и описивање народнога живота. У тај посао он је унео не само своју велику радну снагу и неуморну истрајност но извесно књижевно разумевање, готово књижевни укус. Не само међу Србима но и међу свим Словенима он је тај посао радио боље но ико, и његове збирке народних песама заузимају прво место у историји словенских књижевности. »Свим другим скупљачима народнога блага на северу и југу био је Вук први и класични узор« (др Матија Мурко). Станко Враз посветио је 1839. Караџићу прву збирку словеначких народних песама, а 1845. писао да би желео цео живот провести крај њега. За Караџићевим примером у скупљању народних песама пошли су код Чеха и Словака: Палацки, Шафарик, Јан Колар; Челаковски му је посветио своју прву књигу чешких народних песама. Бугарски писац др Иван Шишманов, називајући Караџића »југословенским Гримом«, вели да његове збирке народних умотворина »остају и до данас узори«: »имају право Срби што се поносе својим народним песмама, али још више требало би да се поносе својим Вуком«.

Караџићеве збирке народних песама немају само књижевни и научни значај но и национални. Прикупљајући народне умотворине и описујући народни живот у готово свим српским покрајинама, без обзира на политичке и верске поделе, он је Србима дао појам да су једна душевна целина, и тако силно допринео стварању општег националног осећања српског. Наглашујући непрестано етничку чистоту и снагу балканскога Српства, он је више но ико радио на национализацији оних крајева на народној периферији где је национално осећање бледело, или се још није било развило. Његове збирке, те »рапсодије српских хомероида из XIX века«, постале су опште народно благо, прошириле су се на све крајеве, и на етнички слабије крајеве где је извор народне поезије био усахнуо. Његове збирке су у Европи побудиле велики

интерес и симпатије за српски народ, а у доба стварања српске државе те симпатије биле су драгоцене. Са правом, већ 1826, он је писао: »Ја сам народ српски с ученом Европом познао.« И његове збирке не само да су сачувале највећи и најбољи део наше народне поезије но својим сјајним сликањем велике и јуначке народне прошлости дале се српском народу, који је увек имао епску машту, осећање да није од јуче, улиле му самопоуздање и веру у будућност, као што и данас врше велики утицај у народној маси. И тим прикупљањем народних песама, описивањем живота целог српскога народа, истицањем етничке чистоте и националне особености српске, Караџић је можда главни творац српскога национализма у XIX веку.

Још у првом почетку свога рада он је у српском народу видео две главне силе: једну, тако рећи, центрифугалну, на периферији српскога народа, међу исељеницима српским у Угарској и Хрватској, где је материјална и општа духовна култура била виша, али где је чисти народни дух клонуо и где су карактеристичне народне особине слабиле; с друге стране, у југозападним крајевима српским, у Србији, Босни, Херцеговини и Црној Гори, где је срж српскога народа, видео је центрипеталну силу, мању културу али живљи народни дух, чистију народну душу, већу етничку и духовну свежину. И наместо угарскога Српства, које је дотле једино представљало српски народ и држало српску књижевност, он ставља балканско Српство, Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору. Он је српском национализму дао западносрпско обележје.

У питањима језика и правописа његов рад био је одлучан, могло би се рећи дефинитиван. Он једном за свагда сузбија рускословенски језик из српске књижевности и извојевава победу народном језику, подиже га на висину књижевног језика и за Србе и за Хрвате. Он није успео у оном што је у први мах замишљао: да народни језик, без икаквих позајмица и страних утицаја, постане књижевни језик, није успео да херцеговачко наречје постане опште наречје, али је успео да живи и народни језик потисне мртви црквени и школски језик. И исто онако као што је извршио пуну национализацију српског осећања, извршио је и демократизацију књижевног језика. Њему се дугује за прву граматику и први речник српског народног језика, као и за први српски превод Новог завета. Логично идући за писцима XVIII века који су напустили црквену азбуку и усвојили грађанску азбуку, он је упростио српски правопис, потпуно га прилагодио фонетичким законима српског језика и створио најупрошћенији и најрационалнији правопис који данас уопште постоји.

Али ипак, поред свих тих великих и несумњивих заслуга његових, данас се не може примити претерана Даничићева реч да је Караџић »отац нове српске књижевност«, из простога разлога што је пре њега, и у његово доба, и мимо њега, било добрих српских писаца и прогресивне српске књижевности. У чисто књижевном погледу његов значај је мањи и више је посредан но непосредан. Али и на том пољу он има знатних заслуга. Он је положио основ српском књижевном језику, и својим јасним, једрим, живим и крепким стилом показао како треба лепо српски писати. Као Хердер, који је у немачкој књижевности одвраћао писце да не буду Пиндари и »модерни Анакреони« но да се врате националном извору, германској старини, тако је и Караџић нападао класицизам и књижевну и школску литературу, и писце враћао народу и народној поезији. Његово схватање народа и народне поезије примили су доцнији романтичари, развијали оно што је он писао, остваривали идеје које су код њега нашли. Око половине XIX века почиње цео један култ Вука Караџића. Ђуро

Даничић га је сматрао за неку врсту националног Месије, и 1849. писао: »Да није Вук на свијет дошао, могли бисмо свашта мислити, али кад он дође, то нам је највећи јемац да нећемо пропасти.« Бранко Радичевић је певао:

Ноћ нам дође са Вука једнога,

Данак бели, браћо, са другога.

Омладина је 1863. прославила педесетогодишњицу његова рада, а његова смрт примљена је као општа народна жалост. 1865. Фрањо Миклошић, Огњеслав Утјешеновић и Јован Суботић, у позиву за издавање целокупних Караџићевих списа, назвали су га »другим Мојсијем« који »отвори народному духу нашему у жедној пустињи незнанства бистро врело живота народнога«. Он је био од пресудног утицаја на духовно формирање познијих романтичара, који су га назвали »Мојсијем нове српске књижевности«, [чак и »свети Вук«,] и са доста разлога нараштај од шездесетих година назива се и »Вуковом омладином«. Са Караџићем је био случај као са свима великим реформаторима, сувише оспораваним и снижаваним у једно време, претерено истицаним и величаним у друго време. В. Јагић са разлогом вели да као што је Караџић у своје време страдао од неправилних и пристрасних напада на своју реформу, тако после коначне победе сви српски писци његова правца, када говоре о његовој реформи, лако падају у противну крајност — у претеран панегиричан тон.

и кад се одбије на сва та претеривања, Караџић остаје као један од најјачих и највећих људи у српском народу и у српској књижевности. Он је један од оних који су највише радили и стварали и највећма утицали, централна личност српске књижевности у средини XIX века, за XIX век оно што је Доситеј Обрадовић био за XVIII век: књижевни реформатор и национални творац.

НИКОЛА ТОМАЗЕО

Као што Михаило Витковић, Србин по рођењу а Мађар по култури, припада и српској и мађарској књижевности, тако и Никола Томазео, Србин по рођењу а Талијан по култури, припада и српској и талијанској књижевности. Обојица су више радили и стекли знатна имена у туђим књижевностима, а само мањим и незнатнијим делом радили су на књижевности свога матерњега језика.

Никола Томазео родио се у Шибенику, у Далмацији, 27. септембра 1802, у трговачкој породици. Основну школу свршио је у Шибенику, гимназију у Спљету. У Падови, у Италији, учио је права. Ушавши у јавни живот талијански, био је новинар и књижевник, живећи у Падови, Милану, у млетачкој области, у Флоренцији. 1833, прогнан из Тоскане, оде у Француску, прво у Екс, у Прованси, потом у Париз и на Корзику. Амнестован 1840, врати се у Италију, дође до завичаја, на гроб својих родитеља, потом се настани у Млецима, обилно радећи на књижевности. Учествујући врло живо и у првим редовима у талијанском покрету за ослобођење и уједињење, буде 1847. затворен у Млецима. 1848, када је букнула буна у Млецима, народ ослободи Томазеа из затвора. Пошто је проглашена република, он постане њен министар просвете, потом оде за посланика Млетачке Републике у Париз. Када су Аустријанци 1849. понова заузели Млетке, Томазео одбегне на Крф, где остане до 1854. Тада дође у Турин, престоницу Пијемонта. 1859. пресели се у Флоренцију. Око 1861. године потпуно изгуби вид, који му је био ослабио у млетачком тамновању. Дочекавши да доживи 1871. остварен сан своје младости, уједињење Италије, уважаван као један од најзаслужнијих људи »Треће Италије«, умро је у Флоренцији 1. маја 1874. Сахрањен је величанствено, у флорентинском Пантеону, поред Дантеа. 1902. у целој Италији прослављена је свечано стогодишњица његова рођења.

Томазео је био ванредно разноврстан и плодан писац. Бавио се теологијом, филологијом, етиком, педагогијом, књижевном критиком и историјом, а изнад свега политиком. Од њега је остало на 250 мањих и већих дела по разним струкама. Главна његова дела су коментари Дантеовој *Божанственој комедији, Речник талијанског језика, Речник синонима, ЕсТетички речник.* Сви ти радови достојно су оцењени у историји талијанске књижевности.

У српској књижевности остало је само једно Томазеово дело, његове *Искрице.* Навративши се 1839. у Шибеник, он се даде на поновно учење српскога језика и на читање Караџићевих збирки народних песама, а и сам почне бележити народне песме. Словенско и српско осећање његово нађе израза у лепој књижици *Искрице (Scintille),* које су прво изишле на Талијанском 1841, у Млецима. Он их је одмах превео на српски и послао пријатељима у Далмацију. Те његове *Искрцие* на »илирском« језику појавиле су се 1843. у Далмацији, у неколико рукописа. 1844. Иван Кукуљевић Сакцински изда

их у Загребу, али аустријска цензура их забрани. 1848, у Загребу, Кукуљевић даде ново исправљено издање, са нарочитим Томазеовим предговором. У Задру је 1849. изишло треће издање, четврто издање дала је Матица хрватска у Загребу 1888, а пето, дефинитивно издање, према исправкама самога Томазеа, дао је Данило Петрановић 1898. у Београду, у књигама Српске књижевне задруге. Главна разлика између овог петог издања и ранијих издања јесте што су унете исправке које је сам Томазео учинио, ставивши свуда реч »српски« место »илирски«, »славенски«, »југославенски«.

Искрице су мала књига, али богата садржајем, пуна јаких мисли и благородних осећања. У 33 »искрице«, већих и мањих афоризама, Томазео је изразио своју велику љубав према своме народу и према своме завичају, дао савете и упутства како да цео народ пође напред. Он засебно говори о приликама у којима се српски народ, а нарочито Далмација, налази; истиче потребу народне просвете, праве хришћанске културе, етичкога васпитања, верске сношљивости, вере у народну снагу, наде у бољу будућност. Он саветује шта све треба учинити те да се запуштена Далмација дигне на висину на којој је некада била и да српски народ заузме у Словенству и међу народима оно место које му припада по његовим врлинама, по његовом дивном језику и неупоредивој народној поезији. Томазео је врло речит писац и пише високим, свечаним поетским језиком. Лирско надахнуће је врло јако и на неколико места Томазео достиже висину библијске свечане речитости и оставља дубок утисак на читаоца. Стил му је сасвим личан, збивен и кратак; језик, иако се на њему опажају талијански утицаји, чист и једар. Иако мале обимом, *Искрице* су идејама и осећањима богато дело, које је могао написати само човек од талента и сасвим израђен писац.

Он је поред тога често и топло писао о српским народним песмама. 1841, уз своје врло познате збирке народних песама са Корзике и Јонских острва *(Canti popolari)*, дао је известан број »илирских песама«. Опширније и потпуније писао је он о српској народној песми у књизи *Dei canti del popolo serbo e dalmata* (Трст, 1847). Са одушевљењем он ту велича Србију, која је »свет задивила, устајући, прва на Балкану, да се бори за свето име отаџбине...«, и пише тако пламеним патриотским стилом какав се само може наћи у најодушевљенијих омладинаца. У својој снажној песми *Alla Dalmazia* велича он Србију, као ретко ко пре њега. »Ускрсла Србија, у којој влада питоми дух и чила мишица«, сва је нада српскохрватског народа. И у свима својим познијим списима он ће величати »славно побуњену Србију«, »слободну Србију«. Он слави српски језик, и мисли да правилни, крепки, складни српски језик треба да постане општи језик Словена. »Наш је језик силнији од талијанскога и латинскога, а није сиромашнији ни од грчкога.« Дела Вука Караџића учинила су на њега дубок утисак; он Караџића назива генијем и најзаслужнијим Србином и тврди да благодарећи њему Европа ставља Србе у ред најпоетичнијих народа; српске народне песме су »право чудо језика, стила и поезије, јединствене у Европи«. Његове идеје о књижевности истоветне су са идејама Вука Караџића и познијих српских романтичара: »Сваком народу препоручујем да чува свој дух, који живи у народним умотворинама... Кад се нека књижевност много удаљи од простога народа, она се, у исто вријеме, много удаљила и од природе... Велико ће зло изићи ако словенски писци буду подражавали данашње европске књижевности.« »Не знају глатка пера онако писати као што јаворове гусле гуде...«

Његов књижеван рад на српском језику није велики, али он је српску књижевност обогатио једном поетичном и једром књигом, и, будући књижевно образован, доследније и потпуније но ико код нас развио је романтичарску доктрину и њено основно схватање о вези између народне и књижевне уметности.

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ

Код ранијих песника српских било је клица романтизма, али први прави романтичарски песник српски, писац који је на поезију стао примењивати романтичарске идеје Вука Караџића, био је Бранко Радичевић. Стварно, он у књижевности српској отвара цветну, књижевним талентима и песничким делима богату романтичарску епоху.

ЖИВОТ. — Отац Бранка Радичевића, Теодор (Божидар) Радичевић, црински чиновник у аустријској служби, био је и сам човек од пера. То није био само један од оних старих »љубитеља чтенија«, каквих је код Срба доста било у првој половини XIX века, но је и сам радио на књижевности, и поред мањих књижевних огледа дао 1847. и српски превод Шилерова *Вилхелма Тела*. У Броду на Сави, у Славонији, 15. марта 1824. родио му се син Алексије, који је доцније своје календарско име преокренуо у народно име Бранко.

Како је Теодор Радичевић, као чиновник, мењао места службовања, Бранко је учио школе у неколико разних места. Од 1828. године породица Радичевић била је у Земуну, и Бранко је ту, од 1830. до 1835, учио три разреда српске и три разреда немачке основне школе. 1835. уписао се на гимназију у Карловцима, и ту остао до 1841. Тада је 1841. отишао на гимназију у Темишвар, и свршио је 1843. 1843. отишао је у Беч и уписао се да слуша права. Ту се упознао са Вуком Караџићем и Ђуром Даничићем, ушао у њихов ужи круг, и то познанство биће од врло великог значаја по даљи његов књижевни рад. Нешто новчана оскудица, нешто буран ђачки живот омели су га да доврши своје правне студије. Године револуције, 1848. и 1849, провео је у Срему, нарочито у Земуну; у неколико махова прелазио је у Београд. У Беч се вратио 1850, и, потпомогнут од кнеза Михаила, уписао се на медицину. Али неизлечива болест била га је ухватила, и он је умро у најбољим годинама и у првом почетку свога рада, у Бечу, 18. јуна 1853.

ЊЕГОВЕ КЊИГЕ. — Као готово сви српски песници његова времена, Радичевић је почео певати још као ђак у гимназији. Рана књижевна зрелост његова објашњава се не само његовим личним талентом но књижевном наследношћу од очеве стране и књижевним образовањем стеченим још у родитељској кући. Од 1843. године он већ пише добре стихове, и отада се брзо развијао и нагло производио. Његово певање захвата доба од 1843. до 1850. године. За живота изишле су му две свеске *Песама,* прва, са лирским песмама у Бечу 1847, друга, у којој су две епске песме *Гојко* и *Хајдуков гроб,* такође у Бечу, 1851. После његове ране смрти, на наваљивање Вука Караџића, његов отац издао је из заосталих рукописа и трећу свеску *Песама* (Темишвар, 1862). У Матици српској налази се остатак Радичевићевих рукописа.

Доцније, *Песме* Бранка Радичевића су врло често издаване; после Његошева *Горског вијенца* то је била најчешће издавана и највише читана српска песничка књига. Његове *Песме* изишле су још у десетак издања: у Новом Саду, 1867, у Београду, 1872, у Панчеву, 1873, у Новом Саду, 1878, у Панчеву, 1879. и 1880, у Новом Саду, 1882, 1883, 1889. и 1900. Српска књижевна задруга издала је 1903. у Београду књигу прву Радичевићевих *Песама,* у којој је његова лирика.

ЛИРИЧАР. — Иако је и раније у српској књижевности било песника који су се служили народним језиком и уносили у своју поезију елементе народне поезије, ипак су песме Бранка Радичевића значиле једну велику новину, готово читав књижевни преврат. Његова поезија се одликовала не само пажљиво чистим народним језиком и надахнућем из народне поезије но је и садржином, основним тоном и начином изражавања силно одударала од збирки ранијих, па и суврemених српских песника.

Ранији српски песници су били »објективни« и дидактични, чували се личних излива и држали се »мирнога чувства«, све сводили на моралну и патриотску поуку и њихови стихови били су књишки хладни, старачки мудри, високопарно свечани, укочено правилни. Радичевић, са смелошћу сасвим новога и сасвим младога човека, прекида са тим крутим списатељским традицијама. Он у своју истински лирску поезију уноси себе лично, своје личне доживљаје, своја лична осећања, опева своју несташну, каткада и разуздану младост, не бацајући на своје стихове вео предрасуда и обзира, но као пркосећи старима, мудрицама, цепидлакама, лицемерима, поборницима свега старог и преживелог у књижевности и у јавном животу српском. Једва једном са њиме у српску поезију, која је одмах у првом свом почетку изгледала тако стара, улази младост, са својим свежим осећањима и бујним страстима. И своју младу и младићку књигу он природно посвећује »Српској омладини«. Он своје песме назива »чеда мила моје крвце вреле«, и брани ту своју субјективну поезију чија је прва врлина што је његова:

Боље чедо и пређаволасто

Неѓ богаљче и слепо и кљасто,

Да уз туђи корак нарамљује,

Да га туђа рука зарањује!

У свој својој поезији то је одиста био *свој* човек и *свој* песник, који је певао по својој ћуди и из свога срца, тражио своје предмете где му се свидело и казивао их како је хтео. Поред тога, он у српску књижевност уноси искрену љубав ка природи, осећање раније слабо развијено у српској поезији, која је немоћно продужавала традиције суве и хладне кабинетске поезије европске из XVIII века. Млада, свежа и топла поезија Бранка Радичевића имала је дах младости и пролећа, и била као оаза у сувој и мртвој пустињи ондашње безличне, бескрвне и укочене дидактичне »објективне« поезије. Она је чинила утисак светлог пролећног јутра, ширила мирис пољског цвећа, и млади песник је изгледао као млади и распевани фаун у пролетњем цветном пољу. Са Бранком Радичевићем је дошао у српску књижевност прави лирски песник, који је

певао о себи и за себе, истински »песник срца и младости«. И сва његова лирика биће *juvenalia* једног врло младог песника у једној врло младој књижевности.

У таквој поезији љубав је морала заузети главно место. Већа половина његових стихова су љубавни. У њима се опева љубав не као једно опште место литературе и као једна изупотребљавана поетска тема, но стварне и осећане љубави онакве какве их је он сам имао и какве их је сам лично осећао. Бранко Радичевић схвата жену и љубав другаче но што су то радили ранији сентиментални »пјесмопевци« српски, закаснели трубадури и плачевни љубавници под »бледим месецом«. Његова љубав је »од овога света«, плаха, чулна, каткада сасвим плотска, што је вређало и бунило старе целомудрене и благонаравне списатеље. *Ђачки растанак,* један од најранијих и најширих његових послова, најпопуларнија песма његова, карактеристичан је за тај први чулни и весели период његовог лирског певања. У тим првим његовим песмама раздрагане младости и животне радости осећа се мало животно искуство, површност сасвим обичних осећања, управо осећаја, наивна младићка разузданост. Али поред тих чулних песама младићких, има и Радичевићевих лирских песама са дубљим осећањима и вишим мислима. Болест и бол су проширивали његов духовни видик и пречишћавали његова осећања. Предосећајући рану смрт он је испевао неколико искрених песама продирне меланхолије, и то је најбољи део његова поетска рада.

ЕПСКИ ПЕСНИК. — Главни рад Бранка Радичевића то је лирска поезија, лака љубавна лирика, нешто као *lied* у немачкој поезији прве половине XIX века, нарочито код Хајнеа и Уланда, који су били од извесног непосредног утицаја на њ. У тој лирској поезији, која је одговарала његовој интимној природи и основном расположењу, Радичевић је дао најбоље што је могао дати. Али, нарочито у доцнијим годинама свога рада, он је радио и на епској поезији, и већи део његових стихова припада епској поезији. Њој га је вукла његова љубав према народној поезији и пример ондашњих песника српских који су са љубављу неговали еп. Од њега је остало неколико романтичних епских песама: *Гојко* (1848), *Освета, Стојан, Утопљеница, Урош, Хајдуков гроб* (1849); собом у гроб Радичевић је понео неостварену намеру да напише еп о Косову.

У свим тим својим епским покушајима, у којима је утицај Бајрона очигледан, он није имао успеха, као ниједан од српских песника уосталом. Његова поезија, која је у лирици тако лака, готово крилата, овде је трома и развучена махом у млитаве десетерце, без покрета, без боје и живота. Разлика између Радичевићеве лирске и епске поезије несразмерно је велика, и најзанесенији поклоници његови прелазили су преко његових епских покушаја. Још 1851. године Људевит Штур је утврдио да Радичевић лиричар стоји над Радичевићем епичаром, и од тога доба тај суд се није променио.

ПЕСНИЧКИ ОБЛИК. — Радичевић је новатор исто толико обликом колико и садржином. У непосредној и свакодневној околини свога учитеља Вука Караџића и свога побратима Ђуре Даничића, он је сасвим ушао у њихове идеје и са себи својственом страшћу бацио се на проучавање народнога језика и народне поезије. Он је жудно читао народне песме и утисак тих читања често се опажа у његовој фразеологији. Из народне поезије узео је многе фигуре и украсе, као и њен непосредан и прост начин изражавања. Караџићев *Српски рјечник* тако рећи учи напамет, сам

скупља за Караџића и народне речи и народне песме. Он врло често афектује својим знањем народнога језика, а у фонетизму правописа иде даље и од самога Вука Караџића. Али, укупно узевши, он пише бољим и чистијим језиком но иједан од српских песника његова времена.

Како у погледу језика тако и у погледу версификације поезија Бранка Радичевића означава велики напредак, кад се има на уму како је била проста метрика ранијих српских песника. Он има развијено осећање ритма, његови сликови, иако још несавршени, нови су и бољи но што су ранији били. Мелодичност његових стихова је тако велика да је читалац у искушењу да их запева, и није случајност што је готово трећина његових песама стављена у ноте и што је он не само најчитанији но и најпеванији српски песник. Радичевић је дао обрасце добре српске версификације, и он ће у погледу форме остати главни песнички узор српски све до појаве Војислава Илића.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Поезија Бранка Радичевића имала је занимљиву судбу у српској књижевности. Новином песничких мотива, смелошћу идеја, оштрином личних судова, она је изазвала велико незадовољство у конзервативним круговима старијих писаца. Стари су нападали њену »непокривену похотљивост«, »безумну непризнателност«, »неразборито самопоузданије«; због свога оштрога »вукизма« *Песме* су у један мах биле забрањене у Србији, где су владали они против којих је била испевана сатирична песма *Пут*. Али са друге стране, оно што је Вук Караџић називао »наша партија«, његови пријатељи и следбеници, дочекали су младога песника раширених руку и са одушевљеним похвалама, које су више ишле његовом језику и филолошким идејама но његовом песничком таленту. Бранко Радичевић је био »одважан јотист«, »фанатичан Вуковац« и у *Путу* он је без поштеде напао противнике Караџићеве, *њихову* штуру класичарску ученост, њихово педагошко цепидла*чење,* њихов уски и нетрпељиви конзерватизам у питањима језика и правописа. У доба када је, по речима једнога савременика, било толико опасно бити уз Караџића да је било »потајних јотиста« као што је у Нероново доба било потајних хришћана, — у то доба Радичевић је пркосно величао Караџића као духовног ослободиоца српског. У ствари због тога, са особитим похвалама пресрео га је још 1847. Ђуро Даничић и био први трубач његове књижевне славе. Даничић, увек искључиво филолог, хвалио је његов језик »као суза чист« и изјављивао да досада ниједан Србин није тако певао.

И поред тога, успех није тако брзо долазио. Тек када је око 1860. стао пристизати чист романтичарски нараштај, песнички глас Бранка Радичевића стао је нагло расти. Од 1860. он се сматра као оснивач нове српске поезије и постаје узор младих песника српских. [Врши јак утицај на Змаја, Б. Атанацковића, К. Руварца, Ј. Грчића и на готово све слабе песнике шездесетих година.] 1861. *Даница* је тврдила да је »Бранко дао садашњи живот нашој књижевности«. Од 1860. до 1890. изишло је десетак издања његових песама. Свечани пренос његових посмртних остатака из Беча на Стражилово 1883. године био је једна врста апотеозе. Два књижевна листа српска код Срба у Угарској, *Стражилово* и *Бранково коло,* назвата су према њему. 1894. Књижевно-уметничка заједница у Београду прославила је педесетогодишњицу *Ђачког растанка* као један велики датум у историји српске књижевности. И у публици и у књижевној

критици српској, све до пред крај XIX века, владало је у пуној мери оно што је Лаза Костић 1885. године назвао *бранкоманија*.

Последњих двадесет година Бранко Радичевић изгубио је доста од свога гласа, и читаоци његових песама и занесени обожаваоци све су ређи. Он се данас више не издаје, и највиши књижевни редови читалаца окренули су се од њега. Бранко Радичевић не изгледа данас оно што је још Љубомиру Недићу изгледао: »највећи песник што је новим српским језиком певао«. Како се данас један писац не мери више према томе какво је било његово држање у борби око језика и правописа, и он се данас критичније суди. За Радичевића је била несрећа што је потпао под апсолутан утицај Вука Караџића и што није могао самостално развијати се. Он је себе, на своју штету, свео на срећног подражаваоца народне поезије, постављао себи за задатак да покаже »како се српски пева«, био песник једне књижевно-филолошке странке, жртвовао своје велике песничке способности страстима једнога тренутка и интересима једнога покрета. Он је имао несумњив оригиналан песнички таленат, извесне његове песме (као: ?, *Кад млидијаʹ умрети, Туга и опомена)* показују и нежну песничку душу и самосталан песнички дар. Аналишући *Тугу и опомену,* један данашњи критичар поставља питање које је у исти мах и одговор: »Да није Бранку баш шкодио народни правац којега се доцније уз Вука латио?... Да није било Вука, ко зна какво би било певање Бранково? Да не и боље?« (Павле Поповић). Затим, Радичевић је умро млад, у почетку рада, и није имао времена да се развије. Живео је врло брзо, цео његов песнички рад ограничен је на седам година, и умро је онда када је тек требало да даје зрела и трајна дела. И тако се, по речима једнога од *бранкомана,* цела његова поезија свела на »један огроман и сјајан покушај« (Светислав Вуловић).

Али и за то кратко време, и са тако малом количином рада, он је много учинио. Смелошћу и бујношћу своје природе, снагом и оригиналношћу свога великог песничког талента, он је учинио онај одсудан скок од раније објективне и дидактичне поезије ка субјективној и лирској поезији на народном основу. Он је више но ико допринео национализовању српске поезије. Он је први истински песник српскога романтизма, први у српској књижевности дао је обрасце чисте лирике и њиме се сјајно започиње песничка романтичка школа.

БОГОБОЈ АТАНАЦКОВИЋ

Друг и пријатељ Бранка Радичевића, »једна од првих и највећих планета сунца Бранковог«, Атанацковић је у српској приповеци био оно што је Радичевић био у поезији. Он је отворио српску романтичку приповетку.

Рођен је 10. јуна 1826. у Бaји, у Бачкој, у трговачкој кући. Крштено име било му је Тимотије, али он га је посрбио у Богобој. Основну школу и нижу гимназију свршио је у Бaји, а вишу гимназију у Пешти. У Пешти је учио права, и ту узео жива учешћа у првом омладинском покрету пред 1848. У Бечу, где је довршио правне науке, упознао се са Вуком Караџићем и Ђуром Даничићем, и сав ушао у њихове идеје. У покрету од 1848. имао је видна учешћа, и у један мах склањао се у Европу. У времену од 1848. до 1850. путовао је у два маха по Немачкој, Холандији, Француској, Швајцарској и Италији. 1851. је у Новом Саду. Ту је остао до саме смрти, 28. августа 1858.

У књижевности се јавио почетком четрдесетих година, када се толико певало у српској књижевности. Две његове патриотске и сентименталне песме у *Пештанско-будимскомъ скоротечи* за 1844. не одају никакав песнички дар. Ни прве његове новеле, штампане у исто доба и у истом листу, нису ништа обећавале. Он је почео сувише млад, и требало му је времена да се развије.

Али у то доба, сем Јована Суботића, нико није радио на новели, и читалачка публика је била жељна радова те врсте. Његови ђачки покушаји, ма колико да су били слаби, задовољавали су једну осетну потребу српске књижевности, и он је већ почео сврађати пажњу на се. Он се живље даје на посао, и брзо, 1845. и 1846, издаје, у Будиму и у Суботици две свеске збирке новела *Даракъ Србкињи*. То су новеле старинске романтике и сентименталности, повести несрећних љубави, награђене добродетељи и кажњеног порока, пуне фаталних младих људи и бледих девојака, са свим старинским декорацијама старе и наивне приповетке, писане у патетичном сентименталном расположењу и тону. Ново је што место витеза из прошлости долазе људи из садашњости, али и једни и други осећају и говоре исто. Карактеристично је да се писац обраћа жени, Српкињи, »српској деви« и »родољубици« онога времена, са њом уздише и сузе пролива, хоће да јој негује у исти мах и нежно осећање и српску националну свест. Ти први радови Атанацковићеви, чија књижевна вредност је врло мала, одговарали су ондашњем књижевном укусу и имали су успеха. *Подунавка* је о њима 1846. писала: »Искрено родољубије, чисто благонравије, *bon ton,* а и чистоћа језика у свакој се врсти дично показује.«

1848. година чини прекид не само у животу но и у књижевном раду Богобоја Атанацковића. Пре 1848. у својим плачевним и старинским романтичким новелама он тражи свој пут. У 1848. години његов дух је сазрео, он је очевидно више читао, мислио

и видео, и његова познија дела су зрелија, развијенија, и, релативно, реалнија. Из тога другог периода су његови путописи, нове новеле и један роман. Путописи су од интереса као један од најранијих покушаја те врсте у нашој књижевности, али књижевне вредности немају. То су прости извештаји са пута, у којима се може наћи материјал за биографију самога писца и за боле познавање његовога дела. И после 1848. има од њега неколико »чувствителних« новела оне врсте у *Дарку Србкињи,* али из овог периода су његови добри радови, већа новела *Буњевка* и роман *Два идола* (1851—1852), најбоље ствари које је он написао, најзначајнији приповедачки покушаји у српској књижевности у половини XIX века.

Оно што одликује та два дела то је што су им предмети из савременог живота. Још 1844. написао је он карактеристичну новелу *Ефросина,* »образац свакидашњег живота«. После 1848. он напушта царство маште и песничких фикција и улази у суврeмени живот. И *Буњевка* и *Два идола* дешавају се у 1848, и у њој су насликани типови из српског друштва. Писац има своје идеје: у *Буњевци* истиче старо начело да је народност изнад вере, у *Два идола* слави величину народног и љубавног осећања, два идола: народност и драгу. У оба дела опет су љубавне историје, са много случаја и необјашњивих догађаја, са много уздаха, усклика и суза. У *Два идола* јунак, у коме је писац хтео себе оцртати, само је бледа копија Бајронових »фаталних људи«. Али, поред свега тога, и изнад свега тога, ту има нешто више. Ма колико да је био склон сентименталном романтизму, Атанацковић је сликао своје доба и своју средину, уносио поједине тренутке и обичаје из народнога живота, сликао са извесном локалном бојом, давао општу слику осећања свога доба. Поред извесног рудиментарног реализма, има у *Два идола* и извесно рудиментарно осећање. Око 1850. била је велика новина напустити средњовековно витештво или царство сентименталних снова, па обратити се савременом животу, и у стварности тражити поезију. Не могући потпуно изићи из ранијих узора, он је ипак давао нешто ново и боље.

Богобој Атанацковић је писац који има све мане свога доба. Неко је поделио писце на мушке и женске: на оне који су у вољи, снази и акцији, и на оне који су у машти и осећању. Атанацковић је женски писац, не само зато што је готово искључиво писао за »дичне Српкиње« но зато што је сам у основи био једна женска природа. Он је био песник идеалних и фаталних љубави, прегажених срдаца, пригушених живота, и стављао је жену, »круну божјег стварања«, »ремек божји«, увек и свуда на прво место. Он је не само забављач но и духовни вођ и национални васпитач »наших лепих Српкиња«, учи их верној и незаинтересованој љубави, чистом осећању, српском духу, саветује их да читају српске књиге, да играју српске игре, да носе српско одело, да се удају за Србе и да српски васпитају своју децу.

Зато што је био убеђен и ревностан вуковац, Атанацковић је доцније био прецењен. У њему се гледао писац првога реда и *Два идола* су проглашавана за најбољи роман српски. Данас, Атанацковић не изгледа више такав. Он нема велике књижевне снаге и оригиналности, он тек тражи свој пут, и не може да се отме испод туђих утицаја. Он се књижевно васпитао код слабих мађарских и немачких сентименталних писаца, и његов бледи бајронизам је позајмљен из треће руке. У својој жељи за поетизовањем свега, он је наиван и невешт. Догађаји су необјашњиви и неприродни, радња извештачена, личности крајње и у добру и у злу. Стил је безличан,

сладуњав, блед, без боје и без израза, једва са нешто течности. Са чисто књижевне тачке гледишта вредност Богобоја Атанацковића није велика. Његова вредност је само историјска и релативна. Он је један од првих писаца наших који су се обратили »свакидашњем животу« и који су се први огледали у роману из савременог живота српског. Његова дела вреде само утолико што значе скроман почетак једног новог књижевног правца.

ЈОКСИМ НОВИЋ ОТОЧАНИН

Рођен 15. марта 1806, у Залужници код Врховина[81] у Лици, у официрској породици, Јоксим Новић Оточанин је имао буран живот, романтичнији но и један од српских романтичара. Гимназију је учио у Сремским Карловцима и у Шарош-Патаку, у Угарској; филозофију у Јени, Гетингену и Халеу; права у Бечу, 1824. Његов живот отада настаје пун чудних доживљаја. До 1848. тешко је ухватити где је живео и шта је радио. Био је у гарди кнеза Михаила у Србији, хајдуковао у босанским и херцеговачким планинама, живео међу Арнаутима. Две године провео је у заточењу. Има целих година за које се не зна где је био и шта је радио. 1848. он је у борби против Мађара, и у један мах покушава да дигне устанак у Босни. После 1848. оскудно је живео од књижевног рада, и у беди умро у Новом Саду 5. јануара[82] 1868.

Студент у Јени и Халеу, друг Јана Колара, он је ђак Јернеја Копитара и Вука Караџића, који га је увео у лепоте народне поезије. Још 1837. пише Караџићу: »Ви сте ми огледало, па сам се по вама владао«; »Ви сте ми очи отворили и пут показали«, пише он 1845. Он је, у буквалном смислу речи, учио Караџићеве списе и са разлогом се називао његовим ђаком. Он је рано ушао у романтичку књижевну доктрину и свој живот удесио према свом романтичном идеалу. Хајдукујући по Романији и Дурмитору, гостећи се у дворовима босанских бегова, зимујући по црногорским и арнаутским катунима, он, официрски и племићки син, немачки студент, у том романтичарском животу створио је себи сасвим другу душу, понародио се, постао нека врста Тешана Подруговића.

И у том чистом народном правцу, у духу народне поезије, он се огледао у књижевности. Он преводи српске народне песме на немачки, али не успева да нађе издавача. Још 1836. почео је да у народне стихове ставља српску историју »од потопа до данашњега времена«, и на основу тога почетка Караџић му је предсказивао да ће народ »у њему добити научнога списатеља«. Први његови покушаји, из тридесетих година, без вредности су и оригиналности. Прво и главно дело његово то је у своје доба чувена *Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака на Видовдан 1389* (Нови Сад, 1847; друго и треће издање, Нови Сад, 1860. и 1882). Спев је испеван сасвим у духу и облику народних песама, чистим народним језиком и правилним народним стихом. Овај народски спев, са предметом који је увек био драг српском народу, побудио је одушевљење у омладини. Књига је имала више успеха но и сам *Горски вијенац,* који је исте године изишао и у омладинским круговима учио се напамет.

Тај успех охрабрио је Новића. И он је написао цео један низ епопеја у народном правцу и стиху, узимајући предмете не само из старе и новије историје српске, чак и Наполеонове ратове, и опевајући и савремене историјске догађаје. Тако су постали његови спевови: *Хајдук Вељко, Васа Чарапић, Јанко Катић и Станоје Главаш* (1860),

Бирчанин Илија, оборкнез изпод Мећедника (1862), *Душанија* (1863), коју је сматрао за најбоље своје дело, *Карађорђије избавитељ Србие* (1865), итд. Кримски рат је опевао у своје доба популарном спеву *Московија* (1863). Он је у том послу био врло плодан, али и једнолико развучен.

Сличне покушаје чинио је у прози. Подражавајући народно приповедање, у чистом и књижевном језику, он је описивао народни и хајдучки живот у Босни, или поједине догађаје из прошлости, ближе и даље: тако, *Сила турчи Босну* (1864), *Капетан* Радич *Петровић и покрштеница Зорка* (1866). Нарочито су радо била читана два списа: *Хајдучки живот* (1861—1863), и *Старине од Старине Новака или толковање народњег пјевања и приповједања* (1867).83 Последњих година живота почео је преводити у прози *Илијаду*.

Јоксим Новић Оточанин је једна од најромантичнијих личности српске књижевности. Он је писац који је доследно и потпуно покушао да изведе романтичну идеју: на темељу народне поезије, из материјала који она даје, саградити уметнички еп и целу уметничку књижевност. Мицкијевич је раније саветовао да се из народних косовских песама створи потпун еп и Новић је први у српској књижевности учинио тај покушај. Он је, и тада и доцније, толико далеко ишао у томе правцу да је прешао у просто подражавање народне поезије. Његова поезија чини прелаз између народне и уметничке поезије, али није довољно спонтана да би била народна, ни довољна лична и књижевна да би била уметничка. Из народне песме он има чист језик, течан стих, али и њене мане, епску опширност и једноликост. Цео његов посао карактеристичан је за романтичарски претеран култ народне поезије.

ЈОВАН СУНДЕЧИЋ

У половини XIX века и Далмација се пробудила за књижевни живот, и далматински писци јављају се и у српској и хрватској књижевности. Један од првих православних Срба из Далмације који се као песник јавио у српској књижевности био је Јован Сундечић.

Рођен 24. јуна 1825. у Голињеву, код Лијевна, у Босни, као дете је пребегао у Далмацију. Школу је почео у Имотском, код фрањеваца; потом се учио код једног православног калуђера. У задарску богословију ушао је 1843. и свршио је 1848. До 1854. био је капелан у Пероју, у Истри, и по северној Далмацији. Од 1854. до 1863. био је професор богословије у Задру. Кратко време, 1863, уређивао је у Задру лист *Zvijezdu,* уз главну сарадњу Стјепана Бузолића и Меда Пуцића. 1864. отиде за секретара кнеза Николе на Цетиње. Ту је уређивао календар *Орлић,* и стално остао до 1874, са малим прекидом 1867—1868, када је био у Србији. Добивши пензију, стално се настани у Котору и ту умре 6. јула 1900. године.

У књижевности се јавио 1848. моралним спевом *Ананiа и Сапфiра или лажъ казнѣна,* чији је сав значај што је спеван »на простом и слатком матерњем језику«. Отада Сундечић пушта у свет многобројне и једнолике песме, које налазе места по многим српским и хрватским листовима и часописима. 1850. изишла је збирка његових стихова *Срце, Низъ драгоцѣногъ бисера или духовне и моралне пѣсме за дѣцу* (Задар, 1856, друго издање на Цетињу, 1865), Цвѣће (Задар, 1858), 1860. *Вршидба,* која је доживела три издања,84 1862. *Vienčić domoljubnih pjesama, Крвава* кошуља штампана је у Задру 1864, и латиницом и ћирилицом; у старости је штампао *Тижпи knjigu* и старачку љубавну лирику *Миље и омиље* (1893).

То је био песник који се није мењао. Целога живота остао је добар »Славјан« из 1848, старински патриот, »сав свему народу своме«, убеђен присталица српско-хрватског народног јединства и »опште користи југославенске«. Издавао је поједина своја дела и латиницом; нека од њих, штампана су једна страна ћирилицом, а друга латиницом.

Он је своје родољубиве мисли казивао у увек истим, монотоним и слабим стиховима. Певао је у доба када се у Далмацији вршио народни препород, када се народна, словенска, хрватско-српска странка, борила против талијанске културе и талијанске превласти, и његови родољубиви стихови налазили су одјека и читалаца. Иако свештеник, он је имао шире идеје о народном јединству, није делио Српство од Хрватства, за свој језик писао да није »скроз ни србски ни хрватски« но »нека средина

између једнога и другог, не нарјечија него тих начина«. И из тих политичких разлога Сундечић је у Далмацији и ван ње био слављен као народни песник.

Човек из народа, живећи у једном крају где је народна душа сачувала све своје старе особине и где се народна поезија задржала у свој својој лепоти, Сундечић је сав био под утицајем народне поезије. Оно што је он рекао за своју збирку *Цвѣће* да је »покушење у народно-лиричкој беванији«, може се рећи за све његово певање. Он је писао чистим народним језиком и лако је подражавао народну поезију. Али у тим простим и једноликим стиховима које је лако писао није било песничког талента. Као Јоксим Новић он је показао да подражавање народне поезије без личног песничког талента вреди колико и ранија подражавања Хорација и Шилера, и да патриотизам није једини атрибут једнога песника. Његов књижевни успех остао је ограничен на доба националних и политичких борби у којима је имао лепо место. За дуго време то је био најпознатији и најчитанији српски писац код Хрвата; 1889. Матица хрватска, у редакцији хрватског песника Хуга Бадалића, издала је његове *Izabrane pjesme*.

ЈОВАН ИЛИЋ

Са Љубомиром П. Ненадовићем Јован Илић припада првом србијанском нараштају који се почетком четрдесетих година јавио у књижевности. Разлика је између оба писца утолико што је Ненадовић целог свога живота углавноме остао веран песничким идејама и навикама свога доба, остао вазда дидактичар и »објективан« песник, док се Илић мењао, из »објективне лирике« у којој је почео, развио се у романтичара, једног од најкарактеристичнијих романтичара српске књижевности.

Рођен у Реснику 1824. године, Илић је гимназију учио у Крагујевцу, Лицеј у Београду, а филозофију у Бечу. У првом омладинском покрету пред 1848. узео је жива учешћа и одликовао се својим славјанским осећањима. Пред 1848. добио је малу службу у Државном савету у Београду, и живо учествовао у првом омладинском покрету коме је средиште било Дружина младежи српске. 1848. борио се међу србијанским добровољцима, противу Мађара. После буне служио је као професор у Шапцу, Неготину и Београду. 1858. играо је знатну политичку улогу, био је један од вођа младе либералне опозиције и секретар Светоандрејске скупштине. Био је члан Великог суда до 1869. Тада је постао, за кратко време, министар правде. 1873. ушао је у Државни савет, и на том месту остао до 1882, када је отишао у пензију. Живећи врло повучено као отац целе једне књижевне династије, умро је у Београду 12. марта 1901. године.

Јован Илић припада првом омладинском нараштају, оном који се у књижевности и у јавном животу јавио пред 1848. Као песник, у почетку свога рада — почео је певати још 1843 — он је сав у идејама старе школе: полукласичар, дидактичар, рефлексивни песник, сентименталац по немачком начину. Теме његовог певања су: пријатељи, похвала добродетељи, размишљања о богу, посматрања о годишњим временима. Све то у укоченим и бледим стиховима, безлично и непоетско. Прва његова збирка, *Пѣсме,* штампана у Београду 1854, носи све обележје старије поезије четрдесетих година.

Од педесетих година јавља се преокрет у његову певању. Он се ослобађа ранијих утицаја и сав се окреће народној поезији. Дубоко националан, сиров Србијанац старога кова, какав је остао целог живота, ушавши потпуно у романтичарске идеје које су одговарале његовој правој природи, он сасвим пада у вуковску романтику: целог живота носиће фес, мрзеће »ускогаће«, писаће јужним наречјем, обожаваће народну поезију и стараће се да пева као што су народни песници певали. Сав свој програм казао је у рукописној збирци својих песама коју је назвао *Слијепац.* »Слијепцем назвах књигу ову, еда бих се додворио хвале онога који ме научи пјети...« Он сам прича како је био поласкан када се сам Јоксим Новић Оточанин преварио и једну његову песму држао за народну: Илић од тога, како сам вели, није тражио »лепше критике«.

Али у том послу он боље пролази но Јоксим Новић Оточанин и Јован Сундечић. Он дубље но ико улази у душу народног певача и у дух народне поезије. Он је успео да народну поезију тако подражава у форми да је извесне његове песме тешко разликовати од народних песама, а некоје његове песме ушле су у народ и певају се као народне. Он је нарочито осетио и умео пренети заносну лирику босанских севдалинки, и нико боље од њега није обрадио *севдах* народне поезије. Циклус сонета *Ох* јесте ремек-дело те лирике на народном основу.

Под двоструким утицајем босанске љубавне поезије и немачких романтичара оријенталиста, он је у своју поезију унео много Истока, источњачке мотиве, турски речник. У својим песничким посланицама називао се *Абиба,* и у свом оријентализму ишао тако далеко да је у извесним песмама целе строфе писао турски, тако да се без речника не могу разумети. У збирци *Дахире* (Београд, 1891) има низ турско-српских песама, које су служиле за углед целом једном низу босанско-херцеговачких песника деведесетих година.

Јован Илић се огледао и на епу. Он је наишао на једну лепу и поетску народну легенду, »лијеп роман« на који је још 1829. године Вук Караџић скренуо пажњу српским песницима, и који је у стихове ставио Јоксим Новић Оточанин још крајем тридесетих година. Илић је узео ту легенду и развио је у романтично—пасторални еп *Пастири* (Београд, 1868). То је најбољи епски посао романтичкога доба и један од ретких бољих епа српске књижевности. Стихови су слабији и тромији но што су у његовим лирским песмама, али цео спев има много чисте поезије, свежих описа, неусиљене простоте, и носи обележје народнога веровања и народнога духа.

Јован Илић није песник првога реда, али заузима лепо место у историји српскога романтизма. Он је једини успео у ономе што су романтичари поставили као идеал: певати како народ пева. Ниједан српски песник није толико волео, разумевао, осећао и асимиловао народну поезију, и ниједан од њих није из елемената народне поезије, у народном стилу и духу, испевао тако лепе и истински поетске песме.

ЗМАЈ ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ

ЖИВОТ. — Најплоднији песник романтичарског доба, Јован Јовановић, доцније назван Змај, родио се 24. новембра 1833. године у Новоме Саду. Ту је свршио основну школу, гимназију у Халашу и Пожуну, права је учио у Пешти, у Прагу (око 1856) и у Бечу. Свршивши права,85 буде 1861. изабран за варошког подбележника у Новом Саду. 1863. отишао је за надзорника Текелијанума у Пешти и уписао се да учи медицину. Свршивши медицину, дође за лекара у Нови Сад, 1870. Као лекар живео је по разним местима, у Панчеву, Карловцима, Футогу, Каменици, Бечу, Београду, Загребу. Једно време био је драматург Народног позоришта у Београду. За све то време уређивао је разне књижевне, сатиричне и дечје листове: 1862. *Јавор* у Новом Саду; од 1864—1871. *Змај,* по коме је и име добио; од 1871. До 1874. у Панчеву *Жижу;* 1877. до 1878. *Илустровану ратну кронику* у Новом Саду; 1878. кренуо је у Новом Саду сатирични лист *Стармали,* коме је био душа до 1889; 1880. отпочео је издавати у Новом Саду дечји лист *Невен,* који је, неко време и у Београду и у Загребу, излазио преко двадесет година, и на коме је радио до саме смрти. 1874. свечано је прослављена у Новом Саду двадесетпетогодишњица, а 1899. у Загребу педесетогодишњица његовог плодног и заслужног књижевног рада. 1892, у знак народног признања, Народна скупштина у Београду му је одредила сталну годишњу помоћ. Последње године живота провео је у Каменици, у Срему, где је и умро 3. јуна 1904. године.

ЊЕГОВЕ КЊИГЕ. — Он је врло мало радио у прози: неколико приповедака, од којих је најпознатија песничка легенда *Видосава Бранковић* (1860), и популарни шаљив комадић *Шаран* (1864). Иначе, сав остали његов књижевни рад је у поезији. Змај Јован Јовановић заузима једно од највећих места у српској књижевности и певањем испунио је готово пола века свога живота.

Када је он почео певати 1849, српска поезија преживљавала је једну тешку кризу. Стара поезија изумирала је у својој оскудности. Сем Бранка Радичевића који се као метеор јавио и ишчезао, ништа ново није се јављало. Оскудица је била таква да су људи као Љубомир Ненадовић једину наду полагали на Ђорђа Малетића. У то доба, 1852, писао је Светозар Милетић, који је већ почео стицати свој велики глас: »Како нам је литература сваколика суморна, сад би јој особито преко био потребан сјајан и велелепан метеор, да је потресе, електризира, оживи. Код сина Г. Јовановића нашао сам леп дар поезије.« Милетић се није преварио, »син Г. Јовановића« имао је више но »леп таленат«, и он је у клонулу српску поезију унео нов живот.

Још као врло млад човек, ђакујући у Пожуну, Змај је од 1848. почео певати, потписујући се »Осијан«. Убрзо је скренуо општу пажњу на себе и већ почетком шездесетих година стекао глас једног од првих песника српских. Піеснички рад његов је непрекидан и врло обилан. Прва његова књига, превод *Толдија,* изишла је у Новом

Саду 1858, превод *Демона* 1863, *Ђулићи* у Новом Саду 1864. *Све дојакошње песме Змај Јована Јовановића* изишле су у Новом Саду 1871. *Praванија* је изишла у Новом Саду 1882; остатак његовог песничког рада издала је Српска књижевна задруга под насловом *Друга Праванија,* у две књиге (Београд, 1895—1896). *Ђулићи* увеоци појавили су се у Новом Саду 1882. Ново издање *Ђулића* и *Ђулића увелака* изишло је у Загребу 1899. године.

ЊЕГОВО ПЕСНИЧКО РАЗВИЈАЊЕ. — Он се развијао под неколико различних утицаја. Када је пропевао, 1849, за први узор су му служили ђачки песници око *Славянке*. Затим, дошао је јак утицај Бранка Радичевића, код кога је Змај узео оно што је песнику *Ђачког растанка* било најбоље: лакоћа израза, окретност стиха, ведрина, нарочито народни језик и угледање на народну поезију. Осећајући да недовољно познаје народни језик, који је за његово доба увелико постајао књижевни језик, Змај је, као и Бранко Радичевић, у пуном смислу речи изучавао и учио *Српски рјечник* Вука Караџића, и, штавише, и сам се бавио скупљањем речничке грађе (1896. поднео је Матици српској збирку од 3000 народних речи, под насловом: *Градљика за што потпунији речник српског језика).* И за све време песничког рада за њега је био »српски језик — рајски језик«, како је певао у старости. Народна песма на њега је утицала много више но на друге, и, што је главно, много срећније. Змај је, уопште, имао ретке асимилативне способности, и својим гипким духом лако се прилагођавао другим душама и туђој поезији. Он је народну песму тако срећно подражавао да неке његове песме чине утисак потпуно народних, и као такве су продрле у народ. У старости, он је од тога подражавања направио цео песнички програм, желео да сасвим скине са себе »шљоке уметничке литературе«, и имитујући и сувише народну поезију испевао збирке *Снохватице* (две књиге, I—II, 1895. и III 1900) и *Девесиље* (1900). На *Снохватице* он је много полагао, сматрао их за једно од најважнијих књижевних дела својих, припремао се за њих великим читањем народне поезије, и радио их врло пажљиво. Он је ту покушао да пева у чисто народном духу, да народски пева народне песме као што је то чинио Филип Вишњић. »Ја сам увек желео да се *Снохватице* критикују само као народне песме — као да нема на корицама мога имена.« Али у свем том послу он није имао успеха. У тим песмама има и старачке клонулости и претераног подражавања. Али, ипак, у ранијим песмама својим Змај је један од ретких песника српских који су се највише приближили књижевном идеалу свога времена: на основу народне поезије створити уметничку поезију.

Од страних песника ниједан није утицао на њ толико као познати мађарски песник Александар Петефи, чији је глас тада био на врхунцу, нарочито после његове јуначке смрти на бојном пољу, где је својом крвљу запечатио своје родољубиве и слободољубиве песме. Змај је знао мађарски од детињства, учио је мађарске школе, као ђак упознао се са мађарском књижевношћу, нарочито са мађарском поезијом. И нада свим мађарским песницима заволео је Петефија, који је све имао што је било потребно да загреје душу једног младог човека. Он га чита и напаја се њиме, врло лепо преводи не само мање песме његове но и велики спев *Витезъ Јованъ* (Нови Сад, 1860), и код њега се учи и родољубљу и слободњаштву. Поред Петефија он чита и преводи друге мађарске песнике, Арања, Ђулајија, Тота, Гарајија. Поред мањих ствари преводи и веће спевове, Арања *Толдију* (1858) и *Толдијину старост* и, делимично у стиху, остало у прози и у изводу, *Толдијину љубав* (1896), као и *Отму Мурањ-града* (1878). Тако преводи и Имбра Мадача *Човекову трагедију* (латиницом и ћирилицом, 1890).

На њега утичу и немачки песници, нарочито романтичари, песници Младе Немачке и представници *Tendenz-Poesie* четрдесетих година, Хервег и Фрајлиграт. Он преводи Гетеа, Уланда и Грина. Од Гетеа је у старости превео *Ифгенију у Тавриди* (1898—1900), а у рукопису је оставио превод *Хермана и Доротеје*. Хајне је једна од његових великих књижевних симпатија, он га подражава у љубавној лирици, из њега је изнео ону сентименталну подсмевку, љубавну песмицу са епиграмом на крају. Од немачких песника нарочито утичу на њега мали песници оријенталисти, они који су имитовали источњачку поезију, као Платен, Даумер, нарочито Боденштет. Са великом љубављу се баца не само на превођење тог песника, као и песника арапских, персијских, но и сам пева у том правцу. У *Источном бисеру* (Нови Сад, 1861) и *Песмама Мирзе Схафија* (1871) има поред слободних превода и самих оригиналних песама, много бољих но што се налазе код немачких оријенталиста; њих је могао спевати један полуисточњак, који је био у стању да осети страсну, бојадисану и опојну поезију Истока. Ти његови источњачки преводи имали су великога успеха. *»Источни бисер* Јовановића, писао је доцније Милорад Шапчанин, те једина она песма *Зареми,* или превод Гетеове *Бајадаре,* биле су литерарне величине о којима се готово толико говорило као данас о Дарвиновој теорији.«

Иако није имао неко систематско књижевно образовање и одређен књижеван укус, Змај је доста читао стране писце и преводио их. Поред поменутих ствари, превео је и спев Михаила Љермонтова *Демон* (Будим, 1863), врло слободно, али са много полета и поезије; тако исто и дирљиви спев енглеског песника Алфреда Тенисона *Енох Арден* (1880), трагедију румунске краљице Јелисавете *Мајстор Маноле* (1897). Исто тако превео је неколико побожних химни у назаренској песмарици *Сионској харфи (Neue Zionsharfe,* Zürich, 1855).86 Његови преводи, који су некада слављени, прегледани изблиза нису могли издржати критику: преводио је врло слободно, изостављајући и додајући по вољи, изокрећући често не само смисао појединих строфа но и дух целога комада.

ОБИМ И ПРИРОДА ЊЕГОВЕ ПОЕЗИЈЕ. — Али Змај није био само гибак дух, даровит ђак ове или оне песничке школе, једног или другог песника. То је био јак652 песнички таленат, богата и пуна песничка душа, из које је десетинама година шибао млаз велике поезије. Експанзивна песничка снага, богатство унутрашњега живота, покретан, отворен и стваралачки дух, стално песничко надахнуће, ретка плодност и радљивост, — то су особине које га нарочито одликују. Он је певао више и лакше но иједан српски песник, и пре и после њега, тако да цела његова поезија чини утисак једне велике и срећне импровизације, и да му је због те обилности и лакоће у певању одрицана дубина и зрелост. У ствари, то је само доказ његове снаге, и ништа друго.

Припадајући нараштају који је сав био у јавном раду, Змај је био песник акције, националне и политичке, *Programm-Dichter, Freiheit-Sänger,* какве је давала слободњачка Млада Немачка, »рода васпитатељ«, како су наши стари замишљали идеалног песника, *јаван песник,* у пуном смислу те речи. Он је био главни народни песник шездесетих и седамдесетих година, херолд Уједињене омладине српске. За неких тридесет година он је био одјек душе целога српскога народа, песнички заставник неколико наших нараштаја, морални историчар целог једног великог и значајног периода нашег народног живота. Његова поезија садржи сав духовни и душевни живот српског народа у другој половини XIX века, у њој су кондензована сва

осећања и све идеје српске тога времена, то је стихована кроника српска од 1850. до 1900, по њој би се могао реконструисати готово цео духовни живот српски у томе периоду, и његова *Praнија* би се могла назвати »природном историјом духова« српских у другој половини XIX века. Он је певао духовну клонулост после 1848, велике наде, ишчекивање »извесног часа« шездесетих година, »либералне надежде« и слободњачке снове Омладине, нове политичке и социјалне идеје седамдесетих година. Он је био песник дубоких мржњи и освета српског народа, а у исти мах и песник снова о човечанском братству, о миру међу људима, о бољем и лепшем човечанству. Све што је српски народ у току целе једне половине века осећао, волео, мрзео, желео, сањао, све је то нашло одјека у његовој души и силног израза у његовој поезији.

ДЕЧЈИ ПЕСНИК. — Као што је певао народни живот у свима правцима, тако је певао и живот људски у свима добима, сву гаму људских осећања, и његова поезија је била у пуном смислу речи: *цела лира*. Змај је био песник српске деце. Прве његове дечје песме још су из 1858, али нарочито од седамдесетих година он ревносно и обилно ради на дечјој поезији. Неких двадесет година, од 1880, уређивао је и *Невен,* најбољи дечји лист српски, за који је рекао да му је »мезимче идеалног живота на земљишту практичнога искуства«. У тај лепи лист Змај је уложио много труда и талента, и успео да створи најбољи дечји лист на Словенском југу и да развије целу једну обилну ђачку литературу. У *Невену* је изишао највећи број његових дечјих песама. Те многобројне дечје песме јако су раширене и увек имају велики број читалаца у малом свету. Српска књижевна задруга издала је две илустроване књиге његових дечјих песама: за мању децу *Чика Јова српској деци* (Београд, 1899; II издање, Београд, 1909)87 и за одраслију децу *Чика Јова српској* омладини (Београд, 1901). Књижевно друштво »Змај« издало је у Карловцима популарно и јевтино издање његових дечјих песама *Српчади свој и свуда*. Змајеве дечје песме издаване су и латиницом: *Zlatna knjiga za djeci* (Загреб, 1889) и *Živa knjiga* (Загреб, 1890), где је велики део Змајевих састава. Најзад, од Змаја су остале и читанчице за децу и младеж: *Предневенче* (Загреб, 1898) и три књиге збирке *Међневенче* (I, Загреб, 1899; II, Загреб, 1900; III, Нови Сад, 1901). Он је децу волео, и као уман човек који је јасно увиђао да од млађих нараштаја зависи сва будућност народа, и као несрећан отац чија су деца рано поумирала и који је своју велику родитељску љубав пренео на сву српску децу. Он је волео децу не суво педагошки, но очински, срдачно и топло, и за њих и о њима испевао је велики број песама, најбоље дечје песме у српској књижевности, где су велике истине људске и благородна човечанска осећања казивана приступачно, лепо и просто. На тим песмама неколико нараштаја српских учили су се читати, и у њима су се научили љубави према народу, добру и истини.

ЛИРИЧАР. — Змај није био само националан и дечји песник но и чист лиричар, један од најбољих и најјачих лиричара целокупне српске књижевности. Он ће нарочито остати као песник нежних *Ђулића* (1864) и дубоко болних *Ђулића увелака* (1882). Он ту није певао поетска општа места и вежбао се у варијацијама старих песничких тема; он је ту опевао своју велику љубав и тужну смрт жене коју је волео. Просто, природно, искрено, он је певао оно што је уистини осетио, болове и радости свога срца. Интиман тон, непосредност осећања, топлота која све то загрева, чини велику драж ових интимних и истинитих песама. Читалац губи осећање да је у литератури, и чини му се као да слуша исповест једног старог пријатеља који отвара своје раздрагано или рањено срце. Љубавна и животна радост *Ђулића* преноси се на

читаоца, а угушени уздисаји и испрекидана болна јецања *Ђулића увелака* не могу се читати а да се срце не стегне, и сузе не навру на очи. То су најнепосреднији, најискренији и најузбудљивији стихови у српској лирици.

САТИРИЧАР. — Духовит човек, Змај се рано јавио на пољу сатире и на том месту био дуго међу првима, ако не и први. Бачванин родом, из краја где се шала увек волела, он је и сам био врло духовит човек, вазда готов на досетку и каламбур и епиграм. Али он није волео шалу ради шале и забаве, но ју је стављао у службу својих виших идеала. За њега, као за Жан-Жака Русоа, »духовитост је посољени разум«, и он се даје на пригодну политичку и социјалну сатиру, служи се њоме као оруђем у борби за народни напредак. 1866, у трећем броју *Змаја,* он је речито изнео програм свог пространог сатиричног рада: »Док се коров и коприва не истребе, не може се добро семе сејати; док се лажни апостоли не открију, не може истинита наука процвасти; док се ропски духови не изобличе, не може слобода сијнути; док се себичност не жигоше, не може се родољубље узвисити; док се кукавице не исмеју, не могу јунаци у правој светлости сијнути; док се дремеж не пресшиба, неће се свеснији живот разбудити; док се шерети не поругају, тешко ће се стални карактери развити; док се опаки обичаји не продрмају, неће се добро укоренити; док се на надрикњиге прстом не покаже, не може се право знање и наука раширити...« И са оштрином, са смелошћу, нарочито са много духа, он је четврт века радио у томе правцу, био Јувенал и Архилох српскога друштва, дао најбоље политичке сатире српске, и вршио јак и добар утицај на српско друштво.

ЊЕГОВЕ МАНЕ. — Али његове песничке мане нису ни мале ни ретке. Живот му није био лак и угодан, и он је могао певати само онда када му је остајало слободно време од заморног лекарског и уредничког посла. Он је, како је сам писао, познао »авет« што се зове »старање за свакидашњи крух«. И зато што његово књижевно образовање није било довршено, зато што није могао да пише на доколици, лагано и пажљиво, као уметник који тражи савршенство, зато што је у већини случајева морао да ради на јуриш, преко колена, да често још несасушен рукопис шаље у штампарију, — зато у његову делу има и толико немара, празнина, недостатака и грешака, зато код њега има и површности, и слабог надахнућа, и усиљавања, и баналности, и слабих стихова. Врло често политичар, полемичар, и новинар потискује уметника. Версификација му је често занемарена, и код тога песника који је знао писати и који је у добрим тренуцима давао врло глатке и лепе стихове, има погрешних сликова, немогућних и недопуштених »песничких слобода«, самовољних скраћивања речи, грубих језичких грешака, сасвим слабих песама, недостојних великог песника који их је испевао.

Он је одвећ много и одвећ лако певао, као што су сви радили у доба романтизма, када се више гледало на политичку и националну корист од једне песме но на њену уметничку лепоту. И отуда код Змаја толико песама сувише пригодних, дневних, локалних, у ствари стихованих новинарских чланака, са страстима које су нам данас савршено туђе, са алузијама које ми више не разумемо. Та одвећ спуштена пригодна поезија, та огорчена гушања на политичкој арени, ти гневни протести једног ускипелог доба, те песме које су у своје време више значиле но беседе и прогласи, данас нас остављају хладне, и њихов вулгаран оквир не изгледа нам достојан праве поезије. И свему треба додати и друге мане Змајеве: грубу чулност која утолико више вређа што долази од песника у болу пречишћених *Ђулића увелака;* алкохоличарске

узвике и изливе, који чине утисак ларме за каванским столом; стармалске досетке, абуказемовску шалу, каламбуре и »кунстове« са речима, сву ону сумњиву духовитост више мање литерарних новосадских кавана из шездесетих година. Поред тога он има и несигуран књижеван укус, тако да поред Гетеа, Пушкина и Тенисона преводи песме из мађарских и немачких шаљивих листова.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Свакако да се Змај не може назвати великим песником у европском смислу речи, али он се још мање даје свести на способног стихотворца, вештог сатиричара и доброг дечјег песника, као што су хтели да учине његови противници, који му нису праштали његове слободњачке идеје и борбе. Он је писао много, често свакојако и свашта, зато у његовом зрневљу има толико плеве, и зато он далеко боље изгледа у антологијама но у својим целокупним делима. Рекло се за њега да је био само добар ученик Бранка Радичевића, али ваљало би додати да је тај ученик премашио свога учитеља. Не само у свом добу но и у целој српској књижевности он је један од најбољих и најзаслужнијих песника. То је најобимнији, најобилнији и најсавршенији песник омладинског периода српске књижевности, писац који је дао максимум онога што је српска књижевност могла дати у то доба када су се језик и метрика тек почели да утврђују и када је у поезији готово све требало стварати. Плодан дух, експанзиван таленат, он се трошио на свима пољима, и за опште добро расипао своју песничку снагу. Он је злато свог великог песничког талента расковао у ситан новац и раздао га свом народу. Он је за српску књижевност био оно што је, по речима Ернеста Ренана, Виктор Иго био за француску књижевност: »Он је звонио сваки час нашега века, отелотворио сваки наш сан, дао крила свакој мисли.« Змај је национални песник српске књижевности који је најдубље продро у народ и који је својим радом заслужнији но иједан песник српски.

ЂУРА ЈАКШИЋ

ЖИВОТ. — Рођен је 27. јула 1832. у Српској Црњи, у Банату, у старој родољубивој свештеничкој породици. Три разреда гимназије свршио је у Сегедину, и затим оставио школу. Породица хоће да га спреми за свештеника или трговца, он осећа у себи уметнички таленат, одаје се на изучавање сликарства и 1847. учи сликарство код приватних учитеља у Темишвару. Као шеснаестогодишњи младић борио се 1848. у редовима добровољаца. После буне, 1849. неко време се склонио у Београд. Пошто се све утишало, продужио је да учи сликарство у Пешти,88 Бечкереку, 1850, од 1851. до краја 1852. на сликарској академији у Бечу. 1853. оде у Минхен, где је остао пола године. Вративши се у домовину, живи као сликар, радећи највише црквене иконостасе. 1857. пређе у Србију и добије за привременог учитеља и селу Подгорцу, у округу тимочком. У том селу и у оближњем селу Сумраковцу служио је до 1858. Од 1858. до 1860. био је учитељ цртања у једном пансионату у Београду. 1860. постао је учитељ у Пожаревцу. 1861. продужио је сликарске студије у Бечу, али већ 1862. је у Новом Саду, где оскудно живи од сликарства и од књижевног рада. 1863. враћа се у Србију. 1863. је учитељ цртања у крагујевачкој гимназији, 1865. — учитељ основне школе у Сабанти код Јагодине, 1866. у Пожаревцу, 1868. у Рачи Крагујевачкој, 1869. учитељ цртања у јагодинској реалци, где је 1871. отпуштен из државне службе. 1872. постао је коректор државне штампарије, и ту је остао до смрти. Умро је 16. новембра 1878. године.

КЊИЖЕВНИ РАД. — Читајући Петефија, *свог Петефија,* како је он говорио, који је толико одговарао његовој природи, и Бајрона, који је био піеснички узор свима романтичарима европским, поред Змаја, који је јако утицао на њега и упућивао га у поезију, он је почео певати у Бечу 1853. године. Први стихови су му штампани 1853. у *Сербскомъ лѣтопису,* и отада је сарађивао на готово свим српским часописима. Шездесетих година скренуо је општу пажњу на себе. 1863. излази његова историјска драма *Сеоба Србаља,* 1868. *Јелисавета, кнегиња црногорска,* а тек 1873. збирка лирских *Песама. Станоје Главаш* изишао је 1878. Од 1876. до 1878. изишле су у Београду четири свешчице његових *Приповедака.* Целокупна дела изишла су у два маха, 1882—1883. и 1912. у Београду.

ЛИРИЧАР. — Српски романтизам имао је два велика песника: Змаја и Јакшића. Змај је обимнији и обилнији, разноврснији, шири, идејнији, али Јакшић има јачи темпераменат, особенији је, он је прави, рођени романтичарски песник. Змај, гипка и пријемљива духа, развијао се са временом, прилагођавао се, мењао идеје и осећања; Јакшић је остајао стално исти, са свим добрим и рђавим особинама своје јаке песничке индивидуалности, увек бујан лиричар, увек песник личности и страсти.

У првом реду, изнад свега, и у свакој прилици, он је био лиричар. Његово опште и књижевно образовање било је недовољно, живео је у тешким приликама и у неповољним срединама где се није могао развијати, све што је имао извлачио је из сама себе, из своје елементарно јаке природе. Сва његова поезија је оно што је он казао за прву свеску својих стихова: »књига живота бурнога — у тренуцима дивље узбуне...« Он је био дубоко незадовољан животом који га је стално притискивао и гушио, осећао је у себи велику снагу која га је распињала, жудио увек за нечим јачим, вишим и лепшим, није схватао живот без великих страсти и подвига, био очајно и болно раздражен што мора да гамиже по земљи и у прозаичном свакидашњем животу, да тавори у једном хладном и сивом добу, без боје и без поезије. Војислав Илић рекао је доцније за његову поезију:

Ко звучне лире страсни звук,

Очајно, страсно бруји.

Јакшић је поређен са Бајроном, који је на њега утицао и као на песника и као на сликара, и одиста било је у њему тога титанског незадовољства, жестокости страсти, експлозија гнева, буне против живота.

Више но иједан од романтичара српских Јакшић је био песник у романтичарском смислу речи, устрептао песник свим својим бићем и свим својим животом, носећи у себи истински »свети пламен« поезије. Он чини пун утисак искреног песника, он у ондашњу сладуњаву, фразеолошку поезију уноси своју личну снагу, експанзивну бујност једне страсне песничке душе која свет гледа у песничкој визији и која даје каткада дрхтавицу велике поезије.

ЕПСКА ПОЕЗИЈА. — Као готово сви српски песници, Јакшић се огледао у епској поезији, али не много успешније но његови претходници и последници. Од њега је остало неколико епских песама *(Братоубица, Невеста Пивљанина Баја, Барјактаровићи, Мученица, Причест)*. То су у ствари романтичке приповетке у стиху. Он је ту дао пуну слободу својој романтичарској машти, одбацио сваке обзире о природности, логици и вероватности; догађаји се нижу као у каквој чаробној причи, личности су мелодрамске, све је високо поетско, свечано и задихано. Лирика је преплавила епско развијање, стихови су накићени, речити и затрпавају радњу. Али ту има полета, топлоте осећања, и лепих стихова. И оно што ваља у тим покушајима епске поезије, то су лирски делови.

ДРАМСКИ РАДОВИ. — Јакшић је један од ређих романтичарских песника који су се огледали и на драми. Његов драмски рад није незнатан: на 6.000 стихова лирских и епских песама он је у 12.000 стихова испевао три драме: *Сеоба Србаља* (1863), *Јелисавета, кнегиња црногорска* (1868) и *Станоје Главаш* (1878). Све те три драме су из српске историје, али са врло мало истински историјског. Јакшић се историјом није бавио, нити је за своје драме правио нека нарочита историјска истраживања. Он није правио разлику између доба досељења Срба на Балкан, XV века зетске историје и устанка у Србији почетком XIX века: све личности из та три тако разна доба личе једне на друге, имају иста осећања, изражавају се подједнако, све су романтичне фикције једног романтичарског песника. То су само историјски оквири, и у њих песник уноси

романтичне доживљаје и романтичне личности које говоре високим и лирским романтичким језиком.

Али све те драме нису једнаке вредности. *Сеоба Србаља* је почетнички посао, доста невешта мелодрама, са неизбежним интригантом и отровом који у последњем часу одмршава целу радњу. Али, чистотом језика, богатом дикцијом, она одскаче изнад учених, педантних драма које су се тада према реторикама писале у српској књижевности. *Јелисавета, кнегиња црногорска,* која се првобитно звала *Последњи Црнојевићи,* најбоља је Јакшићева драма, и са *Максимом Црнојевићем* Лазе Костића најбољи производ романтичне драме српске. Дело је историјски произвољно, личности су претеране или у добру или у злу, психологија површна, склада нема, у радњи негде се јури а негде мили. Али предмет је згодно изабран, драма има полета и речитости, живописна је, негде је и занимљива; има лепих стихова, јамб [по угледу на Л. Костића у *Максиму Црнојевићу],* који се ту срећно у драми употребио, даје много живости; некоја места иду у најбољу љубавну лирику српску. *Станоје Главаш* је последње веће дело које је Јакшић радио, има све мане његове драме: невештину, претеривања, нагомиланост мотива и речи, претерану романтику. Али и ове драме, као и сви његови радови, вреде обиљем поезије.

Уопште, Јакшићеве драме, иако иду у најбоље производе наше оскудне романтичарске драме, ипак заостају за његовом лирском поезијом. Јакшић је био сувише човек од маште и без осећања за драму, где треба равнотеже у глави, ведрине у духу, умешности, аналитичких способности, осећања мере и склада. Његове драме историјске садржине мало су историјски тачне, у њима је сувише дано маха поетичној машти која је личности схватила апсолутно, осећања дотерала до пароксизма, психологију упростила на најмању меру, све свела на ставове, гестове, фразе, лепе речи. Али свуда се показује песник, и лирска места дају вредности његовим драмским покушајима. Јакшић лиричар спасава свуда Јакшића драматичара.

ПРИПОВЕТКЕ. — Јакшић је не само један од највећих лиричара и првих драматичара српских него и један од најранијих и најплоднијих приповедача српских. Он је више писао у прози но у стиху, и за собом је оставио више приповедака но многи други српски писци који су се само приповетком бавили. Он је писао приповетке од почетка шездесетих година па све до смрти, нарочито седамдесетих година, када је важио као један од главних приповедача српских. Од њега је остало на четрдесет већих и мањих приповедака, од којих извесне, схваћене на широј основици као роман, нису довршене.

Његове приповетке, писане у једном истом лирском расположењу и задахнуте једним истим романтичарским духом, могу се поделити на чисто романтичарске приповетке, које су поетизовања прошлости и садашњости, у ствари поеме у прози, писане у слободном стиху, и на приповетке романтичарске у основу, али у којима се осећа нов реалистички дух, у којима се слика савремени живот, више по његовим ружним но поетичним стварима, и у којима има политичке и социјалне тенденције.

Његове прве приповетке, писане готово искључиво шездесетих година, јесу идеализација или средњовековне прошлости или села савремене Србије и националних ратова у времену од 1875—1878. Јакшић, песник, није гледао свет онакав

какав је, но кроз вео својих песничких илузија, са висине својих песничких идеала. Он је тако, као и сви романтичари, поетски приказао средњи век, са његовим поноситим витезовима и бледим лепотицама. Он је живео на селу, али није сликао оно што је видео но оно што је хтео да види. Он воли сељака и као романтичар који »природног човека« ставља изнад цивилизованог човека, и као народњак који мисли да је народна снага и народна душа у сељаку, и да њу трују варошко чиновништво и грађанство. И зато он није дао стварну слику српских села око 1860, но идилично-епске спевове у прози. Велики родољуб, уверен да су ратови око 1875—1878. били »Српски рат«, крсташки и ослободилачки рат српскога народа, он је и људе и догађаје тога времена сликао у песничком заносу, уносећи много хероизма и поезије у сваки ред.

Али он је посматрао и сликао савремени живот српски и са друге стране. Слободњак по својим политичким идејама, раздражен бедом и гоњењима, осетивши на својим леђима сав терет друштвене неправде, он се, око 1870, са огорчењем бацио на политичку сатиру и на социјалну приповетку. Он је у том добу за Уједињену омладину српску оно што је Хајне око 1840. био за Младу Немачку, њен књижевни заставник и осветник, и сав свој велики таленат ставља у службу идеја слободе и правде. Он снажно и без устезања казује све што вређа и буни младу Србију, све што мисли и осећа млади напредни нараштај. У својим сатирама напада бирократску стегу и глупост, гушење слободе мисли и савести, гањање малих и слабих, сву тежину, ругобу и комичност бирократског система. У тим његовим сатирама има много пролазног, локалног и личног али има и снаге осећања и израза, има слике једнога доба и расположења једнога нараштаја.

Највећи и најбољи део Јакшићевих приповедака то су приповетке са банатског села, које се дешавају у доба око 1848, и које готово све имају јаку социјалну тенденцију. Он је банатско село знао и осећао много боље но србијанско село, које је онако ружичасто сликао, имао је дубоко осећање социјалне правде и истинску љубав према маси народној, и своме великом родољубљу давао је реалан, социјалан облик, љубав према народу сводио на њен прави облик: на љубав према пуку. С једне стране његова плаха и бунтовна природа, са друге стране живот који га је обмануо и сиротиња која га је стално притискивала, учинили су да је он имао оно што људи његова нараштаја нису имали: страсну мржњу на неправду и насиље, широко човекољубље, братско саучешће према малим и слабим. И он се зато придружио социјалним апостолима седамдесетих година, постао друг »нових људи«, и отуда у његовим приповеткама толико социјалнога духа.

Иако је Јакшић написао велики број приповедака, ипак га не треба узети као правог приповедача. Он је тај посао радио само узгред, често ради личног и политичког обрачунавања, готово увек по наруџбини. Сав тај рад је ужурбан и несавршен и често стоји испод његовог талента. Али племенита и висока осећања, смеле мисли, речита љубав према народу, модерно осећање социјалне правде, плаховита мржња на зло, насиље и неправду, и, нарочито, висок лиризам надокнађују за све. И ту се он показивао као најиндивидуалнији, најречитији и најлиричнији писац свега српског романтизма.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Лиризам и живописност, то су две одлике књижевног рада Ђуре Јакшића. Његова топла и задихана поезија је нагла и непосредна манифестација

његове јаке и недисциплиноване личности. Он је топлији, осећајнији, бујнији но иједан српски лиричар, и у целој српској књижевности нема песника који је у толико потпуној мери био романтичар, сав у осећању које кипи и прелива се, и у машти која нема препона.

Нико до њега у српској поезији није био толико дескриптиван, није уносио толико и боје и слика у своје стихове. Пре но што је постао песник био је сликар (под првим својим стиховима потписивао се *Ђ. Јакшић, молер),* и целог свог живота бавио се сликарством. Учећи сликарство у Бечу и Минхену, он је васпитао своје око и развио своју машту на делима великих сликара, и он ће у поезију уносити многе сликарске особине и навике. Рембрант га је занео својом силном и мистериозном патетичношћу и великим контрастима сенке и светлости — и он ће у поезију уносити патетичност, љубав према боји, светлости и тами, јаку машту, контрасте. Као романтичарски сликари, он не води толико рачуна о тачности нацрта, о правилности линија, о складу између појединих делова; за њега је главно непосредан израз, личан жиг, живост боја, ефекти контраста. У целој својој поезији он је више колорист но цртач, и више сликар но писац. И сва његова живописна, бојадисана поезија, подсећајући на талијанске *колористе* који су писали са толико сјаја и боје, одаје сликара.

Поред боје, као и сви романтичари, он воли реч. Код њега има природне и искрене речитости, али њему никада није било довољно речи. Реч за њега није само обележје смисла, спољни израз једне представе: реч за њега има своју боју, свој тон, своју музику, своје биће независно од спољњега света. Он воли лепе речи као лепо цвеће и лепе мелодије; оне га заносе и опијају. Он слика речима, често и мисли речима, сав се предаје ређању лепих, звонких речи. Дикција, то је његова и добра и рђава страна. Он крепким, звучним, громким, сликовитим, патетичним речима, од којих прави читаву оркестрацију, у стању је да постигне велике реторске и музичке ефекте. Али то ређање хучних и блескавих речи прелазило му је у манир, и због те љубави према речи као према речи он је падао у вербализам, и лепоти и музици речи, реторским ефектима, често жртвовао смисао.

Он је уопште песник од снаге, али без мере и склада. Речитост је његова снага и његова слабост. Сувише цвећа, сувише украса, фигура, и патоса. Он злоупотребљава фигуре, није у стању да говори без епитета који се као паразит лепе за речи; није у стању да се изражава без фразе и помпе; његов јамб је жив и нервозан, метафоре засењују, епитети звече, боје блеште, као добоши ударају речи у којима је нагомилан глас р. Све то може да буде добро у лирским стиховима и у патетичним сценама, при експлозијама страсти и када се машта завитла, али те оргије речи и боја, та високо подигнута нота најзад замара и читалац зажели мало више природности и мира.

Јакшићеве мане су само претеране његове врлине. Он се није могао умеравати у своме лиризму и живописности. Његове мане, то су мане романтизма уопште, који је увек робовао речи и који је увек пре свега полагао на спољне ефекте. Али Јакшић ипак својом великом песничком снагом и јачином осећања заузима једно од првих места у српској књижевности и остаје као најпотпунији романтички песник наш, са свима рђавим и добрим особинама романтизма уопште.

ЛАЗА КОСТИЋ

ЖИВОТ. — У Ковиљу, у Бачкој, од оца аустријског официра, родио се Лаза Костић 31. јануара 1841. Основну школу учио је у месту рођења, реалку у Панчеву, гимназију у Новом Саду и Будиму. Права је свршио у Пешти, 1864; 1866. постао је доктор права. 1866. буде изабран за професора у српској гимназији у Новом Саду. 1867. постао је велики бележник општине новосадске; од 1869. до 1872. био је председник варошког суда. У Пешти као ђак и у Новом Саду врло живо је учествовао у омладинском покрету, као један од првака у њему. У неколико махова био је и посланик на црквено-народном Сабору у Карловцима и два пута посланик шајкашки у пештанском парламенту. 1872. био је затворен због »велеиздаје«. 1879. постао је секретар српског посланства у Петрограду. Почетком осамдесетих година уређивао је либерални орган *Српску независност* у Београду, одакле је отишао 1883, а крајем осамдесетих година службени лист *Глас Црногорца* на Цетињу. Вративши се у завичај, живео је доста повучено и неактивно све до саме смрти. Последње године живота провео је у Сомбору. Умро је 26. новембра 1910, у Бечу, где је отишао на лечење.

ПОЧЕТАК КЊИЖЕВНОГ РАДА. — Костић је пропевао врло млад, још као ђак у гимназији, крајем педесетих година. Првим својим стиховима стекао је глас, који је шездесетих и седамдесетих година све више растао, тако да се поред Змаја и Јакшића убрајао у најбоље песнике српске. Своје лирске песме покупио је тек 1873. и 1874. штампао у засебне књиге; 1909. сву његову поезију, у засебној књизи, издала је Матица српска у Новом Саду.

Одмах у почетку свога књижевног рада Костић се одликовао већом књижевном културом од осталих песника српскога романтизма. Он је знао стране језике, бавио се филозофијом и био упознат са великим узорима класичних и западних књижевности. Као врло млад човек преводио је у народним стиховима *Илијаду,* и тај посао поново прихватио 1874. Он је као ђак почео уводити Шекспира у српску књижевност. Али код другога би та књижевна култура послужила да подигне дух и да прошири видик. Костић је читао стране писце да би више могао импоновати, више засењивати своје наивне читаоце. Он чита да би у згодном тренутку могао просути пљусак грчких, латинских, талијанских, енглеских, па чак и санскритских цитата, запрепастити нечувеним именима из свих светских књижевности, служити се подацима који су се могли ишчепркати само по речницима. Код великих писаца он није налазио оно што је код њих најбоље но оно што се њему највише допадало. Код Шекспира он није видео онај силни реализам, ону интензивну поезију, ону као море дубоку психологију људског срца и гвоздену логичност енглеску, но оно што је најниже и најслабије код њега: емфазу, каламбуре, титрање речима, све уступке великог песника вулгарном укусу ондашње публике енглеске. Без равнотеже у духу, Костић је на зло употребио и своје знање језика и своје књижевно образовање.

ЛИРИЧАР. — Он је имао песничког талента, и то талента који у основу није био баналан. Од њега је остало неколико лепих лирских песама и добрих балада *(Самсон и Далила, Минадир)*. Али његова природна оригиналност била је кобна за њега. Његова главна мисао је постала: песник, у чијим грудима букти свети пламен поезије, треба да буде другачи од осталих људи. Као и западни епигони великих романтичарских песника, он је поставио себи за правило да треба да буде генијално оригиналан у животу, неуредан, пуст, забораван, са ногама на земљи али главом, са дугом и разбарушеном косом, у облацима. У књижевности он је одвећ слободно схватио и одвећ самовољно примењивао опасно начело да романтизам значи неограничену слободу у уметности. У поезији, »богодани«, »генијални« песник, како се тада говорило, треба да буде што разузданији, да баци под ноге здрав разум и логику обичних, смртних људи, да објави рат синтакси и речнику, да себи присвоји право да као бог ствара што му ћуд захте. То је све било на романтичарској девизи *épater le bon bourgeois,* »опсенити простоту«, и од тога бацања праха у очи, од тога изигравања генија, Лаза Костић је направио себи програм и у животу и у књижевности.

У појединим књижевностима има тренутака када завлада царство речи, и када се књижевност одвоји од природности и здравог разума. То су доба када се све сведе на игре речи, на неочекиване и сликарске ефекте помоћу речи, на претеране фигуре, китњасте гирланде, на замршене парафразе, усиљене инверзије, самовољне и често бесмислене неологизме. Такви су били маринисти и кончетисти у Италији, такав је био еуфуизам у Енглеској, гонгоризам и култизам у Шпанији, маниризам у Немачкој, прециозност у Француској. То исто, ту исту *логоманију,* представља у српској књижевности Лаза Костић.

Схватајући да је једном песнику све допуштено, он је на хартију стављао све што му је на памет долазило. У »генијалности« он је био сјајан ђак исто тако »генијалног« Симе Милутиновића. Оно што је он казао о једној Змајевој песми може се са пуно разлога применити на велики део његових разбарушених песама: »То је смеса. То је збрка, то је каос. Душевни каос, или каотично стање душе.« Он је ковао нове речи, правио нову синтаксу, стварао свој особени, чудњачки српски језик. У својој песничкој врућици он пише речи које ни пре ни после њега ниједан Србин није изговорио: изниклица, неокрунка, полетанци, плакајница, покајка, сунчанарка, плетисанка, узданак, осамка, гуд, жур, стер, вап, жас, тров, дуј, кив, подоб, тез, неверад, коситрес, векотрај, ликомет, скотомир, непровар, недровар, севње, кајно, измичар, и тако даље! И не само да је стварао нове речи за које српски језик не зна, но је по својој вољи и ради стиха резао и унакажавао речи које постоје, или речима које постоје давао смисао који оне немају. Зевс је код њега, ради слика са смеј, постао Зеј, Солун претвара у Солуна, *пупак* значи пупљење, *јара* значи јараница, *мраз* значи мржња (»Јача љубав него мраз...«), *род* значи рођење, *чин* значи начин, *гас* значи гашење.

Његова машта је пуштен и обезуздан парип. Најневероватније фигуре и поређења на српском језику изишли су испод његова пера. Планине су за њега »маснице«, остаци божја бича када је шибао земљу због њених црних дела; злато је пак жути гној у тим масницама. Небо је »угнута стопа Господа Бога«. Месец је, по потреби, жута турска сабља и »обруч круне света«. Звезде су »штрецави жуљеви на божјој стопи«. Драгине очи су »два дивита дубока«. И та његова неодмерена, пуста фантазија, та жеља да буде што оригиналнији и да говори како нико не говори, да што

више запрепасти обичне људе у презреном табору филистара, тај коров пусте реторике и махните екстраваганције угушио је неколико цветића поезије који су били никли из његове душе.

ПРЕВОДИЛАЦ ШЕКСПИРА. — Као прави романтичар Костић је био одушевљен Шекспиром, он је у српску књижевност унео Шекспира, створио у свом добу шекспиролатрију, која је нашла израза у прослави тристагодишњице Шекспирова рођења у Новом Саду 1864. Костић је почео преводити Шекспира, и то *Ромеа и Јулију,* још врло млад, 1859, у почетку свога књижевнога рада, и Шекспиром се бавио целога живота. Његови преводи из Шекспира прво су излазили у одломцима по часописима. *Краља Ричарда III* превео је у друштву са др Јованом Андрејевићем, и тај превод штампан је 1864. у Новом Саду; затим га је сам превео, и тај нови превод штампан је у Мостару 1904. Његов превод *Ромеа и Јулије,* удешен за позорницу, изишао је у Новом Саду 1876; цело дело преведено изишло је у Новом Саду 1907. Потпун превод *Хамлета* штампан је у Мостару 1903. Поред тога, у неколико махова, Костић је писао о Шекспиру *(Ромео и Јулија. Једна глава из Шекспирове библије, Матица,* 1866; *Око Ромеа и Јулије, Летопис Матице српске,* 1907).

На те своје преводе Костић је много полагао и сматрао их као једну од својих највећих књижевних заслуга. У ствари, они не могу издржати данашњу критику. Костић је у тим преводима одузео Шекспиру све његове врлине, и додао му све своје мане; његови преводи нису Шекспир, но травестија Шекспира. Они нису верни, у њима има и неразумевања текста и мутног изражавања; преводилац ради стиха допушта све себи и прави грубе, угласте стихове; има необичних, скованих речи, често и вулгарности. У целини ти су преводи неразумљиви, и не могу се читати без коментара.

ДРАМАТИЧАР. — Занесен Шекспиром, сневајући о њему, како вели један савременик, Костић се и сам почео бавити драмом, и брзо постао »наш млади Шекспир«, како су га називали по омладинским дружинама и у омладинским листовима. *Максима Црнојевића* написао је још као врло млад ђак, 1863. (Цело дело штампано је у Новом Саду 1866; друго издање, Нови Сад, 1887,89 удешено за позорницу.) И то му је остао најбољи драмски посао. Поред тога дао је и *Перу Сегединца* (1875, 1882, 1887). Дуга и мутна народна песма о женидби Максима Црнојевића, са својим скроз романтичним догађајима и романтичним колоритом, морала је привући пажњу једног у толикој мери романтичарског песника као што је био Лаза Костић. Ту српску народну песму, која по садржини подсећа на чувену епизоду о Паолу и Франчески у Дантеовој *Божанственој комедији,* запазио је још Гете. И пре Костића Јован Ст. Поповић је почео од те народне песме да прави једну »мелодраму«, као што је у наше доба послужила за грађу једном немачком песнику, А. Фингеру. Костићу је народна легенда послужила само као основица, све остало је изменио, користећи се правима најшире песничке слободе. Место примитивне заваде око коласте аздије у народној песми, Костић је узео сукоб између осећања љубави и побратимства, и Максим Црнојевић, кнежевић зетски, испао је као нека врста Хамлета, кнежевића данског. Народна песма није била довољно јасна, Костићева драма постала је сасвим мутна. Радња је збуњена и неодређена, личности су тамне и неопредељене, за догађаје нема логичног објашњења. Машта је и овде захуктана, и бацило се у неограничено царство маште и речи. Поред тога, претенциозна

мудровања, крупне речи без стварног смисла, одсуство историјског осећања и локалне боје. Оно што спасава ову драму песничке младости Костићеве, што јој даје релативну вредност према познијој историјској драми српској, то су извесна лирска места, у којима има полета, снажних тирада, успеле реторике. Поред свих својих мана, Костићева драма је књижевнија но позније драме исте врсте. Личности су сложеније, језик књижевнији, сцене су од ефекта. Најзад, то је прва српска драма испевана у јамбу којим се раније успешно служио Бранко Радичевић. Костић је успео да у драми своме јамбу да нечег крепког и енергичног.

Припадајући нараштају који је књижевност стављао у службу националних идеала, и сам активан либерални националист, Костић је написао антиаустријску и антиклерикалну »трагедију из повести народа српског« *Пера Сегединац*. Овај комад, делимично објављен 1875. и 1881—1882, игран први пут 1882, и штампан у Новом Саду 1882. и 1887. године, сматран је као велики политички догађај. Тумачећи историју како му је требало, Костић је у капетану Пери Сегединцу, бунтовнику из прве половине XVIII века, оличио судбу српског народа у Аустрији. Комад има неколико јаких сцена и доста патриотских тирада. Политичка тенденција развијена је на штету уметности. Комад *Гордана* (Цетиње, 1890), израђен је према народној песми и мање је вредности но два ранија позоришна дела Костићева.

ОСТАЛИ КЊИЖЕВНИ РАД. — У младости, у пуном јеку романтизма. Костић је написао неколико фантастичних приповедака *(Махараџа, Чедо вилино, Мученица),* које одликује она иста необуздана фантазија и бојадисан и звучан вербализам. Због тих особина те приповетке су биле много читане шездесетих година.

Лаза Костић се још бавио и филозофијом уметности, и у том правцу дао замршену и претенциозну књигу *Основа лепоте у свету* (Нови Сад, 1880). Исто тако бавио се и књижевном критиком, управо књижевним памфлетом. Његови завидљиви напади на Бранка Радичевића (у *Зети* и *Црногорци* за 1885) и Змаја Јована Јовановића, против кога је написао целу једну ружну књигу *(О Јовану Јовановићу Змају (Змајови), његову певању, мишљењу и писању, и његову добу,* Сомбор, 1902), не служе му нимало на част. За уметничку филозофију и књижевну критику није имао довољно равнотеже у глави и објективности у духу. 1865. у Новом Саду изишао је његов превод с енглескога Едварда Литна Булвера *Последњи дани Помпејеви*. Са мађарскога је превео већу песму Јосифа Киша *Јехова* (1904).

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Лаза Костић је био и остаће најкарактеристичнији песник српског романтизма, који је са манама те књижевне школе отерао до краја, показавши како се може рђаво проћи са нешто талента а са много списатељске таштине. Некада јако слављен, јер је боље но ико представљао лажан идеал романтичког »појете«, он је последњих година много изгубио од старог гласа. Од деведесетих година јавља се у критици јака реакција противу њега, и данас се на њега гледа као на репрезентативног песника *Sturm und Drang* периода у српској књижевности, на оригиналног лиричара који је безобзирно злоупотребио своју оригиналност, на првог преводиоца и популаризатора Шекспира у српској књижевности, и на драматичара који је написао *Максима Црнојевића,* једно од релативно најбољих драмских дела романтичке школе.

СТЕВАН ВЛАД. КАЋАНСКИ

Рођен је у Сентомашу, у Бачкој, 5. јануара 1829.[90] Свршио је основне школе у Варадину и Сентомашу, права у Јегри и Загребу. Борио се у буни 1848.[91] Пошто је свршио 1850. права, све до 1857. седео је у Сентомашу. 1857. пређе у Србију, и 1858. буде постављен за професора београдске гимназије. 1862. кренуо је лист *Србска народност,* који је био кратка века (1862. до 1863). Од 1864—1870. служио је као професор у гимназији у Крагујевцу. Од 1870. био је стално у Београду. 1877. био је у српско-турском рату. 1888. покренуо је патриотски лист *Велику Србију*. Умро је 5. маја 1890.

Рад Стевана Влад. Каћанског ограничен је готово само на поезију, па и ту није обилан. Од почетка педесетих година почео се јављати својим стиховима по разним часописима, и највећи део њих изишао је у збирци *Скупљене песме* (Нови Сад, 1879). 1913, у Београду, изишло је нарочито приређено издање његових ранијих и познијих патриотских песама *Од Балкана до Адрије.*

Са малим изузетком сви његови стихови су родољубиви и родољубље је основна нота целе његове поезије. Свој песнички програм изнео је он у посвети »Српском роду«:

Све што имам — то је твоје,

Све што имам — теби дајем:

Са слађаним уздисајем

Срце — мисли — песме моје!

Љубавних песама има мало, писане су у првој младости, и знатно су слабије. Он се славио као песник патриотских песама, и после песме *Граов лаз,* где је опевана црногорска победа над Турцима која је толико одјекнула у целом српском народу, он је стекао глас једног од најбољих песника српских. У најбољим својим спевовима, *Поћница* (1855), *На Србобрану* (1875) и *Граов лаз* (1862—1877), он је показивао извесну речитост и снагу, и у крепким и звонким стиховима казивао је осећања која су загревала целу Омладину. Извесне његове патриотске песме *(Где је Српска Војводина..., Хеј, трубачу с бујне Дрине... Са Авале орʼо кличе...)* постале су популарне патриотске химне. Тим патриотским песмама и патриотском листу *Велика Србија* Каћански има да захвали за свој глас жарка родољубива песника, због чега је у старости и носио име »Стари Бард«.

СТЈЕПАН МИТРОВ ЉУБИША

ЖИВОТ. — Поред ранијих песника, Матије Бана, Меда Пуцића и Јована Сундечића, Далмација даје и једног приповедача, Стјепана Митрова Љубишу.

Љубиша се родио 29. фебруара 1824, у Будви, у Боки Которској. Потпуно самоук, он се самостално развијао. 1843. био је општински секретар у Будви, од 1861. посланик на далматинском сабору у Задру, коме је једно време био председник, затим посланик у бечком парламенту. Од шездесетих година бавио се само политиком. Умро је у Бечу 11. новембра 1878.

ПРВИ ПОЧЕЦИ. — Као Доситеј Обрадовић, као Вук Караџић, као Његош, и Љубиша је био самоук. До четрнаесте године није знао ни читати, и све што је постао, стекао је природним даром и самосталним радом.

Он је припадао оном далматинском нараштају који је имао да ослободи Далмацију од апсолутне превласти талијанске културе. У то доба сва култура је била талијанска, интелигенција се осећала ненародно, и то је било доба, по речима Љубишиним, када је »међу Баром и Задром бивало у изображеној врсти само седам људих, који нијесу били изгубили свијест свог имена и порекла«. Као и други, Љубиша је читао талијански и занео се талијанском књижевношћу. Народни дух и љубав ка народној књижевности пробудили су у њему списи Вука Караџића и познанство са Караџићевим помагачем и сарадником Вуком Врчевићем. И он се почиње бавити народним животом, и 1845. штампа у *Србско-далматинскомъ магазину* забелешке о обичајима племена Паштровића у Боки Которској. Потом, за приличан низ година, он остаје један скроман »Љубитељ књижества«, који се ни по чему не истиче. Шездесетих година он објављује слабе преводе из Хорација, Дантеа, Ариоста, и приређује једно некритично издање *Горског вијенца* (1868). Он тешко и неспретно »посрбљава« старе песнике, и отменога Хорација, и трагичнога Дантеа, и грациозног Ариоста преводи на један исти начин: једноликом метриком и дикцијом народних песама. 1866. испевао је, у духу и у облику народне песме, *Бој на Вису*.

ПРИПОВЕДАЧ. — Љубиша је, како сам вели, »са муком ступио на оригиналност«. 1868. излази са оригиналном приповетком *Шћепан Мали,* и отада до смрти он стално пише. 1875. изишле су у Дубровнику његове *Pripovijesti crnogorske i primorske.* Исте приповетке излазе ћирилицом у Београду 1876. 1882. у Панчеву нова књига *Приповијести;* 1888. ново издање; 1902. и 1903. Српска књижевна задруга издала је *Причања Вука Дојчевића,* штампана раније у *Српској зори* за 1877.

Све те његове приповетке биле су једна оригинална новина у српској књижевности. Љубиша је романтичар, али засебне врсте. Он не подражава књижевну

сентименталност и фантастичност ранијих приповедача српских, васпитаних код слабих немачких писаца; он је романтичар »Вукове школе«, са нешто угледања на талијанске романтичаре. Добар познавалац свога краја, пун љубави за њ, он је дао лепу слику Боке и њених становника. По својим књижевним идеСТЈЕПАН МИТРОВ ЉУБИША

јама и по духу својих дела он стоји на средини између романтизма шездесетих и реализма седамдесетих година. Он жели да верно слика народни живот свог малог завичаја, да дâ »огледало народа нашега« у Боки Которској, и каткада ради као реалистички писци. Али, у основу, он је романтичар, ђак »Вукове школе«, само са извесном примесом реализма. Он има све особине наших романтичара: велику љубав за народну прошлост, народни живот и народни језик; главна тежња његова је да буде »израз народне душе«. О успеху својих приповедака вели: »Те су приповијести омилиле с чистоће језика, с народнијех облика, и стога што су огледало народа нашега«, и то је одиста главно у његовом делу. Он као приповедач карактеристичан је у првом реду са фолклорно-филолошког гледишта. Он је описивао сирови живот народни у једном етнички чистом крају, где се сачувало врло много старог и оригиналног и који је још у половини XIX века одиста био »матица и ковница пучких умотворина«. Он се нарочито трудио да пише чистим језиком Боке, у којој је са разлогом гледао »неисцрпиво богатство народнијех изражаја и пучкога краснорјечја«. Те његове фолклорне и филолошке преокупације имале су много успеха у доба када је стара филолошка школа била у пуном јеку. У његовим приповеткама гледала се драгоцена грађа за филологе, и лексикологе и сјајна примена Караџићевих назора о књижевном језику. И то је био први узрок његовог брзог и великог успеха.

ОПШТИ ПРЕГЛЕД. — Али Љубиша као уметник изостаје за Љубишом познаваоцем народног живота и народног језика. Пре свега, он, није сасвим оригиналан, и код њега има позајмица из Манцонија, де Амичиса, па чак и Маколеја. Његова историјска приповетка, којом се радо бавио, врло је упрошћена. У жељи да сачува »неколико знаменитијих догађаја своје отаџбине«, он је нарочито описивао доба од XV до XVIII века. Он је сликао зетске господаре, последње деспоте српске, пећке патријархе, црногорске владике, которске провидуре, бокељске племиће, паштровићке главаре — али у ствари све су то били Бокељи око 1850. године. Ма колико да су биле велике његове романтичарске симпатије за прошлост, он није историјски приповедач. Оквир је само историјски, а живот и личности су савремени. Љубиша је одвећ био савремен и субјективан да би могао бити потпун романтичар, а сувише је волео народну прошлост И романтичарски историзам и фолклоризам да би могао бити књижевни реалист.

Он је био човек доба када се тврдо веровало да је народ наш најбољи књижевник, и да се у уметности треба само на њега угледати. Оно што су у поезији чинили Јоксим Новић Оточанин и Јован Сундечић, радио је у приповеди Стјепан Митров Љубиша; према народним узорима и са елементима народне уметности покушавао је да ради уметничку књижевност. Он је у перо бележио народни говор и фотографски снимао народне обичаје, тако да његова књижевна дела чине утисак послова једног скупљача народних речи и описивача народних обичаја, и чине прелаз од народног приповедача ка уметничкој приповеци.

И његове приповетке имају све врлине и мане народних умотворина. Оне су једре, епски широке, течне, имају природно излагање, миран и широк ток причања, жив и живописан стил, зачињене су пословицама и згодним изрекама. Али оне чине утисак развучености и оскудности идеја и мисли, подсећају на развученије народне приче и све се своде на исто описивање народних обичаја и вешто руковање народним речником. То су често слабо повезани дијалози, низање епизода без много узрочне везе, психологија је сведена на најнижу меру, личности су обележене сасвим општим и бледим потезима, осећање природе је оскудно, и све се и сувише свело на локалне речи и изразе, и не увек разумљиве провинцијализме, анегдоте и пословице.

У доба филолошке критике, када су се писци ценили по непосредном знању народног језика и по уношењу фолклорног елемента, Љубиша је био јако цењен и назван »Његошем у прози«. И, свакако, постоји извесна формална сличност између та два писца готово једне исте средине и сличне духовне врсте, али је између њих врло велика разлика у књижевном таленту. Љубиша, фолклорни и лексиколошки приповедач »Вукове школе«, није савладао сирови народни материјал, није га прерадио и дао своју синтезу, није му дао своје лично обележје. Његош је све то учинио, и зато је тако велики писац. И ако се хоће паралела између Љубише и Његоша, могло би се рећи да је Љубиша одиста Његош, али не Његош *Горског вијенца* но Његош *Куле Ђуришића* и *Чардака Алексића*.

МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ

Један од писаца за кога се са највише разлога може рећи да припада »Вуковој школи«, и чији рад умногоме подсећа на рад Вука Караџића, био је Милан Ђ. Милићевић.

ЖИВОТ. — Родио се 4. јуна 1831. у селу Рипњу у округу београдском, 1845. дође у Београд у гимназију, 1846. пређе у богословију, коју је свршио 1850. Отада настаје његова скоро педесетогодишња, прилично променљива чиновничка каријера. Исте године буде постављен за учитеља у Лешници, а 1851. у Тополи. 1852. пређе у судску струку, у суд у Ваљеву, потом у Београду. 1852. постављен је за чиновника Министарства просвете, а 1855. у Министарство спољних послова, где је остао до 1861. Отада па до 1880. служио је као секретар Министарства просвете. 1880. постао је начелник Министарства унутрашњих дела, 1884. министров помоћник у истоме министарству. 1886. библиотекар Народне библиотеке, 1897. државни саветник. Неколико пута био је посланик у Народној скупштини, а од 1896—1899. председник Српске краљевске академије. Пензионован је 1899; 1901. прославио је педесетогодишњицу свога књижевнога рада. Умро је у Београду 4. новембра 1908. године.

ПЕДАГОГ. — Милићевић је најплоднији писац у новој српској књижевности: за неких педесет и седам година књижевнога рада написао је преко 100 књига и велики број растурених чланака, превода и бележака. Његов рад је педагошки, историјско-географско-етнолошки и књижевни. Богословац по струци, без темељног стручног образовања, пишући у доба када научан и књижеван рад није био специјализован, у ствари један вредан и плодан самоук, Милићевић се бавио свим тим различним пословима као нестручњак, не створивши ништа велико и трајно, урадивши много за живота, али оставивши мало за собом. Као некадашњи учитељ и дугогодишњи виши чиновник Министарства просвете, члан школске комисије и један од главних организатора наставе у Србији, он се дуго и много бавио педагошким питањима. Од 1868. до 1876. уређивао је педагошки лист *Школу*. Написао је цео један низ педагошких књига (*Школе у Србији,* 1868; *Како се учи књига,* 1869; *Педагогијске поуке,* 1870; *Школска хигијена,* 1870; *Историја педагогије,* 1871; *Школска дисциплина,* 1871; *Адолфо Дистервег,* 1871; *Школица за грађанска права и дужности,* 1873, итд.). У педагошком и васпитном правцу су његови преводи са француског: *Васпитање у Америци* од Е. Лабулеја (1863), *Оцеви и деца у XIX веку* од Е. Легувеа (I—II, 1872—1873), *Емило деветнаестог века* од А. Ескироса (1872), *Морална историја жена* од Е. Легувеа (1876), *Жене XX века* од Жила Симона (1894), итд. Богословац старе школе, самоук у ствари, Милићевић је те педагошке послове радио без стручне спреме. Или је просто преводио и уносио што је налазио код страних писаца, или се ограничавао на примењену педагогију, на практичне савете и

упутства. У недостатку правих стручњака, Милићевић и његов канцеларијски и књижевни друг Милорад Шапчанин око 1870. године представљали су педагошку струку у Србији.

ИСТОРИЧАР И ФОЛКЛОРИСТ. — Још израна почео се бавити описивањем историјских догађаја, земље и народа у Србији. Он је описивао сељачки живот у савременој Србији: *Преглед задружног стања Срба сељака,* 1857, *Општине у Србији,* 1857; нарочито је користан, иако несређен опис *Живот Срба сељака* (I—III, 1867, 1873, 1877; све скупа 1894). Он је исто тако дао географски опис Србије, прво Србије у њеним старим границама, *Кнежевина Србија* (1876), потом Србије у њеним новим границама, проширеним 1878, *Краљевина Србија* (1884). Он је живео у доба када су у Србији умирали последњи ратници и очевици народног ослобођења у почетку XIX века, и он је или бележио њихова причања *(Причања Петра Јокића о догађајима и људима из првог устанка,* 1891), или скупљао анегдоте о главним људима оба устанка *(Кнез Милош у причама,* I—II, 1891—1900; *Кнез Милош прича о себи,* 1891; *Карађорђе у говору и у твору,* 1903). У томе правцу најзнатнији му је *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба* (1888), нека врста српског биографског речника, који је попуњен *Додатком Поменику* (1901). Поред тога описао је приличан број својих личних доживљаја. (Из историјске литературе су и његови важнији преводи *Писма о историји Срба и Бугара* од А. Хиљфердинга [I—II, 1857—1860], Раз*матрања о узроцима величине Римљана и њиховога опадања* од Монтескјеа, 1866.)

Сав тај посао Милићевић је радио без стручне историјске, географске и етнолошке спреме, више као прост описивач, ограничавајући се да, непрерађено и необрађено, само забележи што је чуо и видео, без критике, без одабирања, без научне синтезе. Он само прикупља материјал, и ако што дода то су историјска моралисања и наивне патриотске рефлексије. То су све просте забелешке једног вредног и добронамерног нестручњака, које и као сиров материјал, некритички уношен, често препричаван из књиге у књигу, нису увек сигурне, и у сваком случају захтевају прераду из основа.

ПРИПОВЕДАЧ. — Милићевић се бавио и приповетком, и његов приповедачки рад у тесној је вези са његовим историјско-етнографским и васпитачким радом. И у приповеткама и у својим описним историјско-географско-етнографским радовима, он врло често описује исте предмете, развија исте идеје, каткада дословце истим речима. Упоредо са својим историјским и етнографским описима, почео се он јављати и приповеткама, писаним у први мах без књижевних претензија. Од превода у Ненадовићевој *Шумадинци* и *Подунавци* прешао је у *Школи* на прераде и посрбљавања, рађене по угледу на народне приповетке и писане чистим језиком. Ти његови послови привукли су пажњу Стјепана М. Љубише, који га наговори да се огледа у приповеци. 1879. изишла је његова прва збирка приповедака *Зимње вечери,* која је имала успеха, и коју је Даничић, са свога уског филолошког гледишта, дочекао са претераним одушевљењем: »Ја мислим да ово дјело припада међу најљепша, која има наша књижевност у тој струци. Како сам прије тридесет година рекао о Бранковим пјесмама да онако треба да пјева учен Србин, тако бих сада о овом вашем дјелу рекао: тако треба српски новелиста да пише.« Охрабрен тим пријемом, као и једном похвалном оценом хрватског романописца Аугуста Шеное, Милићевић је продужио започети приповедачки посао. Одмах после *Зимњих вечери,* још исте

године, дошла је овећа историјска »прича о ослобођењу шест округа« *Јурмуса и Фатима или турска сила сама себе једе* (1879), педагошка прича *Село Злоселица и учитељ Миливоје* (1880), збирка *Летње вечери* (1880), *Десет пара* (1881), *Међудневица* (1885), већа приповетка *Омер Челебија* (1886), *Зановет* (1894), *Насеље* (1895). Из лепе књижевности су му преводи *Персијска писма* од Монтескјеа (I—II, 1866, 1869), *Галебова стена* од Жила Сандоа (1874, 1869) и, са рускога, *Истинска служба* од И. Н. Потапенка (1892).

У писању приповедака Милићевић није имао виших књижевних амбиција. За своје *Зимње вечери* сам је рекао да су збирка »прича, црта, бележака, сцена, епизода, утисака, обрађених онако како је умео да их обради један самоук«, — и то би се могло проширити и на све његове приповетке. Он се ограничава да исприча оно што је видео и чуо, и није у стању да се отргне од сировог материјала. Педагог остаје вазда у њему, и њему је у првом реду стало до моралне или патриотске поуке. Он не иде даље од причања и поуке, и уметности нема у његовом књижевном раду. Он живот види само споља, и даје му оно што се код људи даје опазити на први поглед ока. Његово приповедање је примитивно, склоп слаб, украси оскудни, епизоде претрпане, развучене дигресије су честе. Но ту има често интересантних и непосредно верних слика народног живота, доброг материјала за етнографа, језик је чист народни, каткада одвећ и хотимично сељачки. Зато су његове приповетке драгоцене за филологе, али уметности има врло мало, и прави приповедачки таленат се не види. Те приповетке су у своје доба доста читане, и да су се раније јавиле вероватно да би се и задржале у књижевности. Оне су биле сасвим у правцу и тону »Вукове школе« и њених фолклорно-филолошких интересовања, врло сличне приповеткама Стјепана Митрова Љубише, али са још мање уметности но у бокељског приповедача. Он и Љубиша били су у приповеци оно што су Јоксим Новић Оточанин и Јован Сундечић били у поезији: прелазни писци између народне и уметничке књижевности. Милићевић се као приповедач јавио одмах за Милованом Ђ. Глишићем, у исто доба када и Лаза К. Лазаревић, одмах за њим дошли су нови писци као Јанко Веселиновић и Симо Матавуљ, — и поред таквих писаца он се није могао одржаТи као уметнички приповедач.

МИЛОРАД П. ШАПЧАНИН

ЖИВОТ. — Рођен је у Шапцу, 7. јула 1841,[92] али као дете са родитељима је прешао у Срем, у Ириг. Свршивши ту основну школу, учио је гимназију у Новом Саду и у Карловцима. Свршивши богословију у Београду,[93] постао је 1861. писар духовног суда у Шапцу. 1866. прешао је са службом у Министарство просвете, и ту, као писар и секретар, остао до 1880. Тада је постављен за управника Народног позоришта, и ту дужност вршио је до 1893, када је отишао за администратора краљеве цивилисте и круниних добара. у тој дужности је и умро, у Београду, 14. фебруара 1895. године.

КЊИЖЕВНИ РАД. — У рукописним ђачким листовима из почетка шездесетих година излазили су његови почетнички стихови. Прва његова збирка *Песама* изишла је у Београду 1863, друга такође у Београду 1866; *Жубори и вихори* изишли су у Београду 1883. У времену од 1877. до 1888. изишло је пет свезака његових приповедака. 1902. изишла је у Мостару још једна мала збирка *Последње приповетке.* 1879, издао је путопис *С Дрине на Нишаву.* Осим тога написао је еп *Невесту Љутице Богдана* (1880) и Монах (1887). 1884. написао је »слику из српске прошлости« *Милош у Латинима* (штампано у Београду 1886). 1888. драматизовао је Пушкинову приповетку *Госпођица као сељанка,* потом дао историјске комаде: *Богумили* (1889), *Душан Силни* (1890), *Задужбина* (1891). Сви ти комади играни су у београдском Народном позоришту, али нису штампани. Два такође историјска комада, *Трнова круна* и *Хипатија,* који су исто тако остали у рукопису, нису ни представљани. Осим тога превео је и написао знатан број педагошких књига и чланака, у времену од 1869. до 1881.

ЛИРИЧАР. — Шапчанин је ђак немачких романтичких песника, који су потпуно одговарали његовој сентименталној природи. Он по својој природи опомиње на »чувствителне« »пјевце« четрдесетих година. Меке природе у основу, он није схватио да може бити поезије без сентименталности, разнежавања, уздаха и суза. У својим лирским песмама он је идиличан и пасторалан, опева зелен луг, славује који »прижељкују« цветне ливаде, »свилене јањце«, грлице које гугучу, дивне пастире који »вију песму уз врулу«, лепе и заљубљиве пастирке које чежњиво уздишу, бледи месец који се огледа у сребрним валима плавога језера! Ту старинску, китњасту и књишку сентименталност он појачава обиљем диминутива сваке врсте, често и диминутивима диминутивâ (ветрићак, делићак, капљичица, коњићак, сићан лептирић, осећанце итд.). Своје лирске песме он је унео у збирку *Жубори и вихори,* али тај наслов, који би сасвим приличио поезији Ђуре Јакшића, никако не приличи сладуњавој, бледој, малокрвној поезији Милорада Шапчанина, поезији девојачких албума за стихове.

Оно што још ваља у тој китњастој и зашећереној поезији то су песме са села, топли веристички описи »села у детињским успоменама«. Шапчанин се ту са

нежношћу сећао својих успомена, »часова златних из младости ране«, није више вадио из књига но из живота и из својих успомена и дао лепих и осећајних описа и неколико узбуђених и топлих поетских сећања. После Јована Суботића, а пре Јована Грчића Миленка, он је опевао село са нежношћу, са топлотом, често у свежим и готово реалистичним сликама. И те његове сеоске песме, на жалост малобројне и готово случајна појава у његовој поезији, иду у најбоље производе своје врсте у српској књижевности.

ЕПСКИ ПЕСНИК. — И у епу Шапчанин се није могао ослободити своје конвенционалне сентименталности, и ту је показао све основне мане своје лирске поезије. *Монах* је плачевна историја једне несрећне калуђерске љубави, и то је Шапчанину послужило за прилику да развије сву сентименталност своје лирске поезије. *Невеста Љутице Богдана* је у српско историјско рухо обучена једна романтичарска ритерска повест, са потпуним одсуством историјског осећања и са потпуном неспособношћу за епску поезију уопште. То су историјски спевови подједнако без поезије и без историје.

ДРАМАТИЧАР. — Са нимало више среће огледао се и на драми. Још у младости, око 1870, дао је неколико слабих драмских покушаја, а седамдесетих и осамдесетих година превео известан број страних позоришних комада. Дуго време био је управник Народног позоришта, и видећи да толики други пишу драме, учинио је и он неколико несрећних покушаја. *Милош у Латинима, Богомили* и *Задужбина* играли су се, али нису се могли одржати на позорници; *Трнова круна* и *Хипатија* никако нису ни дошли на позорницу. Шапчанинови историјски комади имају све особине српске историјске драме осамдесетих и деведесетих година: то су патриотска прослављања народне прошлости, рађена према схватању да је позориште »велика народна школа«, наивно упрошћена историја, новинарски патриотизам, сјајни средњовековни костими и богате декорације — једном речју, то су патриотски комади за такозване »народне празнике«, без ичега књижевнога, сасвим ван књижевности.

ПРИПОВЕДАЧ. — Тај типски представник романтичарског *појете* писао је доста у прози. Поред слабог путописа *С Дрине на Нишаву* од њега је остало и прилично огледа на приповеци. У ствари, он је више био приповедач но песник, и оно што је релативно најбоље у његовој књижевној делатности, и што га спасава од заборава, то је његов готово тридесетогодишњи приповедачки рад. Оно што се опажа у његовим песмама, још се више опажа у његовим приповеткама: извесна двојност његове природе, два основна схватања књижевности, два разна начина рада. Као што поред скроз лажних, сентименталних и романтичких песама има песама стварније садржине, искренијег и непосреднијега тона, — исто тако има и две врсте приповедака, једне, отужно »појетске« и болешљиво сентименталне, где се писац сав изгубио у поетским сањаријама и у поабаној књижевној фразеологији, и друге где има истинског живота и живих људи, израђених типова из српског друштва, где се показује и посматрачки дар и верно сликање истинскога живота. Разлика између та два начина писања тако је велика да је тешко веровати да је те тако разнолике приповетке писао један исти писац. У приповеткама као што је *Двадесет шести, Поремећен план, Туђа крв, Катанска буна* има извесног реализма и локалне боје. Међу тим бољим приповеткама прво место заузима *Сањало* (Београд, 1888), која обиљем епизода и добрим распоредом опомиње на мали роман.

Докле у свом историјском роману *Хасан-аги* (Београд, 1880) Шапчанин показује слабо знање и осећање историје, мешавину историјског материјала и песничке маште, рад без плана, радњу без интереса, стил без живота — дотле је у *Сањалу* дао добро повезан, занимљив и читак роман. Он је ту описао људе какав је и сам био, идеалисте пре 1848, приказујући и цело то доба и цео тај нараштај. Једном у свом књижевном животу он је изишао из баналних сентименталности и поетског фразирања, покушао да слика стваран живот и истинске људе, да даје »одсечке живота«. Ширином замисли и обиљем живо и тачно приказаних типова, верним приказивањем целе духовне атмосфере српске у доба око 1848, овај роман има шири значај. Од целог Шапчаниновог рада, и у поезији и у прози, поред неколико сеоских песама и полуреалистичних приповедака из савремена живота, остаће роман *Сањало,* у којем је своје рђаве особине свео на најмању могућу меру и унео оно што је било најбоље у његовом књижевном таленту.

Шапчанинова сладуњава књижевност одговарала је укусу српских читалаца од пре пола века, но данас изгледа застарела. Али у светлим тренуцима својим, када није био збуњен књишком фразеологијом и сентименталним узорима својим, Шапчанин је био у стању да осети поезију свакидашњег живота и обичне стварности и давао топле и интимне песме у којима је описивао своју скромну младост и истински поетичне стране сеоског живота, или добре приповетке у којима је сликао Србију у половини XIX века и њене старије нараштаје.

ЈОВАН ГРЧИЋ МИЛЕНКО

Грчић припада млађем нараштају омладинском, оном који се јавио после великих песника нове школе. Родио се у Черевићу, у Срему, 1846. Ту је свршио српску основну школу; немачку основну школу у Петроварадину, нижу гимназију у Новом Саду, вишу гимназију у Сегедину и Пожуну, 1867. У Бечу је почео да учи медицину, али, разболевши се, напусти студије. Умро је 29. маја 1875. у манастиру Беочину, у Фрушкој гори.

Јован Грчић се луснички развијао као сви млади песници новога нараштаја. Почео је певати по ђачким дружинама, у сегединској Слози, пожунској Слободи и бечкој Зори; затим се јавио у часописима, *Даници, Матици* и *Младој Србадији*. Занесен Бранком Радичевећем, са којим је имао доста заједничких црта и готово исту судбу, он је испевао приличан број стихова, који су изишли у збирци *Песме* у Бечу, 1869. Поред тога преводио је немачке песнике, Гетеа, Шилера, Хајнеа, писао сентименталне приповетке, чинио невеште огледе у драми и у епу.

Као песник радио је на патриотској, љубавној и епској лирици. На патриотске песме он је највише полагао, али оне су без оригиналности, у ствари стиховани чланци *Заставе* и беседе Светозара Милетића. Знатно боље су му љубавне песме, у којима се изражава његова мека, блага, нежна, словенски осетљива и поетска душа. Он је у животу имао једну истинску љубав, по имену девојке коју је волео, Милене, назвао се Миленком, и своја топла, искрена и чиста љубавна осећања он је просто и природно казивао.

Најбоље су му песме на које је он најмање полагао, оне које је он називао *простим песмама*. »У простим песмама, вели он, чувао сам простоту, као непомирљиви непријатељ такозваном високом неразумљивом певању.« Отресајући се свих »измишљених осећаја« и »чедних ачења«, он је истакао свој песнички идеал: приближити се што више »к животу и природи«. И без икакве афектације, простодушно и непосредно, »фрушкогорски славуј« је певао цвеће, тице, село, Фрушку гору. Тон је срдачан, и те песме имају извесну интимну поезију. Са нарочитом љубављу он је давао сеоске песме, »које у простом стилу казују тежакова занимања у пролеће и сеоске забаве«. Те свеже песме, са извесним реализмом, рани су почеци сеоске поезије и веризма у нашој књижевности. Исто тако интимну лепоту имају његове меланхоличне песме у којима је предосећао своју рану смрт.

Грчић је песник који није имао времена да се развије, али у својим *простим песмама* показао је извесне лепе песничке особине, тако ретке код песника његова доба: живо осећање природе, осетљивост, искреност и интимност, као и известан смисао за лепоту у обичном животу.

ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ

Мијатовић је један од ретких људи из омладинског доба који још и данас живе и још и данас пишу.

Рођен је у Београду, 6. октобра 1842, од оца професора, родом Сремца. Свршио је гимназију и лицеј у Београду. 1862. као државни питомац отишао је на страну и три године провео у Минхену, Лајпцигу, Цириху и Бечу. 1865. постао је суплент, а 1866. професор политичко-економских наука на Великој школи у Београду. 1868. постављен је за начелника Министарства финансија. Доцније, заузимао је високе положаје у државној служби, као министар финансија и посланик на страни. Данас живи као пензионер у Лондону.*

Мијатовић је једна од карактеристичнијих фигура српскога романтизма. Полиграф у пуном смислу речи, економист, публицист, историчар, спиритист, дипломат, приповедач, он се огледао на свим пољима, не са великим успехом, али свуда примећен.

Иако његови историјски радови, у којима је песничка машта имала велика удела и у којима је обраћано много пажње да стил буде што китњастији, припадају можда исто толико књижевности колико у науци, ипак је његов главни књижевни рад ограничен на приповетку. Као млад лицејац јавио се 1862. историјском приповетком *Зека капетан,* и у току шездесетих година дао још два огледа исте врсте: *Спомени из Срема* (1864) и *Сердар Митар* (1866). То су биле обичне романтичарске сентименталне приче, мешавина љубави и патриотизма, декламације о роду и о драгој, писане у свечаном, китњастом стилу. Иако су те приповетке биле радо читане, Мијатовић је за неко време напустио приповедачки рад и сав се бацио на науку и политику, уносећи и у те послове увек много романтизма и реторике.

За дуг низ година он се не јавља у књижевности. Узгред само, 1885, при крају своје политичке каријере, пише на енглеском скроз романтичну приповетку *Бојана,* која је тек доцније преведена на српски. Око 1890, када је сасвим раскрстио са политиком, он се поново враћа књижевности. Деведесетих година излазе главни његови приповедачки послови: *Иконија везирова мајка* (Београд, 1891), *Рајко од Расине* (Београд, 1892), *Кнез Градоје од Орлова Града* (Карловци, 1899), и, нешто доцније, *Сиромах Марко* (Мостар, 1904). После прекида од четврт века, Мијатовић се опет вратио књижевним симпатијама своје прве младости. Али за све то време бављења прозаичном политиком и живота у позитивној Енглеској, он ништа није заборавио и ништа није научио. Какав је био када је као млад лицејац у пастирску фрулу свирао београдским улицама, такав је остао као оседео државник и пензионер: романтичар свим својим бићем.

И његово схватање историје било је скроз романтичарско. Он у њој није тражио нагу и суву истину, но поезију и славу народну. »Тамо је све свето«, говорио је он о народној историји и доказивао да је циљ историје да »својим електричним муњама осветли« људе и догађаје. И он ће стално радити на тој поетизованој, реторској и живописној историји. Његов највећи и најпознатији историјски рад *Деспот Ђурађ Бранковић* (Београд, 1880—1882, две књиге; друго издање друге књиге Београд, 1907), можда једина историјска монографија српска која је продрла у ширу публику, садржи више поезије и литературе но роман Јакова Игњатовића истога имена, и имао је више читалаца но многа дела из забавне књижевности.

Као што је Мијатовићева историја литерарна, исто тако је његова литература историјска. Са малим изузетком он је разрађивао историјске мотиве, дајући при том врло много маха својој немирној машти. Он је до миле воле идеализовао српску прошлост, правио је већом, лепшом, и, нарочито, китњастијом и живописнијом но што је она била. Он је знао само за идеално велике јунаке и идеално лепе јунакиње, и приповетке су му сведене на низање најфантастичнијих догађаја, најневероватнијих личности, најкрајњијих осећања. Сва пажња је обраћена на декорације и на стил. Тај стил, старински китњаст, цветан и поетичан, у широј књижевној публици сматрао се као главна одлика Мијатовића као приповедача. И његова романтика и фразеологија допала се и допада се увек широј публици, која је још сачувала старински укус за све што је спољa поетично и фантастично, и за шарену и звучну фразеологију.

Мијатовић се огледао и као путописац. 1901, у Новом Саду, изишле су његове *Цариградске слике и прилике,* исто тако шарене и фантастичне као и његова приповетка, и исте такве књижевне вредности. Јоште жив, Мијатовић је писац који увелико припада прошлости. Он је један од типских представника нашег романтизма, романтички историчар и историјски романтичар.

ПАВЛЕ МАРКОВИЋ АДАМОВ

Оних који се у српској књижевности називају »омладинцима« има из три разна нараштаја. Има их из нараштаја који се јавио у књижевности пред 1848, као Бранко Радичевић и Богобој Атанацковић, има их који су се јавили педесетих година, као Змај Јован Јовановић и Ђура Јакшић, има их који долазе касно, када је омладинска бујица већ прохујала, и када су се, седамдесетих година, духови окренули на другу страну. Један од тих закаснелих омладинаца био је Павле Марковић Адамов.

Рођен је 3. новембра 1855. у Новим Карловцима у Срему. Гимназију је учио у Карловцима и Новом Саду, филозофију у Грацу и Бечу.[94] 1880. дошао је за професора гимназије у Карловцима. 1895. покренуо је и до смрти уређивао књижевни лист *Бранково коло*. Умро је 11. јануара 1907. године.

Почео је писати око 1874, преводио немачке песнике, поред Шилера и Хајнеа и мање песнике: Стева на Милова, Анастазијуса Грина, Хамерлинга, и писао оригиналне песме, сасвим у духу и у облику омладинске лирике. Иако су његове *Надановe песме* (1877) биле примећене, ипак су то почетнички послови, без књижевне вредности. Када се осамдесетих година сасвим бацио на приповетку, напустио је поезију, бар јавно. Као стидећи се, у потаји, бавио се њоме до саме смрти.

Исто тако рано почео се бавити и приповетком. Али и његове прве приповетке, које је почео писати још од 1874, исто тако су сентименталне и романтичне, наивне, старинске, као и његове песме из тога доба. Он тада почиње преводити, међу осталима и американског приповедача Брета Харта. Тада наилази на свој узор, на аустријског приповедача П. К. Розегера, који је са успехом сликао живот тиролског сељака. Он га преводи и почиње га подражавати, његова сеоска приповетка по свему подсећа на немачку, нарочито аустријску *Dorfgeschichte*. Од осамдесетих година он релативно реалније посматра живот и труди се да верно слика живот српских сељака у Срему. 1883. изишле су у Панчеву његове *Слике и прилике из српскога живота,* у којима поред оригиналних приповедака има и прерада по Розегеру. Али његов приповедачки глас ствара се тек од 1885, после успеле приповетке *Јоле*. Он налази свој пут, и почиње сликати сремско село онако као што је Веселиновић у то доба сликао мачванско село. У том правцу штампао је две свеске приповедака *На сéлу и прéлу* (Нови Сад, 1886, 1888). Избор из тих новела који је учинио сам писац, под истим насловом, издала је Српска књижевна задруга 1901. Од већих радова му је доста занимљив роман *Дух времена сад је таки...* 1895. игран је у новосадском позоришту његов комад *Поп Доброслав,* са проблемом назаренства међу Србима. Иначе, деведесетих година он готово сасвим ретко и по изузетку пише, и сав се посвећује своме уредничком послу.

У првом периоду свога приповедачког рада он је сасвим омладинац, идеалист, сентименталац, лак на одушевљење и сузе, наивно патетичан и сав у декламацијама. Када је тај младалачки занос прошао и када се упознао са добрим савременим писцима, он се променио, али само унеколико, и не у основу. Као човек у годинама он се одушевљавао *Кнезом. Градојем* Чедомиља Мијатовића и скандализовао се што Херцеговац Алекса Шантић преводи Хајнеов *Лирски интермецо*. Његове оцене о савременим књижевним делима показују сав његов духовни и књижевни конзерватизам. Иако је добио више смисла за стварност, умеравао свој лиризам, старао се да живот и људе слика што природније и верније, — његов дух у основу је исти. Он је био и остао романтичар који гледа у прошлост, идеализује и поетизује прост народ. »Највећи узор нам је сам наш народ«, вели он. Он, којега су назвали »етнографски приповедач равног Срема«, у ствари је био апологичар »старог доброг доба«, веровао у велике урођене особине српског народа, величао чисту душу сељака, зграњавао се од туђинске цивилизације која га квари. Његово схватање било је да: »писац романа мора бити песник«, и он је радио као песник, и то старински песник. Он нарочито воли сентименталне мотиве, најрадије прича сеоске љубавне идиле, »невиност пастира«, како су говорили наши стари писци, награђује врлину и кажњава порок, декламује, разнежава се, плаче, и врло често подсећа на Богобоја Атанацковића и Милорада П. Шапчанина.

Иначе, код њега има извесне искрене осећајности, природне нежности и топлине. Каткада дâ слику села и сеоског живота, и пружа неку илузију стварности и известан фолклорни интерес. Језик му је гладак и чист, и поједине приповетке његове дају се пријатно читати. Али у целини његов књижеван рад не може се одржати. Он је, изгледа, и сам осетио ускост свога талента и немодерност својих књижевних схватања, осетио се усамљен у новом добу када се око њега другаче осећало, мислило и радило, и последњих година свога живота сасвим напустио писање приповедака.

КОСТА ТРИФКОВИЋ

Рођен је у Новом Саду 20. октобра 1843. Основну школу и нижу гимназију свршио је у месту рођења, гимназију наставио у Винковцима и у Пешти. 1861. ступио је у поморску (наутичку) школу на Ријеци, и 1862—1863. као морнар путовао по Црном мору. Морнарски занат, који му је из књига изгледао тако романтичан, није му се допао, разочаран он га напусти и на Ријеци сврши гимназију 1864. Учио је права у Пожуну, Дебрецину, Кошицама и постао чиновник (велики бележник) у новосадској општини. Као адвокат у Новом Саду живео је од 1872. до 1874. Ради опорављања порушенога здравља путовао је 1874. у Италију, у Напуљ. Умро је у Новом Саду 19. фебруара 1875.

Српски романтизам слабо је обделавао комедију, и од Јована Ст. Поповића ниједан од бољих писаца, сем Змаја са *Шараном,* није се тим књижевним родом бавио. Коста Трифковић наставља прекинуту традицију. Он се увек и радо бавио позориштем, читао стране позоришне писце, јако се заузимао за Српско народно позориште, и, углавном за њега, радио позоришне комаде. Његов жив и доста обилан позоришни рад отпочиње последњих година живота. Једно за другим дао је петнаестак позоришних дела. 1871: драмат *Младост Доситеја Обрадовића,* »драмолет« *На Бадњи дан* и шаљиве игре *Честитам* и *Школски надзорник;* 1872: шаљиве игре *Француско-пруски рат* и *Избирачица;* 1873: шаљиву игру *Љубавно писмо.* Сви ти оригинални радови штампани су у *Зборнику позоришних дела* (Нови Сад, 1873. до 1891), а Српска књижевна задруга издала их је 1892. до 1894, у две књиге, под насловом *Драматски списи Косте Трифковћа.* Од Трифковића је остао јоште известан број прерађених, махом шаљивих игара: *Мило за драго,* 1870; *Мила, Ни бригеша,* 1872; *Тера опозицију* и *Пола вина пола воде.* И те прераде, махом са немачког, сем *Мило за драго* и *Ни бригеша,* изишле су у *Зборнику позоришних дела.* После Трифковићеве смрти штампани су и његови драмски покушаји, који нису играни, »веселе игре«: *Братов сандук, Освета, Шегрт Божа.* Трифковић се огледао и на приповеци: 1874, у *Јавору,* изишао је *Иванчин гроб,* а 1875. *Мљетачке тавнице;* затим разне хумористичке приповетке и подлисци у *Застави* и *Јавору.* Исто тако после његове смрти објављен је по часописима известан број његових стихова, који су без вредности.

Оно што је најбоље код Трифковића то су мале комедије, обично у једном чину, у којима је сликао српско грађанско друштво у Новом Саду око 1870. У тој малој грађанској комедији слика се живот малих људи, са њиховим малим страстима и малим манама. Писац није над тим малограђанским друштвом, но сасвим на његовом нивоу, он није његов виши сатиричар, но његов производ и његов забављач. Он доста добро оцртава тај мали свет, не са цензорским ставом строгог сатиричара или са озбиљношћу дубоког социолога, но у лаком хумору, незлобиво, као човек који је и сам

живео тим животом. Трифковић је читао велике комедиографе, али се зауставио на најобичнијој комедији, на комедији интрига, у којој се Скриб одликовао. Он доста природно заплеће догађај, уме да дâ интереса, и размршава на вешт начин, на задовољство својих гледалаца. Али у заплетању интрига он уме да изнесе и типове, да дâ лак и пригодан дијалог, онакав какав се одиста говори, чак и да пружи малу слику свога доба, управо новосадског друштва на крају омладинског покрета. Свуда се показује као лак и пријатан писац, који није без духа и укуса. Све то није ни дубоко ни снажно, доста је наивно и старинско, али је пријатно за гледање. Зато се Трифковић, који нема ни памети, ни дубине, ни озбиљности Јована Ст. Поповића, и одржао до данас на позорници, и зато је један од најпревођенијих писаца српске књижевности. Поједини његови комади су превођени на немачки, француски, талијански, мађарски, словеначки, бугарски.

КОСТА РУВАРАЦ

У романтичарско доба, у доба полета, синтеза и непосредног стварања мало се бавило једним тако прозаичним, аналитичним и посредним књижевним родом као што је тада изгледала књижевна критика. Један од ретких људи који су тада радили на књижевној критици, и који је у своје доба стекао известан ауторитет, био је Коста Руварац.

Рођен 1837. у Старим Бановцима у Срему, он је био рођени брат познатог историчара Илариона Руварца. У месту рођења и у Сланкамену учио је основну школу,95 седам разреда гимназије у Карловцима, испит зрелости положио је у Будиму. У Пешти је учио права, изучавајући упоредо философију и естетику. Умро је као ђак, 5. јануара 1864, у Пешти.

У Омладини је Руварац био један од најистакнутијих људи. Он је био душа српског омладинског круга у Пешти и као писац скренуо је убрзо општу пажњу на себе. Његову смрт Омладина је ожалила као велики национални губитак, пештанска Преодница је после његове смрти решила да чланови шест месеци носе црнину, и већ 1866. и 1869, у две књиге, изишла су његова скупљена дела.

За свога краткога живота он је прилично урадио. Од њега је остало неколико превода, од којих је најзнатнији превод Кернерове драме *Зрињи*. Као приповедач имао је успеха, али су му приповетке слабе вредности. Он је био следбеник Богобоја Атанацковића, и давао сличне сентиментално-патриотске романтичне приповетке. Он је имао извесних реформаторских амбиција, и хтео место дотадашње »претеране фантазије«, »сувишне наивности« и »болесног чувства« да обрати »већу позорност на психологичко упознавање света, на искуство«. Његова овећа новела *Карловачки ђак* (1863; прештампана у Панчеву 1885) требало је да буде остварење тога књижевнога програма, али је у ствари родољубива реторика и сентиментално уздисање.

Више успеха Руварац је имао као књижевни критичар. На седницама Преоднице, у *Даници, Србском дневнику* и *Србском летопису* он је писао о новим појавама у српској књижевности, уносећи више тона и начелности у књижевну дискусију, у којој су тада, по речима једног политичког листа из тога времена, биле »хале денунцијаната, змије рецензената и шкорпије шкрибената«. Сасвим у идејама немачке идеалистичке философије, верујући у апсолутну естетику и непромењив законик Лепога, Руварац је судио »са строго вештачкога гледишта«. Као убеђен романтичар он је насупрот старој поезији рефлексије стављао нову поезију маште и осећања и био адвокат целе нове романтичарске песничке школе. У одсечним формулама он казује сву разлику која је постојала између романтичарског књижевног идеала новога нараштаја и рационално-дидактичких схватања старијих нараштаја:

»Чим песма служи за поучавање и за морал, одма није више производ слободне уметности; ту онда нема поезији места... Злоудно је то певање... где оно није потреба срца, где се у њему не излива, и тако да рекнем, не ослобађа срце од чуства и осећаја.«

Руварац је имао искрену љубав према књижевности, извесну природну трезвеност, али право уметничко осећање му је оскудевало, укус му није био вазда сигуран, књижевно образовање му је било непотпуно, и као писац није имао довољно особености у књижевности. Он, који се са убеђењем борио против дилетантизма у књижевности, био је и сам дилетант у књижевној критици и његов значај и утицај ограничен је на кратко доба у којем је живео.

IV РЕАЛИЗАМ

КУЛТУРНЕ И КЊИЖЕВНЕ ПРИЛИКЕ

НОВИ ДУХ И »НОВА НАУКА«

После 1848, после бродолома снова и идеала у духовима и вере у идеје, под притиском тешке стварности, у целој Европи настало је разочарење, отрежњавање, враћање хладном разуму и прозаичном практичном животу. Од средине XIX века настаје доба меркантилизма, грубе борбе за опстанак, новца, предузећа, послова, интереса, прохтева, култа материјалних успеха. Али то је у исти мах и доба великих научних проналазака, научног позитивизма и егзактних наука. И као паралелан појав материјализму у друштву и позитивизму у науци јавља се реализам у књижевности.

Тај нови дух код Срба се овде-онде почео осећати још за време романтизма. Реализам у српској књижевности значио је ирационалну реакцију злоупотребљеном романтизму и уношење западноевропског позитивистичкога духа. Једна од девиза Уједињене омладине српске била је рад »с помоћу науке, а на основу истине«. Омладина показује интересовање за економски и социјалан рад као и за позитивистичке идеје, и за њено доба почиње се преводити на српски Тома Бекл, Џон Дрепер, Џон Стјуарт Мил. Међу самим омладинцима има људи који осуђују поједине нездраве појаве романтизма и траже извесне корисне промене у име здравога разума, трезвености, а ради опште користи. Али то су изузетни појави, случајни и лични погледи, још не систем идеја и смишљен и организован покрет.

»Нове идеје« не долазе Србима непосредно из западне Европе, но преко Руса. Позитивизам у науци и реализам у књижевности као теорије уносе у српски живот два »нова човека« Светозар Марковић и Љубен Каравелов. Оба су руски ђаци, васпитани у идејама руског реализма, и у Србији почињу проповедати политичке, социјалне и филозофске идеје руских реформатора шездесетих година, Чернишевског, Доброљубова и Писарева. Шездесете године су један од најбурнијих и најважнијих тренутака у руском духовном животу. После кримског рата, када се на делу видело колико је црвоточив цео стари друштвени строј и колико ствари има да се мења и ствара у аутократској, феудалној и бирократској Русији, преображај је постао опште осећање и општа потреба Русије. Старе апсолутистичке стеге почеле су попуштати. Ослобођење сељака је извршено; суд и администрација се реформишу, добива се универзитетска слобода, школе се широм отварају; ствара се у свима правцима; Русија се креће путем напретка. Дух критике и социјалнога идеализма одушевљава млађи нараштај. Претресају се старе установе, традиције и идеје, руши се из темеља све што је везивало за мрску и понижавајућу прошлост, израђују се нови лични и друштвени идеали. Настају године револуције у духовима и реформе у друштву. *»Ослобођење,* вели један руски писац, то је велика девиза свега тог немирнога доба: ослобођење сељака од спахије, грађана од владе, жене од породичне тираније, мисли од традиција и идола прошлости.«

У томе интелектуалном врењу у Русији млади нараштаји траже нове изворе истине и налазе их у оном великом позитивистичком покрету који се после 1848. javио као реакција противу идеализма и романтизма. Читају се и обилато преводе модерни позитивистички и еволуционистички писци, као Огист Конт, Херберт Спенсер, Тома Бекл, Мил, Чарлс Дарвин, нарочито немачки материјалистички филозофи: Лудвиг Фојербах, Луј Бихнер, Карло Фогт, Јаков Молескот. Под тим утицајима ствара се један нов поглед на свет, оно што се у Русији а затим и код нас звало »нова наука«: у филозофији материјализам, у етици утилитаризам, у политици демократизам, у економији социјализам, у књижевности реализам.

ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ И СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Те идеје почеле су се код Срба преносити од 1868. Љубен Каравелов, бугарски емигрант, један од главних радника на бугарском националном и књижевном препорођају, крајем шездесетих година живео је међу Србима, у Београду и Новом Саду, и узимао жива учешћа у раду Уједињене омладине српске. У неколико чланака по српским књижевним и политичким листовима, нарочито у тада јако читаној и цењеној приповеци *Је ли крива судбина? (Матица,* 1868—1869) — роман *Шта да се ради?* Чернишевскога пренет у српску средину — он је развијао и примењивао етичке, и уопште философске идеје свога учитеља Чернишевскога. У неколико књижевних чланака он је устао противу старе идеалистичке естетике и савремене српске романтичке књижевности. Примењујући своје позитивистичке и реалистичке идеје на савремени српски живот и савремену српску књижевност, Каравелов, »брат Бугарин«, како су га тада звали у омладинским круговима, имао је знатног утицаја на младе српске духове жељне промена и новина. Али главни духовни реформатор и учитељ нових нараштаја српских био је Светозар Марковић.

И Светозар Марковић је отпочео свој рад 1868, неколико месеца доцније од Љубена Каравелова. Млад човек, још недоучен ђак, без ослонца и ауторитета, он је упао у српски јаван живот и у српску књижевност са сасвим новим и смелим идејама. Како је био у основу идеолог и интелектуални реформатор, држао да напредак треба да долази од духовно ослобођене и душевно облагорођене интелигенције, одмах је у почетку своје делатности обратио највећу пажњу на духовни живот, нарочито на књижевност као на главну појаву његову. Напојен идејама својих руских учитеља, са жељом да у српском друштву ради оно што су они изводили и извели у руском друштву, он снажно удара на савремену српску књижевност. Његов мали али знаменити чланак *Певање и мишљење,* који се појавио у *Матици* за 1868. годину, није био само »једна панорама из наше лепе књижевности« но и манифест нове школе, објава рата свој литератури декламација, фантазија и здравица, свима старим философским, књижевним и политичким идејама ранијега доба. Ту је показана сва духовна беда и идејна пустош српске књижевности, која се била свела на романтичке извештачености и празну фразеологију. Задахнут идејама Чернишевскога, Доброљубова и Писарева, Марковић, са рушилачком безобзирношћу младога човека, удара на идеализам у философији, на романтичку сентименталност у књижевности, на празну и вербалну »естетику«, проповеда истину, трезвеност, критичност, потребу озбиљног рада без фраза, тражи живу, реалну, »примењену«, »обиличителну«, борбену књижевност, која ће сликати живот онакав какав јесте и бити у стању да васпита нове, боље људе, неимаре новог, разумног и слободног друштва. И место овешталих малих романтичких писаца српских, признајући вредност Његошу, Змају, Јакшићу и Јакову Игњатовићу, он указује на Виктора Игоа, Жорж Сандову, Дикенса, нарочито на руске реалисте, у првом реду на Гогоља.

Под тим општим утицајем преводе се велики слободњачки писци европских књижевности. *Емил* Жан-Жака Русоа преведен је на српски 1872, Ламартинова *Историја жирондинаца* 1875. Од 1872. почињу се преводити романи Виктора Игоа *Јадници* и *Деведесет трећа*. 1873. излази српски превод *Живота Исусова* од Ернеста Ренана.

Марковићеве идеје о књижевности прихватили су његови одвећ ревносни ученици, и, као што то обично бива, идући до краја, отерали у крајности и претераности. Један од најранијих сарадника Светозара Марковића, публицист Пера Тодоровић, пошавши од антиметафизичких и антиромантичарских идеја Чернишевскога и Марковића, отишао је до одрицања поезије и чисте књижевности уопште. У својој књижици *Уништење естетике* (Нови Сад, 1875) и у *Књижевним писмима,* у *Стражи* 1878, критикујући каткада разложно »ситничарство, пустоћу, празнину, беживотност, несистем и потпуно одсуство свакога правца« код слабих романтичких и застарелих писаца, он је у претераној ревности ишао до грубог одрицања књижевности уопште, и отада је код једнога дела »нових људи« настало неинтелигентно презирање књижевности као једног некорисног луксуза буржоаског друштва.

Утицај Светозара Марковића није био само на књижевном пољу. Своје погледе на књижевност он је развио и прецизовао у чланку *Реалност у поезији* (1870); после тога сам није више писао о књижевности. Књижевност је била само један део његовога општега рада и своје реформистичке идеје, које су обухватале цео живот и све идејне појаве, он је изнео у низу чланака, по разним листовима и часописима, у *Застави, Панчевцу, Матици, Младој Србадији,* у својим листовима, *Раденику* (1871. до 1872), *Јавности* (1873), *Гласу јавности* (1874), у часопису *Раду* (1874—1875), у *Ослобођењу* (1875). У Београду и на омладинским скупштинама и у ђачким круговима он развија своју велику делатност, и врло брзо, брже но што се ико могао надати, он ствара цео један снажан идејан и политички покрет, задобија за себе најзнатнији и најактивнији део младога нараштаја. На омладинским скупштинама се око њега прикупљају јаке мањине; од 1871. Побратимство, ђачка дружина на београдској Великој школи, улази у његове идеје; »нова наука« захвата средње школе београдске, чак и Богословију и Војну академију. Супротно ономе што је дотада бивало, тај србијански покрет преноси се на Војводину, и захвата и тамо млађи нараштај. У Србији и у старој Војводини ствара се цела једна нова школа и цела једна нова странка. Из кругова млађих нараштаја јављају се нови листови, сатирични или књижевни, који развајају и примењују нове идеје, као *Враголан* (1871—1872), *Врзино коло* (1872. до 1874) и мали књижевни часопис *Преодница* (1873—1874). Бавећи се у емиграцији у Новом Саду 1872—1873, Марковић и тамо ствара своје ученике, и његов покрет, ограничен испрва на Србију, захвата и стару Војводину, и на тај начин распростире се на све интелектуално и културно активне крајеве српске. Под Марковићевим утицајем ствара се нова критика, публицистичка критика, почиње се проповедати »уништење естетике«, тежи се реалистичној тенденциозној књижевности, каква је тада била код Руса, »примењеној књижевности«, »књижевности оптуживања«. Старији писци долазе под његов утицај, као Ђура Јакшић, који почиње певати социјалне песме; млађи који пристижу почињу писати у његовим идејама, као Милован Ђ. Глишић и Лаза К. Лазаревић. Један сасвим нов дух јавља се у целокупном јавном животу српском.

РУСКА КЊИЖЕВНОСТ

Непосредни утицај руске књижевности, тако јак у XVIII веку, почео је од Доситеја Обрадовића слабити. У првој половини XIX века осећа се све ваше утицај немачке књижевности, а нешто и мађарске. Шилер постаје велики узор и естетички ауторитет српских писаца, а Коцебу и Хајнрих Чоке главни забављачи српске публике. Од краја шездесетих година ствар се из основа мења. Руска књижевност шездесетих година, са плејадом сјајних и прворедних писаца као што су били Тургењев, Толстој, Достојевски, почиње добијати европски глас и преко немачке књижевности тај велики глас долази и код Срба. Реформатори седамдесетих година, са Светозаром Марковићем на челу, руски су ђаци, они се ослањају на руску књижевност и руски живот. За једног »новог човека« било је обавезно знати руски и нови нараштај се васпитао готово искључиво у руским књигама.

Читају се не само руски економисти и социолози, руски напредни часописи и руске заграничне политичке брошуре, но и представници савремене руске књижевности, нарочито реалистички писци, у првом реду они чије дело је имало политички и социјалан смер. У првом реду се воле и читају Гогољ, Тургењев и Чернишевски, и то Гогољ као сатиричар глупе бирократије и лењог сеоског племства, Тургењев као писац који је својим *Ловчевим записима* задао удар »крјепосном праву« и много допринео ослобођењу мужика. Тургењевљева главна дела преводе се у доба око 1870. Из Тургењева се само за једну годину, 1869, преводе три романа, *Дим, Дан пре, Оцеви и деца*. Из Гогоља су *Ревизор* и *Тарас Буљба* преведени 1870, а *Мртве душе* 1872. Срби Толстоја почињу преводити раније но иједан други народ; његова *Мећава* преведена је још 1868, а *Срећа у браку* 1877. Од Чернишевскога се нарочито чита роман *Шта да се ради,* идеална слика »нових људи«, јеванђеље »мислећих пролетера«, и млађи нараштај образује своју душу према идеалним личностима рускога писца и његовим хуманим и слободним идејама личног и општег ослобођења. Руски писци усвојим великим списима показују шта је то реализам, не као теорија но као дело, доказују како се и из обичнога живота могу створити велика уметничка дела, и нови српски писци почињу ићи стопама својих руских учитеља. Под утицајем рускога реализма ствара се реализам у српској књижевности.

ГЛАВНЕ ИДЕЈЕ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

Седамдесете године су у српској књижевности обнова рационализма и реакција ранијем романтизму. Само, овај нови рационализам не ослања се толико на умовања »здравога разума« и на апстрактне дедукције, колико на природне науке, на велике резултате које су оне постигле. XIX век био је век незапамћенога напретка природних наука и њиних великих примена, доба Хелмхолца, Хакслија, Либига, Клода Бернара, Пастера, Вирхова, Фарадија, Дарвина. У Русији шездесетих година завлађује занос за природне науке, и у младим нараштајима ствара се готово религија природних наука, уверење да природа за човека нема више тајни, да наука све зна и све може и да »златни век човечанства није за нама но пред нама«. Руска »нова наука« то су у ствари популаризоване и примењене природе науке, нарочито немачки физиолошки материјализам из доба од 1855. до 1870. То је било доба када је, по речима једног руског писца, »Рус нематеријалист био бела врана«. Од Руса то се преноси и код Срба, и Светозар Марковић сматра као један од главних својих задатака да врши пропаганду природњачког материјализма. Тај »нови поглед на свет« он излаже у опширном систематском чланку *Реализам у науци и животу,* који је ондашњем нараштају изгледао као последња реч науке и филозофије. Марковић ту природне науке ставља на прво место и тражи да им све друге науке буду подређене, не само да приме њине резултате но и њихове методе. У часописима се увелико почињу преводити Луј Бихнер, Карло Фогт, Молескот. Дарвин се преводи на српски још од 1869, а Хекел од 1872. Преводе се не само мањи чланци и брошуре но и велике књиге, основна дела, као Хекелова *Природна историја постања* (Београд, 1875) и Дарвинов *Постанак фела* (Београд, 1879). Као што су некада млади људи почињали своју књижевну каријеру писањем класичних ода или љубавних елегија, тако сада почињу преводима природњачких чланака. Између осталих тако су почели своју књижевну каријеру и два доцнија конзервативна писца, Лаза К. Лазаревић и Љубомир Недић.

Последица тога култа природних и егзактних наука била је да се безобзирно стао прогонити идеализам, романтизам, сентиментализам, све оно што је волео и веровао ранији нараштај. »Нови људи« су хтели да буду потпуно хладни и трезвени реалисти, и свуда су на прво место стављали стварност. У политици се на прво место истичу непосредни, материјални проблеми, питање народнога благостања, организација народнога рада, преуређење општине и државе. Поред слободе широких слојева народа тражи се и слобода личности, не само човека но и жене. Феминизам се јавља у српском друштву. Место деистичног и либералног антиклерикализма Омладине, у духове улази природњачки материјализам и отворен атеизам. Место некадашњих магловитих идеала »Славјанског Царства« и снова о (ЗДЕСНА, У ГОРЊЕМ РЕДУ: ПРВИ — ИЛИЈА ДУШМАНИЋ, ДРУГИ — АНДРА НИКОЛИЋ, ТРЕЋИ — РАША МИЛОШЕВИЋ, ЧЕТВРТИ — КОСТА ХРИСТИЋ; У СРЕДЊЕМ РЕДУ ДРУГИ, У

СРЕДИНИ, МАРКО ПАЈИЋ; У ТРЕЋЕМ РЕДУ, СЕДЕЋИ, ТРЕЋИ — ЛАЗА К. ЛАЗАРЕВИЋ)

»Душановом Царству«, хоће се револуционисање народних маса, револуционарна акција ослобођених српских земаља, као и последњи идеал: савез слободних балканских народа. У филозофији се напушта немачка метафизичка филозофија и прихвата се материјализам, или бар позитивизам и детерминизам. Историја више не поетизује народну прошлост, историчар није више народни будитељ који чува утешне народне традиције и који својим делима хоће да окрепи и национално васпита народ. Са Иларионом Руварцем српска историја престаје бити патриотска литература и постаје наука. Такозвана »480неродољубива историја« прелази преко традиција, улепшавања и фраза и тражи истину, само истину, без обзира на могуће последице. И Руварац, са својом »неодољивом тежњом за истином«, обара многе и многе укорењене и драге традиције, легенде о вечитој слободи Црне Горе, о смрти цара Уроша, о издаји Вука Бранковића на Косову, о аутентичности деспота Ђорђа Бранковића Хебског. Оштра борба између старе романтичке и нове научне историје, која је у ствари била борба између романтичног и реалистичног духа, свршила се у овом периоду пуном победом научне историје. У политици, најзад, место романтичнога либерализма ранијих нараштаја настаје нови позитивистички демократизам, прво у виду руског социјализма, потом у виду практичног радикализма.

Не треба мислити да тај покрет није наилазио на отпор и да је захватио све српске крајеве. Старији романтичарски нараштај бранио је своје идеале, крајем осамдесетих година, после 1885, јавио се један нови националистички покрет. »Нова наука« била је нарочито захватила Србију, нешто Војводину, али остали српски крајеви остали су ван њеног утицаја. Уколико је она губила свој идеолошки социјалистички карактер, и цео нови покрет се сводио на искључиво политички радикализам, који се постепено разблажавао у обичан уставан либерализам, утолико су идеје седамдесетих година све мање имале утицаја на српске духове.

УТИЦАЈ ПОЛИТИЧКИХ ПРИЛИКА

Преокрет у духовима је долазио не само под утиском снажне пропаганде »нове науке« но и под теретом политичких догађаја, који као да су доказивали да живот није маштање и сан но сурова проза, и да није довољно само хтети но да треба и моћи. Оно што се од 1875. дешавало грубо је побијало српски идеализам и ентузијазам шездесетих година. »Свети рат«, ратови за ослобођење од 1875. до 1878, свршили су се малим територијалним повећањем Србије и Црне Горе, стварањем Велике Бугарске, аустријском окупацијом Босне и Херцеговине. У Србији, исцрпеној од три године ратовања, завладала је тешка економска криза, потом су дошле оштре и крваве политичке борбе [између династије и народа,] које су се 1883. свршиле буном у источној Србији. Несрећни рат са Бугарском 1885. још теже је утицао на српске духове, и у један мах слабији духови, видећи тешко стање у коме се Србија налази, посумњали су у способност српскога народа за самосталан државни живот. Мисао народнога јединства као да удара назад. Услед укрштених династичких интереса, односи између Србије и Црне Горе су хладни, каткада сасвим рђави. Партикуларизам јача и код Срба и Хрвата, и раније створене везе између оба дела народа сада слабе и улази се у период опорих, каткада и сурових међусобних борби. Код Срба у Угарској нестаје стари борбени национализам Светозара Милетића и почињу непоштедна страначка трвења која су укочила народну отпорну снагу, ослабљену и иначе економским кризама. У главним крајевима српским, у оним који су давали тон и правац целом српском народу, настаје слабљење старе вере и одушевљења, људи постају скептични и практични, настаје диференцијација у духовима, нове странке се групишу и хватају у коштац, и настаје огорчена политичка борба. Уколико се шездесетих година летело по небу, утолико се осамдесетих година гмизало по земљи.

СРБИЈА ПОСТАЈЕ ДУХОВНО СРЕДИШТЕ

Али поред све те политичке и духовне кризе која је настала у српском народу, ипак има општега напретка. Тај напредак огледа се нарочито у општем подизању Србије.

Још 1865. новосадска *Даница* је писала: »Србија, која јошт није ни сасвим независна кнежевина, у којој се сталежи тек почели прокљувљивати, а слобода јој штампе, у колевци повијена и с врпцама испреплетена, укочила се као год египатска мумија, пак се опет у такој државици многоструčније науке, вештине и списанија, него код нас, појављују и боље напредују, а то само зато, јер су тамо Срби колико толико на својим собственим ногама. Ми ћемо овде, који смо негда за Србију ученост, као год они за нас жиром угојене свиње, набављали, за кратко време кудикамо иза њи' у свачем оном изостати од чега овако притиснути и скучени потребе имати не смемо и не можемо.« Из дана у дан то се све више потврђивало. Поред свих унутрашњих и спољашњих тешкоћа, Србија, зато што је била хомогена национална држава, стално се развијала. Просветни напредак нарочито је велики и непрекидан. Од 1855. до 1875. број основних школа у Србији скочио је од 274 на 534. 1874. било је 517 основних школа, са 644 учитеља и 18.135 ђака; 1900. има 936 основних школа са 1.644 учитеља и учитељица и 102.408 ђака. 1874. била је 21 средња школа са 169 наставника и 2.882 ђака; 1898. било је 26 средњих школа са 499 наставника и наставница и 8.377 ђака. 1874. Велика школа имала је, на сва три факултета, 19 наставника и 207 ђака, а 1899 — 63 наставника и 438 ђака. Нарочито од осамдесетих година све је већи број српских ђака школованих на страни, у великим центрима европске културе. Факултетски образовани људи, који су у Србији још четрдесетих година бројали на десетине, шездесетих година на стотине, деведесетих година броје се на хиљаде. Већ 1868. године од 263 српскохрватских књига, колико их је изишло, 47 било је штампано у Новом Саду, 68 у Загребу, 126 у Београду. За четири године, од 1869. до 1872. изишли су у целој српскохрватској књижевности 1.174 књиге и различита списа, од којих је у Новом Саду изишло 168, у Загребу 189, а у Београду 568, готово колико у свима другим местима скупа.

Од почетка седамдесетих година тај неодољиви напредак Србије се нарочито осећа. Нови Сад, стара »Српска Атина«, почео је губити хегемонију, и Београд постаје духовно средиште српско. До тога доба сви духовни покрети српски прелазили су од угарских Срба у Србију, од седамдесетих година, од покрета Светозара Марковића, идеје се почињу из Србије ширити на остале крајеве српске.

1878. Србија добија пуну независност, 1882. постаје краљевина, 1884. везује се железницом за централну и западну Европу. И даље она се стално развија у свима правцима и на свим пољима, и економски, и просветно, и књижевно. Духовни живот у

земљи све више се осећа. Српска краљевска академија, основана 1887,96 место дотадашњег Српског ученог друштва, постаје средиште научнога рада у целом српском народу. Главни књижевни листови, као *Отаџбина, Дело, Српски преглед,* оснивају се у Србији. У Србију долазе најважнији српски писци рођени ван њених граница: неко време Змај Јован Јовановић и Лаза Костић, стално Стеван Влад. Каћански, Симо Матавуљ, Стеван Сремац. До седамдесетих година, са малим изузетком, главни српски писци били су родом из Угарске; отада, седамдесетих и осамдесетих година, главни српски писци су из Србије, као Милован Ђ. Глишић, Лаза К. Лазаревић, Јанко Веселиновић, Војислав Илић.

У овом периоду Србија узима у своје руке хегемонију у српском духовном животу и књижевности.

ЧАСОПИСИ

Почетком седамдесетих година, када је у реакцији против романтизма ослабила и општа љубав за чисту књижевност, у српској књижевности нема правих књижевних часописа. *Млада Србадија,* пренета у Београд, и раније више идеолошка но књижевна, добија све више публицистички карактер. Тада се нарочито јављају идејни, борбени радикално-социјалистички часописи, који иначе нису дуга века, *Преодница* (1873), *Рад,* (1874—1875), *Стража,* најбољи политичко-социјални часопис српски (1878—1879), *Побратимство* (1881), *Мисао* (1882), *Час* (1885). У свим тим часописима »нових људи« књижевности се давало споредно место, али критика у њима, нарочито у *Раду и Стражи,* била је врло жива и утицајна, и знатно је учинила за сузбијање романтизма и уношење реализма у српску књижевност. Јавља се поред тога и велики број стручних часописа, педагошких, правних, лекарских и тако даље.

Књижевни листови понова се јављају тек половином седамдесетих година. 1874. године др Илија Огњановић понова креће Змајев *Јавор,* који је излазио до 1893. *Јавор* ће, углавном, продужавати традицију омладинских часописа, али ће ипак бити отворен и новим идејама и »новим људима«. Чисто књижевни листови су: *Србадија* Стевана Ђурчића, која ће у Бечу излазити од 1874. до 1877, и *Српска зора* Тодора Ст. Виловског, која ће, такође у Бечу, излазити од 1876. до 1881. Главни књижевни часопис тога времена је *Отаџбина*. Престанком *Виле* Стојана Новаковића осећала се у Београду потреба за једним чисто књижевним часописом. Др Владан Ђорђевић, имајући за узор стари француски часопис *Revue des deux mondes,* новчано потпомогнут од кнеза Милана Обреновића, покренуо је 1875. *Отаџбину*. Он је прикупио око себе добре сараднике, прва имена у ондашњој српској књижевности, Ђуру Јакшића, Стјепана М. Љубишу, Милована Глишића, Јована Илића, Јакова Игњатовића, Милорада Шапчанина, Стевана Влад. Каћанског и друге. Лист је почео са знатним моралним и материјалним успехом, и одмах заузео прво место у српској књижевности. За време ратова и доцније, од 1876. до 1880, није излазио; када се понова кренуо, 1880, имао је око себе од старих још и Змаја, а од младих снага Лазу К. Лазаревића и Војислава Ј. Илића. Осамдесетих година у *Отаџбину* се више но раније обраћа пажња на науку, нарочито на националне науке, српску историју, историју српске књижевности, као што се и књижевној критици поклања релативно већа пажња. Тада је *Отаџбина* била огледало српске књижевности. Али ни својом садржином ни одзивом публике лист није остао на истој висини. Промена у уредништву, 1892, када је уредник постао др Милан Јовановић, није помогла. 1892. *Отаџбина* је престала излазити. 1878. кренут је у Дубровнику *Slovinac,* коме је уредник био Лука Зоре. Лист је излазио до 1884. године, око њега су се скупљали и Срби и Хрвати, али углавноме био је књижевни орган католичких Срба, непосредних ученика Меда Пуцића. Лист је био добро уређиван и имао знатна утицаја у Далмацији.

Осамдесете године доста су обилне књижевним листовима. Стеван Ћурчић је, од 1881. до 1883, овога пута у Београду, поново издавао *Србадију,* Стеван В. Поповић у Новом Саду, од 1881. до 1882, *Српске илустроване новине;* Драгутин Илић, такође у Београду, 1884, *Преодницу*. Јован Грчић и Милан Савић крећу 1885. у Новом Саду *Стражилово,* које је излазило до 1894.97 Ђорђе Рајковић, уз сарадњу Јакова Игњатовића, у Новом Саду, од 1885—1886, издаје *Бршљан,* који је био израз конзервативне струје међу Србима у Угарској. Данило Живаљевић креће 1889. у Београду *Коло,* које је излазило до 1892. и опет се јавило од 1901. До 1903.

Око 1880. године јављају се књижевни листови ван Србије и јужне Угарске. 1881. покушава се у Сарајеву да издаје забавно-поучни лист *Требевић,* у Задру 1883. излази забавник *Бока Которска,* на Цетињу, од 1889. до 1891, под уредништвом др Лазе Томановића *Нова Зета,* а од 1895. до 1900. *Луча*. Главни од тих листова била је *Босанска вила,* коју је 1885. кренуо у Сарајеву Српски учитељски збор, без књижевних претензија, као национално-просветни лист. *Босанска вила* је добијала карактер фолклорног листа, и одликовала се прибирањем народних умотворина. У њој су се јавили и развили домаћи таленти: Јован Дучић, Алекса Шантић, Светозар Ћоровић. Под уредништвом Николе Кашиковића и др Владимира Ћоровића, са књижевнијом бојом, и уз сарадњу многих и српских и хрватских писаца, она и данас излази.98

Два главна српска књижевна листа деведесетих година јесу *Дело* и *Српски преглед,* оба у Београду. *Дело* је почело излазити 1894, имало је радикалан политички карактер, давало је места полиТичким и социјалним питањима, и под наизменичним уредништвом Илије Вукићевића, др Милована Ђ. Миловановића, Љубомира Давидовића, др Драгољуба Павловића излазило је до 1899, када је насилно обустављено. Продужило је излазити под уредништвом др Драгољуба Павловића од 1902. и до данас излази.99 *Српски преглед* кренуо је 1895. др Љубомир Недић; лист је излазио само годину дана, био је готово искључиво књижеван и имао је конзервативно обележје. Млади мостарски писци Јован Дучић, Алекса Шантић и Светозар Ћоровић кренули су у Мостару *Зору,* која је излазила од 1896. до 1901. *Звезда* Јанка Веселиновића јавила се 1894, затим је излазила од 1898. до 1901. Називајући се скромно »породичним листом«, *Звезда* је била готово исто тако политички колико и књижевни лист, и око ње су се скупили незадовољни елементи који су водили опозицију суровој реакцији онога времена.

Сви ти књижевни часописи деведесетих година, нарочито *Дело* и *Српски преглед,* када се упореде са ранијим српским часописима, значе велики напредак. Они су били знатно боље уређивани, разноврснији и модернији.

КЊИЖЕВНИ РАЗВИТАК

У доба од 1870. до 1900, колико углавном обухвата реализам, српска књижевност је продужила своје развијање. Књижевност у овом добу пре свега постаје независно књижевна, од ње се дели публицистички рад, који је у ранијим временима ишао са књижевношћу, публицисти се одвајају од правих књижевника, политички листови од књижевних часописа. Затим, историја, која је раније била у првом реду родољубива и реторска, сада се одваја од књижевности и постаје наука. Упоредо са развијањем интелектуалног живота у српском народу, не само у Србији и Војводини но и у другим крајевима, у Хрватској, Босни и Херцеговини, у Далмацији, у Црној Гори, књижевна производња све је већа и све боља. Књиге се штампају у све већем броју и читају у све широј културној области.

Главна обележја српске књижевности у реалистичком периоду ова су. Реализам, природна реакција староме романтизму и улажење у модерне књижевне идеје, преовлађује, али и романтизам продужује свој живот, има својих представника, провлачи се све до почетка деведесетих година, и од извеснога је утицаја чак и на писце нове школе. Српска књижевност и раније је била у врло високој мери тенденциозна, — четрдесетих година »славјанска« и поучна, шездесетих година национална; — од седамдесетих година, поред националних тенденција које увек трају, у њу улазе и социјалне и политичке тенденције. Доба од 1870. до 1900. јесте доба оштрих политичких борби у Србији и у Војводини, и готово сви писци, под заставама разних странака и у име разних идеја, боре се у својој сатиричној и социјалној поезији, или у политичком роману, или у књижевној критици. Седамдесетих година поезија је готово пригушена, епска и лирска поезија скоро је сасвим напуштена под оштром критиком новога покрета, који је нарочито ударио на лирску поезију. Готово сви мањи песници омладински уђутали су или се окренули на друге послове; Змај и Јакшић, велики песници романтичарски, прилагођавају се новом добу и у своју поезију уносе политички и социјални елеменат. Покушаји за оснивање чисто реалистичке поезије, онакве какву је замишљала публицистичка критика седамдесетих година, у недостатку правих песничких талената, нису успели. Али реалистички период даје у Војиславу Илићу једног великог песника и утицајног песничког реформатора.

Проза се много више ради но поезија, и успех је нарочито велики на пољу приповетке и романа. Место раније сентиментално-патриотске и описне фолклорне приповетке јавља се реалистичка приповетка из сеоског живота, често са политичким и социјалним елементима. Из тежње да се што верније и потпуније представи сеоски и маловарошки живот, та нова приповетка се често пише у дијалекту. Нова реалистичка приповетка, под непосредним утицајем новога покрета, створила се у Србији седамдесетих година, у Лази К. Лазаревићу и Јанку Веселиновићу добила је своје класичне представнике, и као израђен књижевни род и савршен узор пренела се на

остале крајеве српске. Роман, код Јакова Игњатовића седамдесетих година, и код Јанка Веселиновића, Симе Матавуља, Стевана Сремца, Светолика Ранковића деведесетих година, показује такође знатан напредак. Историјска драма, махом у прози, нарочито осамдесетих и деведесетих година, ради се обилно, али без књижевних резултата; писци историјских драма и трагедија, обрађујући предмете из народне историје, имали су хучних позоришних успеха пред широком публиком, али не и пред књижевном критиком, и нису се одржали у књижевности. Комедија, која је у романтичком периоду једва живела, почиње се успешније радити. Књижевна критика ослобађа се од потчињености филологији, почиње се стварати као засебан књижевни род и утицати на књижевни развитак. Књижевни језик се разрађује и развија, филолози, са својим уским схватањима и искључивошћу, покушавају да омету тај развитак, да језик задрже у уским границама језика Вука Караџића и Ђуре Даничића, унеколико и успевају, али природан развој књижевности све више попуњује и усавршава српски књижевни језик и већ крајем деведесетих година српски стил је знатно богатији и књижевнији но што је био шездесетих година.

У реалистичком периоду од 1870. до 1900. године српска књижевност добија шире и јаче темеље, има већи обим рада и пространију културну област, она тада постаје богатија радовима, пунија садржином и савршенија формом.

ЈАКОВ ИГЊАТОВИЋ

ЖИВОТ. — Рођен је у Сентандреји, код Пеште, 26. новембра 1822,[100] у угледној грађанској кући. Српску и прву »латинску школу« свршио је у Сентандреји, »латинску школу« — гимназију — продужио је у Вацу, затим у Острогону и у Будиму, и Пешти. Свршивши гимназију, две године учио је права у Пешти. Због сукоба са професорима остави школу, ступи у хусаре, и као војник сврши права у Кечкемету. Пред револуцију био је адвокат у Сентандреји. У 1848. узима учешћа, али, различно од осталих Срба, на страни Мађара. 1849. је у емиграцији у Београду, и ту постаје помоћник уредника *Србских новина*. Од 1850. до 1853. он тумара по свету, и о тим годинама нема никаквих података о њему. 1853. је у Пешти, од 1854. до 1856. уређује *Србскій лѣтописъ*. 1859. је »народни секретар« у Сремским Карловцима. Од 1860. баца се у политику: 1861. постаје велики бележник вароши Новог Сада; 1861. и 1864. посланик је у пештанском парламенту. Тада се раздваја од својих пријатеља, и политичких и личних, и постаје отворен мађарон. Као публицист и књижевник живео је чергашким животом до саме смрти. Умро је у Новом Саду 23. јуна 1889. године.[101]

КЊИЖЕВНИ РАД. — До 1848. Игњатовић је чинио неколико слабих књижевних покушаја, у поезији и у путопису. После 1848, у недостатку других, он долази за уредника *Србскогъ лѣтописъа,* и ту пише добре књижевне чланке и даје културно-историјске прилоге о своме родном месту. У својим критичким чланцима он устаје против класицизма, који је већ изумирао у српској књижевности, против немачког утицаја, који је тада плавио српску књижевност, и тражи националнију, оригиналнију, живљу књижевност, онакву какву су замишљали Доситеј Обрадовић и Вук Караџић, и какву су радили Бранко Радичевић, а нарочито Јован Ст. Поповић. У тој борби против мртве »школске литературе«, он као поле књижевног рада истиче »прошлост и садашњост свог народа«, »историју србску и социјални живот«. И он нарочито препоручује рад на роману, националном и социјалном.

У духу тога програма он почиње рад 1859. год. Те године изишла је прва књига његовог »историческог романа« *Ђурађъ Бранковићъ* (продужен у *Недељном листу* за 1880. и 1881).[102] Шездесетих година пише неколико историјских приповедака (*Манзор и Цемила,* 1860, и *Крв за род,* 1862). Из тога је доба и његов чувени чланак *Србин и његова поезија* (1860). Од 1862. он почиње рад на роману из савременога живота. Роман *Тридесет година из живота Милана Наранџића* изишао је у две књиге, у Новом Саду, 1860. и 1863 (ново издање Српске књижевне задруге у Београду, 1900). Сеоски роман *Чудан свет* изишао је у Новом Саду 1869. *Трпен спасен,* врло популаран али недовршен роман изишао је у *Србадији* 1874. и 1875, и рђаво свршен у позоришном комаду *Адам и берберин* (1881). *Васа Решпект* је из 1875 (ново издање Српске књижевне задруге 1913), *Увео листак* из 1878, *Вечити младожења* из 1878 (ново издање Српске књижевне задруге 1910), *Стари и нови мајстори,* роман из

занатлијског живота, из 1883; недовршени историјски роман *Дели Бакић* из 1886. и 1889; велики социјални роман *Патница,* у три књиге, из 1888. Мање приповетке и некоји књижевни чланци изишли су у двема свескама његових *Скупљених дјела* (Нови Сад 1874, Темишвар 1878). Поред тога Игњатовић је написао приличан број мањих хумористичних прича, историјских чланака, књижевних прилога, почео штампати своје занимљиве мемоаре, и све време живо се бавио новинарским и публицистичким радом. По плодности он је један од првих писаца српских.

ИСТОРИЈСКИ РОМАНИ И ПРИПОВЕТКЕ. — Ако се остави на страну његов политички и публицистички рад, Игњатовић је сав у роману и приповеци, на коме је радио у два правца, у историјском и у социјалном.

У почетку свога књижевнога рада он се бавио историјским романом и приповетком. Из тога доба су *Ђурађ Бранковић, Манзор и Џемила* и *Крв за род;* осамдесетих година опет се вратио на то поље, и из тога времена су његови недовршени историјски романи *Краљевска снаха* и *Дели Бакић*. Он историјски роман схвата не као књижевник но као национални радник: »У историчном роману, писатељ приповеда свом роду на поетичан начин његову историју«, да народ »у својој красној прошлости ужива, и дух му не само не клоне, него му се још већма уздигне.« Идеалишући уопште о српском народу, он је идеализовао и његову прошлост, представљао је на »поетичан начин«, романтичном патриотском фразеологијом. Историјске фантастичне приповетке врсте *Манзора и Џемиле* су продужавање Милована Видаковића, и, врло много читане, служиле су за образац патриотским приповедачима шездесетих година, као и Чедомиљу Мијатовићу када је доцније писао *Иконију везирову мајку* и *Рајка од Расине*. *Ђурађ Бранковић* је неуспео покушај: Игњатовић је хтео да буде »поетичан«, али његова природа вукла га је доле, и он је свој »исторически роман« свео на препричавање историје и вулгарне и нетачне описе живота на српском двору у XV веку. *Краљевска снаха* и *Дели Бакић* су сува, кроничарска излагања, излагања више-мање тачних историјских догађаја, без реда, без везе, без поезије, чак и без елементарне писмености.

Игњатовић, по својој природи и по врсти свога књижевнога талента, никако није био за историјски роман. Он је у тај посао ушао више понесен општом струјом свога романтичкога доба но својим духом и укусом, и није успео да ишта добро даде у том правцу. Он се или ограничава на суво и хладно причање историјских догађаја, без маште, без боје, без поезије, без осећања историјског живота, чак без довољно историјског и географског знања, пуштајући с времена на време маха својој интимној природи, дајући грубе описе нижег живота, падајући у вулгарности и онде где је хтео да буде поетичан. Ако не чини то, онда упада у наивну и старинску романтику, пуштајући свом српском одушевљењу сав мах, пишући, фантастичне патриотске приче за велику српску децу шездесетих година. Када је писао све те историјске покушаје Игњатовић је био у нескладу са самим собом, радио ствари које никако нису одговарале његовој природи. Да је само њих писао, он би за собом оставио врло мало трага и заузео мало место у српској књижевности.

СОЦИЈАЛНИ РОМАНИ. — По својој природи и по својим књижевним схватањима Игњатовић није био човек прошлости, и то поетизоване прошлости, но човек од садашњости, од реалне и прозаичне садашњости. Он је имао смисао и

разумевање за савремени и стварни живот, и први га почео, искрено и потпуно, приказивати у српској књижевности. Он је први у свом добу видео могућност социјалног романа у српској књижевности, и још 1857. тврдио да он »има велику будућност«. Оно што је његов непосредни учитељ Јован Ст. Поповић чинио у комедији, радио је он у роману: узимао за предмет свога књижевнога рада савремени српски живот, и то више са његове комичне и ружне стране. За близу тридесет година свога рада, Игњатовић је дао један цео низ романа и приповедака из савременога живота српског, више но иједан српски романописац.

Машта код њега уопште није била јака, и то се јасно види у његовим историјским приповеткама, где у већини случајева само препричава историју. У социјалним романима он се ослања на своја сећања и лично познавање живота, уноси ствари које је видео и доживео, прича о људима које је знао. У тим његовим романима има врло много аутобиографског, у њих је унео готово сву своју породицу и своје родно место, Сентандреју. И он узима да слика живот свога родног места, процес слабљења некада јаке српске расе и падања некада живог грађанског сталежа, да као контрасте приказује старе и јаке нараштаје и младе и клонуле, сву трагедију »славне и падајуће Сентандрије«. И са љубављу према свему што је некада било, и са склоношћу да савремени живот слика у мрачним бојама, он редом излаже сву ту моралну и социјалну кризу у српском друштву. у *Вечитом младожењи* и *Васи Решпекту* он описује тај процес пропадања у грађанском сталежу, у трговачком реду. У *Старим и новим мајсторима* он слика тај исти контраст између онога што је некада било и онога што је сада у занатлијском реду. У *Чудном свету* он изучава тај процес распадања на селу, у сељачком свету. *Патница,* која је, поред свих својих мана, најпотпунији његов роман, дело његове књижевне зрелости, сума његовог животног искуства, синтеза његових друштвених романа, описује тај исти процес распадања у целом српском друштву, свет који тоне у себичности и у пороцима, тријумф зла над свим што је добро. Утисак свих тих његових социјалних романа у којима описује нестајање старог, јаког, солидног српског друштва у свим сталежима, и разривен, оболео живот новијих нараштаја, сва та тамна слика пропадања једне расе и распадања једног друштва, чини тежак, мрачан утисак, даје утисак »неке монотоне туге«, како је тачно приметио Светислав Вуловић.

АВАНТУРИСТИЧКИ РОМАНИ. — Игњатовић је много више био познат и читан својим пикарским, хумористично-авантуристичним романима, у роду Лесажова *Жила Блаза* и Гогољевих *Мртвих душа*. Такви су његови романи *Милан Наранџић* и *Трпен спасен*. И сам човек од доста ниских нагона, неуредан, чергаш у животу, Игњатовић је волео авантуристе, мувала кроз живот, нескрупулозне и расположене борце у борби за опстанак [,»чревоугоднике«]. За људе као што су били Милан Наранџић и Ђока Глађеновић он је имао неприкривених симпатија, и са љубављу је сликао њихов вулгаран и низак, али живописан и занимљив живот. Ти његови романи писани су са живошћу, са много боје и покрета, и дају утисак стварнога живота. У њима се осећа јак дах, па и задах живота, и то су широке реалистичне, непоетичне, али тачне слике стварности, »одсечци живота«, какве су радили натуралисти.

РЕАЛИЗАМ ЊЕГОВА ДЕЛА. — Игњатовић је био реалист, управо натуралист, не по уверењу и књижевном образовању, не по том што је припадао реалистичкој и натуралистичкој школи, која се у доба његова почетка тек стварала у европској

књижевности, но по томе што му је природа била таква, што је тако у души осећао спољњи свет и што га је само тако могао изражавати. Нимало сентименталан, пун крви и физичке животне енергије, јаких живаца, великих апетита, он је волео земаљски живот и људе који живе на земљи. Он никада није марио за »отмен« и »васпитан« свет, за конвенције, норме, етикете, где је људска природа изопачена, спутана, укочена. Он воли прост, примитиван свет, »нижи сталеж«, где су људи онакви какви у ствари јесу, где је људска природа откривена, где је сваки свој. Он је ушао у тај свет који ниједан српски писац пре њега није описивао, и осетио лепоту онде где је нико није хтео видети. Он је тај свет волео, дружио се са њиме и са љубављу био његов сликар. Приказујући тај нижи живот у свом његовом шаренилу и обиљу, он је дао највећу галерију типова у српској књижевности, највећу социјалну панораму коју ми имамо.

Реалист је био и по извесној хладноћи, уздржљивости, готово безличности, којом је приказивао живот. Док су ранији српски писци свом својом душом учествовали у свом књижевном делу, радовали се и жалостили, клели и благосиљали, он мирно и хладно прича догађаје и слика људе, не одушевљава се и не жести, ретко казује своје мишљење и судове, и остаје у већини случајева хладан и неузбудљив сликар људске рђавштине и моралне беде. И још најбољи је када је тако одсутан од свога дела, јер када хоће да каже шта мисли, када испада као моралист, он, сав од инстинката и од апетита, неразвијеног, готово утрнулог моралног осећања, показује се готово аморалан, без способности да осети шта је допуштено а шта је недопуштено, шта добро а шта зло.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Јаков Игњатовић је имао злу срећу да му победници непријатељи пишу историју. И они су више говорили о њему као човеку а мање као писцу, сувише се заустављали на њему као политичару и приватној личности, на његовом слабом моралном осећању, на његовом одвајању од народне целине, и на његовом ружном приватном животу. И када су узгред говорили о њему као писцу, истицали су сувише његове слабе стране: незнање језика, који никада није могао како ваља научити, аљкавост и неписменост свих његових радова које уредници нису потпуно умили.

Али се заборављале и његове несумњиве добре стране. Реалист по својој природи, он је почео реалистички роман у српској књижевности у доба када је код нас цветала романтика и сентименталност. Његови историјски романи и приповетке су неуспели покушаји, али он је поред њих дао велики број добрих јаких социјалних и авантуристичких романа. Он је био сликар не само појединих живописних авантуриста но и сликар целих периода српскога живота, неколико нараштаја српских, целе трагедије српског грађанског друштва у Угарској. И ти његови романи, који су пуне, широке, сигурне слике живота, имају значај важних социјалних докумената.

Његово књижевно дело кипти многобројним и великим манама. Он је без поезије и без чистоте, морал је кукаван, утисак тежак; рађено је аљкаво, без плана, преко колена, некада развучено да се не може више читати, каткада стилом телеграфским; стил је рогобатан, сасвим неписмен, језик рђав као ретко код кога српског писца. Али, Игњатовић, идући стопама Јована Ст. Поповића, не гледа живот кроз туђе књиге но га

посматра слободним очима и кондензује у своје књиге. Он је реалист у доба када се реализам у Европи тек стварао као школа, и када је у српској књижевности царовала пуна романтика; он први међу српским писцима осећа моћну поезију сировог, обичног, чулног живота, воли живот у свим његовим, и најнижим облицима, стављa себи за дужност да слика људе не онакве какви би требало да јесу и како их он снева и види кроз вео својих илузија, но онакве какви јесу. Он има ту љубав према истини, нагој, простој, нимало песничкој, и постаје први српски писац истинитог, стварног живота, писац јаких и сочних романа, набреклих животом, који имају дах истине и дају потпуну илузију стварности.

После њега доћи ће други, који ће из уверења, по свом књижевном васпитању, зато што припадају једном новом правцу, бити реалисти. Игњатовић је имао заслугу да је био не само претеча но творац реализма у српској књижевности, пре но што је реализам стигао код нас као једна књижевна идеја. И уколико његово дело губи када се гледа изблиза, у појединостима, у форми и у изради, утолико добија када се посматра издаље, као целина и садржина, као велика и крепка слика целога једнога доба.

МОЛОВАН Ђ. ГЛИШИЋ

ЖИВОТ. — Рођен је 7. јануара 1847, у селу Грацу код Ваљева, у сељачкој породици. Основну школу свршио је у Ваљеву, гимназију у Београду, 1871. На техничком факултету Велике школе у Београду провео је две године, одатле прешао на философски факултет, где је остао, не свршивши га, до 1875. За време српско-турског рата служио је у пресбироу. После смрти Ђуре Јакшића, 1878, дошао је за коректора Државне штампарије. У два маха био је уредник званичних *Српских новина*. 1881. постао је драматург Народног позоришта, и на том месту остао до 1898, када је стављен у пензију. 1900. враћен је из пензије и постављен за помоћника управника Народне библиотеке. Оболевши, отишао је ради лека на Приморје. Умро је у Дубровнику 20. јануара 1908. године.

КЊИЖЕВНИ РАД. — Први његов, ђачки рад, један превод са немачког, изашао је у кратковечном ђачком листу *Зори*. Под утицајем опсега култа народне поезије, и он је скупљао народне песме, и 1872, у Новом Саду, дао једну малу збирку *Српских народних песама*. Припадајући колу младих велокошколаца које се стало окупљати око Светозара Марковића, ушавши сасвим у његове идеје, Глишић је писао, нарочито сатиричне ствари, у шаљивим и књижевним листовима новога правца, у *Враголану,* у *Врзином колу,* у *Преодници*. У *Преодници* је изишла и прва његова оригинална прича *Ноћ на мосту*. Али главни његов приповедачки рад отпочео је у *Отаџбини* од 1875. Ствари које су ту изишле, и још неке нове, штампао је у двема свескама *Приповедака* (Београд, 1870. и 1882). Од половине осамдесетих година он слабо даје оригиналне радове — од 1885. до смрти написао је још само шест приповедака — с времена на време објавио је по неку приповетку по разним часописима и календарима. 1891. изишла је у засебној књизи његова лепа и дирљива сеоска идила *Прва бразда*. 1904. Српска књижевна задруга издала је избор његових приповедака (књига I). Од Глишића су још изишла и два његова позоришна комада представљана у београдском Народном позоришту: *Два цванцика* (Београд, 1883) и *Подвала* (Београд, 1885).

Поред тога, он је био један од највреднијих и најбољих преводилаца српских, одликујући се савесношћу у послу и ретким познавањем српског језика. За позориште је превео 31 комад од разних руских, немачких и француских писаца. Радећи за дневну позоришну потребу, он је често преводио слабија дела, али исто тако преводио је и писце од имена и од вредности. (Од Островског: *Зла свекрва /Гроза/,* 1881, и *Кола мудрости, двоја лудости /На всякаго мудреца довольно простоты/,* 1882; од Данченка *Нов посао /Новое дѣло/,* 1892; од Емила Ожјеа: *Све за сина /Le fils de Giboyer/,* 1883; *Наследник /La pierre de touche/,* 1884; драматизован Додеов *Набоб/Гаван/,* 1888, Балзакова *Шагринска кожа,* 1897, Метерлинкова *Кнегињица Малена /La Princesse Maleine/,* 1891, комедије и водвиље Викторијана Сардуа, Лабиша, и Мелака и Халевија; од Р. Фоса: *Луиџа Санфеличе* /1881/ и *Племићка /Die*

Patrizierin, 1882/, итд.) Осамдесетих и почетком деведесетих година он је био главни преводилац Народног позоришта.

Глишић је више но ико учинио за популаризовање руске књижевности код Срба. Са руског он почиње преводити још 1870. године, и то ситније ствари. Већ 1872, са Љубомиром Миљковићем, преводи Гогољеве *Мртве душе*. Гогољева *Тараса Буљбу* превео је у два маха (Београд, 1876. и 1902). Од њега су преводи из Толстоја: *Крајцерове сонате* (Београд, 1890) и *Рат и мир* (Београд, 1899. до 1901). Од Гончарова је превео *Обломова* (Београд, 1876. и 1898). Од мањих руских ствари превео је још и *Народнога борца* (у три маха 1873. и 1882, у засебној књизи 1896), и *Полканове мемоаре* од Љејкина (Београд, 1900). Са францускога је превео *Коломбу* Проспера Меримеа (1877), и три романа Еркмана-Шатријана: *Брђани (L'invasion)* (1878), *Два брата* (1878), и *Црна куга (Hugues le Loup)*. Поред тога, Жила Верна *Доктор Окс и његова посла* (1878). Од њега има низ мањих превода из Пушкина, Гогоља, Тараса Шевченка, Марка Вовчока, Шчедрина, Чехова, Гаршина, Данченка, Алфонса Додеа, Еркмана-Шатријана, Едгара Поа, Марка Твена, и других.

»НОВИ ЧОВЕК«. — Његов рад је обилан и многострук, и Глишић је био један од наших најплоднијих и највреднијих књижевних радника. Али главна књижевна заслуга његова јесте што је у српској књижевности засновао реалистичку приповетку из сеоског живота. Реалист и по свом трезвеном и позитивном духу и по својим научним и социјалним уверењима новога човека седамдесетих година, он сасвим тачно изражава нови нараштај који је себи као програм ставио: стварност, истина, служба народу. Он је узео јака учешћа у новом покрету, био један од првих београдских великошколаца који су прихватили идеје Светозара Марковића, због растурања забрањених Марковићевих списа био осуђен на затвор. По савету свог учитеља почео је читати руске писце и књижевничком занату учити се код великих руских мајстора, у првом реду код Гогоља. Гогољ се новом нараштају нарочито допадао као сатиричар, као писац *Ревизора,* као писац који шиба покварену бирократију и лењо, глупо и некорисно сеоско племство. Из истих више политичких и социјалних но уметничких разлога из којих је тада Гогољ код Срба читан, и Глишић се одушевио Гогољем, преводио га, надахњивао се њиме и под његовим утицајем почео и сам писати.

Али Глишићеве приповетке нису само подражавања Гогоља но оригиналне књижевне творевине. Он је по својој природи био сатиричан дух, имао основни менталитет србијанскога сељака склонога шали и подсмеху, нарочито на рачун власти и њених званичних представника. Он почиње сатиричним чланцима у којима излаже духовитом подсмеху људе који буне његову здраву памет или староверце и назадњаке које његово поколење не трпи. Глишић исмејава чиновнике и попове, али се нарочито баца на зеленаше и сеоске дућанџије, на мајсторе у »каишу« и »подвали«, на које се тада, у тренутку материјалне кризе на селу, била дигла велика повика у целој јавности. Сељачко дете, сачувавши сељачку душу, пун љубави за село и за сељака, он узима у заштиту сељаке од законите хајдучије и бездушне експлоатације малих и великих »газда«. И са тим сатирама и нападима на буржоазију и на бирократију, Глишић је био књижевни разрађивач идеја Светозара Марковића, онај који их је примењивао у књижевности. У социјалној и политичкој борби седамдесетих година он је код Срба био оно што је Шчедрин био код Руса шездесетих година.

СЕОСКИ ПРИПОВЕДАЧ. — Али он није био само обичан тенденциозни писац, и није давао само пролазна дела са тезом која живе колико злоупотребе једнога доба и страсти једнога поколења. Дете са села, он је сачувао сељачку душу и никада није марио за варош, за »гадну чаршију«, како је он говорио. Стари дух патријархалне културе изгледао му је несравњено виши од тадашњег византијско-цинцарског духа наших вароши. А поред тога код Светозара Марковића је научио ценити социјални живот и патријархални морал сеоских задруга. И он ће са нарочитом љубављу узети да описује србијанско село, показујући исто толико симпатије за сељаке колико није крио антипатије за варошке бирократе и зеленаше. Али код њега ипак неће бити ружичасте идеализације сеоског живота, сладуњавих и сентименталних пасторала као код ранијих романтичких писаца. Он је реалист по уверењу и хоће да верно и истинито слика. »Трудио сам се, вели он у предговору *Подвали,* да изнесем што верније нацртане типове каквих и данас има по нашим паланкама.« И у већини случајева он је просто фотографисао живе људе, и отуда код његових личности толико живота и природности, толико рељефа и утиска стварности. У великом броју случајева он за предмете узима догађаје који су се одиста десили. Поред тога, Глишић је имао и чисто приповедачких особина: умео је да одабере лепу и занимљиву анегдоту, да је вешто развије и заокругли у целину, да прича јасно, глатко и пријатно. Код њега има више од политичке сатире, има здравог и ведрог хумора, срдачне шале, и он остаје један од најпријатнијих писаца српских.

Сем сатиричних и хумористичних приповедака има код њега и нежних сеоских идила, као што је *Прва бразда,* која је једна топла и узбуђена химна раду. Из Гогоља му је остала склоност за фантастичне приче, и он је дао неколико приповедака вампирских и вукодлачких.

ДРАМАТИЧАР. — Не зато што је имао неких нарочитих склоности и способности за драму, но стога што је дуго година био драматург београдског Народног позоришта, и сам био позоришни преводилац, и он се огледао и на драмском пољу. 1883. играна су у Народном позоришту два његова драмска дела: »шала у четири чина« *Два цванцика,* и комедија *Подвала.* У *Два цванцика* је обрадио једну шаљиву народну причу, лако и забавно, са пријатним, нешто површним, сликањем сеоскога живота. У *Подвали* је себи ставио за задатак нешто више од обичне шале и забаве; ту је живо и конкретно приказао оно што је развијао у својим приповеткама: страдања сељака од несавесних и на све готових зеленаша. Као чисто драмска дела, *Подвала,* а нарочито *Два цванцика,* заостају иза Глишићевих приповедака, али у њима има врло живих и тачно ухваћених типова и писана су тачним и карактеристичним говором села и паланке. *Подвала* има још значаја и утолико што је то први српски комад из савременог живота србијанског, прва комедија из сеоског живота у српској књижевности, добар почетак домаће комедије који досада није много премашен. Тај комад још и данас се одржава на репертоару. Милован Глишић, поред својих приповедачких заслуга, има своје пристојно место и у историји српске комедије.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Чисто уметничка вредност књижевнога рада Милована Ђ. Глишића није врло висока. Анегдота, занимљива анегдота, рељефни типови којима је дао трајан живот и који и данас књижевно живе, дијалог, жив и природан и течан дијалог, чист и једар народни језик, — то су његове главне особине. Личности су оцртане у општим и овлашним потезима, више по спољњим особинама својим но по

унутрашњој природи. Психолошка анализа сведена је на најмању меру, и цео свет у његовим приповеткама живи готово искључиво спољњим и физичким животом. Цела приповетка је нешто упрошћена и сведена на малу уметничку меру. Затим, тај рад није тако ни обилан: за четврт века свега двадесетак приповедака, што не чини ни једну приповетку на годину, и што сведочи о слабој продуктивној снази Глишића као приповедача. Али ако Милован Ђ. Глишић није од писаца високе уметности, он је заслужан и ваљан писац који је започео цео један нов књижевни покрет. Он најбоље представља код нас писца седамдесетих година, радника на »примењеној књижевности«. Он је заслужнији но ико за уношење руских писаца и руског утицаја у српску књижевност. Он је по угледу на Русе почео реалистичку приповетку у нас, створио сеоску приповетку, која се доцније, нарочито у Србији, развила. Скроман иницијатор целог једног новог покрета, који ће бити од непосреднога утицаја на млађе писце осамдесетих година; ведар, занимљив и симпатичан писац; преводилац ретких способности и велике радне снаге; мајстор у српском језику — Глишић, иако не иде у писце првога реда, један је од оних писаца који чине основу и снагу једне књижевности.

ЛАЗА К. ЛАЗАРЕВИЋ

ЖИВОТ. — Рођен је у Шапцу, 1. маја 1851, од оца трговца. Основну школу и четири разреда гимназије свршио је у месту рођења, остале разреде гимназије у Београду, 1867. На Великој школи уписао се на правни факултет, који је свршио 1871. 1872. отишао је, као државни питомац, на медицину у Берлин. Учио је код Вирхова, Хелмхолца, Ди-Боа Рејмона. 1876. био је као лекарски помоћник у дринској и тимочкој војсци. 1879. положио је докторат медицине. Служио је у Београду као лекар округа београдског и лекар београдске болнице (1881). Кад му је здравље опало, ступио је у војну службу. Био је санитетски пуковник и лични лекар краља Милана. Умро је у Београду 29. децембра 1890. године.

КЊИЖЕВНИ РАД. — Као највећи и најбољи део ондашње великошколске омладине, Лазаревић је ушао у идеје »нове науке«. Он тада преводи Чернишевскога, један одломак из *Шта да се ради,* и чланке у којима се популаришу природне науке. Али за време медицинских студија он прекида тај књижеван рад, мења своје првобитне социјалистичке идеје, и духовно други враћа се у Србију. Тада се краће јавља са приповетком. 1879. изишла је у Српској зори његова приповетка *Први пут с оцем на јутрење,* којом је одмах привукао општу пажњу на себе. Одмах затим, једна за другом, изишле су његове главне ствари *Школске икона* у *Slovincu,* 1880, *у добри час хајдуци, На бунару, Вертер* и *Све ће то народ позлатити* у *Отаџбини* 1880—1882. То су била велика и лепа изненађења за српски читалачки свет, и нови писац је одједном избио у прве редове ондашње српске књижевности. 1886. у Београду изишла је његова збирка *Шест приповедака,* у којој је највећи и најбољи део његових приповедака. Доцније дао је још две мање важне и добре приповетке, *Ветар* (1889), за коју је сматрао да је његов најбољи посао, и *Он. зна* све (1890). Српска књижевна задруга издала је, у две књиге, 1898. до 1899, сав његов приповедачки рад, не само свршене приповетке но и одломке и нацрте. 1912. изишло је у Београду друго целокупно издање његових дела. Поред тога, Лазаревећ је радио послове из своје медицинске струке. Поред докторске дисертације *Experimentale Beiträge zur Wirkung des Quecksilbers* (Берлин, 1879), објавио је неколико популарних медицинских списа и реферата по српским листовима.

ОСНОВНЕ ДУШЕВНЕ ОСОБИНЕ. — Он се налази на Великој школи у доба од 1867—1871, када су нове идеје захватиле омладину. Он је у првим редовима те нове борбене омладине, и неко време био је »писар« Побратимства. Он учи руски језик, чита руске писце, одушевљава се Чернишевским. Он преводи Чернишевског, једну већу главу из романа *Шта да се ради,* велича рускога реформаторскога писца што »озбиља разбистрава помућене појмове, и својим читаоцима показује пут којим се долази до благостања друштвеног«. Затим, у истим интелектуалним симпатијама,

преводи Гогоља, Писемског, природњачке чланке Дарвина и Фарадија. Он је на путу да постане оно што је у приповеци постао Милован Глишић, а у поезији Јаша Томић.

Али га у томе спречава његова интимна природа. Те нове идеје безобзирне критике и одрицања нису за његову природу, тиху, нежну, у основу идеалистичку. Он напушта те оштре и рушилачке идеје из своје прве младости, долази до других схватања живота и уметности, и почиње књижеван рад не као пропагатор нових идеја, који књижевност сматра само као оруђе напретка, но као уметник који у књижевно дело уноси себе и своја осећања и схватања. Од материјалиста, превратника, »одрицатеља« и »антиестетичара« из прве младости, постаје идеалист, сентименталац, конзервативни традиционалист и уметник.

ЛАЗА К. ЛАЗАРЕВИЋ

Сав Лазаревић као човек налази се у своме књижевном делу. *Швабица* има сасвим аутобиографски карактер, у *Вертеру, Ветру* и у неколико одломака он уноси лично себе. У свима његовим приповеткама има много тога личног и лирског, свуда се виде основне црте његове интимне природе, сентименталност, нежност, срдачност. Тај човек који је почео као »одрицатељ«, у основу био је сентименталац, иако је писао *Вертера* и противу »плитких сентименталних љубави« и »бенастих ламентација на свест«. Његове приповедачке студије и лекарски занат нису утицале на његов дух, и он је остајао увек словенски сентименталац, модернизован романтичар, субјективан и идеалистички реалист.

МОРАЛИСТ. — Његове главне списатељске особине произишле су из тих његових интимних личних особина. Сама себе, своја осећања, своје животно искуство, целу своју дашу, он је уносио у своје приповетке. Рођен у једној чврстој патријархалној породици, он је сачувао култ породице. Најчешћа тема у његовим приповеткама, то је борба између јединке, која хоће да живи својим животом, по својој глави и по своме срцу, и породице, која хоће све да потчини себи и утера у један калуп. Лазаревић је у том сукобу између старе патријархалне породице и нове индивидуалистичке културе сав био за старо, за традицију, за целину, за оне »праосновне, чврсте, просте, принципе, који су исписани у сваком буквару«. И он је сталан бранилац патријархалних схватања и морала, и то нису била само његова етичка схватања и социјалне идеје но чак и педагошке претензије. Он често предикује и целе приповетке своди на моралне поуке. Својим моралистичким догматизмом, својим уским и старинским схватањем живота, својим традиционализмом, конзервативизмом, Лазаревић је заостајао за својим добом, и духовно био ближи старијим но Новијим писцима.

ОПТИМИСТ. — Са његовим традиционализмом и морализаторским склоностима стоји у вези и његов велики приповедачки оптимизам. Он није могао остати у својој првобитној жељи да стварни живот слика онакав какав јесте. Како је уносио себе у своја дела, своја субјективна осећања и известан лирски тон, то је приповетке удешавао онако како је годило његовом идеалистичком оптимизму и његовом традиционалистичком морализаторству. Он врло живо и јасно наслика личности, започне радњу врло природно и верно, али за љубав лепог и поучног свршетка жртвује вероватност и стварност. Отуда у његовим приповеткама заблудели и грешници у

последњем часу се тргну и покају, у вешто удешеним сценама враћања на пут врлине. Као што је то обично код таквих писаца, Лазаревић се не задовољава да *добродетељ* победи, но порок мора да буде кажњен, и да они који су се огрешили о морал и о интересе целине осете казну још и у овом свету. И он често довршава своје приповетке као старинску мелодраму или роман-подлистак.

Лазаревић, уопште, оптимистички и идеалистички гледа на живот и на људе. Са топлином и нежношћу он је описивао мачванско село и сељаке онакве какве их је он видео у своме детињству, шездесетих година, у доба цветања задруга, онако како је то могло изгледати његовој наивној машти варошког детета које село види с времена на време и у свечаним приликама. Он је село осећао идилички и сликао га поетски. Уопште, његове приче са тим оптимизмом, моралисањем и ружичастим идеализацијама не иду у прави, непосредни реализам, и често изгледају да су писане за младе девојке и школске читанке, сликајући живот не онакав какав јесте но онакав какав га писац снева.

УМЕТНИК. — Лазаревићеве идеје су старинске и уске, његов оптимизам наиван, али, у накнаду за то, он је велики уметник, и његов значај у српској приповеци је онакав какав је значај Војислава Ј. Илића. Обојица, у исто време, почетком осамдесетих година, уносе у српску књижевност више уметности и писмености но што је раније било, обојица подижу и усавршују форму која је дотле била занемаривана и запуштена.

Лазаревић уме да осети живот, да га кондензује и унесе у своје књижевно дело. Он уноси себе, оно што је сам доживео, али и оно што је видео, људе које је познавао. Он је прибирао податке из живота, и у његовим посмртним хартијама нађени су »људски документи«, забелешке сцена, типова, покрета, фраза, речи, црпених из живота, које је он доцније вешто преливао у складно уметничко дело. Лазаревић има способност не само да види што је важно у животу и карактеристично код које личности но је исто тако у стању да својим личностима дâ живота, да од њих направи живе људе, да целом причању дâ рељефа. И има целих сцена код њега које дају пун утисак стварнога живота.

Лазаревић је поред тога вешт писац, изврстан композитор. Он има известан драмски таленат, сценску вештину, којом се каткада служи више но што би требало. Он има плана у раду, радња се креће живо, природно и занимљиво, заплети и расплети радње вешто се спроводе, умешно постизава јаке ефекте, и поред тога има миран и сигуран тон причања и лак, живахан, природан дијалог.

Он је један од ретких српских писаца који су књижевност врло озбиљно схватили и врло озбиљно радили. Он пише са планом, врло пажљиво и врло савесно, и поједине његове приповетке у погледу финоће израде су мала савршенства. Он је, затим, писац који има књижевног образовања, који је читао велике узоре страних књижевности, и развијен свој књижевни укус. Он је врло писмен човек, са израђеним, прецизним, јасним, чистим стилом. И зато више но иједан од српских писаца његова времена он чини утисак европског писца, и зато је више но иједан од српских писаца превођен на стране језике.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Прве приповетке Лазе К. Лазаревића, које су одиста биле једна велика новина у српској књижевности, привукле су општу пажњу на себе. Он је дошао у згодан час, када се на приповеци мало и слабо радило, одмах после смрти Ђуре Јакшића и Стјепана Митрова Љубише, а пре но што су се јавили Јанко Веселиновић и Симо Матавуљ. Он је не само попуњавао једну осетну празнину у српској књижевности с почетка осамдесетих година но је одиста доносио ново и боље, означавао један велики уметнички напредак. Успех његов био је брз и велики, са неколико приповедака стекао је глас великог писца и назив »српског Тургењева«, о њему се писало много и са дотле нечувеним похвалама. За њега се рекло и да је »песник првога реда«, »краљ међу српскохрватским приповедачима«, »ненадмашни великан у српској приповеци«, »најбољи писац најновије српске књижевности«.

Данас за њега нема тог одушевљења. Он више изгледа као врло вешт и писмен писац, добар композитор, и израђен стилист. Он је писао или сентименталне аутобиографије, или идиле сеоске задруге и србијанске вароши, увек са предубеђењима, са наивним оптимизмом, са склоношћу за мелодрамске ефекте, са нечим што подсећа на Милорада П. Шапчанина, који није био без извесног, и то штетног, утицаја на развој његовог књижевног талента. Поред свих похвала којима су га обасипали, можда баш због тих похвала, он је са скрупулама једног паметног човека који јасно види границе своје способности, готово престао писати када је био на врхунцу своје славе, у најбољим својим годинама, и дао после мало и слабијих ствари. Али у целом његовом делу има толико уметничке лепоте, толико списатељске вештине, толико склада и осећања мере, толико форме и стила, да Лаза К. Лазаревић заузима једно од првих места у српској књижевности, и да у њему треба гледати човека који је на европску висину подигао српску приповетку.

ЈАНКО М. ВЕСЕЛИНОВИЋ

ЖИВОТ. — Рођен је у Салашу Црнобарском (парохија глоговачка), у Мачви, 1. маја 1862. [Основну школу свршио је у Глоговцу.] Четири разреда гимназије свршио је у Шапцу, а учитељску школу учио у Београду. Учитељевао је у Свилеуви, Глоговцу, Шапцу [и Коцељеви]. Од 1893. живео је у Београду, као помоћник уредника *Српских новина*. Отпуштен из државне службе, постао је уредник *Звезде,* која је излазила од 1898. до 1901. Био је једно време драматург Народног позоришта. Умро је у Глоговцу 14. јуна 1905.

КЊИЖЕВНИ РАД. — Као сеоски учитељ у Свилеуви, читајући приповетке Милована Ђ. Глишића, Милана Ђ. Милићевића и сеоске приповетке Ђуре Јакшића, а нарочито малоруске списатељке Марије А. Маркович (Марко Вовчок), почео је и сам писати сеоске слике, управо препричавати народне легенде. Али са првим покушајима није имао среће, одбијан грубо на вратима на која је закуцао и не нашав листа који би их штампао. Обесхрабрен, он је престао писати. 1886, у оскудици, сети се својих приповедачких покушаја, и понуди их локалном листићу *Шабачком гласнику,* који их, на препоруку песника Владимира Јовановића, штампа. Приповетке су скренуле пажњу на себе; Веселиновић, охрабрен, почне и нове писати. Те прве приповетке, под насловом *Слике из сеоског живота,* изишле су у две књиге, у Шапцу, 1886. и 1888. Он стиче глас, критика га обасипа похвалама, јавља се у великим часописима и отпочиње своју велику делатност.

У времену од 1890. до смрти, 1905, он је много писао, по свима листовима и у многим засебним књижицама. Тако је изишла засебна збирка приповедака: *Пољско цвеће* у 10 свешчица, Београд, 1890— —1891; *Слике из учитељског живота* (Београд, 1890), *Од срца срцу* (Београд, 1893), *Рајске душе* (Београд, 1894), *Зелени вајати* (Београд, 1895), *Стари познаници* (Београд, 1891 до 1896, три књижице), *Мале приче,* I—II (Београд, 1902). Српска књижевна задруга издала је избор његових приповедака *Слике из сеоског живота* (Београд, I—II, 1896, 1899). Поред тога приличан број приповедака изишао је у засебним свешчицама, а многе су остале растурене по листовима, часописима и календарима. — Од Јанка Веселиновића остало је и неколико романа: недовршен политички роман *Борци* (Београд, 1889), велика »приповетка из сеоског живота« *Сељанка* (Београд, 1893), врло популарни историјски роман *Хајдук Станко* (четири издања, Београд, 1896; Нови Сад, 1904; Велика Кикинда, 1911; Београд, 1913). недовршени су остали романи: *Јунак наших дана* (1897. до 1898, 1902. до 1903, у *Делу), Сељак* (1901. до 1902, у *звезди* и *Бранкову колу)* и *Машићи (Дело,* 1905). У сарадњи са Драгомиром Брзаком написао је позоришни комад из народног живота (»слику из сеоског живота«) Ђидо (1892). Тај комад, нарочито због лепих песама, имао је велики успех у свима српским и хрватским

крајевима; 1908. издала га је Српска књижевна задруга. Са глумцем Илијом Станојевићем саставио је комад *Потеру* (1895).

Од знатнога интереса су његова *Писма са села* (1900. и 1904), у којима је насликао своје схватање и осећање села и описао почетке свога књижевнога рада.

СЕОСКА ИДИЛА. — Јанко Веселиновић је можда више но иједан од српских писаца имао словенске мекости, осетљивости и нежности. Он је био један од оних људи о којима он прича у својим приповеткама, од оних »који имају срца за цео свет«. Своју природну душевност, доброту, »љубост«, И »милост« он на лирски начин уноси у своје приповетке. Без љубави он не може да схвати књижевност. »Треба само љубави према свему што гледаш, па ћеш лако све разумети, и кад неку ствар разумеш, онда о њој можеш писати и говорити.« Он није био хладан посматрач и неузбудљив сликар живота на селу, но га је са љубављу посматрао, и сам њиме живео, и потпуно га осећао. Он сав учествује у радњи коју описује, плаче, смеје се и пева са својим јунацима, даје излива својим набујалим осећањима. Највећи део његових »слика из сеоског живота« написан је у тону нежности и раздраганости; неке од њих назвао је »песмама у прози«, и то у ствари јесу. Једна збирка његових приповедака носи наслов *Од срца срцу,* и то би се могло дати као општи наслов свим тим његовим лирским идилама из сеоског живота.

Село, идилично село, село прела, се́ла, кола, просидбе, свадбе, село ашиковања, то ће бити његов омиљени предмет. Он ће то село видети само са најлепше стране, као једну велику и срећну идилу, где се зна само за песму и љубав. На његовом селу има много »рајских душа« и »богатих сиротана«, много врлине, лепих и благородних осећања, нарочито много сентименталности и оптимизма.

Он је село познао, као дете сеоскога попе, као сеоски учитељ, као »народни човек« који је сву наду полагао на сељака. Дуже но иједан српски сеоски приповедач он је пробавио на селу, живео и сродио се са сељачким животом, боље га познавао но ико, заволео га и опевао га. Он је постао песник села, управо песник богатог и срећног мачванског села из цветног доба старих задруга, пре економско-политичких и моралних криза. Веселиновић је силно волео тај спокојан и здрав старински живот и патријархални ред, величао га и опевао док је цветао, жалио га и оплакивао када је стао пропадати. у *Сељанци,* као и у многим другим мањим приповеткама, он је дао лепу и тиху идилу задруге; у другим, нарочито познијим приповеткама, када је отворио очи за стварност, описивао је борбу између »старинског реда« и »новога вакта«, сукоб између старог и новог села, пропадање задруге, разоравање и падање старог морала. Док је сам био млађи и свежији, он је живот сликао ружичасто и улепшавајући га; када је ушио у године, он је, у *Сељаку* и у *Писмима са села,* стао давати црне слике палог, разривеног, отрованог живота на селу, падајући из великог младићког оптимизма у црн старачки песимизам, претерујући и у једном и у другом смислу.

ЕТНОГРАФСКИ КАРАКТЕР. — Још раније Јанко Веселиновић је упоређен са Вуком Караџићем, и то са доста разлога. Обојица су људи из народа, из једног краја, из западне Србије; обојица имају народну душу на коју су школе и књиге мало утицале; обојица одлично познају народни живот, обојица га описују, један непосредно, његове

обичаје и веровања, други посредно, његов свакодневни живот у виду приповетке. Веселиновић је волео и знао народне песме и легенде, био је добар гуслар, и 1895. издао је једну збирку народних песама *Севдалинке.* У почетку свога рада он је просто препричавао народне легенде, често писао »по народној причи« и »народној песми«, угледајући се у свему на народног приповедача. Са народном душом, изучен у народној школи, са високим мишљењем о песничким способностима српског народа, он је готово исто тако био ђак народне уметности колико и књижевних писаца који су на њега с почетка утицали. Он је живео у доба када се имало и научног и политичког интересовања за народни живот на селу, у доба филологије и првога радикализма, и са нарочитом пажњом и љубављу описивао је село и сељака. Са интимним познавањем људи и ствари он слика сав сеоски живот, у свима приликама и облицима, све обичаје, веровања, навике, сву народну душу. *Сељанка* описује живот једне сеоске жене од колевке до гроба, и може да послужи као илустрација делу Милана Ђ. Милићевића *Живот Срба сељака.* Веселиновићеве приповетке зато имају знатан фолклоран интерес, оне су ваљан етнографски материјал за проучавање српскога села из задружног доба.

РОМАНИ. — Веселиновић је био изврстан у малим приповеткама, у једној књижевној врсти коју је он први почео писати, у оним »сликама из сеоског живота«, које је он у српској књижевности подигао на знатну висину. Али он није био за роман, на коме је доста радио. *Борци* и *Јунак наших дана* су започети политички романи, где се сликају борбе за политичке слободе у Србији, и у којима има и убеђења и моралног идеализма, али који нису права књижевна дела. *Сељак* започет на широкој основици имао је да наслика савремено српско село, али је на жалост остао недовршен. *Хајдук Станко,* највећи и најпопуларнији роман Јанка Веселиновића, јесте роман из првог устанка. Историјска верност могла би се оспоравати, али у роману има много дубоког националног осећања, има узбуђења и свечаног тона у приказивању епопеје ослобођења српског, и као популаран историјски роман *Хајдук Станко* је успела ствар. То је данас најпопуларнији и најчитанији српски роман. Од свих тих његових покушаја највише књижевне вредности има *Сељанка,* разграната сеоска приповетка која добија облик и сразмере романа. То је прост опис живота једне сељанке, низ слика из разних тренутака њеног живота. Интрига и проблема нема, али излагање је у целини врло добро, поједини тренуци су срећно изабрани, причање је свеже и топло, и нигде се у српској књижевности није дала тако општа и добра слика жене са села.

Сем *Сељанке,* која је врло добро уметничко дело, и *Хајдук-Станка,* који вреди као популаран историјски роман, остали романи Јанка Веселиновића стоје испод његових приповедака. За роман он није имао ширину схватања, способност да створи план и да га изводи, није имао снаге да носи цео тај терет, и зато је промашио. Када је почео читати велике руске писце, и видео шта је роман, он је осетио своју слабу снагу, изгубио поуздање у себе и престао писати романе.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Јанко Веселиновић вреди више као песник но као приповедач. Оно што је најлепше у његовим приповеткама, то је обиље поезије, топлота осећања, и тек у другом реду верно приказивање сеоског живота. Иако је био врло плодан, обим његова рада није велики. Само по изузетку он је приказиваоварошки и сеоски учитељски живот. Он је сликао поједине тренутке, епизоде, типове са села, давао *слике из сеоског живота,* врло просте и једноставне, са мало радње и

драме, са мало развијања и описа, у којима се налази сва лепа простота народнога причања. Он је ваљао у својој простоти и једноставности, али када је хтео да буде модернији и књижевнији, да слика сложенији и шаренији варошки живот, да прави психолошке студије и решава политичке и социјалне проблеме, тада је био усиљен, невешт, претенциозан, доцније развучен и досадан.

Он је био песник села, разнежен песник идеализованог српског села из »старог доброг доба«, идиличан песник »пољског цвећа« са мачванских ливада. Он искрено воли село и сељаке и приказује их топлије и лепше но ико. Али он више воли сељаке но село, више људе но природу. Осећање природе код њега је слабо развијено; оно је површно и сведено на најситније запажаје. Но и ти сумарни и оскудни описи су му бољи од усиљених књижевних описа, поабаних фраза из других књига.

Веселиновић је сеоски живот и сеоски говор познавао боље но ико. Он је описивао једну страну сеоског живота, лепу и идиличну, и то једнострано и непотпуно, али, у једном правцу, као једна страна сеоског живота, тачно и живописно. Не само да његове личности говоре правим сељачким говором но и он сам прича лако и просто, лепим, одабраним једрим сеоским језиком. Дијалог му је жив, течан, природан. Његова реченица има своју јасност, гипкост, живописност и мелодичност народног говора из западне Србије.

Веселиновић, уопште, вреди као сеоски приповедач и по ономе што му је село било дало. Када се одвојио од села, од земље из које је црпао своју снагу, од непосредних и свежих утисака, када је дошао у варош, он се помео, збунио, и почео падати. У његовом делу нестаје стара свежина, ведрина, спокојство; Београд га збуњује и разорава. Он ради много и све, постаје жртва издавача, ради брзо, преко колена, пише развучено, понавља се, губи своју оригиналност, стил му постаје немаран, фразеолошки, новинарски. Када је покушао да слика београдски живот у *Циганчету* и *Мору без приморја,* могло се видети колико га је варош помела и ослабила, и какав је у ствари био његов књижевни таленат.

Он је умро млад, али већ на »низбрдици живота«, како је он сам говорио, и на низбрдици талента, како би се могло рећи. Али остављајући на страну његове слабије, књижевно-индустријске радове из другог периода, он првим делом свога рада, из доба од 1886. до 1892, заузима једно од најлепших места у историји српске приповетке. Он је један од првих и најобилнијих сеоских приповедача наших, од оних који су сеоску приповетку подигли на велику висину и створили од ње један од најразвијенијих родова српске књижевности. Он врши јак утицај на младе приповедаче око 1890. Ма како то била идеалистичка и ружичаста слика, улепшан приказ сеоског живота у једном тренутку и гледанога са једне стране, његов рад има трајну вредност колико својом поетском топлотом толико и лепом сликовитошћу.

СИМО МАТАВУЉ

Романтички период српске књижевности имао је једног доброг приповедача из Далмације, Стјепана Митрова Љубишу; реалистички период има га у Сими Матавуљу.

ЖИВОТ. — Рођен је 31. августа 1852,103 у Шибенику, у Далмацији, у старој српској шибеничкој породици, од оца трговца. Напоредо је учио државну основну школу, где је језик био талијански, и српску, »ришћанску«, где се предавало на српском. У месту рођења је свршио и нижу гимназију. После очеве смрти, у оскудици, оде своме стрицу Серафиму, игуману манастира Крупе, и ту се неке четири године спремао за калуђера. Не осећајући воље за калуђерски чин, оде у Задар, на учитељску школу, коју сврши 1871. Затим, учитељује по српским селима северне Далмације, у Ђеврекама и на Исламу, потом [1874] иде за учитеља талијанског језика поморске школе у Херцег-Новоме. Ту је остао седам година, [до 1881,] и за то време учествовао [?] у два устанка, у херцеговачком 1875. и у бокељском 1881.104 Склонивши се 1881. у Црну Гору, постаје на Цетињу гимназијски наставник, потом надзорник основних школа. 1882. провео је неколико месеца у Паризу. Од 1883. до 1887. био је наставник црногорском престолонаследнику Данилу. 1887. напусти Црну Гору, дође у Србију, где је кратко време био учитељ језика у гимназији у Зајечару. Опет се врати у Црну Гору, где дуго не остаје. 1889. је понова у Србији, у којој ће остати до смрти, као учитељ језика у средњим школама, чиновник пресбироа, и најзад као приватан човек бавећи се искључиво књижевношћу. Умро је напречац 20. фебруара 1908.

КЊИЖЕВНИ РАД. — У својим успоменама Матавуљ прича како му је мати, разборита и жива жена, дала »вољу к фабуловању«. Талијански језик знао је од детињства, и још као манастирски ђак почео је читати талијанске романе. Као учитељ сам је научио француски и читао Балзака и Жорж Сандову. 1873. изишао је његов први покушај, песма *Noć uoči Ivanje,* у задарском *Narodnom listu,* у коме је штампао још неколико својих поетских и прозних покушаја. Када је 1880. покренут у Задру *Српски лист,* он му је постао ревностан сарадник. Ту је 1881. године штампао први свој приповедачки оглед *Наши просјаци,105* и отада почиње његова плодна књижевна активност. Прве његове приповетке излазе у локалним црногорским листовима осамдесетих година. Ти врло озбиљни покушаји су примећени, и његов књижевни глас стално расте. Сарадник многих српских и хрватских часописа и листова, он пише много и на све стране. Своје многобројне приповетке штампа у засебним збиркама: *Из Црне Горе и Приморја,* две књиге (Нови Сад, 1888; Цетиње, 1889); у издању Матице хрватске *Iz primorskog života* (Загреб, 1890); Са *Јадрана* (Београд, 1891); *Из београдског живота* (Београд, 1891); *Из разнијех крајева* (Мостар, 1893); *Приморска обличја* (Нови Сад, 1899); *Три приповетке* (Мостар, 1899); *С мора и планине* (Нови Сад, 1901); *Београдске приче* (Београд, 1902); *Живот* (Београд, 1904); *Немирне душе*

(Београд, 1908). Поред тога извесне приповетке штампане су у засебним књигама, међу којима *Ново оружје* (Београд, 1890), *На прагу другог живота* (Карловци, 1899); *Пошљедњи витезови* (Мостар, 1903); и *Цар Дуклијан* (Мостар, 1906). 1893. изишао је у Новом Саду његов популарни спис *Бока и Бокељи*.

Матавуљ је, поред свега тога, написао и два романа: *Ускок* — велику »приповијетку из црногорског живота« — који је доживео два издања (Београд, 1892. и 1902), и *Бакоњу фра Брне,* у три издања (у Београду, 1892. и 1893, у Суботици латиницом, 1897). 1897. штампан је његов драмат из дубровачког живота *Завјет;* 1904. игран је у београдском Народном позоришту његов комад из београдског живота *На слави*. Поред тога остала је од њега занимљива аутобиографија *Биљешке једнога писца* (1898—1903, у *Летопису Матице* српске). У *Мавританији* су успомене на бављење у Црној Гори. Поред тога је описао своја путовања по јужној Француској, Алжиру, Леванту, Северном мору. Од њега је још остао известан број књижевних чланака који сведоче о његовом ширем књижевном образовању.

Добар зналац језика, Матавуљ је прилично и преводио. Међу осталим, превео је *На води* од Гија де Мопасана (1893), збирку бајки *Вилина књига* (Београд, 1894), *Сеновита кућа* Чарлса Дикенса (Београд, 1893), *Зимске приче* М. де Вогијеа, (Београд, 1894),106 *Сан* Емила Золе, Молијерова *Пучанина као властелина* (1906), и *Мизантропа,* и некоје талијанске новелисте и драматичаре. У рукопису му је остао превод *Угледања на Христа*.

КЊИЖЕВНО ОБРАЗОВАЊЕ. — Матавуљ је имао извесних особина које су га стављале изнад велике већине српских писаца његова времена: ретко развијен посматрачки дар, познавање живота и људи, знатно књижевно образовање. Иако није учио велике школе, иако се није школовао на страни, он је својом природном бистрином, духовном радозналошћу и ретком вредноћом успео да попуни празнине свога образовања. Знајући језике, он је много читао, и то најбоље писце, и успео да буде један од најобразованијих српских писаца. Разуман човек, он је добро осећао да је прошло време »природних генија« и даровитих незналица у књижевности, зато се није задовољавао само књижевним знањима, но се интересовао за науке, нарочито за оне науке које имају везе са књижевношћу, као што су философија и историја. Његово књижевно и опште образовање давало је његовим књижевним делима карактер нечега већма европског и модерног, и он је у том погледу стајао над осталим српским писцима осамдесетих година.

Док су наши ранији писци били под утицајима немачке, руске или мађарске културе, он се развио под утицајем романских култура, талијанске и француске. Рођен у Далмацији, где је талијанска култура владала вековима, знајући талијански још од детињства, он је прво читао дела талијанских писаца, ту ушао у књижевне лепоте, ту развио свој књижевни укус, ту се прво учио писати. Научивши француски, он је ревносно читао француске писце, нарочито реалистичке и натуралистичке писце, у првом реду Мопасана, којега је највише читао и радо преводио. Свршивши ту књижевну школу, углавноме по тим узорима, и сам је стао писати. Можда први у новој српској књижевности, он сав излази из романске културе и извесно први започиње нов период у добу у коме француски утицај стаје замењивати раније утицаје, руски, немачки и мађарски.

ПОТПУН РЕАЛИСТ. — Остали српски приповедачи реалистичког периода никако се нису могли отргнути од романтичарског васпитања из своје младости и сентименталних склоности своје природе и зато, сем Милована Ђ. Глишића, нема ниједног који би био потпун реалист. Матавуљ је био потпун реалист. Без романтичарскога васпитања, уман човек, трезвена духа и позитивне природе, књижевно васпитан код доследних француских реалиста, он је сав у чистим идејама европског реализма седамдесетих и осамдесетих година. Једно што је уопште био без много маште, друго што је мислио да књижевност треба да буде веран одблесак стварности, он врло мало измишља, и његови типови су често просте фотографије, а његове приповетке, нарочито далматинске, често су бележење локалних догађаја. Он се ограничава да буде савестан, интелигентан, образован посматрач стварнога живота, да хладно, без страсти, описује људе као што ботаничар описује биље или зоолог инсекте. Он неће да се као човек види у свом делу, чува се личних излива, избегава лиризам, само по ретком изузетку улази у моралисање и тенденцију, једино, с времена на време, допусти себи нешто хумора. И зато његова безлична дела су тачна, оштра, прецизна посматрања, изгледају хладна и сува, са више памети но срца, са више тачности но топлине.

ОБИМ ЊЕГОВА РАДА. — Он има не само већи духовни видик но остали српски писци но исто тако и већи посматрачки видик. Док су се други ограничавали да посматрају живот једнога сталежа или једнога краја, да описују само сеоски живот, или да буду описивачи појединих покрајина, Мачве као Јанко Веселиновић, Шумадије као Милован Ђ. Глишић, Срема као Павле Марковић Адамов, Боке Которске као Стјепан Митров Љубиша — дотле Матавуљ слика и разне сталеже и разне крајеве. Он слика и сељаке, и племиће, и грађане, и интелектуалце, све више удаљавајући се од сеоског живота, све више тражећи да слика сложенији и мисаонији грађански и модерни живот. Он описује и Црну Гору, и Далмацију, и Београд. Он је једини српски писац који је уметнички сликао савремени црногорски живот, и у томе га нико досада није претекао. Његово сликање Београда, сложеног, разбијеног, помућеног београдског живота, није успело. Као што је Јакшић био најбољи када је описивао свој Банат, тако је Матавуљ давао сву своју меру када је сликао Далмацију, и остао најбољи сликар Далмације у целој српској и хрватској књижевности. Нико од наших писаца није Далмацију тако волео и разумевао, нико је није схватио тако широко и потпуно, и изразио тако тачно и живописно. Не ограничавајући се на један сталеж и једну средину, он је дао слику целе Далмације, и »ркаће« и »латинске«, и »ришћанске« и »кришћанске«, и загорске и приморске, и племићке и пучке, и сељачке и грађанске, и из ње дао највећу галерију најразновршнијих типова коју српска књижевност има. Његов најбољи роман *Бакоња фра Брне* синтеза је и цвет свих његових далматинских приповедака.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — У књижевности свога доба Матавуљ има једно нарочито место. Он потпуније но ико представља у српској књижевности модеран европски реализам. Он се одликује оштрим посматрачким даром, јасним и ведрим духом, трезвеним поимањем живота, ретким способностима да ствари добро уочи и да их добро каже, да нађе и обележи карактеристичне типове, да дâ јаке и потпуне слике целих средина. Његов стил је прост, одређен, прецизан, књижеван без реторике, непосредан, једар, без фраза и без боје, класичан у добром смислу речи. Најобразованији, најкњижевнији међу нашим приповедачима, он је у исти мах био и

најмање књишки. Иако врло цењен за живота и доста читан, он код велике публике није могао да нађе онај одзив који су нашли други писци, слабије интелигенције и простијег талента, јер велика публика никада не може да се загреје за писце који на свет гледају без илузија и који пишу без фраза.

СВЕТОЛИК П. РАНКОВИЋ

Рођен у Моштаници, у округу београдском, 7. децембра 1863, од оца учитеља. Детињство је провео и основну школу свршио у Гарашима, у округу крагујевачком, где му је отац постао свештеник. Нижу гимназију и богословију свршио је у Београду. 1884. отишао је у Кијево, у Духовну академију. Свршивши је, постане 1888. наставник веронауке у гимназији у Крагујевцу. У Ниш се премешта 1892, у Београд 1893. Умро је у Београду 18. марта 1899.

Ранковић је умро млад, тек онда када је живље отпочео радити на књижевности, али и за то кратко време дао је доста радова. Први његов бољи посао биле су *Јесење слике,* у *Отаџбини* за 1892. После тога дошао је низ приповедака по разним часописима и листовима, од којих су најбоље, под насловом *Слике из живота,* изишле 1904. у издању Српске књижевне задруге. Од њега су остала и три романа: *Горски цар* (Београд, 1897), *Сеоска учитељица* (1899) и *Порушени идеали* (Београд, 1900). По руским богословским писцима саставио је уџбеник за богословију *Упутство за црквено проповедништво, Омилитика* (Београд, 1894). По педагошким и богословским листовима растурен је известан број његових чланака, махом превода са руског.

Он је волео Шумадију у којој је детињство провео, осећао лепоту, снагу и ведрину њеног пејзажа, а готово све његове приповетке дешавају се у њој. Он је био песник Шумадије, али не онако једнострано идиличан као што је Јанко Веселиновић био песник Мачве. Ранковић није затварао очи пред стварношћу и није се успављивао илузијама, но је живот на шумадијском селу гледао слободно, отворено, сликао га онакав какав јесте, са његовим манама и црним странама, приказивао распадање старог патријархалног живота и прелажење у ново индивидуалистичко доба, разривеност после великих економских и политичких криза. Он је гледао својим очима, у рођеној породици, зло хајдучије која је беснела у Шумадији крајем осамдесетих година, и цео један његов роман, *Горски цар,* описује ту опаку болест србијанског села у скорој прошлости.

Доцније, он се није заустављао само на тој натуралистичкој навици да живот слика онакав какав је, не избегавајући да се дотакне ружних и тамних страна. Неповољне материјалне прилике, нарочито болест која га је пре времена у гроб вукла, стварале су га раздражљивим, незадовољним, гониле га у мрачан песимизам. У своје дело он је уносио то своје лично расположење, и песимизам се све више пооштравао уколико је болест напредовала. *Сеоска учитељица* је црна и жалосна слика једне несрећне жене; *Порушени идеали,* у које је Ранковић унео врло много свога личног, дело последњих месеца његова живота, својим апсолутним песимизмом чине тежак утисак.

Као писац Ранковић је сав изишао из руске школе и више но иједан од нових српских писаца он се може назвати руским ђаком. Учио се у Русији, са одушевљењем читао руске писце, нарочито Толстоја и Достојевског, преводио их често и радо — између осталога и Толстојеву *Опсаду Севастопоља*. Од великих руских писаца остала му је широка човечанска симпатија за све што живи и трпи, склоност да нарочито проучава људе слабе воље, »започете а недовршене људе«, како вели Тургењев, навика да у појединостима и опширно рашчлањава разна стања свести и савести код својих јунака. Он је у томе често био невешт и ишао тако далеко да су му поједине странице писане језиком психолошких уџбеника.

Његова форма је доста занемарена. Радио је грозничаво брзо и без пажње, нарочито последњих година болести, када је хтео да што више уграби од смрти. План му није био јасан, оскудевала му је влада над својим пером, и зато је негде претерано развучен, а негде одвећ убрзан. Ипак је писао чисто и јасно, иако са доста овешталих књижевних израза и новинарских фраза.

Његове »слике из живота«, сеоског, паланачког, чиновничког, манастирског, типови и епизоде, прилично су тачни, али заостају за сличним пословима других приповедача српских. Његов значај је у роману. Он је писац једне трилогије романа из србијанског живота осамдесетих година, у којој је живот сликан са натуралистичком тачношћу и у личном лирском тону. Ти његови романи, модерни по смелом реализму и по љубави за истину, иду у најуспелије покушаје своје врсте. Нарочито *Горски цар* иде у најбоље романе нашега реализма.

СТЕВАН СРЕМАЦ

ЖИВОТ. — Рођен је у Сенти, у Бачкој, 11. новембра 1855, у занатлијској породици. Ту је свршио основну школу. 1868. прешао је у Београд, где је 1875.107 свршио гимназију. Као добровољац учествовао је у ратовима 1876. и 1877—1878. 1878. свршио је историјско-филолошки одсек Велике школе. Са малим прекидима, до 1898, био је професор гимназије у Нишу, потом у Београду.108 Умро је у Сокобањи, 12. августа 1906.

БИБЛИОГРАФИЈА. — Што је реткост у српској књижевности, Сремац није почео писати као млад човек, на ђачкој клупи, но као зрео човек, тек пред 1890. Под шифром »Сенићанин« почео је у *Босанској вили* 1888. објављивати своје поетске слике из српске историје. 1889. изишла је његова прва сатирична приповетка у нишком листу *Стара Србија* за 1889. Али на јавност је избио и глас стекао тек приповетком *Ивкова слава* која се појавила 1895. у *Српском прегледу*. Охрабрен тим великим успехом, он је стао живо радити, и за десетак година објавио знатан број радова, неколико романа и цео један низ хумористичних и сатиричних приповедака.

Ивкова слава, у засебној књизи, имала је два издања (Београд, 1895. и 1899), а 1901. Сремац ју је драматизовао у друштву са Драгомиром Брзаком. Исту приповетку по други пут је 1898. драматизовао београдски глумац Веља Миљковић.109 *»Лимунација« на селу* изишла је у Београду 1896 (друго издање у Београду 1912). *Поп Ћира и поп Спира,* у два издања (Карловци, 1898. и Београд, 1911). *Вукадин* (Загреб, 1903), *Зона Замфирова* (Београд, 1907). [И *Зона* је драматизована.] Од важнијих његових сатиричних и хумористичних приповедака, штампаних у засебним књижицама, ваља поменути: *Божићна печеница* (Београд, 1898), *Чича-Јордан* (Мостар, 1903), *Јексикација* (Мостар, 1904), *Три приповетке* (Карловци, 1904), *Скице* (Мостар, 1905), хумористични спев, који је сам илустровао, *Човекова трагедија или бал у Елемиру* (Београд, 1907), *Кир Герас* (Београд, 1908). Затим, у шест свезака изишле су његове поетизације народне историје *Из књига староставних* (Нови Сад, 1903—1909). Сем тога, велики број мањих приповедака, књижевних оцена, полемичних чланака, и неколико историјских расправица. У времену око 1900. Сремац је био најплоднији и најпопуларнији српски писац.

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЧЕ. — Професор историје, занимајући се увек историјским делима, са урођеном романтичном љубављу за прошлост, Сремац је сав био у идејама историјскога традиционализма. Историја за њега није била ни наука ни занат, но страст, поезија, вера и патриотизам, силно средство за јачање народне душе и подизање народне свести. У двобоју између старе, романтичне и »патриотске« историјске школе Панте Срећковића и нове, научне, и »неродољубиве« школе Илариона Руварца, он је одлучно, пркосно, био на страни старих.

И он се даје на поетско препричавање народне прошлости и пише цео један велики циклус историјских слика Из књига староставних (Велики жупан Часлав, Владимир Дукљанин, Војислав Травуњанин, Велики жупан Властимир, Мутимир и браћа му, Растко, Краљ Драгутин, Смрт цара Лазара, Заборављени Обилићи, итд.). Он у прози опева и велича херојску прошлост, стару славу и витештво српско. Суве податке из грчких хроничара и српских летописаца и старих биографа он је огрнуо у вео поезије, и у лирском тону, ритмичним и китњастим реченицама, готово у »слободном стиху«, опевао старе јунаке. У тај посао он је уложио много труда и књижевних амбиција, али је успех био осредњи. То за историју није било довољно тачно, а за књижевност недовољно уметничко. Историјска истина је жртвована, машта је преузела права истине, историјско осећање је слабо, и све се више своди на реторске амплификације, усиљен патос, ређање живописних и звучних речи. Велика публика која је Сремца иначе верно пратила, осетила је праву вредност хибридног покушаја поетске историје и историјске поезије, и ма колико да је он полагао, циклус Из књига староставних није могао успети.

САТИРИЧАР. — Са Сремчевим традиционализмом у историји у вези је његов традиционализам у политици. Конзервативац у души, он је био пун нежности за »старо добро доба« и пун неповерења, каткада и нерасположења према свему што је ново. Модерне идеје духовног, политичког и социјалног ослобођења он је сматрао као једну изопаченост духова, болесно фантазирање, залудно трошење српске народне снаге, несвесну издају заветне мисли. У њему се сачувао тип старог »црквара« и »родољубца« српског из Војводине отпре 1848. године, онога који неће да зна ни за шта друго до за »веру и народност«. У том конзерватизму и мизонеизму, критицизам и позитивни реформаторски дух нове Србије седамдесетих и осамдесетих година био му је дубоко антипатичан. Те његове природне склоности су још више развила два човека који су на њега имали велики утицај, његов ујак Јован Ђорђевић, професор историје на Великој школи, и Љубомир Недић, који га је увео у књижевност.

У многим својим приповеткама, делимично у *Вукадину,* у целом једном роману *»Лимунацији« на селу,* — политички и полемични чланци остављају се на страну — Сремац је изишао са својим плахим мржњама на »народне људе«, радикале и социјалисте, на професоре природних наука и учитеље, не марећи много чак ни за сеоски свет. Мржње су га заслепљавале, и он је из сатире прелазио у грубе карикатуре, чинећи неправде и увреде и идејама и људима који му се нису свидели. Те његове политичке сатире и карикатуре одају га више као партијска човека но као књижевна посматрача, и доказ су само ускости његових видика и његове велике политичке нетрпељивости.

ПЕСНИК НИША. — Ако Сремац није марио за нову Србију, политичарску и демократску, он је све своје симпатије дао новоослобођеним крајевима, где се био задржао стари, »старовремски« патријархални живот. У Нишу је провео десетак најбољих и највედријих година свога живота; »Ниш је место књижевног надахнућа његовог«, вели један његов биограф. Ту је одиста и почео писати, сликом из нишког живота *Ивкова слава* стекао је глас, као што му је друга једна слика нишкога живота, *Зона Замфирова,* можда најбољи књижевни посао. Романтичар по своме духу, не марећи за »хладан, бездушни Запад«, како је сам писао, у Нишу, одмах после ослобођења, наишао је на комад живописног, егзотичног Истока, где се стари живот,

старе идеје сачувале у свој својој снази. И он се врло добро осећао у тим источњачким декорацијама и међу простим али срдачним »људима старога кова«, за које у животу нема проблема али има животне радости. Он је осетио поезију старог, источњачког и патријархалног Ниша, и почео опевати весело »живовање« »старовремских« Нишлија, дао »слику, како сам вели, из веселих и безбрижних дана старог Ниша, једну слику старих и добрих Нишлија...« И он је то учинио, занимљиво и живописно, топло и пријатно, са много локалне боје, често у карактеристичном дијалекту нишком. Те слике из Ниша радио је са нарочитом љубављу, уносио у њих један део своје младости, и зато су му те ствари тако успеле и имале толиког заслуженог успеха.

РЕАЛИСТ. — Између Јакова Игњатовића и Стевана Сремца има извесних сличности. Обојица су Срби из Угарске, рођени на периферији српскога народа; обојица су занесени пријатељи »старога доброг доба«, патријархалности у народном животу, традиционализма и конзервативности у политици; обојица поетизују и препричавају народну прошлост, обојица пишу хумористичне романе, обојица имају велику љубав за прост свет и за нижи живот, обојица су реалисти не по уверењима но по инстинкту и по укусу.

Сремац је рођен у једној занатлијској породици, и као професор у унутрашњости живео је у средини малог света. Као стари момак, мало дивљачан, суревњив на своју индивидуалност и независност, није марио за друштвене везе и обавезе, за отмен свет и његове форме и конвенције. И волећи више вулгарност од баналности, у својој одвратности према »ћифтама« и »филистрама«, он се Добро осећао у средини простих и природних људи, где нема углађености, али има неусиљености и срдачности. Он је волео да гледа доње слојеве човечанства, не само ситно грађанство но и промашене егзистенције, пропалице сваке врсте, »бивше људе«, — и уживао у њиховом »ванредно симпатичном шаренилу«. Он је залазио у њихове средине, у том животу налазио поезију, и са хумором сликао тај шарен свет малих кафана. Он је готово дао идилу тога света, са много шале и са много песме. Поједине од тих приповедака, саме за себе, чине пријатан утисак, али како се Сремац специјализовао у сликању тога малокафанскога света, то стално сликање једних истих људи чини најзад тежак утисак. Живот је ту путски, физички, низак, човечанство је приказано у свом најнижем облику, са сувише вулгарности и грубости, и читалац најзад зажели више чистоте и поезије, у сваком случају нечег другог и другачег. Једностраност у сликању вулгарнога живота знатно одузима општој вредности Сремчевих приповедака.

Сремац је нарочито реалист по начину писања. Као што су радили велики реалистички писци, он је пажљивим оком посматрао живот, у своју бележницу уносио карактеристичне речи, згодне анегдоте, гестове, ситуације, изреке, песме, фразе, исечке из новина, огласе, дописе, изјаве, »материјал«, једном речју, како сам вели, из кога ће доцније конструисати своје приповетке. Тиме ће он свом делу дати јаку локалну боју и потпуно реалистичко обележје. Полазећи од једне згодне анегдоте, извучене из гомиле »сижеа«, како их он назива, он је проширује, допуњује новим мањим анегдотама, уноси типове, и све то занимљиво прича увек живим и живописним језиком. И његове личности чине утисак верних фотографија, а његово дело даје утисак непосредне стварности.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Сремац је имао све врлине којима се могао допасти великој публици, и дошао је у згодан час. Предмети су му били анегдотични и занимљиви, личности оригиналне и живописне, стил рељефан, сликовит и живахан. Као писац се јавио у доба када се осећала извесна засићеност сентиментално-идиличном сеоском приповетком, његови хумористични и сатирични описи малограђанског живота дошли су као једна пријатна промена. Његов смех и подсмех одговарао је природи србијанског света, који радо гледа ствари са комичне стране и толико воли подсмехнути се. Севдисање и весело старо »живовање« старинских Нишлија, чулна радост живота, обилне песме и проводње, све то допало се читаоцима. Поред тога, нишки живот изгледао је оригиналан и занимљив, био нов свет у српској књижевности, и зато је Сремац радо дочекан и имао толико успеха. Својим ведрим оптимизмом, веселим сликама нишкога живота и малога пука, Сремац је у добу око 1900, када се јавила експлозија песимизма у српској књижевности, био омиљени забављач широке читалачке публике.

Он је био човек од духа, природна и неусиљена духа, имао ону ретку *vic comica,* прави хумористични таленат. И јачином свога хумора он заузима прво место у српској књижевности. Хумором и духовитошћу он стоји над својим претходником Јаковом Игњатовићем, али је без Игњатовићевих ширих схватања и социјалнога значаја његових романа. Он није у стању да види и постави какав проблем, нити може да дâ књижевну синтезу, било једне средине или једне људске природе. Он има око за оно што је спољно, лепо уме да исприча анегдоту и да оцрта занимљив тип, да задржи пажњу читаоца и да га насмеје, али то је без дубине и без ширине, тек ради смеха и забаве. Смејући се, он клизи по површини живота и није у стању да уђе у суштину његову. Уских видика, затворена духа, он пуно ствари није ни могао ни хтео да види, и задовољавао се малим и смејао онде где је било проблема и трагике. Он је цео сложени људски живот посматрао само са једне стране, неозбиљне и комичне стране. Али у његовом делу има врло много стварности. Он је живот гледао, хватао и уносио у своја дела као што су радили велики реалистички писци. Он је био не само наш најбољи хуморист но и један од најбољих и најтипичнијих реалиста.

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ

Рођен је 4. фебруара 1873, у селу Овсишту, у округу крагујевачком, где му је отац био учитељ. Детињство је провео у селу Јарушицама, такође у округу крагујевачком, где је свршио основну школу. Гимназију је свршио у Крагујевцу 1890, филозофски факултет г. 1894. у Београду.110 Као предавач служио је у Врању, Пироту и Лесковцу. 1898. опуштен је из политичких разлога, и две године живео ван службе, од књижевнога рада. 1900. постављен је за писара Министарства просвете, а 1902. поново отпуштен, опет из политичких разлога. Годину дана, 1903—1904, провео је на одсуству у Минхену. 1905. постављен је за шефА коректора Државне штампарије. Тада је издавао у Београду сатирично-политички лист *Страдија*. Умро је у Београду 4. августа 1908. године.

Домановић је радио на сеоској приповеци и на политичкој и друштвеној сатири. 1899. године, у Пожаревцу, изишле су две књиге његових *Приповедака,* а 1902. »приповетка из српскога живота« *Чича Мита*. Дете са села, он је из почетка, под утицајем Јанка Веселиновића, гледао живот са идиличне стране; доцније, нервозан, раздражен, разочаран, почео га је гледати са одвећ црне стране. Његове сеоске приповетке или су наивна улепшавања или љутите карикатуре, и у сваком погледу заостају за његовим сатиричним радовима. Поред сеоских приповедака писао је и приповетке за младеж. 1903. године, у Београду, изишле су његове *Три приче за омладину*. 1895. изишао је његов политички спис *Напомена радикалној демократији*. Српска књижевна задруга дала је 1905. избор његових *Приповедака*.

Још као ђак, у једном узрујаном тренутку политичког живота у Србији, Домановић је почео по радикалним листовима писати оштре и духовите политичке сатире. Док је Сремац био конзервативан сатиричар ондашње политичке деснице. Домановић је био сатиричар демократске левице. И један и други, са супротних тачака гледишта, и са супротним политичким тежњама, сликали су ружне или смешне стране политичког и јавног живота у Србији. У времену од 1897. до 1903. он је написао цео један низ љутих сатиричних приповедака и алегорија, у којима су снажно жигосани недостојни савременици и жалосне политичке прилике. Саркастичан по природи, једак у своме гневу разочарана идеалиста, агресивнога духа, он је љутито ударао на ругобе и нискости савременог политичког живота и његови ударци су без поштеде падали на све стране. Поједине од тих сатира савременог политичког и друштвеног живота — *Данга, Вођа, Краљевић Марко по други пут међу Србима* (Београд, 1901), а нарочито *Страдија* (Београд, 1902), најшири и најизрађенији његов посао, најбоља политичка сатира српска, — у своје време имале су значај манифеста и политичких догађаја. Уносећи много смелости, са ширином видика, са искреном љубављу према земљи и њеном добру, Домановић је радио не само на жигосању онога што не ваља но и на подизању јавнога морала. Оригинално схваћена, снажно изведена, та дела су

најбоље политичке и социјалне сатире у српској књижевности, и значе не само моралну карактеристику једнога доба у српском друштву но и оснивање једног новог књижевног рода у српској књижевности.

СВЕТОЗАР ЋОРОВИЋ

Од краја осамдесетих година Босна и Херцеговина почињу улазити у књижевни живот српски. Један од првих писаца из Босне и Херцеговине био је Светозар Ћоровић.

Родио се 29. маја 1875. у Мостару. Основну и трговачку школу свршио је у месту рођења. Сам је довршио своје образовање, и сталним и озбиљним радом усавршио се као писац.*

Ћоровић је један од највреднијих и најплоднијих српских писаца. Почео је са писањем дечјих песама још 1889. године; прву своју књигу, свеску дечјих песама, *Полетарке* штампао је у Мостару 1894. 1894. и 1895. уредио је календар *Неретљанин*. Од 1895. издао је неколико књига приповедака: *Из Мостара* (Београд, 1895), *Из Херцеговине* (Београд, 1896), *Марков гријех* (Београд, 1896), *Крвни мир* (Мостар, 1897), *Разорено гнијездо* и *Из моје домовине* (Мостар, 1898), *Цртице* (Мостар, 1901). Све су то почетнички радови, у којима је врло млади писац тек тражио свој пут. Други период његовог књижевног рада, главна његова књижевна делатност, почиње 1903. Отада су изишле 4 свеске збирке приповедака: *У часовима одмора* (1903, 1904, 1906, 1910), *Моји познаници* (1909) и *Комшије* (Сарајево, 1912), и одвећа приповетка *Јарани* (Нови Сад, 1913), *[Дивљак* (Београд, 1913)]. Затим, три романа: *Женидба Пере Карантана* (Мостар, 1905), *Мајчина Султанија* (Београд, 1906), *Стојан Мутикаша* (Мостар, 1907). Најзад, неколико позоришних комада: две шаљиве игре *Поремећен план* и *Издаје стан под кирију* (Мостар, 1899), и *Он, Адембег, Птице у кавезу, Повратак* (све у једном чину), *Ајиша* и *Зулумћар* [(Дубровник, 1913)] у три чина.

Ћоровић је почео писати пре времена, врло млад, невешт и неук, и његови први радови су покушаји писца који се тек развија и тражи свој пут. Али он се стално развијао и давао све боља и боља дела. Он је дао слику данашње Херцеговине и варошке и сеоске, и православне, и муслиманске, и католичке. Та слика је широка, реалистичка и прецизна. Његова главна способност је да уме да одабере добар материјал и да нађе занимљиву анегдоту. Цело дело му је богато мотивима и добро обележеним и оригиналним личностима. И због тих особина, које га чине занимљивим, он је један од највише превођених сувремених приповедача српских. Причање му је лако, просто и природно. Стил му је доста једноставан, каткада једнолик, без много боје и израза, али непосредан и јасан. Романи, са скученим мотивима маловарошкога живота, доста развучени, изостају за приповетком. Неколико од његових драмских покушаја, као *Он* и *Адембег,* одликујући се занимљивошћу анегдота, патетичношћу сцена и живим сликањем личности, имали су заслужена успеха.

ВОЈИСЛАВ Ј. ИЛИЋ

ЖИВОТ. — Син песника Јована Илића, родио се 1860. у Београду. Школе је учио нередовно, и напустио гимназију. Као ванредан ђак провео је неко време на Великој школи. У српско-бугарском рату 1885. учествовао је као добровољац.111 Од 1887. до 1892. био је коректор Државне штампарије. 1892. учитељевао је у српској основној школи у Турн-Северину, у Румунији. Те године постављен је за писара Министарства унутрашњих дела, а потом за вицеконзула у Приштини. Умро је у Београду 21. јануара 1894. године.

КЊИЖЕВНИ РАД. — Као ђак, још око 1878, почео се јављати по часописима,112 и брзо избио на површину. 1888, у Београду, изишло је прво издање његових *Песама,* а 1889. друго издање. Српска књижевна задруга издала је сва његова песничка дела 1907. и 1909, у две књиге.

Војислав Илић је искључиво песник, и највећи део његовога књижевнога рада је у стиху. Али је од њега остао и приличан број прозних радова, по листовима и часописима осамдесетих година. Међу осталим и две скице: *Недеља свиће (Зимзелен,* 1893) и *Страшни љубавник* (Крагујевац, 1894).113 Остало су национално-политички и књижевни чланци. Релативно важнији од тих радова су му: расправљање познатог питања *Шекспир или Бакон (Србадија,* 1883), велики политичко-национални говор *Задатак Уједињење омладине (Нови београдски дневник,* 1887), мањи књижевни чланци о Белушу, сину Ђуре Јакшића *(Јавор,* 1882), о Шекспировом *Кориолану (Гусле,* 1882), о Крашевском *(Србадија,* 1883). Остало су написи о незнатним и ефемерним књигама тога доба. Сви ти прозни радови Војислава Ј. Илића од значаја су само утолико што помажу бољем схватању његовог главног, поетског рада.

РЕАКЦИЈА ОМЛАДИНСКОЈ ПОЕЗИЈИ. — Војислав Ј. Илић означава један прелом и преображај у српској поезији: крај старе романтичарске поезије и почетак нове артистичке и веристичке. Он је припадао нараштају који је својим очима гледао слом омладинског романтизма у јавном животу и у књижевности, осећао опште разочарење и клонулост која је завладала у српским духовима после Берлинског конгреса. Заједно са новим нараштајем бунио се против изопачене романтичарске поезије на умору, њеног усиљеног патоса, вулгарности осећања и баналности форме. Војислав Илић са извесном иронијом пише о томе добу »политичког авантијарства« и о »безазлено-херојском расположењу« наивнога нараштаја шездесетих година. Ценећи велике песнике српскога романтизма, он ниМало не цени њихове јадне епигоне, њихова »накарадна подражавања и усиљено очајање«, и не крије своју »одвратност према њима«. Он је сатирично опевао омладинског песника разбарушене Косе који је сав свој духовни живот свео на мржњу на Турке и љубав за алкохол:

Старо, срећно доба, тебе многи жале,

Либералне твоје битке и скандале,

Кад је песник српски дар божански каљ'о

И нализан често под столом се ваљ'о

Кад врлина беше не мислити много.

И по идејама, и по мотивима, нарочито по форми, његова поезија означава реакцију омладинској поезији. То није ишло одмах, и у првим његовим стиховима има још трагова омладинске поезије, нарочито у речнику. Али он се врло брзо самостално развија и ствара једну сасвим оригиналну, у сваком случају нову поезију. Он напушта реторичну, емфатичну и претерану субјективну поезију романтичара шездесетих година, и унеколико враћа се одмереној, полукласичарској, »објективној лирици« четрдесетих година, којој је Ђорђе Малетић био теоретичар, Јован Ст. Поповић најбољи песник, и којој је у почетку свога књижевнога рада припадао и његов отац Јован Илић. Од тих предромантичарских песника он се прво учио рефлексивности, класицизму, од њега су му остали и извесни архаизми у речнику. На тај начин, Јован Илић, који је био рефлексиван песник у својој младости, знатно утичући на духовно и песничко развијање свога сина, био је спона између две песничке школе наше.

Војислав Илић је дискретан дух и отмена душа, он мрзи на позу, реторику и причања о себи, хоће поезију отмену, дискретну, уметничку. Уместо »божанствене страсти« романтичара више воли мирноћу и дискретност осећања песника предромантичарског доба. Он не верује као романтичари у »Народно Јеванђеље«, не мисли да се уметничка поезија има свести на подражавање народних песама, или бар на развијања у њином уском оквиру; као песници четрдесетих година он је за »европејску изображеност«, за општу књижевну културу, за уметност у поезији, независно развијану од народне поезије, израз вишег образовања и слободне особености песникове. Са поезијом великих европских књижевности он се упознаје преко Руса, из руских антологија. Руски писци на њега нарочито утичу, у првом реду Пушкин, кога назива »епохалним песником новије руске књижевности«, себе назива »добрим ђаком Жуковског и Пушкина«, од којега му остаје пуно идеја, песничких навика и мотива, осећање чисте уметничке и савршене форме, љубав за класичну старину, песнички речник, каткада и целе реченице. Код Љермонтова се научио љубави према живописном Истоку, и од њега такође узео известан број песничких тема. Али, он је све те песнике, оситивши њихову величину, стилизовао, прерадио у својој души, свему дао своје обележје. Они су му били више подстрек но узори, и његова поезија, мање оригинална у мотивима, добила је оригиналност личних осећања и личнога изражавања. И сва његова поезија значи прекид са реторичком, неодмереном, одвећ националистичком омладинском поезијом, делимично враћање ка старој »објективној лирици«, стварање нове западњачке, уметничке и отменије поезије српске.

ПОЛИТИЧКА И СОЦИЈАЛНА ПОЕЗИЈА. — Он ипак не означава кидање свих традиција у српској поезији. Као песници пре њега, и он има политичких,

националних и социјалних песама. Необавештени писци гледали су у њему чистог представника »уметности ради уметности«, »аристократске тежње у уметности«, чак и »салонског песника«. Под утицајем Пушкина, он је одиста на неколико места казивао своју одвратност према »суровој маси«, »дневним истинама људским« и »надничарима духа«, и тежио често естетичној поезији, која је ван и изнад обичнога живота. Али, поред тога, код њега има много песама грађанских, политичких, патриотских и социјалних, где је љубав према народу, слободи, правди и напретку нашла јаке песничке изразе. Он је живео у доба унутрашњих политичких и спољних националних невоља у које је Србија упала осамдесетих година, и сам доста живо учествовао у политичким и националним покретима тога доба, бивао сарадник опозиционих листова. Због својих идеја био је политички гоњен, 1887. одговарао је пред судом због песме *Маскенбал на Руднику,* чак једно време био је приморан и да бежи из Србије. Све то нашло је јака и поетска израза у његовим песмама. Том политичком страном своје поезије, давши неколико лепих и оригиналних слободњачких и патриотских песама, Војислав Илић је, за Змајем и Јакшићем, продужио традицију наших »јавних песника«.

МЕЛАНХОЛИЈА. — Али оно што је главно у поезији Војислава Илића, то је његова интимна, лична поезија, поезија рефлексивна, меланхолична и елегична. Његова меланхолија била је условљена разним околностима: здравље му је било рђаво, живот неодређен и неизвестан, материјалне породичне невољне су га стално пратиле. По својој природи био је деликатан дух, осетљиве душе, одвећ јако примао је спољне утиске и одвећ живо реагирао на њих. И тако »одеране душе«, силно осећајући грубости и ругобе спољнога света, дубоко незадовољан садашњошћу, патећи од несагласности идеала са стварношћу, он је пао у незадовољство са светом, у дискретну меланхолију, и као толики песници и пре и после њега боловао од »светскога бола«. И у таквом расположењу, поезија је за њега била уточиште и извор заборава, онај »вео којим се обвија ругоба света«, по речима једног модерног песника. Он се повукао у уметност, у песничке снове. У тренуцима меланхолије и елегичности он је најјачи и најприроднији, и најбоље песме које је он испевао то је онај низ *Елегија*.

КЛАСИЧНИ МОТИВИ. — Окрећући главу од »бледе садашњости«, са жељом да избегне живот који га је притискивао и гушио, он се окретао оном што је некада било, »седој прошлости«, и јаче но иједан српски песник осетио високу поетску меланхолију мртвих ствари, тужну чистоту онога чега нема више и што живот не може да прља и људи да скрнаве. Од живота њему је остајао један »бледи призрак умрлих снова« и он је најрадије певао »суморну и хладну песму«, »химну векова тавних«. Он је тако певао рушевине, гробља, »мрачна, минула и древна лета«, спомене »изумрлих дана«, људе и доба којих нема више: мрачну борбу Бога и Сатане, прве дане стварања, херувиме и демоне, укочени и тужни индијски Исток, живописни и хучни арабљански Исток, егзотичан, заљубљен и мирисан, борбе изумрлих Словена на обалама Севернога мора са германским освајачима; драматичне епизоде из светске историје, верске и грађанске ратове у Француској, сјајни и крвави живот Обнове, ритерску Шпанију и побуњену Пољску. Али он је нарочито волео класичну старину, грчку и римску, више грчку но римску, извео једну малу обнову класицизма у српској књижевности, био најбољи представник уметничког паганизма у српској књижевности. Осећајући готово синовљу љубав за »мајку Јеладу«, он је био велики јелинист у српској књижевности. У тим доста многобројним песмама класичне инспирације има недовољног

материјалнога знања класичне старине, има грешака у митологији, метрика је само по изгледу класична, и није тешко констатовати и песниково незнање класичних језика и посредно упознавање са класичном старином. Али он показује ретку и велику поетичку интуицију, инстинктивно осећа величину и лепоту класичнога света, и, поред свих грешака у појединостима, његове песме дају утисак ведре и дубоко мирне лепоте античке поезије. Иако нема школског и занатског знања наших старијих класичара, једног Лукијана Мушицког на пример, ипак је он боље но ико осетио и лепше но ико у српској књижевности изразио класички дух, и остао најбољи јелинист у српској књижевности.

ЊЕГОВА УМЕТНОСТ. — Песничке способности Војислава Илића биле су врло велике. Он је имао ретку осетљивост, урођену отменост и финоћу, жив смисао за лепоту, осећање ритма и живописности. Више но иједан ранији српски песник он даје утисак уметничког песника.

Ранији српски песници, често више патриоти но уметници, исповедајући романтичку теорију да је поезија ствар тренутне инспирације, узимајући олако свој песнички посао, често су за љубав идеје занемаривали форму, писали брзо и олако, падали у вулгарности осећања и израза, и, у име рђаво схваћене »песничке слободе«, чинили велике грашке у метрици. Војислав Илић воли лепоту као лепоту, иако није песник без идеје он неће да идеји жртвује форму, живо осећа вулгарности мисли и израза, има финог слуха за метричне и ритмичне грешке и почиње поезију умивенију, писменију, књижевнију, већма уметничку. Уметности се учио код естетички израђеног Пушкина, и као Пушкин у руску тако он у српску књижевност уноси чисту уметност.

Његова поезија, која има нечега нематеријалнога, прозрачног, флуидног, сва је у мери и у складу, поред тога са живим, финим и тачним осећањем природе. Његови описи, веристички, често реалистички, јесу мала савршенства у своме роду. Војислав Илић има и чисто декоративних особина. Духовни живот, уопште, код њега је мање развијен но осећајан, и он као уметник осећа свет чулима, види у првом реду боје, чује прво музику. Декорација код њега заузима толико важно место да има пуно песама које су написане само ради описа, ради живог и ефективног описа којим се код њега све свршава.

ЕПСКЕ ПЕСМЕ И ДРАМСКИ ПОКУШАЈИ. — Са таквим особинама природно је што се одликовао у мањој епској песми, где су декорације и описи заузимали више места но догађај. У баладе и романсе уносио је увек описе, и дао их неколико изврсних: *Јулија* (1884), *Пећина на Руднику* (1887), *Коринтска хетера* (1889), *Мраморни убица* (1890).114 Он је покушао и рад на епу, и од њега је остало и неколико спевова: »приповетка« у стиху *Милева* (1882), највећи његов песнички рад *Рибар* (1889),115 који подсећа на Гетеова *Фауста* и Љермонтовљева *Демона,* одломак *Опсада Бенаре* (1889), комични еп *Амор на селу* (1893). За еп је имао широку сликарску кичицу, свечан тон и дикцију, али не и способности за епско развијање и композицију. У тим епским покушајима има нешто тромости и развучености, али су ипак бољи, у сваком случају поетичнији, но остали епски покушаји и пре и после њега у српској књижевности.

Илић је припадао нараштају који је волео позориште и који се радо огледао на драмској поезији. Као и његови књижевни вршњаци и другови, и он је учинио неколико драмских покушаја у стиху. У *Србадији* за 1882. изишао је први чин његове трагедије из српске историје *Радослав*. Радије и више драматизовао је класичне мотиве: тако *Питија* (1887), *Смрт Периклова* (1887) и *Аргонаути на Лемносу* (1889). Последњи посао те врсте био му је *Песник* (1893). У свим тим малим драмским огледима не осећа се драмски таленат и позоришна уметност, али у њима има поетске висине, прекрасних описа и ванредно лепих стихова.

ВЕРСИФИКАЦИЈА. — Лепота и мелодичност стихова, савршеност метрике, нов ритам, то су најглавније спољне песничке особине Војислава Илића. Он је врло брзо савладао све тешкоће версификације, лако се ослободио туђих утицаја, и врло млад, када се други још уче, он је стао писати готово савршене стихове, израдио за своју поезију дефинитивну форму. Његов стих је по превасходству музикалан, и као нико до њега он је осетио и изразио музикалност српскога језика. Његови глатки, складни, грациозни стихови теку као мирна и светла широка река. Још од 1881. почео се служити шеснаестерцем, али то није био прави класични метар. Српска публика, од четрдесетих година одвикнута на дугачак метар, била је изненађена, али га је ипак примила, и Илић је њиме вешто руковао, дајући му много свечаности и висине. Његови нежни и грациозни, или озбиљни и свечани стихови, добро су дошли после распуштене и разлабављене, једноставне и вулгаризоване версификације романтичара. Он је силно подигао српску версификацију, и у томе погледу учинио одсудан корак напред.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Војислав Ј. Илић, иако није певао више но петнаестак година, иако је умро у цвету свога живота, стекао је себи велико место у историји српске књижевности. Он је најбољи песник свога доба, оно што је у српској књижевности око 1830. био Лукијан Мушицки, око 1840. Сима Милутиновић, око 1860. Змај Јован Јовановић и Ђура Јакшић. Он значи крај романтизму и почетак новог правца. Његов непосредан утицај био је врло велики, млади људи који су почели певати деведесетих година само су њега подражавали, и у то време могло се говорити о *војиславизму* у српској књижевности. Од познатијих песника на њега су се угледали: Милорад Ј. Митровић, Милета Јакшић, Алекса Шантић и Јован Дучић, и, донекле, и Даница Марковић. Данас, тога утицаја нема више. И они који су почели подражавањем Војиславу Илићу пре десетак година, окренули су сваки на своју страну, а најновија српска поезија, под утицајем Јована Дучића и Милана Ракића, ударила је новим правцем, за модерним француским песницима. Али све то не смањује високу вредност Војиславу Илићу, и од њега је ипак много остало данашњој српској књижевности.

Он има својих недостатака. Њему, у првом реду, оскудевала је велика, стваралачка оригиналност. Његова машта није била особито развијена, способности за песничку инвенцију биле су осредње, и зато је лако падао под утицај других песника, од њих позајмљивао не само предмете певања и песничке идеје и осећања но често и речник, епитете, па и целе изразе. Иако његова поезија има много рефлексивнога, његове мисли су доста обичне, често стара и вечита општа места сваке поезије, као што његова осећања, када се са њих скине леп речи, нису ни велика ни јака. Он има више формалистички песнички таленат, и врло често његова поезија се

своди на једну малокрвну формалну лепоту, хладну и вештачку, са лепотом цвећа без мириса и бледих воштаних фигура. Има код њега извесне једноликости и монотоније: исти мотиви, иста осећања, исте речи, исти епитети, исти размери и сликови. Од једнога песника данас би се место те бледе, прозрачне, расплинуте поезије, обвијене велом магловите туге, тражило више унутрашњега живота, више самониклости у стварању, више оригиналности и снаге у идејама и осећањима, више слободе, покрета, даха, полета, тражила би се поезија садржајнија, обилнија, животнија.

Али, у накнаду за све то, Војислав Илић има велики чисто песнички таленат, више чисте уметности но иједан српски песник пре њега. У доба када се српска поезија била исцрпла у патриотској реторици, у лажној сентименталности и у алкохоличарском одушевљењу, када је постала вулгарна и банална да је човек од укуса није више био у стању читати, — дошао је Војислав Ј. Илић да јој открије нове видике, да јој укаже нове узоре, да је подигне, облагороди и препороди. Он чини крај плиткој и вербалној, изопаченој омладинској лирици, прекида са старом романтичарском заблудом: да уметничка поезија треба да остаје у подређеном и зависном положају према народној поезији. Он враћа песнике на ранија и тачнија схватања: да је народна поезија једно а уметничка друго, да обе постају и живе у нарочитим социјалним условима и на разним ступњевима духовнога развитка, и да уметничка поезија треба да тражи ослонца не у народном гуслару и певачу у колу но у развијеним страним књижевностима. Иако посредно преко Руса, он врши поновно поевропљавање српске поезије, њено ослобођење од робовања народној поезији, и то му није мала заслуга.

Место раније поезије која је била одвећ лична, и зато пуна малих, свакодневних осећања и доживљаја, ограничена на плитке љубавне историје и на један узан и наиван патриотизам, он је отпочео неговати поезију ширу и вишу, не поезију осећања једнога човека, но човека уопште, духовну драму целога човечанства, проширио и подигао српску поезију, дао јој виши човечански и општи карактер. Треба поредити велике предмете његових певања, иако често позајмљене из страних песника, са ситним предметима раније српске поезије, па одмерити сав напредак који је он учинио у развоју српске уметничке поезије.

Нарочито је велика вредност Војислава Илића са гледишта песничке форме, и у томе погледу су главне његове заслуге. Више но ико он је учинио за савршенство песничке форме, за богаћење песничкога језика, за подизање српскога певања на ступањ чисте уметности. У српској поезији нема већега скока унапред но што је онај који је Војислав Илић учинио осамдесетих година, давши место оне овештале, огрубеле и формално занемарене романтичарске реторике, нову поезију складну, углађену, грациозну, чистих линија, одабраног речника, хармоничнога ритма, у којој се, боље но икада пре тога, показивала сва гипкост, живописност, музикалност и уметничка усавршљивост српскога језика. Илић је дао најбоље, најмузикалније и најритмичније стихове који су до њега на српском језику написани. И у поезији он значи исто оно што и Лаза К. Лазаревић у приповеци: уношење писмености, књижевности и уметности.

Иако данас нема више онога култа за Војислава Илића какав је био деведесетих година, иако се он мање чита и више не подражава, ипак је његова отмена, елегична и грациозна поезија сачувала и данас много читалаца код младих људи и жена. А у

развитку српске поезије појава Војислава Ј. Илића остаје као један датум. Он је најбољи песник свога поколења, највећи песник кога је Србија дала, најсавршенији мајстор у српском стиху, и са Његошем, Змајем и Јакшићем он иде у ред првих песника целе српске књижевности.

ВЛАДИМИР М. ЈОВАНОВИЋ

Ако се реч реализам узме у тенденциозном и политичком смислу који јој је даван седамдесетих година, реалистичка поезија има два представника, Јашу Томића, који је крајем седамдесетих година дао једну књигу социјалних, управо социјалистичких песама *(Прво коло песама,* Нови Сад, 1879), и Владимира Јовановића, од кога је остало неколико књига реалистичких песама.

Рођен у Шапцу 27. марта 1859. године, у имућној трговачкој кући, која је после пострадала, Јовановић је свршио основну школу и нижу гимназију у месту рођења. Дошавши у Београд 1874. ту је 1877. свршио гимназију, а 1882. историјско-филолошки одсек Велике школе. Као великошколац био је 1881. председник ђачког друштва Побратимства, у доба када је оно развило нову политичко-социјалну активност. По свршеној школи био је неко време практикант у Државној штампарији и помоћник уредника *Српских новина*. Од 1883. до 1885. он је предавач гимназије у Ваљеву, где је, крај Љубомира П. Ненадовића, провео неколико плодних и угодних година. 1885. дође за предавача у Шабац, 1890. положи и професорски испит, и ту је остао до 1895, учествујући у свима културним покретима и неуморно радећи на књижевности. Још од 1892. почели су се опажати на њему знаци нервног растројства, од 1895. болест је узела маха, и он је јадно свршио у Шапцу 1. августа 1898.

Јовановић је један од најплоднијих писаца из нараштаја осамдесетих година. Почео је писати као ђак још 1876. године, а већ од 1878. он је вредан сарадник готово свих српских часописа. 1889. године изишла је у Београду његова збирка песничких превода из светских књижевности *Лепе туђинке* (друго издање ове добро примљене књиге изишло је у Шапцу 1891). 1890. изишле су две збирке његових оригиналних песама: *Цртице из самачког живота* и дечје песме *Из детињства*. 1893. Српска књижевна задруга дала је збирку његових превода из француске поезије, *С француског Парнаса*. 1894. изишла је у Новом Саду, из *Стражилова* одштампана, приповетка у стиху *Реалиста*. 1896, у Београду, штампао је нову збирку песама *Из брачнога живота*. Поред тога, по часописима и листовима остао је растурен знатан број његових радова: циклуси песама: *Из удовског живота* (1890), *Из престоничког живота* (1890), *Амазонке* (1890), *Погашене звезде* (1896), спевови *Добровољац* (1888) и *Ашиков гроб* (1889), *затим* неколико приповедака *(У уставној земљи,* 1887; *Ковни случај,* 1890; *Несрећни отац,* 1890).

Књижевни нараштај, осамдесетих година уопште, није се одликовао великим књижевним образовањем; Јовановић је био један од ређих изузетака, и, знајући немачки, француски и руски, он је прилежно читао велике стране песнике. Али избор његових превода показује да није успео да развије свој књижевни укус. Уопште, он је имао много више добре воље и вредноће но стварног књижевног талента. Без праве

оригиналности, он је наизменично потпадао под утицаје песника које је у тренутку читао; тако се на његовим стиховима јасно опажају утицаји Бранка Радичевића, Змаја, Љубомира П. Ненадовића, Беранжеа. Беранжеа је нарочито ценио и најрадије преводио и 1890. позивао је српске песнике на »књижевну мобу« да га целог преведу. Он је писао и епске и лирске песме, и песме дечје, љубавне, социјално-политичке, сатиричне, рефлексивне, али у свима није могао да изиђе из осредњости и није успео да им дâ икакво индивидуално обележје. Он се сам назвао реалистичним песником и своје схватање реализма дао је у предговору збирке *Из самачког живота*. Он се ту изјашњава за »реалистички правац«, који »сваки дан добија све више присталица«, сматрајући да су »и песме, као и приповетке и драме и романи« »погодни облици за исказивање, претресање и описивање онога што се у животу догађа«. Схватајући реализам као причање онога »што се сваки дан виђа у овоме шареном свету«, он је надуго и прозаично описивао згоде и незгоде обичних живота, негујући увек пригодну патриотску и политичку поезију. Он живот посматра површно, има само општа осећања, и, што је најгоре, некњижевно се изражава. Свему томе треба додати безбројне и троме стихове, са рђавим сликовима, у којима нема поезије. Сва његова поезија чини јединствено утисак прозаичности.

Уместо да буде реалистички песник како је сам замишљао, Јовановић је постао пригодан и поучан стихотворац, чије песме су биле подједнако баналне и садржином и обликом. Иако је желео да буде модеран, он је у ствари био ново издање Љубомира П. Ненадовића, који је на њега доста и лично и књижевно утицао, али који му није предао своју душевну ведрину и пријатан књижеван стил. Поезија Владимира Јовановића има само историјско-књижевни значај, као један већи покушај за оснивање једне реалистичке поезије. Неуспех реалистичке поезије Владимира Јовановића био је његов лични неуспех, последица његових слабих песничких способности. И осамдесете године, које су дале одличну реалистичку приповетку, нису дале добру и праву реалистичку поезију.

МИЛОРАД Ј. МИТРОВИЋ

Рођен 20. фебруара 1867. у Београду, где је свршио основну школу, гимназију и правни факултет Велике школе. 1891. отишао је за писара суда у Ужицу. Као судски и полицијски чиновник служио је у Чачку, Мионици, Смедереву и Књажевцу. 1897. постао је судија. 1898, из политичких разлога, отпуштен је из државне службе. Враћен је у службу 1900, био судија у Шапцу и секретар Апелационог суда у Београду. Марта 1903. поново је отпуштен, а исте године поново враћен у судску службу. Као секретар Апелације умро је 14. маја 1907. године.

Готово вршњак и друг Војислава Илића, Митровић је пропевао под његовим утицајем. Од 1890. до 1907. сарађивао је готово на свим књижевним листовима српским, као и на многим политичким и сатиричким. Деведесетих година је већ стекао леп піеснички глас и сматрао се као један од главних песника новога нараштаја. Већи део својих стихова унео је у две збирке, баладе и романсе у *Књигу о љубави* (Београд, 1899), а политичко-сатиричке у *Пригодне песме* (Београд, 1903). 1893. изишао је одломак његове историјске трагедије *Деспот Лазар Бранковић*. Дуго време радио је на једном епу о ослобођењу Београда 1806. године. Умро је млад, и оставио недовршене многе започете послове. Српска књижевна задруга издала је 1910. избор његових песама. Од њега је остала и једна занимљива књижевна мистификација у прози. 1890. штампао је он у Београду прву свеску *Романтичних пустолова,* у којима је, под провидним анаграмом »Ћилорима Ј. Тадирова«, претерујући у романтичности и фантастичности, исмејавао онда распрострањене сензационе романе у »свескама за грош«. После смрти Војислава Ј. Илића па до почетка XX века, док Јован Дучић није створио своју нову песничку физиономију и док се Милан Ракић није јавио једном сасвим новом поезијом, Милорад Митровић је важио као један од најбољих млађих песника српских.

Он је писао лирске песме, сматрао се и сматрали су га за лиричара, од њега је остало неколико лепих лирских песама, али он у ствари није био лиричар. Дух његов био је више рефлексиван, а таленат више епски. У збирци *Књига о љубави,* по наслову судећи, било је очекивати лирске песме; али ту има неколико љубавних песама са више општим темама, а већи број балада и романса, испеваних под јаким и осетним утицајем Војислава Илића. Милорад Митровић је уопште имао склоности за еп, од њега је остао недовршен класички еп *Пенелопа,* и умро је пре но што је остварио своју стару жељу, да напише еп о српском освојењу Београда 1806. године.

У српској поезији он показује романтичарске склоности. Незадовољан прозаичном садашњошћу, он се повлачио у поетичку прошлост, певао витешку и трубадурску љубав и јуначне и галантне подвиге, све то у добро скованим и звучним стиховима. Оно што се могло дати у уском оквиру и преживелом маниру балада и

романса, Митровић је дао. Неколико његових балада и романса, рађених врло пажљиво и лепо стихованих, иду у најбоље послове те врсте у српској књижевности.

Митровић је, као готово сви људи његова нараштаја, врло живо учествовао у политичком животу. Он је у тешким временима имао грађанске храбрости и сатиричког духа за политичку поезију, и деведесетих година и почетком XX века он је у српској књижевности био оно што су Змај и Јакшић били шездесетих и седамдесетих година: песник слободе и народне борбе. У тим политичким и сатиричким песмама има снаге, оштрине, замаха, и оне су у своје доба биле много читане и јако утицале на духове.

Митровић је умро млад, управо онда кад је тек имао да ради. Песник другог реда, одличан ученик Војислава Илића, савестан књижевни радник, који се знатно усавршио у версификацији, он је задовољавао књижевне потребе свога времена. Он је био последњи песник старе песничке школе, за киме су одмах дошли нови, модернији и бољи.

АЛЕКСА ШАНТИЋ

Рођен у Мостару 27. маја 1868. Ту је свршио основну, а у Трсту и Љубљани учио је трговачку школу.*

Шантић је почео певати још врло млад, 1887, дечјим песмама у листу Голубу. Јављао се врло често по готово свима књижевним листовима. Збирке стихова изишле су му 1891, 1895, 1901, 1908, све у Мостару. Најбоље његове песме издала је Српска књижевна задруга 1911. Ратни догађаји од 1912. и 1913. инспирисали су његову лепу збирку патриотских стихова *На старим огњиштима* (Мостар, 1913). Од њега има неколико драмата у стиху: *Под маглом* (Београд, 1907, [Мостар, 1908 г.]), *Хасанагиница* (Нови Сад, 1911), *Анђелија* (1911). Са немачког је превео *Лирски интермецо* Хајнриха Хајнеа (два издања, Мостар, 1897. и 1898), и збирку стихова немачких песника *Из немачке лирике* (Београд, 1910).

Шантић је почео имитацијама Змаја, затим је пао под јак утицај Војислава Илића. Задуго се није могао отрести туђих утицаја, израдити се и развити се у оригиналног песника. Први његови стихови слабе су оригиналности, и несавршени, тако да их се песник данас сасвим одриче. За последњих десетак година он се развио у оригиналног песника. Он има две омиљене теме: интимна осећања меланхолије младости која пролази и жарке љубави према народу. Искрен и природан, он у стихове меће откуцаје свога срца, и пева не као песнички занатлија но као човек који је та осећања сам преживео, казује мисли о животу до којих је сам дошао. Он воли своју земљу и свој народ дубоком урођеном љубављу којом се воли породица. У часу када је родољубиво осећање било готово прогнато из нове српске поезије, он га је поново вратио и испевао неколико крепких и срдачних патриотских песама. Ратни успеси српски 1912. и 1913. дали су пуно право његовом националном оптимизму. Стару, готово заборављену патриотску поезију, он је поново подигао на висину њених старих добрих дана, из доба Змаја и Јакшића, давши јој још стварнији, разумнији, модернији садржај и значај.

У данашњој српској књижевности има песника оригиналнијих и мисленијих, оних који више кажу нашем духу; има их живописнијих, мелодичнијих и вештијих, који лепше забављају наше очи и наш слух, али нема песника непосреднијих и искренијих осећања, који више говоре нашем срцу и оном што је најинтимније у нашој души.

МИЛЕТА ЈАКШИЋ

Синовац Ђуре Јакшића, Милета Јакшић рођен је 1869, у Српској Црњи, у Банату. Свршио је гимназију у Новом Саду, богословију у Карловцима. Био је наставник у монашкој школи у Хопову. Сада је свештеник у месту рођења.116*

Његове песме почеле су излазити у *Javopy* за 1891,117 и у њима се осећа јак утицај Војислава Илића, са којим је имао заједничку и једну велику књижевну симпатију: Пушкина. Али он се тог утицаја ослобађа и његова збирка *Песме* (Велика Кикинда, 1899) представља већ једног оригиналног песника. Његов executive песнички рад није обилан, али је ипак знатан. Јакшић је почео певати као војиславист, али се све више ослобађао тога утицаја и налазио свој нарочити тон. Он је један од ретких искрених песника свога доба: пева оно што види око себе и што осећа у себи. Улазећи у живот, он из обичне лирике уздиже се до лирике мисли, и иде до једне широке, пантеистичке љубави према природи. Духовно и морално здрав, он достиже ведру равнотежу старих који су волели природу изнад свега. Он се нарочито одликовао у реалистичким описима села, продужујући И усавршујући што су пре њега писали Јован Суботић и Јован Грчић Миленко. Он има врло живо осећање природе, ретку способност да нађе конкретну појединост која слици даје живота и рељефа, у исти мах његови описи природе имају нечега ширега, готово симболичког значаја. Он се ослобађа свега што је накалемљено и књишко и својој поезији даје све непосреднији, све већма човечански карактер. Са Вељком Петровићем то је до данас најбољи песник старе Војводине.

Милета Јакшић има и једну свеску *Прича* (Мостар, 1900). Приповедачки рад доцније је сасвим напустио.

МИЛОРАД ПЕТРОВИЋ

Рођен је 1875. у селу Великој Иванчи у округу београдском, и доцније служио као учитељ по шумадијским селима.* Милорад Петровић је један од последњих представника старије поезије, и у поезији, са мање талента, плодности и успеха, представља оно што је представљао Јанко Веселиновић у приповеци.

Милорад Петровић је сеоски песник као што је Јанко Веселиновић сеоски приповедач. На сеоској поезији у српској књижевности мало се радило: у том правцу могу се забележити ранији покушаји Јована Суботића и Јована Грчића Миленка, у новије доба једра и пуна живота сеоска поезија Милете Јакшића. Угледајући се јако и успешно на народну лирску песму, Петровић је испевао цео један низ сеоских песама, које су одмах биле примећене и 1902. изишле у засебној књизи под насловом *Сељанчице* (друго издање у Београду, 1903). Мотиви су обични и једноставни, сеоска љубав, сеоско весеље, живот шумадијског села са идиличне стране, са простаросрдачношћу и непосредним тоном народне поезије. Песме се допадају својим лаким и лепим стиховима, и својом музикалношћу. Многе од њих су компоноване и ушле су у народ.

Петровић је, доцније, покушао да опева сеоски живот и са неидиличне и непоетичне стране, и у том погледу идући за примером свога учитеља Јанка Веселиновића. То су интересантне слике са данашњег србијанског села. Од Петровића има и једна мања збирка родољубивих песама *(Васкрсење,* Београд, 1908) и драма *Чучук Стана* (1907).

БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ

Рођен је у Београду 8. октобра 1864. Свршио је гимназију и права у Београду. Једну годину био је на универзитету у Грацу.*

Нушић је један од најплоднијих и најразноврснијих српских писаца: комедиограф, драматичар, приповедач, путописац, етнограф, сатиричар. После неколико младићких стихова штампао је 1886. своју књигу *Приповетке једног каплара из српско-бугарског рата,* 1885 (друго, попуњено издање, Карловци, 1895). Друга збирка приповедака су му источњачке *Рамазанске вечери* (Сарајево, 1898). Од хумористичких ствари најважнији су му *Листићи* (Београд, 1890), »роман једног одојчета« *Општинско дете* (Београд, 1902; издање латиницом, Загреб, 1912). 1912. Матица хрватска издала је збирку његових хумористичких састава, а загребачка Humoristična biblioteka издала је четири свеске његових *Humoreska*. Потом, од њега је штампано *Десет прича* (Београд, 1901), збирка подлистака *Бен Акиба* (Београд, 1907). Рад на драми му је обилан. Ту су шаљиви комади: *Протекција* (1889), *Народни посланик* (1896), *Прва парница* (1897), *Обичан човек* (1900, штампано у Новом Саду, 1902), *Шопенхауер* (1900, штампан у Мостару, 1902), *Свет* (1906) и *Пут око света* (1910). Од озбиљних ствари: *Пучина* (1901), *Кнез од Семберије* (1900), *Тако је морало бити* (1900), *Хаџи Лоја* (1908), *Љиљан и оморика, Јесења киша, Иза божјих леђа* (1910). *Пучину* и *Обичан човек* издала је Српска књижевна задруга 1905, а *Свет* 1906. У Мостару су изишле две свеске његова *Малога позоришта,* у којима су четири комада у једном чину: *Под старост* и *Наша деца* (1903) и *Грех за грех* и *Под облацима* (1905). Од Нушић има још неколико етнографских путописа *Крај обала Охридског језера* (Београд, 1894), *С Косова на сиње море* (Београд, 1902), *Косово* (две књиге, Нови Сад, 1902, 1903).

Нушић је писац од жива духа, и велике радне снаге, али је увек радио без плана и система, на махове и преко колена, нигде се није могао усредсредити, и зато његови радови чине утисак нечега импровизованог. Његове озбиљне приповетке, *Рамазанске вечери* и *Приповетке једног каплара* занимљиве су и пријатне за читање, али више вреде анегдотичношћу но књижевним и уметничким елементом. Нушић је човек од духа, од специфично београдског духа, лак на речи, са нарочитим смислом за комику, и у своје хуморескe он је унео много природне духовитости и хумора. На жалост, он се на том није могао да заустави, но је ради ефекта, да би засмејао читаоце, ишао и до порнографије. Његова сатира је плитка, клизи преко површине живота, односи се на ситан свет, не излази из круга досетака за кафанским столом.

Главни Нушићев рад је на драми: од њега има на двадесет и пет драма, комедија, пригодних комада. У погледу плодности он долази на прво место међу свима српским драматичарима. Он је прави *позоришни човек,* више но ико пре њега он разуме

сценску вештину и познаје позоришни занат. Као позоришни писац показао је нарочито инвентивних особина, да нађе предмете и типове, да ситуацију драмски представи и развије, да изведе добре бинске ефекте. Комади му се не развлаче но су пуни радње и сцена, разговори живи и природни, општи утисак је пријатан. Његови лаки комади су више за гледање но за читање, и у њима има више позоришне умешности но праве књижевности. Његови историјски комади, писани у прози, а не у стиху као што се обично чинило за доба романтизма, имају више бинског патриотизма но књижевне вредности. У озбиљним комадима он остаје општи и готово апстрактан, радње могу да се дешавају ма где и ма када, личности су неодређене и неиндивидуалне, стил недовољно књижеван. У комедији природност радње и тачност типова често се жртвује смеху. Уопште, он је више водвиљист, врло плодан, вешт и духовит водвиљист, но прави комичан писац. Он је нека врста Скриба у српској књижевности.

Путописи његови немају књижевних претензија. То су описи путовања, више географско-етнографског карактера, подложни контроли.

Гибак и жив дух, плодан писац, Нушић је један од најактивнијих књижевних радника српских за последњих двадесет и пет година. Као позоришни писац он има нарочитих заслуга; за двадесет година То је био омиљен забављач српске публике, и готово сам за дуго време попуњавао је српски репертоар. Међу Хрватима и Србима нема данас бољег комичног писца од њега.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

ЖИВОТ. — Родио се 9. септембра 1846. у Зајечару (или Јагодини),118 од оца полицијског чиновника. Основну школу свршио је у Рековцу и Јагодини, нижу гимназију у Крагујевцу (од 1856. до 1860), вишу у Београду, од 1860. до 1863. На Великој школи, од 1863. до 1866, учио је технику. 1866. отишао је као државни питомац у Петроград, и ту, на инжињерској школи, остао до 1869. године. Те године напусти Русију, и оде у Швајцарску, у Цирих, на Политехнику. Изгубивши због политичких разлога стипендију, он се 1870. врати у Србију. Ту креће цео један нов политички покрет, окупља око себе млађи нараштај, оснива лист *Раденик* (1871—1872), први социјалистички лист на Балкану. Принуђен да остави Србију, остаје у емиграцији у Новом Саду 1872. 1873. враћа се у Србију, и сав улази у политичку борбу. У Крагујевцу издаје листове: *Јавност, Глас јавности* и *Ослобођење*. 1874. године, због штампарске кривице, одлежао је девет месеци у пожаревачком казненом заводу. Тешко оболео, пође на југ да тражи лека. Смрт га нађе на путу, у Трсту, 26. фебруара 1875. године.

СОЦИЈАЛНИ И ПОЛИТИЧКИ РЕФОРМАТОР. — Светозар Марковић заузима значајно место у историји духовног живота српског. Иако се мало бавио књижевношћу, био је од јаког утицаја на њен развој. Он је од 1868. почео код Срба проповедати »нову науку«, којој се у Русији научио, и која је за њега била последња реч науке, сама Наука, Истина. Са жељом да буде »преодница у свом завичају«, он је апостол свих тих нових доктрина. »Сам противу свију«, улази у оштру и опасну борбу, и речју и пером, на омладинским скупштинама и по листовима, срчано и успешно се бори против идеја ранијих нараштаја, против идеализма и либерализма. Он значи реакцију омладинском либерализму и романтизму, и ствара нов дух, формира нов нараштај. Његов рад значи велику ерупцију идеја у српском друштву, оснивање једне велике политичке странке у Србији и почетак једне нове књижевности. Он је кренуо први покрет који се из Србије пренео на остале крајеве српске и за неких двадесет година остао је учитељ неколико нараштаја. У српском друштву седамдесетих година био је оно што су његови учитељи Чернишевски, Добролјубов и Писарев били у руском друштву. Не научник и књижевник, но публицист и пропагатор, он је свој рад растурио по листовима и часописима. Главно и најоригиналније његово дело јесте *Србија на Истоку* (1872), практична примена његових идеја. *Неколико чланака Светозара Марковића* изишли су у Панчеву 1871. По Џону Стјуарту Милу и Чернишевском израдио је *Начела народне економије* (Београд, 1874). Уредништво *Рада* почело је у Београду 1882. године издавати његова *Целокупна дела*. Његова *Скупљена дела,* ипак не цела, издала је у Београду, 1888—1893. године, у 8 свезака, једна група великошколаца.

КЊИЖЕВНЕ ИДЕЈЕ. — Марковић није био само социјални реформатор и политички агитатор но и идеолог, покретач идеја, духовни вођ целог једног новог правца. Он је веровао у разум и држао да револуција у духовима треба да претходи револуцијама политичким и социјалним. И зато је толико много пажње поклањао свима манифестацијама духовнога живота, па и књижевности. Књижевношћу се бавио само мало и узгред у почетку свога рада, написавши два мања књижевна чланка: *Певање и мишљење* (1868) и *Реалност у поезији* (1870). Али та два узгредна, но одлучна и одсечна, чланка била су од јака утицаја на даљи развој српске књижевности.

Његови одвећ ревносни ученици ишли су и сувише далеко путем којим се он кренуо, и од његове критике идеалистичке естетике и романтизма отишли до »уништења естетике«, па и до одрицања књижевности уопште. У ствари, Марковић је у првом реду био израз онога општега незадовољства са књижевношћу изопачених романтичарских епигона и подражавалаца, која се била исцрпла и укочила у фрази. Он је само одлучније и безобзирније рекао оно што се раније плашљиво и са оградама помињало, оштро изражавао незадовољство свих трезвенијих духова са поезијом која се била свела на празне речи и лажна осећања.

Са одсечношћу и суровошћу у изражавању, која је била у моди код »нових људи«, Марковић је ударио не само на рђаве песнике српске но и на метафизичку и идеалистичку естетику, која се свела на формуле, догме и рецепте, и жртвовала ствари речима, садржину форми. Он тражи једну разумну, позитивну, реалну и реалистичку књижевност. Он хоће књижевност која је израз стварнога живота, која представља ствари какве јесу, која изражава идеје и потребе једнога доба, у коју савременици уносе »свој живот, своја убеђења и осећања, и *своје* потребе«. Та *примењена књижевност,* стављена у службу напредних, разумних и корисних идеја, има да буде »војник мисли« и радник на општем друштвеном препорођају. »Од књижевности се захтева да доноси само оно што је заиста корисно друштву: да претреса и подиже савремена питања, да представља истински живот народни са гледишта савремене науке, једном речи, да је по мислима и осећајима савремена.« Књижевност какву је он замишљао имала је да буде онаква као што је била борбена, рушилачка књижевност из друге половине XVIII века.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Чинећи оштру критику изопаченога романтизма у српској књижевности, ударајући на празну метафизичку и догматичну естетику, Марковић је вршио једну корисну улогу. Његова је грешка што је, увек у првом реду публицист и практични политичар, реализам у књижевности изједначио са тенденциозношћу, и што је сувише желео да књижевност стави у службу идеја и осећања једног политичког и социјалног покрета. Али његова је заслуга што је дао најоштрију и пресудну критику романтизма, учинио крај једној болесној и некњижевној поезији, што је указао на сву штурост и преживелост естетике формула и рецепата. Исто тако је његова заслуга што је систематски стао указивати на велике, модерне писце, место Јокајија почео упућивати српске писце на Виктора Игоа, Жорж Сандову, Дикенса, нарочито на Гогоља и велике руске реалисте. Под његовим утицајем модерна руска књижевност стала се ширити и код Срба и утицати на даљи развој српске књижевности.

Његов лични утицај био је врло велики. После оштре негативне критике романтизма и идеализма, он је српске писце упутио ка реализму и у нову руску

књижевност. У поезији његов утицај је био више негативан: успео је да уђутка слабе песнике и једино Јаша Томић је по његовом прецепту испевао известан број социјалистичких песама, док су »реалистичке« песме Владимира Јовановића само безбојна и трома проза. Али утицај Светозара Марковића био је далеко јачи у приповеци, и ту је био сасвим позитиван и плодан. Под његовим утицајем почели су писати Милован Ђ. Глишић, Лаза К. Лазаревић и Јанко Веселиновић, а Ђура Јакшић се окренуо социјалној поезији; у духу његових идеја створила се народњачка, реалистичка сеоска приповетка.

СВЕТИСЛАВ ВУЛОВИЋ

ЖИВОТ. — Родио се 29. новембра 1847. у Ивањици. Основну школу свршио је у Краљеву, гимназију и правни факултет у Београду. Свршивши права 1868, служио је неко време у београдском суду. 1870. промени струку, постане професор београдске гимназије. Учествовао је у ратовима 1876—1878. године. У гимназији је остао до 1881. када је постављен за професора југословенских књижевности на Великој школи. Умро је у Београду 3. маја 1898.

»ПРИРОДНА КРИТИКА«. — Правник по струци, Вуловић се почео бавити књижевном критиком и књижевном историјом из љубави према књижевности. Без претходних студија, у доба када сем Стојана Новаковића нико није радио на историји књижевности, Вуловић је имао све да ради својим сопственим силама. Он тај посао започиње, и ради га књижевније но ико у његово време.

Први његови послови датирају још из 1867, када је у *Вили* уређивао део народних умотворина. Прво се огледао на књижевној и позоришној критици, још од 1871. у *Раденику*. Насупрот догматичкој и класичарској естетици Ђорђа Малетића, која је тада владала по школама, против метафизичарске и идеалистичке критике новосадских критичара који су још увек давали тон у српској књижевности, Вуловић, угледајући се на Бернеа, започиње »природну критику«, много слободнију и искренију, са више гипкости и осећања релативности, готово импресионистичку у данашњем смислу речи. Он суди писце не по неким мртвим и апсолутним правилима, по »естетичким калупима« како је он писао, но по непосредном утиску који њихова дела чине на њега. Он хоће слободу књижевнога стварања, тражи у књигама не саобразност са правилима реторике и естетике но књижевну лепоту. У своју критику уноси и личног елемента, казује своје утиске, осећања и схватања. У томе правцу радио је у *Истоку* и *Отаџбини* позоришну кронику, и ти чланци, у којима се често говорило о сасвим некњижевним комадима, одштампани су у књигу *Из позоришта* (Београд, 1879), прву збирку позоришних оцена на српском језику. Суд Вуловићев није увек сигуран и тачан, он има много лажних романтичарских идеја, али тај његов рад означава знатан напредак. Дела су се почела оцењивати по њиховој стварној и независној књижевној вредности, и о књижевним стварима почело се књижевно писати. Вуловић је имао и извесних стилистичарских особина, и релативно био је најкњижевнији писац свога доба.

КЊИЖЕВНИ ИСТОРИЧАР. — Предајући историју српске књижевности на Великој школи, Вуловић је био принуђен да обухвати цео тај обимни предмет и бавио се и старом и дубровачком и новом књижевношћу српском. За све те одељке српске књижевности потребни су сасвим стручно знање и специјалне студије. Вуловић, који тога није имао, радио је у сва три правца, и хотећи да све обухвати мало је захватио. Из

старе српске књижевности остало је неколико његових мањих прилога (о делима св. Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана, Теодосија), који нису без оштроумља и проницљивости. Дубровачком књижевношћу само се узгред бавио. Највише је и најбоље је радио на историји нове српске књижевности. Њему се има захвалити за прве боље и потпуније студије о Ђури Јакшићу (1875. и 1882),119 Његошу (1877, 1879, 1884), и Сими Милутиновићу Сарајлији (1878, 1879). Нарочиту пажњу заслужује његова добра синтетичка студија *Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности (Отаџбина,* 1880). На прво место долази његов највећи рад *Бранко Радичевић* (I, 1889; II, 1890),120 дотле најпотпунија и најбоља монографија из наше раније историје књижевности.

Као професор историје српске књижевности, израдивши углавноме свој предмет, Вуловић је јако утицао на млађи нараштај који се бавио историјом књижевности и чистом књижевношћу. Негови судови о појединим писцима прешли су не само у школу но и у велику читалачку публику. Око 1880. године он је обарао и стварао репутације у српској књижевности. Његове две *Српске читанке* (Београд, 1874—1876; друга књига доживела је друго издање у Београду, 1895), које су готово антологије нове српске књижевности, задуго су остале у школској употреби, и у њој су добили књижевно образовање неколико наших нараштаја.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Светислав Вуловић означава знатан напредак у пословима које је радио. Он има својих мана: он нема моћи да се усредсреди на једном предмету, и расипа се на више страна и праваца; хотећи да ради све периоде српске књижевности, он није бивао увек подједнако обавештен и стручан; са малим изузетком, није био у стању да се заустави на једном периоду и да даје синтезе појединих књижевних праваца и школа; из љубави за стилским ефектима он често више воли речи и украсе но садржину и ствар. Али треба имати на уму да је он у свим тим пословима био самоук, да се историјом књижевности ни код кога није учио, да се васпитао само у Србији, и да у то доба те ствари готово нико није радио. Он је први код Срба почео да изучава историју српске књижевности као науку; први, иако још болујући од владајуће филологије, покушава да одвоји историју књижевности од филологије, и о књижевним стварима почиње књижевно писати. Јасан, ведар дух он је умео лепо да излаже; исто тако уносио је и духа и занимљивости у своја књижевна изучавања, насупрот старијим критичарима тако сувопарним и незанимљивим. Он има лак, жив и пријатан стил, и иде у најкњижевније српске писце свога доба. Његове заслуге остају несумњиве у стварању историје књижевности и књижевне критике српске.

ЉУБОМИР НЕДИЋ

ЖИВОТ. — Родио се 25. априла 1858. у Београду. Ту је свршио основну школу и гимназију. Философију је учио на универзитету у Лајпцигу од 1878. до 1882. Неко време пробавио је у Лондону. 1884. положио је докторат философије у Лајпцигу. Исте године дошао је за суплента за историју философије, психологију и логику на Великој школи; 1886. постао је професор. Због болести стављен је у пензију 1899. Умро је у Београду 29. јула 1902.

КЊИЖЕВНИ РАД. — У књижевном раду Љубомора Недића има прекида и промена. Као ђак у Београду, 1870, радо се бавио природним наукама, давао мале преводе из природних наука и превео је *Кукова путовања око свијета*. За дуго време после тога није писао, и тек крајем осамдесетих година јавља се малим популарним философским радовима *(О хипнотизму,* 1888; *О сну и сновима,* 1888; *О софизмима,* 1889). Почетком деведесетих година он се, изненада, баца на књижевну критику. Плод његовог критичког проучавања новијих и нових српских писаца јесу књиге: *Из новије српске лирике* (Београд, 1893), *Новији српски писци* (Београд, 1901), *Критичке студије I* (Београд, 1910). У засебној књижици изишао је његов чланак *О правопису и интерпункцији* (Београд, 1894). 1895. уређивао је књижевни лист *Српски преглед*. Сем тога написао је известан број књижевних чланака и приказа у политичком листу *Реду* (1894) и *Зори* (1899—1901). Са енглеског је превео на српски *Векфилдског свештеника* од Оливера Голдсмита (Београд, 1898).

Његов књижевни рад захвата мало времена: десетак година; и тај рад није велики: три до четири књиге студија. Али ако је радио тако кратко време и написао тако мало, он је имао много утицаја на дали развој српске књижевности.

ДУХОВНЕ ОСОБИНЕ. — Оно што га одликује од ранијих критичара српских, то је његов слободан и смео дух, готовост да без устезања и ограђивања каже целу своју мисао и до краја доследно иде за њом. Он је без обзира ударио на многе велике репутације и ауторитете у српској књижевности. И у оно доба требало је много смелости и поуздања у себе па напасти на писце као што су били Змај Јован Јовановић, Љубомир Ненадовић, Лаза Костић, Милан Милићевић. Том својом слободом и одрешитошћу Недић се одликовао у оном времену када су у српској књижевној критици владала општа места и када се из наивнога патриотизма о писцима говорило само у источњачким суперлативима.

Али та његова врлина била је у исти мах и његова мана: он се сувише, без контроле, и без довољно доказа, поводио за својим мишљењем, и са много предубеђења, духовне нетрпељивости и једностраности врло често бивао неправедан према појединим писцима. Врло конзервативан у својим политичким и социјалним

идејама, он је оштро осуђивао писце других мишљења, зато што не мисле онако како он мисли. У своја критичка проучавања нарочито нових писаца, и у своје књижевне полемике, које је радо водио, он је уносио своје личне и политичке симпатије и антипатије. Незадовољан и негативан дух, доцније болестан и раздражен, он је радије и боље видео рђаве стране и код људи уопште и код писаца напосле, но добре стране, није марио за савремене српске писце, осуђивао је савремену књижевност. Због уског традиционализма и политичке страсности, због тог личног елемента који је обилно уносио у своја дела, његови судови имају се прихватити са крајњом обазривошћу. То су често више субјективна, каткада и ћудљива мишљења једног књижевног полемичара, но објективне и образложене пресуде једног сталоженог и поузданог књижевног судије.

ДОГМАТИЧАР. — Насупрот чисто описној и површној критици старијих српских критичара, »природној критици« Светислава Вуловића и утилитарној и публицистичкој критици Светозара Марковића, Недић је изишао са новим схватањима природе и задатака књижевне критике. Ђак немачких филозофа, он је веровао у вечите естетичке истине и непромењивост књижевног укуса, у оно што је он називао »опште норме лепога«. Одричући историјски и биографски метод у проучавању писаца, он је ставио себи за задатак да »проучава једно књижевно дело само за се, као таково, и независно од свега што је ван њега«. То је имала да буде критика интуитивна и психолошка, која улази у суштину дела и у интимност писца, тражећи и истичући оно што је у делу битно и основно. У томе послу Недић се служио строгим логичарским методом, упрошћавајући човека у писцу, сводећи га на две или три главне духовне особине. Тако је он писце проучавао и представљао као апстрактне личности, без обзира на њихов живот и средину, а дело је одвајао од свега што га је родило и развило. У примени тих својих књижевних идеја Недић је био прек, одсечан, ауторитативан; претерано уверен у тачност својих схватања, радо је играо улогу књижевног полицајца.

Човек широког образовања, он је ипак остао дилетант у књижевности. Филозоф по струци и по васпитању, одвећ рационалан а недовољно емоционалан, он је књижевност радио сувише по логичким методима, тражио више логике и геометријске правилности код писаца но што их они могу имати. И он је о лепој књижевности писао са логичарском строгошћу, хладноћом и сувоћом.

ОПШТИ ПОГЛЕД. — Љубомир Недић је био једна од најзначајнијих и најоригиналнијих појава у књижевности свога времена. Деведесетих година он се јако истицао и видео и као ретко ко био хваљен и куђен, преузношен и оспораван. Поред свега свога традиционалистичког и патријархалног конзерватизма, он је био Европљанин, модеран дух, и у српску критику унео је нова схватања и вишу општу духовну културу. Он је знатно подигао мерило којим су се писци оцењивали, извршио ревизију многих ранијих књижевних судова, кренуо велике књижевне дискусије и више но ико учинио да се почне »слободан, искрен и отворен претрес дела и писаца«. Он је можда први чисто критички дух међу српским критичарима, и његова слободна, независна књижевна критика, која је тражила само истину, одговара исто тако слободној и независној »неродољубивој историји« Илариона Руварца, који је исто тако као идеал поставио нагу истину.

Али на томе се заустављају заслуге Љубомира Недића. Он је у првом реду негативан дух и рушилац, и одликовао се у одрицању и рушењу, крчио земљиште за друге који ће знати и моћи зидати. Иначе, у позитивноме правцу он је дао мало резултата. У ствари, он је био и остао само један врло интелигентан дилетант у књижевности, познавајући недовољно српску књижевност у њеном историјском развитку и српске писце у целокупној њиховој књижевној делатности. За књижевну критику он није довољно књижеван, а за историју књижевности није довољно научан. Он је одвећ традиционалист и човек од предубеђења, сув логичар, често очевидно пристрасан и неправедан. Зато његова оцена српских писаца с краја деведесетих година врло је подложна новој, објективној и књижевној ревизији.

МАРКО ЦАР

Поред књижевних критичара који су се бавили српском књижевношћу, као што су били Светислав Вуловић и Љубомир Недић, било их је који су се бавили и страним књижевностима, који су у књижевно писаним расправама представљали српској публици велике стране писце. Тако је радио осамдесетих година *Светомир Николајевић,* професор опште историје књижевности на Великој школи, у својим *Листићима из књижевности* (две књиге, Београд, 1883. и 1888), у своје доба радо читаним, неоригиналним, али читким и доста књижевно писаним расправама о Тациту, Шекспиру, Ариосту, Тасу, Камоенсу, Монтескјеу, Бајрону.

Тај посао продужио је деведесетих година Марко Цар (рођен 1859, у Херцег-Новом, у Боки Которској*). Далматинац родом, књижевно васпитан код талијанских писаца, он је нарочито и радо писао о писцима романских књижевности, талијанским и француским, као и о домаћим, далматинским писцима из XIX века. Бавио се и уметничким путописом, и у том правцу дао неколико књига *(Венеција,* 1891; *U Latinima,* 1894; *Кроз Умбрију и Тоскану,* 1895; *Наше Приморје,* 1910). Поред тога дао је неколико свезака приповедака: са Јосипом Берсом *S mora i primorja* (Задар, 1896), *С бојног и љубавног поља* (Мостар, 1904), и 1911. *Primorke,* где је показао више књижевног знања но оригиналног талента. За дуги низ година он је успешно упознавао талијанску публику са српском и хрватском књижевношћу. Највећи део његових књижевних студија изишао је у три књиге *Мојих симпатија* (1895, 1897, 1904). Једно одабрано коло *Mojih simpatija,* у коме су студије о домаћим писцима, из раније три књиге, изишло је 1913. у Задру, латиницом штампано. *Естетичка писма из Рима* такође су штампана 1913. У засебној књизи Матица српска у Дубровнику 1911. издала је његов већи оглед *Сава Бјелановић.*

Где је реч о страним писцима, Цар је без оригиналности, и често се дословце ослања на оно што су други писали. Много је бољи, самосталнији и кориснији када пише о домаћим писцима, нарочито о далматинским писцима новога доба. Иначе, књижевно образован, жива духа, лак на писању, он је умео да буде занимљив и да стече читаоце. Марко Цар и Светомир Николајевић имају заслуга што су радили на књижевном образовању српске публике, и у српској књижевности одомаћивали књижевни есеј и студију.

БОЖИДАР КНЕЖЕВИЋ

Рођен је на Убу, у ваљевском округу, 7. марта 1862. Свршио је гимназију и историјско-филолошки одсек Велике школе у Београду. 1884. отишао је за предавача гимназије у Ужице. 1885. учествовао је у српско-бугарском рату. 1889. премештен је са службом у Ниш. 1893—1894. био је професор у Чачку, па у Крагујевцу, 1899. у Шапцу. 1902. премештен је у Београд. Умро је 18. фебруара 1905. у Београду.

Божидар Кнежевић живео је и радио у изузетно неповољним приликама. Двадесет година, најбољи део свога живота, провео је у унутрашњости, у тешким материјалним приликама, сам научио језике, сам ушао у филозофију и социологију, развио се само својим снагама. Од њега, пре свега, остало је два већа превода с енглескога, Х. Т. Бекла *Историја цивилизације у Енглеској* (Београд, 1893—1894) и Карлајлово дело *О херојима* (Београд, 1903). Развијајући идеје модерне еволуционистичке школе написао је два већа научна дела из филозофије историје *(Принципи историје): Ред у историји* (Београд, 1898), *Пропорција у историји* (Београд, 1901).121 Што је могао дати један човек у унутрашњости Србије при крају XIX века, без духовне средине, без библиотека, без икаквих духовних подстрека, потпуно остављен самом себи, то је Кнежевић дао у својим историјско-филозофским списима. У тим делима једна је ствар ван свакога спора: велике природне способности, јачина духа, нарочити дар за историјску синтезу.

Књижевности припада само једно његово мало, али значајно дело, *Мисли,* које су се прво појавиле у *Српском књижевном гласнику* 1901, и одштампане у засебну књигу [најпре] 1902, [па у другом издању, допуњеном, у Београду 1914]. То нису мисли и изреке по типу уобичајених афоризама, који се често своде на животне дефиниције, морална опажања, вешто изведене антитезе и духовите парадоксе. То нису ни савети практичне моралне филозофије, требник вишег моралног живота, како су давали стари моралисти. У *Мислима* Божидар Кнежевић често даје згодно формулисане закључке својих историјско-филозофских размишљања; у њима има трагова филозофског спекулисања и историјских идеја, терминологија је често стручна и научна, али у њима има врло много личнога, свога, готово аутобиографског. Под теретом живота, духовно и душевно вређан глупошћу и ругобом у свету, он се повукао у себе, и одвојен од својих савременика и изнад своје средине тражио заборав и утеху у чистим висинама мисли. »Што год је задовољно са животом, оно не мисли. Што је човек незадовољнији са животом, што га живот више притискује, тим он више мисли; што дубље осећа болове од живота, тим дубље мисли. Мишљење је одушка од притиска живота заблуде, насиља, неправде, мрака...« Између Кнежевића човека и његових мисли постоји најинтимнија веза, оне су непосредан и дубок израз његове природе, приказ трагичне драме његова срца и ума; то су, како је сам говорио *уздаси,*

болни крици једнога вишега духа, једне уморне и разочаране душе. »Мисао је уздах духа; што дубљи дух, тим дубљи уздах...«

Све своје незадовољство са животом, све своје разочарење и резигнацију, своје горко животно искуство и утехе којом се држао у животу, унео је он у ову мисаону и благородну књигу. И оно што је било најдубље и најинтимније у њему, трагику живота једнога вишега човека и високу интелектуалну егзалтацију, казивао је он дубоким, снажним и импресивним речима. Његове омиљене идеје су: констатовање ниске, животињске природе људске, песимистичко схватање човека, разлика која постоји између нижег, анималног и вишег, интелектуалног човека, борба између идеала и стварности, крајњи тријумф духа над материјом и вечности над пролазношћу, култ и поезија мисли, откупљење душе мишљу, не бесмртност душе но бесмртност духа. Цело његово дело је лирика интелекта и апотеоза мисли, ослободитељке и утешитељке од свега.

Све те високе и лично осећане мисли казиване су крепко и речито. Висином мисли и књижевним изразом, ова оригинална и ретка књига заузима оделито и часно место у српској књижевности.

V ДАНАШЊА КЊИЖЕВНОСТ

КУЛТУРНЕ И КЊИЖЕВНЕ ПРИЛИКЕ

Тешкоће су велике у одређивању главних црта данашње књижевности, књижевности од последњих десет година, која је још у пуном јеку стварања и у којој су писци у непрестаном развијању. Тек када главни књижевни радници доврше своје развијање и даду своја дефинитивна дела, када се могадне гледати на данашњу књижевну производњу из извесне историјске перспективе, тек тада ће се моћи поуздано и одређено говорити шта је данашња српска књижевност. У овај мах могућно је само, са највећом уздржљивошћу, чинити извесне констатације, у најбољем случају указати на извесне тенденције у развитку савремене српске књижевности.

ДОЛАЗАК МЛАДИХ НА МЕСТО СТАРИХ

Почетком XX века наступиле су велике промене у српској књижевности. У првом реду, стари и старији писци, као и некоји од млађих са утврђеним књижевним гласом, једном речју они који су дотле представљали српску књижевност, нестају, а наместо њих јављају се у великом броју млади писци до јуче непознати. Чудном случајношћу у првим годинама XX века умиру многи српски књижевни радници: 1901. Јован Илић, 1902. Љубомир Недић, 1904. Змај Јован Јовановић, 1905. Божидар Кнежевић и Јанко Веселиновић, 1906. Стеван Сремац, 1907. Павле Марковић Адамов и Милорад Митровић, 1908. Милован Ђ. Глишић, Симо Матавуљ и Радоје Домановић, 1910. Лаза Костић. Смрт је учестаним ударцима проредила редове српских писаца, готово обезглавила српску књижевност, и начинила широка »места младима«. Празнине су убрзо попуњене младим и новим књижевним снагама. Никада у српској књижевности није радило тако мало старих а тако много младих, никада је у толикој мери нису представљали млади писци као што је тај случај данас. Та промена у личностима имала је за последицу и промене у књижевним схватањима и у општем књижевном правцу.

ИНДИВИДУАЛИСТИЧКИ КАРАКТЕР ДАНАШЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Главно обележје данашње српске књижевности јесте што су старе књижевне школе готово сасвим нестале. Романтизам, иако оспорен и ослабљен, провлачио се за све време реалистичкога периода, данас се сасвим изгубио, иако је било покушаја извесног неоромантизма. Реализам седамдесетих и осамдесетих година знатно се променио: »нова наука« само је једна успомена из прошлости и потпуно припада историји књижевности; публицистичка критика више и не постоји; сеоска приповетка, која је владала све до половине деведесетих година, делом је престала, а делом се из основа изменила. Утицај Војислава Илића, деведесетих година тако велики да му се није могао отети нико од младих песника који су почињали, изгубио се и код оних који су једно време били под њиме, и млади песници окренули су се сасвим другим узорима. Уколико има реализма у српској књижевности, он је много индивидуалнији, са много више личнога и књижевнога обележја.

Уопште, данашња књижевност изгледа далеко више индивидуалистичка но што је раније била. Данас се више не верује у речи, догме и формуле као што се некада веровало; после оштрих сукоба и борби између разних духовних и политичких покрета, наступила је, како у јавном и у духовном животу тако и у књижевности, извесна идејна равнодушност и духовна сношљивост. У ранијим књижевним периодима, писци, и они који су били најособенији и најоригиналнији, стајали су под једним општим духовним утицајем, припадали више или мање једном књижевном правцу, имали исту општу идеологију, иста књижевна схватања, исти књижевни укус и исте начине рада. Они су, поред свих личних разлика, јако личили једни на друге и сачињавали једну идејно-књижевну целину. Данас није више тај случај. Између појединих писаца могу се ухватити извесне заједничке црте, али сваки има своје засебно духовно и књижевно обележје, сваки иде својим путем, да је тешко, готово немогуће, уопштавати их и давати им опште карактеристике. То није анархија у духовима и у књижевном раду, но слобода уметности и самосталан књижеван рад. Цело доба изгледа да нема нарочиту особеност и одређене црте као што је то био случај романтичарских шездесетих и реалистичких седамдесетих година, али у накнаду за то модерни српски писци су особенији, оригиналнији, одређенији, и већма своји.

НАЦИОНАЛНИ ОПТИМИЗАМ

Реалистички период завршио се у српској књижевности јаким наступом општега песимизма. Под утицајем тешких политичких прилика у којима су били Србија и српски народ у доба око 1900. године, као одблесак опште депресије духова, и у књижевности су се највише чули гласови клонулости и обесхрабрености, и писци су били у једном тешком и мрачном расположењу. Талас песимизма плавио је готово целу српску књижевност, и никада се гробља нису толико певала, и никада нирвана није изгледала такав идеал као у тим суморним и жалосним временима.

Са променом прилика које су условљавале тај песимизам, променио се и тај основни суморни тон који је неколико година владао у српској књижевности. Велике и корените политичке промене у Србији које су наступиле 1903. године, враћање уставнога режима, могућност да Србија одахне од тешких унутрашњих невоља и да прибере своју снагу и посвети је решавању својих националних питања — све је то било од великих последица по целокупан политички и културни живот српскога народа. Народни дух стао се будити у свима српским крајевима, а народна енергија упућивати на користан и плодан националан рад. Политичко зближавање Срба и Хрвата од 1904. године значило је почетак решавања најважнијег проблема нашег двоименога народа. Полет у духовима и општи национални напредак није био успорен великом политичком кризом од 1908. године. Напротив, ти догађаји су узбуркали народну душу у њеним дубинама, и по српски народ у почетку XX века били су од истих срећних последица као пораз код Јене за Немце у почетку XIX века. Државни, национални и културни рад добио је силан подстрек, и резултат тих великих напора били су сјајни резултати балканскога рата 1912—1913. На Куманову и Битољу, под Једреном и под Скадром, на Брегалници, Србија је доказала своју животну снагу и државну моћ. И сан толиких нараштаја српских постао је јава, славна места историје српске, Косово, Призрен, Пећ, Скопље, Прилеп, опет су враћена Србији. После пет стотина година извршено је потпуно ослобођење српскога народа од Турака. Србија и Црна Гора су се додирнуле. Србија се готово удвостручила, ослободила целу Стару Србију, већи део Македоније, један део Херцеговине, дошла до врата Солуна, повратила оно велико место које је некада имала на Балканском полуострву. Ти велики успеси Србије имали су као срећну последицу силно подизање националне вере и самопоуздања, створили недогледан национални оптимизам, који природно налази свог живог израза у књижевности.

ДУХОВНИ И КУЛТУРНИ НАПРЕДАК СРБИЈЕ

По духовни и књижевни живот српски од највећега је значаја потпуна и више неоспоравана духовна хегемонија Србије. У почетку седамдесетих година то се почело јасно осећати, деведесетих година то је био свршен чин, у почетку XX века то је чињеница коју нико не оспорава. Просветни напредак нарочито се осетио за последњих десетак година. Док је 1885. било у Србији 534 основне школе, 1911. било их је 1425. 1899. у целој Србији било је 19 средњих и стручних школа, са 386 наставника и 6.049 ученика; 1910. било их је 49, са 723 наставника и 12.892 ученика. Данас у самом Београду има више ученика средњих и стручних школа но што их је пре тринаест година било у целој Србији. На Великој школи у Београду још 1900. није било више од 58 наставника и 450 студената, 1913. има на Универзитету на 80 наставника и 1.600 студената. Поред тога, све већи број српских ђака учи се на страним вишим школама у Аустрији, Белгији, Швајцарској, Русији, нарочито у Француској и Немачкој. Српска краљевска академија постаје најраднији научни центар на Словенском југу. Српска књижевна задруга броји на 11.000 чланова у целом српском народу. Културно-национална друштва, као Културна лига, Народна одбрана, развијају нарочиту делатност. На 302 српска листа и часописа, колико их је било 1912, у Србији је излазило 199, од којих само у Београду 126 (24 дневна листа, 20 књижевних, научних и политичких часописа, 82 стручна листа). 1816. једини српски лист онога времена, бечке *Новине српске,* ишао је у Србију у 6 примерака; а 1912, 199 листова и часописа у Србији растурало се годишње у преко 50,000.000 примерака.

Напредак у српској књижевности је нарочито везан са покретањем београдског *Српског књижевног гласника,* коме је 1901. оснивач и први уредник био Богдан Поповић. То је био први модерни књижевни часопис српски, западњачки по својим књижевним узорима и схватањима, али националан по својим непосредним смеровима и књижевном раду. Књижевно либералан и широм отворен свима талентима и свима књижевним нараштајима, он је имао својих одређених идеја, васпитао књижевни укус публике, давао обрасце модерног књижевног стила, и вазда активном књижевном критиком био од знатног утицаја на развој савремене српске књижевности. »Најновија српска књижевност — писао је други један часопис — везана је за његово име... *Српски књижевни гласник* дошао је да повуче линију између деветнаестог и двадесетог века у српској књижевности. Он је српску књижевност упутио новим правцем, дао јој нов живот и смисао, и неколико последњих година створиле су српској књижевности трајан темељ, на коме ће се убудуће развијати...«

ПРОШИРЕЊЕ КУЛТУРНЕ ОБЛАСТИ СРПСКЕ

Духовни напредак није ограничен само на Србију. У свима српским крајевима осећа се нов националан и културан рад, на модернијој, рационалнијој и позитивнијој основици но што је то било шездесетих година. Духовне и књижевне везе између Србије и осталих крајева где Срби живе много су јаче и живље но раније. Српска књига се штампа у знатно већем броју и чита се у много широј књижевној области но што је то било још пре десет година. Поједине популарне књиге штампају се у 30—40.000 примерака. Књижевни листови, који су некада били срећни са 1.000 претплатника, терају до 3.000 претплатника. Књиге главних писаца српских које су некада штампане у неколико стотина примерака, сада се штампају у неколико хиљада и доживљују више издања.

До краја XIX века живљи духовни живот осећао се у Србији и у старој Војводини; данас се распростро и на остале крајеве где Срби живе, на Хрватску, Босну и Херцеговину, Далмацију. Културно-просветна друштва као Матица српска у јужној Угарској, Просвјета у Босни и Херцеговини, Српска зора у Далмацији и Матица српска у Дубровнику (основана 1909), знатно утичу на подизање духовне и националне културе српске. Разни српски центри имају своје локалне књижевне органе: у Босни и Херцеговини књижевну *Босанску вилу* и научно-културни *Преглед* (од 1910); *Летопис Матице српске* у Новом Саду, најстарији српски часопис, успешно продужује свој научно-књижевни рад; *Бранково коло* (од 1895) наместо *Јавора* и *Стражилова* наставља традицију војвођанских књижевних часописа; *Srgj* у Дубровнику, од 1902. до 1908, био је књижевни орган далматинских Срба; у Црној Гори чињено је неколико књижевних покушаја, од којих је последњи био цетињски *Дан* (1911).

У српски културни и књижевни живот улазе и крајеви који у њему никако нису били представљени. Још пре рата 1912—1913. почели су се јављати писци из Старе Србије и Македоније, међу којима заслужују пажњу два приповедача: Старосрбијанац Григорије Божовић и Македонац из охридског краја Анђелко Крстић. Пре сто година у српској књижевности су радили искључиво православни писци, као што су и читаоци били искључиво у православном делу нашега народа. Од половине XIX века дошли су и католици, као Никола Томазео, Матија Бан, Медо Пуцић. Исто тако у данашњој српској књижевности има писаца католика, као Марко Цар и Иво Ћипико. После католика, у српску књижевност улазе и национално освештени муслимански Срби из Босне и Херцеговине. *(Побратимство,* песме Омер-бега Сулејманпашића Скопљака, Османа А. Ђикића и А. С. Карабеговића, Београд, 1900; *Ашиклије* Османа А. Ђикића, Мостар, 1903; *Пјесме* Авда Карабеговића Хасанбегова, Београд, 1902, Сомбор, 1903. и 1904.) Велики сан Доситеја Обрадовића, који је више од стотине година чекао на своје остварење, сада почиње бивати јава.

СРПСКО-ХРВАТСКО КЊИЖЕВНО СЈЕДИЊАВАЊЕ

Једна од најважнијих појава нове српске књижевности јесте што поступно падају старе преграде између српске и хрватске књижевности и што се обе књижевности истога народа и истога језика приближују једна другој, прожимају једна другом, тежећи стварању једне српскохрватске књижевности. Мисао народнога јединства захватила је не само интелектуалну елиту и напредну омладину но и шире слојеве народне, и свакога дана добија све конкретнији облик. Српски писци сарађују на хрватским часописима, хрватски на српским. Хрватске књиге прештампавају се ћирилицом, а српске латиницом. Рад *Savremenika, Српског књижевног гласника* и *Босанске виле* у томе правцу био је нарочито значајан и плодан. Матица хрватска и Српска књижевна задруга од 1909. године издају сваке године међу својим редовним издањима по једну српску, односно по једну хрватску књигу. Српски и хрватски писци (1910[—1911]) заједнички издају *Хрватскосрпски алманах*. Хрватске књиге налазе читаоце међу Србима, као и српске међу Хрватима. Српски читаоци данас далеко боље знају хрватске писце, и хрватски читаоци српске писце но што је то било још пре неколико година. Међу млађим писцима, са обе стране, јављају се и такви који нису ни Срби ни Хрвати, но Србохрвати, припадају колико хрватској толико српској књижевности, тежећи не само приближавању но и стапању, идеалу који су имали најјачи умови и најбољи људи у оба дела народа: стварању једне српскохрватске књижевности.

СТРАНИ УТИЦАЈИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Материјална основица и културна област српске књижевности на тај начин знатно су проширене и све се више шире. Иако је данашња српска књижевност по духу који је оживљава и по смеру који се опажа у свима њеним појавама врло национална, дубље национална но што је икад била од почетка седамдесетих година, ипак се у њој много више осећа западњачки дух. Она у погледу књижевних идеја и књижевне форме све више постаје европска.

Ранији књижевни утицаји све више слабе или сасвим нестају. Мађарски утицај, који се осећао у поезији шездесетих година и на сеоским комадима са певањем око 1890, сасвим се угасио. Немачки утицај, безмало апсолутан у четрдесетим годинама, ограничио се готово искључиво на Србе у Угарској, па и тамо из дана у дан слаби. Талијански утицај осећа се само у Далмацији. Још увек доста, па и све више, осећа се руски утицај. У последње време примећује се да се укус српске читалачке публике опет враћа руским писцима, нарочито Толстоју, Тургењеву и Достојевском, који се понова и обилно преводе, и све више читају. У појединим књижевним делима, нарочито у покушајима за социјалну драму, види се утицај руских писаца. Али, ипак, још тај руски утицај није у српској књижевности толико општи и тако снажан као што је био седамдесетих година. Место свих тих ранијих утицаја, који су наизменично владали у српској књижевности, све јаче се осећа утицај француске културе и француске књижевности.

Тај утицај почео се осећати у Србији још око 1848, када се у отаџбину вратила прва генерација домаћих синова школованих у Француској, оних које су звали »Паризлије«, и који су почели интелектуалну борбу против »немачкара«, угарских Срба у српској државној служби, школованих по немачким и мађарским школама, и поборника немачке и мађарске културе и књижевности. Шездесетих година Србија је имала дипломатску потпору Француске, за доба кнеза Михаила један француски виши официр био је српски министар војни, политички, духовни и књижевни углед Француске код Срба стојао је врло високо, и млади Срби су у све већем броју ишли на школовање у Француску. Уједињена омладина српска је будно пратила борбе француске републиканске опозиције, са француском Лигом за мир и слободу одржавала је идејне и политичке везе, и Виктор Иго је тада код Срба нашао много преводилаца, читалаца и следбеника. Француски писци, и књижевници, и политичари, почињу се све више преводити; у српском позоришном репертоару шездесетих година велики је број француских комада, и тај број је годинама стално растао, тако да данас у српском позоришном репертоару већа половина превода је из француске књижевности. Нарочито од краја осамдесетих година јача француски утицај у српској књижевности, а од почетка XX века француска култура готово сасвим преовлађује код Срба, нарочито у Србији. Часописи и листови најрадије и највише

доносе преводе из француске књижевности. Алфонс Доде, Гиј де Мопасан, Анатол Франс постају љубимци српске читалачке публике.

Тај француски утицај није само ограничен на превођење француских књига и приказивање француских комада. Од краја деведесетих година он се јако осећа и у оригиналној књижевној производњи српској. То утицање олакшано је великом духовном сличношћу која постоји између француског и српског менталитета и између духа француског и српског језика. Данас се, углавном, српски писци књижевно васпитају у француској књижевности, француски утицај је нарочито јак у лирици и у књижевној критици, нешто у роману. Српски књижевни стил се успешно преображава према великом француском узору; интерпункција, која је доскоро према немачком била граматична, сада према француском постоје логична. Данашња српска књижевност развија се углавном под утицајем француске књижевности.

ОБЕЛЕЖЈА ДАНАШЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

За последњих десетак година, у горе поменутим приликама и под реченим утицајима, створила се једна нова књижевност, са новим писцима и новим књижевним схватањима. Уколико је то могућно одређивати још данас, та књижевност овако изгледа.

ПОЕЗИЈА

Рад на поезији је врло жив и напредак очигледан. Тај рад је пре свега обилан, и по броју штампаних стихова данашњица подсећа на песничку плетору шездесетих година прошлога века. Као што је осамдесетих година напредовала приповетка, тако данас напредује поезија, нарочито лирска поезија.

Иако122 историјско осећање није ослабило код Срба, ни код најобразованијих, ни код оних који су по својој култури потпуно западњаци; иако је атмосфера последњих великих историјских догађаја и промена врло погодна за поетско—историјске синтезе, ипак [уметничка] епска поезија у српској књижевности не може да се развије. Она је готово сасвим напуштена и што има покушаја то су без књижевне вредности.

Али лирска поезија цвета, и има представника од вредности. Данашња лирска поезија српска није тако обилна и раскошна као што је била у доба романтизма, и данашњи лиричари српски немају ни стваралачку снагу, ни плодност, ни обимност ранијих песника. Они раде мање, спорије и крећу се у ужем кругу књижевних родова и поетских мотива. Међу њима нема јаких личности које све наткриљују и засењују. Али данашња лирика има дубљи душевни живот, тананије осећаје, отменија осећања, нарочито савршенију форму. У техничком погледу она је знатно виша, њени сликови су бољи и јачи, на ритам обраћа већу пажњу, њен песнички језик је израђенији и углађенији. Она је данас већма европска и уметничка но што је икада била.

У данашњој српској лирској поезији опажа се неколико укрштених разних струја. Има песника који су у пуној теорији »уметности ради уметности«, који изнад свега полажу на спољну лепоту и отменост изражавања, на ретка осећања, фине преливе, танчине осећања, поетске симболе и необичан начин изражавања. Поред песника закаснелих подражавалаца декадентизма, поред заосталих модерниста који се усхићавају Шарлом Бодлером и Оскаром Вајлдом, који негују уметност »несвеснога, подсвеснога и надсвеснога«, »поезију грча«, мутних снова, оболелих стања свести, има песника интимног надахнућа, природног и непосредног изражавања. Има песника снажне вере у живот и националне енергије. Патриотска поезија, која је раније готово била замукла, или спала на слабе версификаторе и неискрене декламаторе, сада, у предосећању великих историјских догађаја, и као последица њихова, у свој својој слави је васкрсла. Данашња патриотска поезија и идејом, и осећањем, и изразом стоји над емфатичном и полуновинарском патриотском поезијом из романтичнога доба. Она је разумнија, дискретнија, отменија, нарочито књижевнија.

Песнички језик и версификација су на висини на којој никада нису били у српској књижевности. Данашњи песници другог и трећег реда, користећи се општестеченим песничким капиталом, пишу формално боље стихове но што су их пре

пола века писали песници првога реда. Нова поезија живописношћу и музикалношћу задовољава и око и ухо. У погледу форме главни модерни писци подигли су српски књижевни језик и српску лирску поезију готово до ступња савршености.

ПРИПОВЕТКА И РОМАН

Старија сеоска приповетка из осамдесетих година, често још фолклорна и у дијалекту писана, коју су епигони и подражаваоци без талента начинили баналном, данас се готово сасвим изгубила. Реакција је противу ње била толико јака да је село, које се готово искључиво видело код ранијих приповедача, данас скоро сасвим нестало у српској приповеци. И ако ко од данашњих приповедача описује село и сељаке, то не чини више онако идилично и фолклорно, но више као социјални посматрач, политички критичар, или књижевни лиричар кога природа опија. Осећање природе, површно и оскудно готово код свију ранијих приповедача српских, сада постаје живље и развијеније. Данашњи приповедачи мање имају интереса за спољњи, а више за унутрашњи живот човеков. Варош, њен виши и сложенији живот, модерна душа, са свим оним што је несређено, противречно, немирно, готово болесно у њој, — то данас много више занима српског приповедача. Приповетка је, по основним схватањима и по методу рада, углавном остала реалистичка, посматрајући искључиво стваран и савремен живот и приказујући га у његовим карактеристичним појавама, али у њој има више личнога надахнућа, књижевнога субјективизма, готово лиризма, много социјалне или националне тенденциозности. Она је зрелија, индивидуалнија и књижевнија но што је некада била.

Услови за роман су постали повољнији, и ново доба дало је неколико добрих романа. Историјски роман је сасвим напуштан, и до данас српска књижевност нема правог историјског романописца, иако у српском народу има толико живих и активних историјских традиција.123 Нови роман је искључиво из савременога живота, не даје само широке слике појединих друштвених средина или изразитих друштвених типова, но узима да решава поједина психо-физиолошка или социјална питања. Али и поред тога напретка, српска књижевност још увек ишчекује свога великог романописца, који би се свим својим талентом бацио на роман. Несумњиво је да за развијање романа данас има више општих услова но што је икада било у српској књижевности.

ДРАМА

У погледу драме не осећа се знатан напредак, иако су социјални и морални услови далеко повољнији но што су икада били. Развијенији и сложенији социјалан живот, диференцијација у друштву и индивидуализација личности, дају већег и бољег материјала драматичару. Чешћи и већи драмски конкурси, зближавање српских и хрватских позоришта, нису могли бити од већега утицаја на развитак драмске књижевности. Или се продужавао ранији водвиљ, доста груба комедија без великих књижевних претензија, или се чине покушаји подражавања модерне социјалне драме или скандинавске симболистичке драме. Последњих година јавило се неколико натуралистичких комада, са појачаном склоношћу за песимистичко сликање црних страна друштва и моралне беде људске, са предметима из најнижих друштвених слојева. У општој обнови патриотизма осећа се и мало враћање или ка живописној историјској драми у стиху, или симболичним сликама националних борби у прошлости и у садашњости.

У томе погледу значајан је и утицајан рад дубровачког драматичара Ива Војновића, једнога од оних писаца који су на среди између две књижевности једнога језика, између српске и хрватске. Он је почео рад искључиво у хрватској књижевности, али потпуно прешао и на српске мотиве и стао писати и за српску књижевну публику. Његова *Дубровачка трилогија* (1900, 1902, 1911), веома емоционална и књижевна, најбоља је драмска творевина на нашем језику последњих година. *Смрт Мајке Југовића* (1907, [1911]) и *Лазарево васкрсење* (1913) јесу књижевни израз новога националнога идеализма и полета. Иво Војновић је данас први драматичар и код Срба и Хрвата, али недовољно историјско осећање, претеран симболизам, каткада усиљено патетичан тон смањују вредност његовој иначе високо надахнутој национално-симболичној драми.

Српска драма још чека или развијенију социјалну средину, већи ступањ опште и књижевне културе, или јаког и даровитог писца који ће је снагом свога талента подићи на висину осталих родова у савременој српској књижевности.

КЊИЖЕВНА КРИТИКА

Напредак књижевне критике који се крајем деведесетих година јасно осећао, последњих десетак година само се појачавао. Значајна је чињеница, и објашњива основним критичким и позитивним менталитетом србијанским, да књижевна критика, и данас, као што је био случај и на крају деведесетих година, има за своје главне представнике писце из Србије.

Књижевна критика српска постаје независан и развијен књижеван род, и по вредности и по утицају заузима високо место у данашњој књижевности. Под утицајем модерне француске књижевне критике и естетике, нарочито Сент-Бева, Хиполита Тена, Жила Леметра и Марија Гијоа, српска критика је постала сасвим модерна, и у главним својим идејама и у методима рада. Импресионизам је једна од њених главних особина, али она се служи и другим методима књижевнога испитивања и оцењивања, биографским и историјским методом, између осталога. Та нова књижевна критика, редовним и систематским праћењем нових књижевних појава, врши јак утицај како на писце тако и на читалачку публику. Она проучава не само нове писце и дневну књижевну производњу но и старије писце и раније књижевне епохе, врши ревизију књижевних погледа, оцена и схватања, даје драгоцен материјал правој историји књижевности. Далеко књижевнија но што је икада била, рађена са књижевним укусом и осећањем, нарочито писана пажљивим модерним књижевним стилом, она утиче и непосредним примером и знатно је помогла подизању књижевнога мерила и стварању једног књижевног стила. Нимало крута ни педантна, без догмата и без предрасуда, врло либерална и приступачна, ценећи писце само по њиховој књижевној вредности, крчећи пут младим талентима, данашња књижевна критика нашла је великога одзива код читалачког света и ужива онај углед који је поезија имала шездесетих, а приповетка седамдесетих година.

КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И СТИЛ

Једна од највиднијих и најважнијих одлика општега напретка у српској књижевности јесте усавршавање књижевнога језика и стила. Стара филолошка школа сасвим се изгубила са својим ненаучним и преживелим схватањима: да је српски књижевни језик довршио своје развијање, и да је језик Вука Караџића и Ђуре Даничића дефинитиван књижевни језик од кога се, као од неке светиње, не сме одступати. Данас је опште примљено схватање да је књижевни језик један жив организам, природан и спонтан производ вазда усавршљивог људског духа, и да се као такав мора развијати, попуњујући се позајмицама сваке врсте, и оживљеним згодним архаизмима и примањем лепо казаних провинцијализама, нарочито прихватањем спонтано посталих неологизама, и да за нове идеје и нова осећања потребни су и нови изрази и нове форме.

У половини XIX века мислило се да је језик којим су Караџић и Даничић превели Библију идеалан српски језик, а писци су писали према тим узорима. Иако је недавно било покушаја да јужно херцеговачко наречје постане опште књижевно наречје српско, иако је та идеја потпуно победила код Хрвата, у српској књижевности остало је, углавном, источно наречје, говор Београда, Шумадије и старе Војводине. Не само да је источно наречје сачувало свој ранији положај, но зато што њиме говори највећи и најкултурнији део српскога народа, »од Триглава до Солуна«, зато што има традицију, зато што је краће, лакше, пословније, енергичније, уједначеније, оно очевидно потискује јужно наречје. Као што је шездесетих година било српских писаца из источних крајева који су почели писати јужним наречјем, тако и сада поједини писци, и српски и хрватски, из југозападних крајева, почињу писати источним наречјем, које је на путу да постане општа и владајуће наречје српске, а вероватно и хрватске књижевности.

У Србији, у Београду, у чисто националној средини, далеко од туђих утицаја, у општој и свестраној употреби коју језику може да дâ само једна чисто национална држава, ствара се нов књижевни језик, слободан, жив, крепак, гибак, живописан, увек у покрету и у стварању. Тај тако названи »београдски стил«, у реакцији против раније филолошке школе и у презирању догматичке граматике и у тежњи за оригиналним изражавањем, каткада иде сувише далеко. Али и поред неизбеживих крајности и злоупотреба, он је једна велика тековина и елеменат напретка у данашњој српској књижевности. Он, пун снаге и живота, прелази границе Србије и намеће се целој књижевности нашега језика, не само српској но и хрватској. Никада се у српској књижевности није књижевније писало но што је данас, у доба завлађивања »београдског стила«.

1) ПЕСНИЦИ

Најновија српска поезија има два песника на челу: Јована Дучића и Милана Ракића, два ђака модерних француских песника, који по свом песничком образовању имају много заједничког, али који се по своме књижевном карактеру и по природи својих песама знатно разликују.

ЈОВАН ДУЧИЋ

Рођен 1874,124 у Требињу, у Херцеговини,* као и његови књижевни другови Алекса Шантић и Светозар Ћоровић, пропевао је почетком деведесетих година, под јаким утицајем Војислава Илића. У првој његовој збирци *Пјесме* (Мостар, 1901.) налазе се мотиви, предмети, основни тон, па чак и речник Војислава Илића. Као и Војислав Илић, и он воли Пушкина и даје неколико превода из њега *(Бахчисеријски шедрван* и *Галуб,* 1900; *Анџело,* 1901;125 *Цигани,* 1902; *Кавкаски сужањ,* 1905). Али Дучић, један од најгипкијих и најеволутивнијих духова српске књижевности уопште, није се на томе зауставио. Откако је 1899. отишао на страну, у француску Швајцарску и Француску, он је дошао у школу модерних песника француских, нарочито Албера Самена и Анрија де Рењије, и убрзо се показао не као добар ђак но као самосталан стваралац.

Његова поезија до 1901. била је више описна, у најбољем случају поезија шумова и звукова. Љубав је била главно осећање које је певао у тој својој младићкој лирици, и неколико искрених, осећаних, непосредних песама које је тада испевао, иду у његове најбоље песничке производе. Доцније, све то му је почело изгледати наивно, почетничко, недовољно уметничко, и он се сав окреће »уметности ради уметности«, уметности рафинисаној и идејом и формом, поезији формалне лепоте и симбола. Друга свеска *Песама* (Београд, 1908), у којој има измењених песама из збирке од 1901, показује колики се преокрет направио у његовом певању. Форма му сада изгледа важнија од садржине: »Форма у песми може често да замени све друго...« Песник је за њега »кабинетски радник и учени занатлија на тешком послу риме и ритма...« »Све је до тога како се нешто рече...« Он хоће да у своју поезију магле и сенки унесе што ређе осећаје, што суптилнија осећања, труди се да ухвати оне суптилне везе које везују душу човека са душом ствари, људски живот за васионски живот, да место општих и простих идеја дâ више поетске симболе. Он пати од страха да не буде довољно отмен, да његова поезија не личи одвећ на поезију других песника. Он поезију схвата као неку врсту примењене метафизике, нерадо описује спољни свет и општа људска осећања, но, у тежњи »да се од чисто спољних факата приближи догађајима душе«, обделава »танану поезију симбола«, »метафизику осећања«.

Све то, одиста, није банално, бар у досадашњој српској књижевности; у тој поезији има много отмености, склада и финоће, али то угушивање сопствених осећања, изокретање своје природе, жеља бити другачи од осталих, страх од искрености и природности, тражење симбола пошто-пото, искључиво старање о ефектима који се постизавају комбинацијама речи и гласова, све то чини утисак нечега хладно усиљеног, укочено отменог, и каткада готово прелази у маниризам.

жртвујући каткада смисао, јасност, искреност, своје интимне песничке особине, Дучић се усавршио у форми као нико до њега. Мада му сликови нису свагда правилни, он пише ванредно израђеним стихом, углађеним, утанчаним, са обиљем слика и богатством речи, показујући се као мајстор у речи. Његови флуидни, живописни, сјајни стихови иду у најбоље ствари које је српска поезија дала. Стил је уопште његова највећа особина, и то се види најбоље на његовој прози, на путописима *(Писмо из Женеве,* 1908; *Писмо са Алпа,* 1906; *Писмо с Јонскога мора,* 1911) и књижевним импресијама (о Војиславу Илићу, 1902; о Борисаву Станковићу, 1907; о Милораду Ј. Митровићу, 1911; о Петру Кочићу, 1912; [о Исидори Секулић, 1914]). Ти путописи су често фантастични, а књижевне слике су више песничке импресије, књижевни везови, сјајна стилска развијања поводом једног писца. Али то је писано нечувено сјајним, блештавим стилом, богатим речником и ретким фигурама, са много духа и грације, са толико литературе да читалац остаје засењен. Његови путописи су најкњижевнији и најбољи посао своје врсте у српској књижевности. Песник врло великог талента чије развијање још није довршено, писац првога реда који још није казао своју последњу реч, Јован Дучић је један од твораца у данашњој поезији српској а у прози један од највећих српских стилиста.

МИЛАН РАКИЋ

Рођен у Београду 1876,* нешто млађи од Дучића, јавио се доцније, 1902, и одмах изишао са свим својим песничким особинама. Почео је, под псевдонимом, певати у *Српском књижевном гласнику* 1902, прва свеска *Песама* изишла му је 1903, а друга, *Нове песме,* 1912. Писао је мало, за десетак година око педесет песама, али је каквоћа обилато надокнадила количину.

Он се није угледао на раније српске песнике, но је непосредно отишао у школу француских песника. Није се јавио док песнички занат није добро изучио, и изишао је на јавност као израђен песник са одређеном физиономијом, уносећи у српску поезију нешто ново и више, заузевши одмах једно од првих места у савременој српској књижевности, створивши одмах неку врсту песничке школе.

Он је песник интелектуалац, интелектуалан као ретко ко од српских песника до њега, и они који га нису волели тврдили су да је он песник више главом но срцем, да има више опште књижевне културе но правог песничког талента. Али интелектуалне особине овог модерног човека и Европљанина утолико више одударају од баналности у мислима и празнине осећања чега се и сувише виђало у српској поезији. И после вербалиста какви су преплавили српску књижевност, Ракић, стојећи на висини модерне мисли, са душом модерног развијеног човека, добро је дошао са својом интелектуалном, готово интелектуализованом поезијом, у којој се велика човечанска осећања и високе мисли казују са много склада, укуса и мере, на класичан начин, у добром смислу те речи. У српској књижевности од Јована Ст. Поповића није било мисаонијег лиричара но што је Ракић. Али над старијим рефлексивним песницима српским он има велику надмоћност: док су стари били књишки хладни, старачки мудри, укочено правилни и високопарно свечани, Ракић је у исти мах и мисаон и топао, и књижеван и непосредан, и речит и природан, и његова у основу врло лична и сасвим лирска поезија у исти мах је општечовечанска и у вишем смислу рефлексивна.

У првим стиховима његовим била је врло јака песимистичка нота, и он је јаче но ико певао терет, празнину, ништавило живота, духовни и душевни јад човека притиснута судбином, али у исти мах и поносит и миран стоицизам, победу духа над материјом и прекаљене душе над бруталном природом. И тај првобитни песимизам, који је у извесним тренуцима изгледао бајроновски речит и очајан, све више је прелазио у меланхоличну резигнацију и филозофску ведрину. Поред тога, последњих година Ракић, који је са службом био на Косову, испевао је известан број патриотских песама, у којима је, са Алексом Шантићем, васкрсао стару родољубиву поезију, доказао како и она може бити врло књижевна и уметничка. Његово родољубље је дубоко у његову срцу, и у пуној сагласности са његовим духом, он има савремен

патриотизам, без фраза и без става, рационалан и дискретан, који је саставан део развијене душе и зреле мисли модерног човека.

Ако би, као песник уопште, Ракић имао да се спори о првенство са Јованом Дучићем, у погледу чисто песничке форме он је данас на првом месту, и у српској књижевности нема израђенијих, савршенијих стихова но што су његови. Схватајући књижевни посао сасвим озбиљно, радећи га врло пажљиво, он је својим стиховима знао дати готово дефинитивну форму. Он има широку и богату ораторску фразу, заокругљену строфу као у мрамору резану, снажан и свечан ритам, стил кристално јасан, крепак и ефективан, стих богат, звучан, металан. Његови стихови, звонки и чисти, одјекују звеком племенитог метала. Његова поезија је беспрекорна у својој мирној еуритмији и мраморној лепоти, и у погледу технике то је последња реч уметничкога савршенства у досадашњој поезији српској.

У целом свом раду Ракић означава један велики напредак у српској књижевности. Мислен без педантерије, дубок без нејасности, речит без емфазе, лиричан без патоса, он је тип модерног песника нашег интелектуалног доба.

СТЕВАН М. ЛУКОВИЋ

Занимљива и лепа књижевна појава била је поезија рано преминулога Стевана Луковића (1877. до 1902). Он је почео писати половином деведесетих година, али то су били обични ђачки покушаји без вредности. Осетивши шта све треба знати па моћи писати, он се дао на проучавање француских песника, нарочито Алфреда де Мисеа и Пола Верлена. Не публикујући своје стихове, уверен да још нису како треба, он је оставио за собом известан број недовршених песама, које су његови пријатељи издали у Београду 1903. године *(Песме Стевана М. Луковића)*.

Те малобројне, још недовршене, песме показују велики и оригиналан песнички таленат. Песничка природа у најбољем смислу речи, фина душа и отмен дух, Луковић је и формом и садржином доносио нешто ново у српску поезију. Он је песник »чезнућа и снова«, неодређене туге и дискретне меланхолије, нечега неодређеног, сановног, суптилних стања свести. Његов елегичан и лиричан стих је музикалан и у неколико песама постигнути су велики музички ефекти. Неколико његових песама симболичких и музикалних иду у најоригиналније и најбоље ствари модерне српске поезије.

СВЕТИСЛАВ СТЕФАНОВИЋ

Најплоднији међу новим песницима српским јесте Светислав Стефановић (рођен у Новом Саду, 1877*126). Јавио се крајем деведесетих година, и за десетак година дао је неколико књига песама, есеја, скица, превода. У Мостару (1903, 1904, 1905), изишле су три књиге његових *Песама;* из тих ранијих збирки стихова, из доба од 1902. до 1912, пробрао је као неку малу антологију *Сунца и сенке* (Београд, 1912). 1911. изишла је у Новом Саду његова драма *Сукоби,* 1904, у Мостару, збирка прозних радова *Скице*. Преводио је доста из енглеских песника, Бернса, Бајрона, Шелија, Едгара Поа, Тенисона, Свинберна, Росетија, Вајлда, итд. 1907. изишла је у Мостару једна свеска његових књижевних огледа *Из енглеске књижевности* (о Шекспиру, о »Новој ренесанси«, о Дантеу, Габриелу Росетију, о Алџернону Чарлсу Свинберну). Стефановић је доста преводио из Шекспира, у стиху. Тако: *Јулије Цезар* (Мостар, 1902), *Магбет* (Мостар, 1903), *Млетачки трговац* (Мостар, 1905), *Много вике ни око шта* (Мостар, 1906). Од Едгара Поа превео је *Две приповетке (У Молстремском вртлогу* и *Истина о г. Валдемару,* Мостар, 1902).

Стефановић има извесних добрих особина. Он има велику духовну радозналост, ретку вредноћу и радну снагу, доста широко књижевно образовање. Лекар по струци, као последицу свог природњачког образовања, он има и ширих општих идеја којима често излази из ускога круга освештаних песничких тема. Стојећи под утицајем енглеских песника, он има и новије песничке мотиве и оригиналнији поглед на свет. Широк пантеизам, велика љубав ка природи и саосећање светскога живота, често изражавано са снагом и акцентом, одликује његове најбоље ствари. Али Стефановић има мана које врло јако опомињу на Лазу Костића, чији је он обожавалац и један од врло ретких бранилаца. Осећајући извесну оригиналност у себи, он хоће да буде оригиналнији но што јесте, усиљава се да буде дубок и симболичан и испада мутан, замршен и нејасан, и у целини остаје тежак за читање. Стихови су му угласти и тврди, »песничке слободе« недопуштено велике, језик неизрађен и несигуран. Његови покушаји да се потпуно ослободи раније српске версификације и да створи нову, слободнију версификацију, нису успели. Уопште, он је један од оних писаца који више хоће но што могу, и његове књижевне амбиције нису у складу са његовим књижевним способностима. Критички и драмски покушаји су му сасвим слаби, и одају оскуДицу равнотеже у духу и мере у укусу.

МИЛАН ЋУРЧИН

Нечега новог и оригиналнога унео је у српску поезију Милан Ћурчин (рођен у Панчеву 1880*). Свој піеснички рад отпочео је под утицајем бечких модерниста, почетком XX века, и писао махом у *Српском књижевном гласнику*. Збирка његових стихова *Песме* изишла је 1906. Његова поезија, чудна, каткада чудњачка по идејама, осећањима и облику, бунила је многе укорењене предрасуде, и ретко је који песник дочекан са толико зле воље и подсмеха. Код њега има афектирања, стих му није добар, језик није сигуран, али неочекиване песничке и естетичке идеје казиване су смело и пркосно, и готово увек интересантно. Искреност и оригиналност у духу, охоло презирање ранијег и туђег, презрив тон и борбен став, одликују ове оригиналне песме. Ћурчин је један од првих песника који су изишли из конвенционалне версификације и почели писати слободнијом размером.

[Бавио се и историјом српске народне поезије у страним књижевностима *(Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur,* Leipzig, 1905. — *Фориел и његове претече у Немачкој,* СКГ, 1911, 27. — *Доде и илирство,* ЛМС, 1913, 293—4). Избор српских народних песама на немачком у збирци *Insel-Bücherei,* Leipzig, 1907. — У Београду, издао *Песме* Васе Живковића. — 1910. и 1911. издавао *Српскохрватски алманах*. — Превео Ничеа *Тако је говорио Заратустра* (Београд, 1912).]

ВЕЉКО ПЕТРОВИЋ

Своју песничку индивидуалност има Вељко Петровић (рођен у Сомбору 1884*). Свршивши мађарску гимназију у Сомбору, учио је права у Пешти. 1906. и 1907. био је сауредник часописа *Croatia,* покренутог у Пешти. Бацивши се на новинарство, растурио је велики број својих стихова по српским и хрватским листовима и часописима. Досада је издао песме патриотског смера, *Родољубиве песме* (Београд, 1912) [и »књигу стихова« *На прагу* (Панчево, 1913)]. Он је песник оригиналних осећања и идеја, и радо слика узмућена душевна стања и ређа осећања. У патриотској поезији, остајући и оригиналан песник и савестан уметник, дао је ново, јаче, револуционарно осећање љубави према својој земљи и народу, и ретко када су национални гнев и нада имали тако јаке акценте. Његовој поезији смета извесна тврдоћа стиха и несигурност у језику. Вељко Петровић бави се и новелом, сам вели да »све више нагиње новелистици«, и досада је дао приличан број врло занимљивих приповедака, у којима или психолошки анализује неврастеничарску душу модерног човека или са горчином слика српско грађанско друштво у Угарској.

ДАНИЦА МАРКОВИЋ

Двоје од нових песника српских Даница Марковић и Велимир Рајић имају известно заједничко обележје: песимизам и велику искреност. Даница Марковић (рођена у Београду 1879**) је писала мало: једну збирку *Тренуци* (Београд, 1904) и известан број стихова по разним часописима у којима не показује снагу да изиђе из себе и из својих исповести, да прошири свој видик мисли и скалу осећања. У *Тренуцима* има доста недостатака: остатака из читања Војислава Илића, сентименталних цветића, мутног и нејасног изражавања, одсуства хармоније, тешког стиха. Али има једна ретка и смела искреност, одважност да се у песми каже сва мисао и да се у лирској исповести иде до краја. *Тренуци* су књига врло субјективна и врло индивидуална, готово аутобиографска, *своја књига,* какве се ретко срећу у књижевности, где конвенције, подражавања и шаблони толико значе. Даница Марковић у томе погледу подсећа на Марселину Деборд-Валмор у француској, и Бети Паоли у немачкој књижевности. Та поезија је узнемирена, нервозна, болна, али својим личним акцентом чини јак утисак. Том малом и несавршеном, али оригиналном и импресивном књигом, Даница Марковић је досада најбоља песникиња у српској књижевности.

ВЕЛИМИР РАЈИЋ

Код Велимира Рајића (рођен у Алексинцу 1879*) исти аутобиографски и болни карактер. Његова књига *Песме и проза* (Београд, 1908) све је друго само не књижевно дилетантство и општа поетска места. У овој болној књизи нема ниједне мисли, ниједног осећања које песник није свом душом својом осетио и свим својим бићем проживео. Његов велики песимизам није оно књижевно развијање једне лаке књишке теме, но непосредно, силно осећање, које каткада чини тежак физички утисак. Та субјективност је и добра и слаба страна ове књиге: *Песме и проза* су једна искрена књига, која даје пун утисак осећаног и преживљеног, али песник показује узак таленат, немоћ да изиђе из себе, да пева друго што није за њега везано. Стихови, иако нешто старински, чисти су и правилни.

СИМА ПАНДУРОВИЋ

Један од најкарактеристичнијих нових песника је Сима Пандуровић (рођен 1883**). Он је досада дао две збирке стихова: *Посмртне почасти* (Мостар, 1908), *Дани и ноћи* (Београд, 1912), поред тога неколико превода у стиху из француске књижевности: *Краљ се забавља* (1904)127 од Виктора Игоа, *Романтичне душе (Les romanesques)* од Едмона Ростана (1912128), Расинову *Аталију* (Београд, 1913). У првим стиховима својим он продужава ону ноту песимизма која се јако осетила у српској поезији почетком XX века. Он је песник бола, мрака, јесени, гробља, нирване, безуслован песимист, најпотпунији и најрадикалнији песимист каквога је дотле било у српској књижевности. Он не пева песимизам као једно философско осећање света, но као реакцију растројених живаца, и, по угледу на француске декаденте, пева не бол живота но болест живота, неврастеничарске »снове без ноћи и ноћи без снова«. То је модернистичка поезија »сумрака душе« и полусна, »поезија трансценденталног«, мутних подсвесних стања, онога што се само наслућује и наговешћује, у којој су место свих осећања тамни осећаји, место идеја симболи, место мисли парадокси. Песник је врло често нејасан, стил му је пун страних речи, стих доста неправилан. Али у тим првим песмама има много оригиналнога, особених душевних стања, суптилних осећаја, дубоког и болног продирања у најтамније дубине људског срца, нарочито много личнога акцента, поред тога лепих стихова, ванредно прилагођених својим темама.

Пандуровић је песник богатог душевног живота и он се развија и крупним корацима иде напред. У последњим стиховима, у збирци *Дани и ноћи,* он се показује и као зрелији дух и бољи писац. Онај мутан и тежак болнички песимизам прелива се у вишу философску резигнацију и у дискретну меланхолију. Место декадентских бравада и хистеричких грчева, дошла су виша осећања и јаче мисли. Његова поезија губи од своје болесне извештачености и усиљене оригиналности, али утолико постаје природнија, већма човечанска, ближа.

Од најновијих песника скрећу пажњу на себе *Милутин Бојић** и *Мирко Королија.*** Иако врло млади, они већ показују своју песничку особеност и уносе нешто ново у српску поезију. Бојић има живу машту, живописну реченицу, богат речник, крепак и звонак стих. *[Песме* (Београд, 1914); драма *Краљева јесен* (Београд, 1913).] Королија, Далматинац родом, стоји под јаким талијанским утицајем. Стих му је врло слободан и нов. [Његова збирка: *Песме* (Задар, 1914).]

2) ПРИПОВЕДАЧИ

БОРИСАВ СТАНКОВИЋ

Међу најновијим приповедачима српским прво место заузима Борисав Станковић.* Он је нагло ушао у књижевност са стварима савршеним, које су означавале један сасвим оригиналан таленат и нов правац у српској приповеци.

Крајем деведесетих година, 1898, јавио се у *Искри* са неколико приповедака, о којима се стало говорити и писати тек када су изишле у збирци *Из старога јеванђеља* (Београд, 1899). Затим су изишле збирке *Божји људи* (Нови Сад, 1902; друго издање, Београд, 1913). Избор његових најбољих приповедака, *Стари дани,* изишао је у издању Српске књижевне задруге, 1902. Комад *Коштана* изашао је у два издања, у Београду 1902, у Карловцима 1905. Од комада *Ташана* објављени су само поједини чинови, који обећавају драму јаке страсти и интензивне поезије. Роман *Нечиста крв* изишао је 1910. у Београду. Поред тога има од Станковића још известан број приповедака растурених по разним листовима и часописима.

До Борисава Станковића српска приповетка је била ограничена само на северне и западне крајеве наше; Станковић први уводи у приповетку наше југоисточне крајеве, новоослобођене крајеве, део Старе Србије који је Србија ослободила 1877. и 1878. године. Он постаје песник тога новога, живописног и занимљивог егзотичног света, свога родног места Врања, у коме је детињство провео, из којега је изнео најјаче и неизгладиве успомене, и из кога, у своме приповедачком раду, не може да се макне. Он опева не данашње Врање, које се модернизује, но Врање »старих дана«, патријархалне људе, њихове уске појмове али срдачан живот. Он описује оно што је видео и осетио, врло често људе који су одиста постојали и догађаје који су се одиста десили, налазећи у једној полуисточњачкој паланци цео »очарани врт« љубави, преливајући то све великом поезијом свога срца, доказујући не речју но делом да за правога песника нема баналности у животу. У његовим описима врањског живота има врло много врањског, локалног, почев од занимљивог архаичног српског дијалекта па до старинских природа у којима се помешала источњачка чулност и словенска осећајност. Али у свему томе реалистичном описивању једнога кута Србије, где се сачувало још много старинског и патријархалног, има врло много личног, импресионистичког, лирског. Станковић се не задовољава да слика спољни свет, но у своје дело и у своје личности уноси лично себе, једно јако носталгично осећање живота, плаховиту страст и болну чежњу. У свим тим приповеткама, где се бије борба између Истока и Запада, између личности и целине, страсти и морала, снова и јаве, поезије и прозе живота, у свим тим предметима којима је он умео дати величине и поезије, Станковић је увек присутан, са свом својом широком душом. Међу свима српским приповедачима нико није био субјективнији и поетичнији, нико није такав потпун импресионист.

На његовој поетичној лири нема много жица. Он зна за љубав-страст, источњачки заносан »дерт« и болни »севдах«, љубав-олују, љубав-страдање, љубав-фаталност, »божанску болест« коју су стари описивали, која сажиже и уништава. Цело његово дело је, како вели Јован Дучић, »једна велика љубавна грозница«. Само, после те љубави остаје горак талог меланхолије, туга над пролазношћу свега и над немилостивом прозом живота, онај природан »жал за младост« који је Станковић силније и лепше опевао но ико. Сви његови јунаци и јунакиње болују од те исте љубавне бољке, сви говоре једним истим језиком, али осећају тако силно, говоре тако лепо да се не осећа монотонија типова, предмета и осећања, но се све издиже над Врањем и нашим добом, и даје јак утисак велике, вечите драме људског живота.

Својим првим приповеткама Станковић је освојио себи једно од највећих места у савременој српској књижевности. У један мах, после првих успеха, пошто је изнео топла осећања и јаке утиске своје младости, мислило се да је казао све што је имао да каже, да не може да се обнавља и да излази из себе, да је испевао своју песму. Али он је сву ту бојазан разбио својим романом *Нечиста крв,* у коме се осетила неисцрпна снага његова, зрелији таленат, веће књижевно искуство, шире схватање књижевности, сигурнија рука. То није низ поређаних и слабо везаних слика, но широко схваћен и снажно изведен модеран роман, један од најбољих И најпотпунијих романа у српској књижевности. Проблем, физиолошка дегенерација једне старе богате породице, послужио је као предмет романа, али роман не вреди тим проблемом, који није довољно развијен, но обиљем живота, богатством типова, нарочито великом поезијом којом Станковић залива све што узме да ради.

Исти успех Станковић је имао и у драми. Његова *Коштана* је доживела велики успех и код књижевно образованих људи, којима се допала њена продирна и болна поезија »дерта«, »севдаха« и »жала за младост«, и код велике публике, која воли оно што је живописно и хучно у њој. То је велика љубавна песма чежње, страсти и туге, пуна носталгичне поезије босанских севдалинки, са нечим опојним и заносним што се хвата око срца и душе. Као драма, *Коштана* је слаба, јер је невешто писана, неповезана, али својим високим књижевним особинама, пароксизмом љубавне страсти, продирним речима и снажним акцентом, она је једна од најпоетичнијих ствари у српској књижевности.

Станковић је више песник но приповедач, више песник но огромна већина српских песника који су певали до данас. Он има својих мана и недостатака. Он је пре свега једнолик, доста уског видика, своди свет и људе на једно једино осећање, на љубав, и у свету види само љубавнике и љубавнице, севдалије и болнике од љубави. Његове приповетке су невезане, неразвијене, често без склада, епизоде су развијане на штету целине, описи гутају радњу, дијалог тежак и испресецан, често изгледа на муцање, синтакса је несигурна, општа писменост недовољна. Али, поред тих недостатака који се више тичу форме, Станковић има једну врлину која надокнађује за све: силан, елементарно, несвесно силан лирски темперамент. То је можда најјачи приповедачки таленат који је икада био у српској књижевности.

ИВО ЋИПИКО

Рођен 1869. у Каштел-Новоме код Трогира у Далмацији,* Иво Ћипико продужује онај низ приповедача који је Далмација дала српској књижевности.

Као ђак почео је читати српске приповедаче, Шапчанина, Милићевића, нарочито Јанка Веселиновића, на кога се угледао у својим првим приповедачким покушајима. По хрватским и српским листовима почео се јављати још почетком деведесетих година. Од њега су изишле збирке приповедака *Primorske duše* (Загреб, 1899), *Са јадранских обала* (Мостар, 1900), *Са острва* (Београд, 1903), *Крај мора* (Дубровник, 1911), слике *Утисци из рата 1912* (Сарајево, 1914), *[Прељуб* (Београд, 1914)], два романа: *За крухом* (Нови Сад, 1904) и *Пауци* (Београд, 1909) и позоришни комад *На граници* (Београд, 1910).

1911, у предговору збирке *Крај мора,* Ћипико пише о својим првим радовима: »Најраније од ових прича писане су импресивно, нагонски, са потребом да пишем — оне су чисто моје. Пишући их, нисам дуго размишљао, чувствовао сам и у страсти и у самилости.« Његови први радови су или изливи једног топлог срца које природа потреса, или светли описи спољног света. Тек доцније он прилази вишим проблемима социјалнога живота и модерне душе. Под утицајем наших старијих приповедача, код којих је било толико етнографског духа, он је описивао живот далматинског сељака, нарочито у Загорју, живот тврд и мучан, али у коме се сачувало много старинског и патријархалног. Ћипико воли тога сељака, потомка старих ускока и хајдука, он је живео са њиме, разуме га и осећа га, са љубављу га описује, узима га у заштиту, и о његовом животу пише социјалне, готово социјалистичке протесте. Али он је много бољи као песник мора. Поморац, заљубљен у море, он га је више, радије и лепше описивао но иједан српски приповедач. У свим његовим приповеткама има много мора и светлости, и његови живи, осећани, импресионистички описи мора, чисти, зрачни и светли, иду у најбоље описе наше књижевности.

Као остали приповедачи његова доба, као Станковић, као Кочић, тако и Ћипико не задовољава се само спољним описима и објективним реалним сликањем света и људи, но уноси и себе, своју душу. Човек од темперамента, сав од меса и крви, снажног физичког живота, страстан и чулан, он гледа природу кроз себе и у њу уноси себе. Он воли живот природан, једар, свеж, набрекао, све манифестације животнога нагона. Његова интензивна »радост живота«, његова љубав ка природи, »самилост«, саосећање са људима, јако социјално осећање, све то налази снажна израза у свима његовим делима. Као и Станковић и Кочић, он је прави лирски реалист.

Ћипико има више талента и лиризма но књижевне вештине. Он није у стању да добро и складно изведе једну тему, слабо везује догађаје, епизодама даје сувише места.

Његове мане се нарочито виде у романима, рђаво компонованим, каткада само набацаним. Његова снага је у обиљу живота и у поезији мора које је он обилно унео у своје књижевно дело.

ПЕТАР КОЧИЋ

Готово сви српски крајеви представљени су у данашњој српској књижевности: Босну ваљано заступа Петар Кочић.* Његове прве приповетке, изгубљене међу безначајним приповеткама мањих часописа из почетка XX века, нису се примећивале. Он је општу пажњу скренуо на себе када се 1902, у Карловцима, јавила прва његова збирка приповедака *С планине и испод планине*. Друга књига, под истим именом, изишла је у Загребу 1904, трећа у Београду 1905. Сатира *Јазавац пред судом,* за неколико година, доживела је једанаест издања. Иако је политика одвукла Кочића на страну, он ипак не напушта књижевност. Збирка *Јауци са Змијања* изишла је у Загребу 1910, а сатира *Суданија* 1911. у Сарајеву.

Првим својим приповеткама Кочић је учинио утисак јаког, свежег и оригиналног талента. Он се ту открио као песник младости и здравља, животне енергије и националне снаге. Његови описи сеоскога живота Босанске крајине, коју дотле нико није описивао у српској књижевности, описи њених модрих планина и старих шума, свежи су, крепки, непосредни, каткада импресионистички. Свуда се осећа дах расцветале природе, ритам моћнога живота, све је набрекло крвљу и здрављем. Што је он рекао о природи коју је описивао, може се применити на његове прве приповетке: »Све се диже, буди, све се пуши као врућа крв, одише снагом, свјежином...« Такав је када описује своје драге крајинске планине, такав када описује љубав младих »жестоке крви«.

Само, та »радост живота« из прве младости се гаси. Он није егоист који живи за себе и у свом сну лепоте, у природи не гледа само игре светлости и боја но и човека који у њој живи. Природа му све више постаје оквир, а главна слика човек, босански сељак, за кога он осећа братску нежност. Кочић је човек од силне националне енергије, моћан изданак једне српске расе која је много страдала и која се много борила. Његов борбени национализам има широку социјалну основицу, он је смео и бунтован дух, и његова љубав према сељаку није сентименталност и саучешће старих, но широк бунтован дух модерних. »О Боже мој, пише он, велики и силни и недостижни, дај ми језик, дај ми крупне и големе ријечи које душмани не разумију, а народ разумије!« Готово у свакој својој приповеци он даје израза својој љубави за бедног, оголелог и притиснутог сељака, и срџби према насиљу и неправди. Тај горак протест нашао је јака израза у духовитој сатири *Суданији,* пародији законске правде и судства, а нарочито у прослављеном *Јазавцу пред судом,* делу које је, особито после 1908, доживело огроман успех код свију слојева српске читалачке публике и до 1913. дочекало једанаест издања, ћирилицом и латиницом. Аграрне и друге невоље босанског сељака, лукава, притуђена, али несаломљива и бунтовна, све је то нашло силна израза у овој изврсној сатири. Тип сељака изведен је са веома много тачности и снаге, дијалог је ванредно природан, споредне личности су обележене са врло много

рељефа, ситуације су врло правилно изведене, а и у свему има толико сатире, горке и осветничке сатире, да *Јазавац пред судом* иде у најбоље сатире политичке и социјалне књижевности.

Петар Кочић је један од најоригиналнијих савремених писаца српских. То је уметник који је планину описивао свежијим и јачим бојама но ико пре њега; то је борбен дух и оштар сатиричар каквог нема данас у српској књижевности. Од осталих српских писаца Кочић се одликује чистотом, течношћу и неусиљеношћу свога језика. Он данас пише језиком Његоша и Љубише, свежим, неисцрпним горштачким језиком, пуним снаге, полета и сликовитости, и у том погледу стоји над свима савременим приповедачима српским.

МИЛУТИН УСКОКОВИЋ

Варошки и модерни живот добио је свога сликара у Милутину Ускоковићу (рођен у Ужицу 1884*). Јоште млад, и тек у почетку књижевнога рада, написао је досада неколико књига: две збирке цртица *Под животом* (Београд, 1905) и *Vitae fragmenta* (Мостар, 1908), [два] романа *Дошљаци* (Београд, 1910), *[Чедомир Илић* (Београд, 1914),] и једну збирку приповедака *Кад руже цветају*... (Београд, 1912). 1914. изишао је у Београду његов превод Максима Ларошфукоа.

Као писац, Ускоковић се развија и још није дошао до пуног израза свога талента. Прве две збирке су више огледи, нацрти, скице, »пробе пера«, у којима је било много књишкога песимизма, младићке сентименталности и романтичарске реторике, али у којима се исто тако видела лепа осећајност, занимљива опажања и леп књижевни стил. Што није обично случај код младих и талентованих писаца, Ускоковић је радио, читао савремене француске писце, научио књижевни занат, израдио се, и дошио са зрелијим, одређенијим и јачим књижевним делима.

Новелист по узору модерних француских писаца, он уме да изабере занимљив предмет, да изведе ситуацију, да заокругли цео предмет и дâ добру књижевну форму. Роман *Дошљаци* су његово најбоље дело и један од најзначајнијих нових романа српских. Роман има својих мана: мешавину између једног социјалног романа са тезом, врло спорном уосталом, и личне, аутобиографске сентименталне исповести, поред тога ту има остатака старинске романтичности, романтичарских појмова о »песнику«. Али Ускоковић је у томе добром делу успео у оном у чему су сасвим промашили писци као Јанко Веселиновић и Симо Матавуљ, у сликању савременог престоничког живота. У *Дошљацима* он је дао досада најбољи београдски роман, тачне слике разних београдских средина, поремећени живот у младој престоници, грозничаву борбу у једном још неорганизованом друштву, лепе и живе описе београдског пејзажа. Поред тога ту има добрих психолошких опажања, способности да се дају анализе сложених појава модерне душе. Причање је занимљиво, распоред градива добар, цео посао срећно изведен.

И у *Дошљацима,* и у својим новијим приповеткама, Ускоковић се одликује знањем заната, књижевничком вештином, знатном писменошћу. Он компонује боље но ико, и писменији је но многи други писци српски, који врло често не иду даље од својих тренутних надахнућа.

РАДОВАН ПЕРОВИЋ НЕВЕСИЊСКИ

Од млађих приповедача, Радован Перовић Невесињски (1878*), родом Херцеговац, оживео је стару фолклорну приповетку Стјепана Митрова Љубише. Издао је до сада збирку приповедака *Горштакиње* (Београд, 1906) [и *С орловских кршева* (Београд, 1914)] и политичко-национални спис *Из земље плача* (Београд, 1906). Сем тога знатан број његових приповедака растурен је по листовима и часописима. Перовић, приказујући живот херцеговачких и црногорских брђана, показује добро познавање средине и народног живота, уноси свој жив и јак темпераменат, рељефно слика типове, пише речитим и врло богатим народним језиком. Али он је без много укуса; има нескладa и грубости, силом утрпане тенденције, и сувише провинцијалан, каткада неразумљив речник. То је дух и таленат коме још треба срећивања.

ВЕЉКО М. МИЛИЋЕВИЋ

Једно време полагане су велике наде на младог приповедача Вељка М. Милићевића (рођен 1886. у Чаглићу, у Славонији, одрастао у Лици**). Врло млад, раније но ико, он је изишао на глас са неколико добро писаних, садржајних приповедака *(Мртви живот,* 1903; *Вихор,* 1904; *Беспуће,* 1906, штампано у засебној књизи, Сарајево, 1912). Тежак, суморан тон, болно истраживање у дубинама људске душе, сликање оболелих стања воље и помућене свести, одликује прве радове младога писца. Те приповетке су биле врло карактеристичне за онај период песимистичке клонулости, умора од живота и књижевног неврастеничарства, којим се код најмлађих писаца почињао XX век у српској књижевности. Код њега има аналитичких способности, оштре интелигенције, хладне прецизности, сигурне руке у раду; приповетке су му писане са отменом простотом, неусиљено речито, тако да је све то било више но сјајан почетак једног оригиналног младога талента. Милићевић, на жалост, није ишао даље од тих првих приповедака. Отишавши на страну, а упавши потом у новинарство, он је готово напустио књижевни рад, истрошио свој таленат, и познији његови радови, усиљени, слабо писани, сувише заостају за првим одличним радовима. Као што је брзо процветао, Милићевић се тако брзо и сасушио и спарушио. 1912. изишао је у Сарајеву његов превод романа Клода Фарера *Бој (La bataille).*

ЈЕЛЕНА ДИМИТРИЈЕВИЋ

Једна од карактеристика најновијега периода српске књижевности јесте што се у њему у већем броју јављају жене које пишу, од којих неке показују стварне књижевне способности. Поред Данице Марковић у поезији, јављају се у приповеци Јелена Димитријевић, Исидора Секулић и Милица Јанковић (псевдоним Л. Михајловић). Јелена Димитријевић (рођена у Крушевцу, 1862*) јавила се стиховима, сасвим осредње вредности *(Песме,* Ниш, 1894). Како је дуже време живела у Нишу, од 1881. до 1898, заинтересовала се за локални живот, нарочито за турско женскиње. *Ђул-Марикина прикажња* (Београд, 1901) су лепа слика старога Ниша, у роду Сремчевих нишких приповедака. Турски женски свет описан је у *Писмима* из *Ниша о харемима* (Београд, 1897), *Писмима из Солуна* (1908), у већој приповеци *Фати Султан* (Београд, 1907) и нарочито у великом роману *Нове* (Београд, 1912). Иако су без веће оригиналности и јаче снаге, са једноликим предметима, писани доста безличним стилом, ти радови ипак имају свога интереса и своју читалачку публику.

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

Знатно веће књижевне вредности су радови двеју девојака које су се у последње време јавиле, Исидоре Секулић и Милице Јанковић. Исидора Секулић,** која чини покушаје у књижевној критици и која се јавља и политичко-националним чланцима, прикупила је своје импресионистичке цртице, скице и приповетке у књигу *Сапутници* (Београд, 1913). То је књига скроз субјективна, лична, садржином и тоном, једна нова појава оне »експлозије женске искрености« у књижевности. У томе има ретке способности за интроспекцију и моралну аутопсију; књига је писана самостално, врло књижевно. Али способности за самопосматрање су злоупотребљене, у литераторском егоцентризму отишло се одвећ далеко, и сув интелектуализам, неразумљивост, бизарност, нешто усиљено и књишко, ремети општи утисак ове литерарне књиге. [Од ње су *Писма из Норвешке* (Београд, 1914), путописне импресије.]

МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ

Милица Јанковић* својом интимном књигом *Исповести* (Београд, 1913) представља потпуну супротност. То је дело непосредне и искрене књижевности, неусиљене и симпатичне простоте, словенске нежности и самилости, тихе и просте »истине срца«, дух доброте, нежности и праштања, нешто сасвим српско и домаће. Поред тога, ту има и занимљивих опажања, оригиналних утисака и разумних и слободних погледа на живот. Књига је писана спонтаним и природним стилом, врло течним и читким, са мером и са укусом. Милица Јанковић има ретку способност да без напора за књижевним ефектима ради сасвим књижевно; она је једна од ретких српских списатељки које пишу својим, неусиљеним и простим, али ипак књижевним стилом. И Милица Јанковић и Исидора Секулић имају заједничку ману: претеран и искључив субјективизам, говоре само о себи и као да нису у стању да изиђу из себе, расплињују се у сувишна развијања и троше више речи но што је потребно; нешто су једнолике и по мотивима и по тону. И од једне и од друге, које су, свака у природи свога талента, дале интересантне покушаје, очекивати је дела видиком шира, садржајнија и потпунија.

3) ДРАМАТИЧАРИ

У погледу драмске производње данашњица је један од најнеплоднијих периода српске књижевности. Материјални услови за развитак драме далеко су повољнији но што су икада били. Три стална народна позоришта, у Београду, Новом Саду и Загребу, у којима се нарочита пажња указује националном репертоару, разни драмски конкурси и награде, приличне за наше прилике, знатан број глумаца који све више напредују, много већи, бољи и нарочито књижевнији репертоар, све то не даје жељене резултате. Ако би се тврдило да за драму треба само развијенија средина, већа култура, и општа и књижевна, боље познавање позоришнога заната, онда се никако не би могло објаснити зашто је српска књижевност у јадним приликама тридесетих година имала писца врсте и вредности Јована Ст. Поповића, а седамдесетих година једног доброг комедиографа у лицу Косте Трифковића.

Од савремених српских песника и приповедача врло мало их је који се баве драмом. Борисав Станковић, у *Коштани,* и Иво Ћипико, у драмској слици *На граници,* више су приповедачи а врло мало драматичари. Од најмлађих песника Милутин Бојић, који је 1913. дао живописну и добро стиховану драмску слику *Краљеву јесен,* показује извесних добрих склоности за историјску драму у стиховима. Од ранијих драматичара Бранислав Нушић у данашњем периоду не развија већу драмску делатност.

У један мах изгледало је да ће модерна српска драма добити свога реформатора у *Војиславу Јовановићу.** Он је почео књижеван рад са неколико сатира и превода (Волтеров *Кандид,* Београд, 1903; Ибзенов *Розмерсхолм,* Мостар, 1905). 1906. дао је значајан драмски покушај *Наши синови,* а 1907. мали комад *Наш зет.* У малокрвну и конвенционалну српску драму, која се све више сводила на патриотску фразеологију или површан водвиљ, он је, стојећи под утицајем француских натуралистичких драматичара из групе Слободног позоришта, унео шире идеје и модерније методе. Његово дело има својих знатних мана, које одају још млада човека у животу и новога писца у књижевности: ту је мање дата реална и истинита слика једне разривене породице, но се збирањем појединих црта из живота разних породица дала једна уопштена, синтетичка, готово симболичка слика разривене породице. Комад је више скуп драмских епизода и збирка друштвених типова но сређено драмско дело; бољи је у појединостима но као целина; више је за читање но за гледање. Поред тога, писац, који има извесних склоности за сатиру и песимизам, унео је и хотимичне грубости и карактеристичне суровости натуралистичких писаца. Али то дело својим солидним особинама одудара од свију сличних покушаја те врсте у српској књижевности. Јовановић има снажних посматрачких особина, живо осећање стварности и живота, слободан поглед на људе и на ствари, смелост у духу да све види и да све каже,

вештину да живот кондензује и рељефно изнесе на позорницу, прецизан стил, без украса али од утиска.

Јовановић, одавши се науци, напустио је свој срећно почет драмски рад, али његов пример није остао без подражавалаца. Неколико млађих писаца, без његове снаге и књижевних способности, почели су песимистички и натуралистички приказивати савремени београдски живот у његовим црним странама. У томе покушају они су имали успеха на позоришним конкурсима и пред шором позоришном публиком, али не правог и трајног књижевног успеха. И Бранислав Ђ. Нушић је у томе правцу, идући за стопама Максима Горког, дао мрачну натуралистичку социјалну слику *Иза божјих леђа*. Иако Нушић боље зна позоришни занат но ико, иако је интимни познавалац београдског живота, иако је његов књижевни таленат врло гибак и прилагодљив, он у сликању београдског света »на дну« није био у својој улози лаког и духовитог водвиљиста, и тај његов покушај, ма колико био значајан, није имао већега успеха, нарочито није означавао обрт у његовом драмском раду.

Цео тај покушај за оснивање социјалне драме, карактеристичан по српску драму у почетку XX века, није успео. У српској драми трају још увек гладне године и још се увек очекује писац који ће својим стваралачким талентом испунити ту осетну празнину у савременој српској књижевности.

4) КЊИЖЕВНИ КРИТИЧАРИ

Модерна књижевна критика стала се стварати крајем XIX века, али се потпуно развила и стала активно утицати од првих година XX века, и од тога доба стално напредује.

БОГДАН ПОПОВИЋ

Творац данашње књижевне критике у српској књижевности јесте Богдан Поповић (рођен у Београду 1863*). Као писац, као оснивач и први уредник *Српског књижевног гласника,* као двадесетогодишњи наставник књижевности на Великој школи и Универзитету, он је био од сталног и великог утицаја на млађе књижевне нараштаје, и више но ико утицао на правац данашње српске књижевности. Он је увео француски дух у српску књижевност, унео модерна књижевна и уметничка схватања, створио модерну књижевну критику српску и под његовим непосредним утицајем развило се неколико најзначајнијих нових писаца.

Иако је почео писати по политичким листовима, још почетком осамдесетих година, ипак почетак његовог књижевног рада био је у *Отаџбини* за 1887. 1889. почела је излазити његова сјајна студија *Бомарше*. Своје уводно предавање *О књижевности* штампао је прво 1894. а у другом, проширеном издању 1911. Матица хрватска 1911. године издала је његову *Atologiju novije srpske lirike,* посао уметнички у сваком погледу. Иначе, од њега има знатан број књижевних и уметничких студија, чланака, оцена, растурених по часописима, нарочито у *Српском књижевном гласнику* [између којих је 1914. објавио прву књигу својих *Огледа из књижевности и уметности]*. Више теоретичар но практичар, више филозоф уметности но књижевни критичар, он се ретко зауставља на датом књижевном и уметничком делу, но цео посао уопштава, улази у теоријска претресања и излагања, и поводом појединих дела и појава даје исцрпне естетичке студије. У том погледу од нарочитога су значаја студије: о васпитању укуса, о начелу хармоније, о детаљној естетичкој анализи, о алегорији и сатири, о песничкој дикцији, о књижевним листовима, о југословенској уметности.

Он има неколико крупних особина које га стављају над осталим књижевним критичарима српским. Он није био самоук у књижевности као Светислав Вуловић, или дилетант као Љубомир Недић, но је имао солидну стручну спрему, и ушао у књижевни рад када је свој дух потпуно формирао и укус потпуно утанчао код најбољих писаца старих и нових књижевности. Он је западњак, и у српску књижевност уводи европски дух и европско мерило. 1901. писао је: »Страна књижевност је српској данас најпотребнија; страна је књижевност оно што је данас српској књижевности најважније.« Зналац језика, он је упознат са свима главним европским књижевностима. Затим, његово естетичко образовање није било само ограничено на књижевност но и на све гране уметности, на музику, сликарство, вајарство. И отуда његова естетика има широку подлогу, знање свију уметности, и отуда је он не само најбољи књижевни но и најбољи уметнички критичар српски.

Он у српску књижевност уводи начела модерне, позитивне естетике, али у исти мах негује и развија чисто естетичку критику, анализу уметничких ефеката. Он у томе

показује необичну танчину укуса, способност за рашчлањавање и објашњавање, независност и сигурност суђења. Из те његове врлине излази и његова главна мана. У жељи у све да уђе и све да објасни, он се често сувише зауставља на појединости, дуби је, усредсреди и пажњу и време на њу, често ствара тешкоће онде и где их нема, у сваком случају преувеличава их, тако да се често појединости истакну на штету целине. Он хоће све да каже, на најбољи начин и најјачом и најисцрпнијом аргументацијом, и зато ради споро и то објашњава његову релативно малу плодност.

Богдан Поповић је у српској књижевности утврдио традицију да се о књижевности има књижевно писати. Васпитан у најбољој књижевној школи и код најбољих писаца, са урођеним списатељским способностима, он је отпочео писати књижевним, новим, живописним и духовитим, али јасним и крепким стилом, који је доцније добио име »београдског стила«. Он има у ствари два стила: стил којим је писао *Бомаршеа* и неке своје полемике, стил сјајан, са много украса, и боја, живописан и пун варница духа; и стил прецизан, концизан, отмено упрошћен, убедљив и природан, којим данас пише своје књижевне студије. Он је дао примера доброг књижевног писања, и у том погледу повео за собом цео један низ нових писаца.

Утицај Богдана Поповића на најновију српску књижевност био је и остаје врло велики. Он је у приликама када је требало, умео да буде оштар, али не са оном суровом негативношћу Љубомира Недића. Он је рушио, али не из задовољства да гледа рушевине, но да рашчисти земљиште за грађење новога и бољега. Више но ико учинио је за духовно стварање и образовање новог књижевнога нараштаја, и већи део данашње књижевне производње српске носи отисак који јој је он дао.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

Иако му књижевност није струка, иако се књижевношћу бавио само узгред и по изузетку, Слободан Јовановић (рођен у Новом Саду 1869*130) један је од оних писаца који својим високим књижевним особинама иду у књижевност, један од најбољих стилиста српских који је врло јако утицао на данашњи књижевни стил српски. Као правник и социолог написао је неколико врло цењених књига, које заузимају прво место у српској правној и политичко-историјској литератури. (Међу осталим *Светозар Марковић,* Београд, 1903; *Макијавели,* два издања, Београд, 1907. и 1912; две књиге *Политичких и правних расправа,* Београд, 1908. и 1910; нарочито *Уставобранитељи и њихова влада,* Београд, 1912). Одликујући се од готово свију писаца своје струке, уских стручњака без општег и књижевног образовања, који не полажу никакву пажњу на форму и на језик, Јовановић је своје стручне послове радио у врло књижевној форми, отменим стилом и изврсним језиком.

Но поред тога, он се, нарочито у ранијем времену, радо и доста бавио књижевном критиком. По листовима и часописима растурен је приличан број његових оштроумних књижевних оцена, међу осталим и неколико књижевних студија. У свим тим пословима он показује, поред солидног књижевног образовања, оштар критички дух, израђен књижеван укус, стварне анализаторске способности. Ретке логичарске снаге, са нечим што подсећа на енглеске писце и умове XVIII века, он је дао обрасце јаког логичког умовања. Он се нарочито одликује у схватању и сликању људи, и његови портрети, на само књижевних но и политичких и историјских личности (Макијавелија, Томе Карлајла, Џона Морлија, Артура Балфура, Томе Вучића, Пере Тодоровића, Љубомира Недића, итд.) широко схваћени, живо представљени, савршенства су своје врсте. Са ретким интуитивним способностима он уме да уђе у душу личности коју слика, да је ухвати у њеним најтајнијим осећањима и побудама, да је сведе на њене битне особине и да је представи живо и изразито. Јовановић, у књижевном погледу, нарочито вреди као стилист. Јасна духа, оштре памети, он пише кристално јасним, концизним и прецизним стилом, без трунке реторике, али оригинално и врло књижевно. Са Богданом Поповићем он је највише учинио да се књижевни стил у српској књижевности високо подигне, и да се млађим књижевним нараштајима даду обрасци истински књижевног стила.

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

И књижевном критиком и историјом књижевности бави се Павле Поповић (рођен у Београду 1868*). Као готово сви данашњи књижевни критичари српски, он се васпитао у проучавању француске књижевности, и први његови књижевни радови су о француским писцима. Из тога првога периода његова рада најважнија му је студија *Француски моралисти* (Београд, 1893), где је, пишући засебно о Монтењу, Паскалу, Ларошфукоу, Лабријеру и Вовнаргу, јако истакао велику књижевну и етичку вредност тога усавршеног рода француске књижевности. У исто доба почео се бавити и књижевном критиком српском, пишући о савременим књижевним писцима и о појавама. Богата је новим књижевним погледима његова опсежна и стварна критика Српске књижевне задруге *(Српска књижевна задруга,* Београд, 1897). Један део својих књижевних чланака штампао је 1906, у Београду, у књизи *Из књижевности* (друга свеска је у штампи).131 Главни његов критички посао јесте овећа студија *О Горском вијенцу* (Мостар, 1900), најбољи књижевни приказ и оцена славног Његошевог дела. Он је више но ико учинио да се осети права књижевна вредност Јована Ст. Поповића, и, тако рећи, оживео га је у књижевности. У књижевној критици Поповић се не држи искључиво једнога правца, но проучава писце разним методима и са разних тачака гледиште, доводећи у склад проучавање писца као човека и творца. Његов критички рад показује књижевно образована писца, зрела духа, сигурне руке и тачнога суда.

У последње време, Павле Поповић, као професор југословенских књижевности, по природи свога посла све се више окреће историји књижевности. После засебних студија из старе, дубровачке и нове књижевности, он је дао општи *Преглед српске књижевности* (Београд, 1909; друго издање, Београд, 1913; руски превод, Петроград, 1912). Ту је, према последњим научним испитивањима, изнет развој српске књижевности до новога доба. Тај савесно рађен и велики посао најбољи је посао своје врсте у историји српске књижевности. Заслуга је Павла Поповића што је у историји књижевности прекинуо са традицијом филолога, који су били више историчари *писмености,* биографи и библиографи, што је у историјском проучавању српске књижевности почео проучавати писце према књижевном мерилу, оцењивао их по њиховој књижевној вредности. И он је из историје српске књижевности избацио споменике старе писмености који немају никакве везе са књижевношћу, и старе дубровачке писце изучавао као књижевне раднике. Поповић пише простим, концизним и јасним стилом.

БРАНКО ЛАЗАРЕВИЋ

Књижевна критика се цени и обделава и у младом књижевном нараштају. Међу младима се нарочито истиче Бранко Лазаревић.* У књижевности се јавио 1907. и његови први радови су одавали књижевно образована, духовита и обдарена писца. Поред живога рада на чисто књижевној критици, као позоришни критичар писао је доста о драми и драмским писцима. Знатан део својих радова штампао је у двема засебним књигама (*Импресије из књижевности,* Београд, 1912, прва свеска, збирка књижевних огледа, чланака и оцена, и *Позоришни живот,* прва свеска, Београд, 1912, драмске оцене српских и страних писаца). Лазаревић се стално и брзо развијао: од мањих критичких чланака о појединим књигама и о дневној књижевној производњи прешао је на заокругљене и потпуне студије о целокупном раду важнијих новијих писаца српских; у том погледу су му нарочито успеле студије о Борисаву Станковићу и Иву Ћипику. Исто тако, у своме сталном напредовању, он од расејаних књижевних примедаба и узгредног додиривања књижевних питања при оцењивању појединих књига прелази на општија и већа књижевна питања, и од књижевне критике иде у естетику. Лазаревић је по својим књижевним схватањима импресионист, више и искључивије но иједан од ранијих књижевних критичара српских; без других преокупација, он у књижевности тражи само лепоту. Стил му је жив, живописан и духовит, у најбољим традицијама модерне књижевне критике српске, која је завела књижевно писање о књижевним стварима.

ПОЗОРИШНИ И УМЕТНИЧКИ КРИТИЧАРИ

У најновијем периоду српске књижевности створила се и позоришна и уметничка критика.

Још шездесетих година, када су установљена стална српска позоришта и стварао њихов репертоар, српски писци почели су писати о позоришту и о драмским представама. Још непрестано под утицајем старе метафизичке естетике, они најчешће улазе у теоријске дискусије и дају догматичке судове [(Јован Андрејевић, Милан Јовановић)]. Седамдесетих година Светислав Вуловић почине слободније и природније писати о позоришту, али његов књижевни укус не изгледа још развијен, и он врло често пише о писцима ван књижевности и о делима која нису заслуживала пажњу. Права позоришна критика ствара се тек деведесетих година. Њоме су се од књижевних писаца бавили Слободан Јовановић, Павле Поповић, а нарочито Д р а г о м и р Ј а н к о в и ћ. Као позоришни критичар прво у *Отаџбини,* потом у *Српском књижевном гласнику,* затим као драматург и управник Народног позоришта, Јанковић је био од знатнога утицаја на подизање књижевног мерила и драмске уметности. Он је пречишћавао још шездесетих година стваран позоришни репертоар, изостављајући из њега старија и некњижевна дела, и уводећи дела модернија и од књижевне вредности. Његова је заслуга што је националном репертоару дато више места; међу осталим, он је поново на позорницу изнео Јована Ст. Поповића. Јанковићев рад, у истом књижевном и националном правцу, продужио је М и л а н Г р о л, који је на истом месту, и као позоришни критичар *Српског књижевног гласника,* и као драматург и управник Народног позоришта, са енергијом и са разумевањем знатно помогао књижевном и уметничком подизању Народног позоришта у Београду. Исто тако књижевно радили су последњих година позоришну критику Бранко Лазаревић и М и л а н П р е д и ћ. Сви ти позоришни критичари, књижевно образовани у француској школи, створили су и развили позоришну критику, дали јој уметничко и књижевно обележје.

Последњих десет година, са општим духовним напретком, напредовале су и уметности, сликарство и вајарство. Од 1904. у југословенским крајевима приређено је, први пут на Словенском југу, неколико успелих уметничких изложби (прва Југословенска уметничка изложба, у Београду 1904, приликом стогодишњице српског устанка, друга у Софији 1906, трећа у Загребу 1908, четврта у Београду 1912; Изложбе српске *Ладе* у Београду, 1906, 1909, 1910; Изложба *Југословенске уметничке колоније* у Београду 1907; Изложбе *Друштва умјетности* у Загребу 1905. и 1911, друштва *Медулић* у Загребу 1910, излагање југословенских уметника на Међународној изложби у Риму 1911). На тим изложбама не само да се достојно представила млада југословенска уметност но се поводом њих створила и уметничка критика српска. Са знањем, укусом и ауторитетом њој је на челу Богдан Поповић; поред њега уметничком

критиком баве се и Бранко Лазаревић, Димитрије Митриновић, Милан Ћурчин и Милан Предић, уносећи у тај посао нарочито књижевне особине.